

III.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI

Not : Bildiriler araştırmacılarından geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre basılmıştır.-

İ Ç İ N D E K İ L E R

Yusuf OĞUZOĞLU	
Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Malzeme Olarak Değeri	1
Necmi ÜLKER	
Tire Müzesindeki İslami Kitabeler	5
Cemal PULAK	
1984 Yılı Aydın, Muğla ve Antalya İlleri Sualtı Araştırmaları ...	35
Cemal PULAK	
1984 Marmara Sualtı Araştırmaları	47
Erol ATALAY	
Cemilbey (Çorak) Nahiyesinde Bulunan Bizans Selçuklu Dö- nemi Yapıları ve Altın Paraları	63
Nuşin ASGARİ	
İstanbul Temel Kazılarında Haberler-1984	75
Revza OZİL	
Göreme, Karanlık Kilise Duvar Resimlerinde 1984 Yılı Korum- ma ve Onarım Çalışmaları	91
Günsel RENDA	
Göreme'de Korunması Gereken Bir Ev	103
Hasan MALAY	
Philadelphia'da Meter Phileis-Men Tiarnou Kombinasyonu ve Tekousa Problemi	133
Clive FOSS	
1984 Yılı Kocaeli ve Kütahya «Ortaçağ Kaleleri» Araştır- ması	137
David H. FRENCH	
Roma Yolları ve Mil Taşları	143
Anneliese PESCHLOW	
Die Wohnhäuser von Latmos	155
Sencer ŞAHİN	
Adapazarı/Beşköprü Mevkiindeki Antik Köprü ve Çevre Ta- rihi Coğrafyasında Yarattığı Sorunlu Durum	131
Christian MAREK	
Forschungen in Paphlagonien	181
Alan S. HALL	
An Epigraphical Survey In The Kibyrtis 1984	187
Marc WAELEKENS	
Pisidian Antioch: Finds In The Museums of Konya, and İs- tanbul	191
Recep MERİÇ	
1984 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırmaları	199

Numan TUNA	
Ionia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları ...	209
Mustafa Duran UZ	
Teos Dionysos Tapınağı Temenos Alanı	227
Sebastiana LAGONA	
Kyme 1984	243
Thomas DREW-BEAR	
Frig Dilinde Yeni Yazıtlar	257
Keith DeVRIES	
Gordion 1984	261
Robert PAYTON	
Work In Karaman And Ankara Museum	267
Ann MURRAY	
Work In Elazığ And Pamukkale Museum	273
Dorit SYMINGTON	
Remarks On The Tarsus Late Bronze Age I Pottery In The Adana Museum	279
Veli SEVİN	
Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1984	287
Taner TARHAN	
Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehrinin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar: Anıt Yapılar	297
Alain DAVESNE	
Meydancık Kalesi: Derniere Recherche	357
Harry RUSSEL	
Assyrian Monuments at The Tigris Tunnel	361
Oktay BELLİ	
Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması	365
Armağan ERKANAL	
Mardin Yöresinden Yeni Assur Dönemi Mühürleri	379
Mehmet ÖZSAİT	
1984 Yılı Burdur-Isparta Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları	389
Mehmet ÖZDOĞAN	
1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları	409
Ursula Wittwer BACKOFEN	
Anthropologische Untersuchungen der Nekropole İkiztepe/Samsun	421
Işın YALÇINKAYA	
Batı Toroslarda Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları	429
Edmond FRÉZOULS	
Exploration Archeologique et Epigraphique en Lycie Occidentale	449

SİCİLLERDEKİ TEREKE KAYITLARININ KÜLTÜREL MALZEME OLARAK DEĞERİ

Yusuf OĞUZOĞLU*

Kadı Sicili veya Şer'iyye Sicili denilen belge gurubu çeşitli müzele-
rimizde ilgili araştırmacıların incelemesine açık bulunmaktadır. Bursa,
İstanbul, Edirne, Manisa, Trabzon, Ankara, Konya, Kayseri gibi Osmanlı
Dönemi Türkiye'sinin önemli merkezlerinin çoğu XVI. yüzyıla kadar gi-
den sicil defterleri günümüze kadar kalmıştır. Bu defterlerde, Devrin Os-
manlı sisteminin gereği olarak ilgili beldenin idari, adli, beledi işleyişini
yansıtan canlı kayıtları görmek mümkündür. Her türlü alım-satım iş-
lemi ve diğer ticari kayıtlar da sicile işlenirdi.

Sicillerde yer alan önemli bir belge gurubu da tereke kayıtlarıdır.
Tereke, ölen bir kimseden kalan maddi varlıkları ifade eder. Eski kayıt-
larda çoğul olarak «muhallefât» veya «metrûkât» biçiminde geçmektedir.
Tereke kayıtları bazı sicil defterlerinde dağınak olarak yer almakta, Bur-
sa gibi büyük şehirlerde ise özel defterlerin içinde toplu olarak bulun-
maktadır.

Tereke kayıtları sicillere, ölen kişilerin malının-mülkünün varisleri
arasında bölünebilmesi için yansımıştır. Vasiyetlerin uygulanması, yetim
ve gaipilerin miras işlemlerinin yürütülmesi Kadının görevleri arasınday-
dı. Mirasçıların mahkemeye başvurusu halinde muhallefâtın «defter edi-
lip» tesbiti ve «kısmet» edilerek bölüştürülmesi yine kadı aracılığıyla
yürütülürdü. Bütün bu işlemler «kısmet» i yani bölüştürülmeyi gerçek-
leştiren «kassam» adı verilen bir görevli, dellal-başı ve dellallar ile «ehl-i
vukuf» yani bilirkişiler tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu hizmet kar-
şılığında muhallefâtın toplam değeri üzerinden çeşitli kesintiler yapı-
lırdı. Kesinti yüzdesi ilgili kanunnâmlerde belirtilmişti. Bu kesintiler
arasında Kadı efendinin payından başka, kassamiye, kâti biye, ihzariye,
hüddamiye, dellaliye gibi giderler bulunuyordu.

Bizi burada asıl ilgilendiren, terekelerin paylaşılmasının şekli veya
hukuki yönü değil, bu meselenin kültürel yönden ele alınmasıdır. Tereke

(*) Yard. Doç. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih
Bölümü ANKARA

içinde hayatın içinden gelen çok çeşitli varlıklar yer alıyordu. Ev eşyası, giysiler, sinai ve ticari mallar, ev-dükkan gibi taşınmaz mallar, nakit para, alacaklar, borçlar, köleler, zirai yatırımlar her biri ayrı ayrı incelenmesi gereken kalemler olarak gözüküyor.

Tereke kayıtları arasında kültürel malzeme olarak dikkati çeken ilk grup giyim - kuşam ile ilgili olanlardır. Bu şekilde, devrin giysilerinin ismini, kumaşının niteliğini, kumaşın üretim yerini, rengini belirlememiz mümkündür. Bu konuda XVII. yüzyıla ait kayıtlardan aşağıdaki tesbitleri yapmış bulunuyoruz (Karaman Şer'iyye Sicilleri 279/1-4, 280/33. Bursa Şer'iyye Sicilleri B 46/39, A 159 muhtelif sahifeler, Konya Şer'iyye Sicilleri 18/339. Edirne Kassamına ait Tereke Defterleri, Yay. Ö. L. Barkan, Belgeler III/5-6, 1966). Kayıtların geçtiği dönemde, çoğu ipekli, uzun bir üst giysisi olarak kullanılan Kaftan değişik renk ve biçimlerde karşımıza çıkıyor. Kaftan çeşitleri : Darayı, Darçını, Devetüyü atlas, Dolama, Erguvani, Fındiki atlas, Güngüni atlas, Hâre, İnayet, İncü çap rastlı mai atlas, iplik alacası, Jengari atlas, Kemha, Keşan alacası, Kırmızı atlas, Uzun yenlü, Kırmızı bağdadi, Beyaz, Fındiki inayet, Mai atlas, mai kutni, muhayyer, Rüstemi, sincabi inayet, yeşil, yeşil kadife, darayı küçük, Mai bağdadi kutni Mai kemha, Mısri alaca, Mor bağdadi, muhayyer, Muhayyer penbe, Şarabi bağdadi, nefti bağdadi kutni, Nebati, Pathicani inayet, rüstemi, sarı atlas. Bu gibi giysilerle ilgili kayıtları, şehirler arası ilgi duyulan renk ve biçim farklılıkları bakımından da değerlendirmek mümkündür.

Türk sanatının halı, kilim, kebe, keçe gibi ürünleri konusunda araştırma yapmak isteyenler de tereke defterlerinden faydalanabilirler. Meselâ : Kemhâ halı, divan halısı, büyük - orta - küçük halı, hamam halısı, Nefti, Laciverdi - sürmai - Beyaz - Kara - kırmızı kebe, tiftik - Kıl kebe, gibi (Bursa Şer. Sic. 46/muhtelif sahifeler).

Tereke kayıtları arasında çeşitli ziynet eşyaları da bulunuyordu. Meselâ sadece bilezik çeşidi olarak şunları tesbit etmiş bulunuyoruz : Bilezik, Acem, Altın, Altın bukağı, Altın burma, Altın cebe, Altın-ı Kıbrıs, Altın-ı tapta, Cevheri, Gümüş, Sim-i çingene, sim-i tahta, tel (Edirne Kassamı defterleri).

Devrin mutfak eşyaları da doğal olarak terekeye geçmekteydi. Bu konuda 1645-1649 tarihlerine rastlayan Karaman sicillerindeki kayıtları aktarmak istiyoruz (Karaman Şer. Sic. 29/71 - 4, 280/33) : Bakraç, Bıçak, Bağfur, Fincan, Güğüm, Havan, İbrik (el, kahve), Kazgan, Kefgir, Leğen, Maşraba, Sahan (ayaklı), Sini, Tabe, Tas, Tebsi, Tencere..

Çeşitli alanlarda üretici, sanatkar durumunda olanların malı mülkü de bize ilgili alanda kullanılan ham madde, işlenmiş madde, üretim araçları gibi konuları aydınlatmaktadır. Meselâ XVII. yüzyıla ait Bursa sicillerinde bulunan iki ayrı tereke kaydında yer alan bilgiler şunlardır (Bursa Şer. Sic. B/744, B 46/6): Ham surh sahtiyan 864 adet, Su sığırı gönü 14 adet, Kara sığır gönü 21 adet, Def'a kara sığır gönü 42 adet. Rüzgar ulusu postal 19 çift, Ulu ayak postal 5 çift, Kiçi ayak postal 7 çift, Ulu-orta postal 1 çift, Recep-oğlu postal çift 1, Siyah meşin adet 2, Penbe ipliği dirhem 100, Bıçak edat 4, Rüzgar ulusu gön çift 5, Ulu ayak gönü çift 4, Ulu-orta gönü çift 7, Kiçi ayak gönü çift 9, Pençelik adet 14, Yan demürü adet 1, destgah adet 2, tığ adet 4, bıçak adet 2, Pištahta adet 1, rüzgar ulusu kalıb çift 23, Ulu ayak kalıb çift 4, ulu-orta kalıb çift 8, kiçi ayak kalıp çift 14.

Ticari ve zirai taşınmaz mallar da terekelere geçmekteydi. Isparta sicilleri arasında bulunan 1606 tarihli kayıt bununla ilgilidir (Isparta Şer. Sic. 179/23).

Muhalefât-ı merhûm Abdurrahman Efendi İbn. merhum Sinan Halife an-mahalle-i Yaylazade an-mahallât-ı kasaba-i İsbarta.

Mahalle-i mezkûrede râh önünde bir mikdar havlu ve ardında bir mikdar bahçe ve içerüde üç ev ve bir mikdar ahur ve bir mikdar havlu, kıymet 10.000 (akçe), Gök Veli tekyesine muttasıl bir habbaz dükkânı, Def'a Bekir hamamı kurbunda vaki' bir habbaz dükkânı, Çarşuda vaki, bir helvacı dükkânı, Çukur değirmen kurbünde vaki, bir kıt'a bağçe, Def'a tekye bağçesi kurbünde vaki, Kaymak bağçesi demekle ma'ruf bir bağçe, Halife nam meezi'de vaki' bir kıt'a bağ, Karye-i Lağos'da vaki, Mustafa Bey değirmeni demekle ma'ruf bir değirmen, Eğridir Kalesinde vaki, nısf ev hissesi, iki katır, bir merkeb, bir kısrak, dört re's öküz, dört kara sığır ineği, altmış dört re's koyun, otuz keyl buğday, otuz keyl arpa, bir mikdar darı, üçyüz vukiyye tuz, altıyüz vukiyye penbe...

Tereke kayıtları içindeki kültürel malzemeye katabileceğimiz bir başka belge gurubu da kitaplardır. Az da olsa bazı şahısların muhalefâtı arasında kitaplar da bulunuyordu. Bunlar isim, isim sayılarıyla ve fiyat takdir edilerek listeleniyordu. Meselâ, 1678 yılında Bursa'da vefat eden İbrahim Efendi'nin 126 kitabı vardı. Bunlar arasında, Ahteri, Envar, Kili-mât-ı Sinan Paşa, Şerh-i hadis-i erba'in, risale-i Sacreddin, Kaside, Kitabü'l-haraç gibi eserlerin ismi geçiyor. Bu kitaplar genel olarak listelendiğinde, şimdi tesbit edemeyeceğimiz bazı yazma eserlerin isimlerini belirlemek mümkündür. Öte yandan bu kitaplar arasında sahibinin mevkiine göre, dini-akli eserler arasında oran kurarak o dönemlerde ilgi du-

yulan kitapları belirlemek faydalı olabilir. Öte yandan, kitapların fiyatlarının devrin diğer fiyat akımı içindeki yerini tesbit ederek kitaba verilen önemin derecesini de belirleyebiliriz.

Sonuç olarak, Müzelerimizdeki sicillerde yer alan tereke kayıtları Kültür tarihi ve Sanat tarihi alanlarında araştırma yapacaklara arşiv malzemesi olarak yararlı olabilir.¹

(1) Bu gibi arşiv malzemesinden faydalanmak isteyenlere ilgili devrin dili ve bazı deyimleri - terimleri için yardımcı olabilecek bazı eserleri saymak mümkündür. Meselâ Bk. TDK Türkçe Sözlük, TDK Tanımlarıyla Tarama sözlüğü, TDK Türkiye'de Halk ağzından Derleme Sözlüğü, Redhouse, Steingass, Kâmus-ı Türkî gibi geniş kapsamlı sözlükler, Sanat Ansiklopedisi (C. Arseven, I- V, İst. 1975), Gemici Dili (L. Gürçay, İst. 1968) Türk Giyim ve Süslenme Sözlüğü (R. E. Koçu. Ank. 1967).

TİRE MÜZESİNDEKİ İSLAMİ KİTABELER

Necmi ÜLKER *

Yeşillikler içinde sırtını Güme (Guem) Dağının eteklerine dayamış olarak kuzeydeki bereketli Küçük Menderes ovasına bakan Tire, Türk - İslam kültür mirasına ait zengin tarihi belgeleri bünyesinde barındıran İzmir'in şirin kazalarından biridir. Tire, tarihte yalnızca Anadolu içlerine giden yolların kilit noktası ve canlı bir ticaret merkezi olarak değil aynı zamanda özellikle Beylikler ve Osmanlı devirlerinde bu bölgenin bilim, kültür ve dini bir merkez olarak da tanınmış bir beldedir¹.

Anadolu'nun medeniyet ve değerli kültür mirasını simgeleyen eserlerin teşhir yerleri ve depoları olan müzelerimizin hemen hepsinde yakın çevrelerinden derlenmiş Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devirlerine ait bir çok ve çeşitli eserlerin varlığı bilinen bir gerçektir. İzmir ve çevresindeki Türk Beylikleri ve Osmanlı devrine ait yazılı belgeler olan kitabeler bugüne kadar yeterince ve gereği gibi üzerine eğilinip değerlendirilmemiş, ancak bir kaç ciddi çalışma yapılmıştır². Ülkemizin bir çok müzesinde mezar kitabelerinin bulunmasına paralel olarak, Ege Bölgesi'ndeki müzelerde de bu yazılı belgelerin var olduğu bilinmektedir. Özellikle İzmir Agora açık hava müzesinde, Tire, Aydın, Bergama, Manisa, Denizli müzelerinde çok sayıda mezar kitabesi bulunmakta, birkaç

(*) Doç. Dr. Necmi ÜLKER, Ege Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Bornova - İZMİR

(1) Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608 - 1619*, İstanbul, Baha Matbaası, 1964, 19; Rudolf M. Riefstahl, *Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimari*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 26.

(2) Şimdiye kadar yapıldığı bilinen çalışmalar kısaca şunlardır : Münir Aktepe, İzmir'in Osmanlı devri mezar kitabeleri konusunda arşiv belgelerini de kullanarak yazdığı örnek makalesi olan «İzmir'e ait bazı kitabeler ve notlar», *Tarih Dergisi*, XIV/19, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964, 57 - 80; Necmi Ülker, «İzmir - Pınarbaşı Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XIX. Yüzyıl (I)),» *II Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1985, 1 - 19; Beyhan Karanagaranlı, «Narlidere'deki Bazı Fıgürli Mezartaşları», *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977, 115 - 147; Necmi Ülker, «İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği», *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1983, 263 - 84; Arkeolog Ufuk Baş da yayınladığı «Eski İzmir'de Bir Mezarlık», *Bilim Birlik Bazarı*, İzmir, 1193, sayı 36, 21 - 24, kısa yazısında konuya popüler ve estetik açıdan bakmıştır.

münferit çalışma haricinde konu üzerine ciddi bir biçimde eğilinmemiş ve numaralama dışında envanterlerinin bile yapılamamış olması konuya verilen önemi açıkça göstermektedir³. Bu konuda müzelerde, yetişmiş elemanların bulunmayışı veya çok az olması da ayrıca dikkati çeken bir husustur. Gerçekte ise eski Türk-İslam mezar kitabeleri milletimizin gurur duyup övinebileceği geniş ve zengin sanat ve kültür malzemeleridir. Mezar taşları yazı, süsleme, şekil ve estetik yönlerinden dikkati çekmektedir. Bunlar ölüm folkloru, etnoğrafik değerler açısından da geçmişteki yaşama tarzı ve düşüncemize ışık tutmalarının yanında meslek gruplarının, sanatkarlar ve halkımızın çeşitli estetik duygularını yansıtan sanat eserleridir.

Genel olarak müzelerde ve çevrede bu değerli ve tapu senedi mahiyetindeki yazılı belgeleri okuyup değerlendirecek ilgililer ve bilim adamları çok azdır. Anadolu'daki Türk - İslam devri öncesi kültür kalıntıları batı dünyasının büyük ilgisi paralelinde haklı olarak her zaman ön planda tutulurken ve bu çerçeve içinde bir çok kazılar devam ettirilirken, üzerinde yaşadığımız topraklarda yüzeyde bulunan Türk devrine ait eserler yıkılmaya ve yok olmaya terk edilmekte, yalnızca az sayıda bazı onarım ve restorasyonlarla yetinilmektedir⁴.

Yurdumuzun her yöresinde olduğu gibi Ege Bölgesi'nin bir çok yerinde eski mezar taşlarını içeren kendi hallerine terk edilmiş olarak bulunan çok miktarda tarihi mezarlıklar vardır. Bu tarihi değeri olan mezar kitabeleri her geçen gün ilgisizlik ve bilgisizlikten harap olup gitmektedirler. Bu değerli taşlardan bazıları da ya bina yapımı sırasında inşaatta, ya da mıcır olarak kullanılmaktadır⁵. Ancak İzmir çevresinde yaptığımız çalışmaları yoğunlaştırmak istememize rağmen bu tür projelerin gerçekleşmesinin mali imkanlarımızı aşması ve özellikle ilgili kurumların parasal desteğini sağlayamadığımız için İzmir şehri içindeki restorasyona ihtiyacı olan mezar kitabeleri ile dahi ilgilenememekteyiz. Bunun için çalışmalarımızı müzelere getirilmiş bulunan kitabeleri incelemeye yöneltmek bir zaruret haline gelmiştir.

(3) Naci Eren, «Antalya Müzesinde Bulunan Türk Mezartaşları», *Türk Etnografya Dergisi*, sayı XVII (1982), Ankara, DSİ Matbaası, 1982 115 - 133; Tuncer Baykara, «Denizli'de Bulunan İki Kitâbe», *Belleten*, XXX/130, (1969), 159 - 162. Bu iki makale dışında Müze bünyesindeki mezar kitabeleri üzerinde yazılmış başka bir çalışmaya ratsılayamadık.

(4) İslam eserleri üzerine yapılan bu çalışmalar Harran, Kubadabad, Alanya içkale ve Peçin gibi yerlerde ciddiyetle başlanmış ve devam etmektedir.

(5) İzmir - Karaburun'da bulunan tarihi mezar kitabelerinin müteahhitler tarafından kullanıldığını kasabanın yaşlılarından öğrendik ve eski kabristandan geriye ancak bir erkek mezar kitabesinin kaldığını gördük.

Ege Bölgesi'nin Türk devri eserleri bakımından zengin olan Tire Müzesi, kültür mirasımızı simgeleyen eserlerin, özellikle Beylikler ve Osmanlı devrine ait mezar taşları ve mermer kitabelerini çok sayıda bulunduran bir kültür hazinesidir. 1983 yılı sonlarında ilgili bir grupla araştırma nedeniyle gittiğim Tire Müzesi'nin bahçesinde çok miktarda bulunan mermer kitabeler, bu konuyla ilgilendiğim için dikkatimi çekmişti. Müze Müdürü Sayın Orhan Armağan ile yaptığım görüşme sonucunda hepsi de mermer taş üzerine kabartma yazı biçiminde olan bu belgeler hakkında şimdiye kadar hiç bir bilimsel araştırma yapılmadığını öğrendim. Ayrıca bu yörede de kitabelerin yazılarını okuyan hemen kimsenin bulunmadığını ve bu kitabelerin kimliklerinin de müze tarafından tesbit edilemediğini ve uzun süreden beridir de bu Türk-İslam eserlerine ilgi duyacak bilim adamını beklediğini tesbit etmiştim.

Burada Tire Müzesi'nin kısa tarihinden özetle bilgi vermenin yerinde olacağı kanısındayım. Halkovi sanat kolu faaliyetleri çerçevesi içinde filizlenen «Tire'de bir müze kurma fikri», 1935 yılında nüfus memuru Faik Tokluoğlu ile olgunlaşmıştır. Kendi görevine ek olarak fahri müze memurluğu vazifesini de gönüllü olarak üstlenen Faik Tokluoğlu kendini bu yolda teşvik eden Tirelilerden gördüğü destekle faaliyetlerine başlamıştır⁶. Bakanlar Kurulunun 4 VII. 1935 tarih ve 3003/2 sayılı kararına dayanarak Tire'nin en önemli tarihi binalarından birisi olan, Yeni Mahalle'de bulunan ve minaresindeki çinilerin renginden ötürü «Yeşil İmaret» diye de tanımlanan Yahşi Bey Camii Etnoğrafya Müzesi'ne dönüştürülerek çevredeki eski eserler buraya toplanmaya başlamıştır⁷. Bu yeni müze binası Tokluoğlu'na göre 1429 senesinde II. Murad'ın komutanlarından Yahşi Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülürken⁸ Tire camileriyle ilgili tez yapmış olan İnci Aslanoğlu bu binanın Abdullah oğlu Halil Yahşi Bey tarafından H 845/1441 yılında yaptırıldığını ve aynı tarihli bir vakfiyesi olduğunu yazmaktadır⁹.

1946 yılına kadar özel idarenin bünyesinde kalmış, aynı yıl Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce tescil edilmiş ve emrine geçmiş olan Tire Müzesi'nin kurucusu Faik Tokluoğlu aynı yıl müze memuru olarak atanmıştır. Daha sonra Tire'de yeni ve modern bir müze binasına ihtiyaç duyularak şehir merkezinde bugünkü müzenin 1966 yılında inşasına başlanmış ve 1969'da bina bitiril-

(6) Faik Tokluoğlu, *Tire Çevre İncelemeleri*, İzmir, Karınca Matbaacılık Koll. Şti., 1973, 89.

(7) *Ay. yer.*

(8) *Ay. yer.*; Faik Tokluoğlu, *Tire*, Şehir Matbaası, 1964, 26.

(9) İnci Aslanoğlu, *Tire'de Camiler ve Uç Mescit*, Ankara, Baylan Matbaası, 1978, 36.

miştir. 1968 yılında müdürlük haline getirilen Tire Müzesi'ne yine Faik Tokluoğlu atanmıştır. Düzenlenmesi tamamlanan müze 28 Ocak 1971 tarihinde hizmete açılmıştır¹⁰.

Eskiden dini bir merkez olarak da tanımlanan Tire'de bir çok güzel ve işlemeli mermer mezartaşları ile dolu olan mezarlıkların bu eski şehire hazin bir güzellik verdiği burayı gezen yabancı bir seyyah tarafından veciz bir biçimde ifade edilmiştir¹¹. Zamanla bu görüntünün değiştiğini ve o güzelim mezarlıkların ve herbiri birer sanat eseri niteliğinde olan işlemeli mermer mezartaşlarının çoğu tarihin karanlıklarına karışmıştır. Biz ancak zamanımıza kadar gelmiş olan mezar kitabeleri üzerinde çalışmalarımızı sürdüreceğiz.

Şimdi Tire Müzesi'nde bulunan mezar kitabelerinin büyük bir kısmı, daha önce mezarlık olup Tire belediyesi tarafından şehir içinde kaldığı gerekçesi ile şehir dışına, yani bugünkü olduğu yere nakledikten sonra «Alay Parkı» olarak hizmete giren yerden getirilmişlerdir¹². O zaman Tire'de bulunan Jandarma Alayı komutanı belediye tarafından kaldırılan bu şehir içindeki mezarlığı imar edip subaylar için bir park haline koymuş, alay Tire'den nakledilince de parkın adı «Alay Parkı» olarak kalmış, o zamandan beri de sivil halka hizmet vermektedir¹³. Tarihi değeri olan mezar taşlarının (şahidelerin) incelenip Alay Parkı'nın olduğu yerdeki mezarlıktan müzeye taşınmasında büyük emekleri geçmiş olan o zamanın müze müdürü rahmetli Faik Tokluoğlu'nu burada şükranla anmak isterim.

Tire Müzesi'nde bulunan ve üzerinde çalıştığımız Türk - İslam kitabelerini altı ana grupta toplamak mümkündür:

1 — Beylikler ve Osmanlı devri dikdörtgen prizma biçimindeki şahideler.

2 — Beylikler ve Osmanlı devri tepesi ters U veya V şeklindeki şahideler.

3 — Osmanlı devrine ait şahideler.

4 — Çeşme kitabeleri.

5 — Bina ve vakıf kitabeleri.

6 — Süslemeli mermer fragmentler.

Bu kitabelerin ilk üç bölümündekiler Müze bahçesinde toprağa dikilmiş olarak sıralar halinde, diğerleri ise birbirine ters olarak dayan-

(10) F. Tokluoğlu, *Tire Çevre İncelemeleri*, 91.

(11) Rudolf M. Riefstahl, *a.g.e.*, 26.

(12) Şakir Sabri Yener, «Tire Müzesinde İki Mezar Taşı», «*Türk Folklor Araştırma Dergisi*», Cilt X, sayı 204 (Temmuz 1966), 4122.

(13) *Ay. yer.*

miş bir biçimde durmaktadır. Erkeklerle ait şahidelerden bazılarının kavukları gelişigüzel yerleştirilmiştir. Bunları ait olduğu şahideye koymak bir uzmanlık işi olup, uzun süre çalışmayı gerektirir.

Çeşitli biçimlerde ortaya konulan taş süsleme ve oymacılık sanatının, hat sanatının, felsefenin ve folklorumuzun en güzel örneklerini teşkil edecek değer ve güzellikte olan bu mermer kitabelerin üzerine sundurma yapılarak güneş ve yağmurun direkt etkisinden korunması düşünülmüş, ancak mali imkansızlıklardan ötürü müze bahçesindeki bu kültür değerlerimiz tabiatın insafına terk edilmiş görünmektedir. Bu duruma ek olarak bir hayli sayıdaki mezar kitabesinin müze bahçesinin bir köşesinde uzun zamandan beri üst üste istiflenmiş olarak durmakta olduğunu, Ege Bölgesi'ne ait çok nefis motiflere ve şekillere sahip olan bu şahidelerin ve kitabelerin yine parasal darlık nedeniyle üzerine bir sundurma dahi yapılmamış ve ilgi görmemiş olduğunu üzülen gözlemledik¹⁴

Tire Müzesi'ndeki H 749/1348-9 tarihli Kimya Hatuna ait mezar taşı ve kitabesi diğerleri arasında en eskisi olup 1945 yılında çekilmiş olan fotoğrafı¹⁵ ile 1985'de çektiğimiz fotoğraf karşılaştırıldığında şahide kitabesinin bir kısmının aşındığı ve okunmasının güç hale geldiğini belirtmek isteriz. Bir kitabenin en az kırk yıldan beri açıkta durmasıyla ne kadar tahrip olabileceğini gösteren güzel bir kanıt olduğuna bir örnek teşkil etmesi bakımından ilgi çekicidir. Bu durumun diğer müzelerde bulunan kitabelerde de büyük ölçüde aynı olduğuna hiç şüphemiz yoktur. Konunun öneminden ve hassas olmasından ötürü acil önlemler alınmasının çok gerekli olduğu kanısındayız.

Kitabelerin tamamının bir envanterini yapmak amacıyla üzerinde çalıştığımız ve henüz bitiremediğimiz çalışmalar sonucunda kitabelerin hat sanatı ve taş işçiliği yönünden ilgi çekici ve zengin olduğu kanısına vardık. Müze bünyesindeki mezar taşlarında görülen süsleme ve oymacılığın ve taşlardaki şekilsel özelliklerin İzmir-Pınarbaşı, Emir Sultan, Yağhancılar ve Agora'daki incelediğimiz mezar kitabeleriyle çok yakın bir benzerlik içinde olduğunu, benzer taş şekil ve motiflerin kullanıldı-

(14) Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Mezar Taşlarında Huve'l Baki*, İstanbul, Renkler Matbaacılık, 1984. Yazar eserinin «Sanat Eseri Olarak Mezar Taşlarımız» bölümünde bu hususa değinerek mezar taşlarının kapalı müze çatısı altına alınarak teşhirlinin çok gerekli olduğunu vurgulamıştır. Diğer yandan, Manisa Müzesi'ne ek olarak Spil Dağı etegindeki İshak Çelebi Mevlevihanesi mezar taşları müzesi haline getirilmiştir. Bu konuya gösterdiği ilgi ve böyle yararlı bir girişimdeki başarısından ötürü Manisa Müzesi Müdürü Sayın Kubilay Nayır'ı kutlarız.

(15) Himmət Akın, *Aydınöğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, 117

ğını gözlemledik. Aynı zamanda, Tire'deki kitabelerde Ege Bölgesine özgü süsleme unsurlarına ve taş işlemeciliği stiline benzer olması bu bölgede ve bu konuda iyi hattatların ve taş ustalarının varlığını ortaya koymaktadır. Bölgesel tarih ve kültürel değerlerimiz bakımından önemli olan bu yazılı-süslemeli kitabeleri incelemeyi bir görev kabul etmemiz yanında, onları genç kuşaklara bölge tarihi için yazılı kaynaklar olarak göstermek ve anlatmak ödenmesi gerekli olan bir borçtur. İzmir ve çevresi kitabeleriyle ilgili gösterdiğimiz ciddi ve sürekli çabaların özellikle ilgili Bakanlık ve Genel Müdürlükçe destek ve teşvik görmesi bize aynı çalışmayı Ege Bölgesinin diğer müzelerinde ve ören yerlerinde sürdürmek inanç ve enerjisini verecektir.

Tire Müzesi'nde bulunan yukarıda sözünü ettiğim kitabe yığınının dışında tesbit ettiğimiz I lahit mezar, 75 Osmanlı Devri kitabesi, 20 dikdörtgen prizma biçimindeki mezar kitabesi, 23 Beylik ve Erken Osmanlı Devri kitabesi, 15 çeşme kitabesi, 8 süsleme ve taş oymacılığı ile ilgili mermerler, 9 bina ve vakıf kitabesinden oluşan 150 civarındaki kitabelerden bazı örnekleri aşağıda sunacağız¹⁶. Kitabelerin hepsi de usta hattatlarca yazılmamış olup, bazılarında imla hataları vardır.

1 — Kimya Hatun'un mezartaşı (Resim : 1-2).

Mermerden yapılmış olan mezar baştaşı 67 x 32 x 6 cm. ölçüsündedir (Resim : 1). Eski env. no. su 10 olup yeni env. no. su 1995'dir. Diğerleri gibi beton dökülmüş zemin üzerinde dik duran taşın yalnız ön yüzünde beş satırlık **sülüsle** yazılmış bir kitabe vardır¹⁷. Kitabenin üst kısmı simetrik olarak iki kavisli olup alt yanları yivli sütuncuklar¹⁸ ile süslüdür. Kitabenin arkasında ise yazı olmayıp, zincirle asılmış bir kandel resmi taşa oyularak kabartma yapılmıştır (Resim : 2). Şirin bir görüntümü olan ve rengi koyulaşan bu taşın baş kısmı kıraktır :

(16) Özellikle Arapça yazılmış olan Beylikler devri şahidelerin okunmasında değerli yardımlarını esirgemeyen Sayın Yrd. Doç. Dr. Faris Hariri'ye ve Osmanlı devri kitabelerin metinleri üzerindeki çalışmalarında sürekli yardım ve ilgisiyle bu çalışmaya katkısı olan Sayın Ali Haydar Toprak'a burada teşekkür ve takdirlrimi sunarım.

(17) H. Akın, *a.g.e.*, 117, resim 33. Yazar, şahidenin kitabe kısmını baştaşı, kandilli kısmını da ayaktaşı kabul etmiştir. Oysaki mezar kitabesi tek olup kitabe ve kandil arkalı önlüdür.

(18) Yivli veya kıvrımlı sütuncuklar (sütunceler), Konya Selçukluları devrinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bu husus Anadolu Beylikleri devrinde de etkili olduğunu ve devam ettiğini gözleyebiliyoruz. Bkz. Necibe Saraçoğlu, *Türk Mezarlarına Dair Bir Araştırma*, İstanbul, İstanbul Matbaacılık, 1950, 36 - 41.

Teveffet ül-merhume el mağfure

Eş-şehide Kimya

Hatun bint ül-emir

Emir Mehmed bin Kılman fi sene

Tıs'a ve erba'in ve seb'a mie

H 749/1348 - 9

توفت الروحمة المغفورة
الشهيدة كيميا
خاتون بنت الأمير
محمد بن قلمن في سنة
تسع وأربعين وسبعمائة

2 — Balizâdeye ait mezartaşı (Resim : 3).

Değişik bir kompozisyona sahip olan ve 1998 env. kayıt no'lu bu mermer mezar taşının yalnız bir yüzünde işleme olup 53 x 35 x 7 cm. ölçüsündedir. Üstü kırık olan şahidenin üstte simetrik olan kavisleri ortada düzleşmiş aşağıya doğru da yivsiz içeriye doğru oyulmuş sütuncukları vardır. Ortada yuvarlak olan madalyonun içine celi ile yazılmış **Balizâde** yazısı ve simetrik olmayan kaba oyulmuş üstte iki yuvarlak ve madalyonun üst ve altında simetrik olmayan iki üçgen şekil vardır.

3 — Ahmed Bey'in kızı Hatice Hatun'un mezartaşı (Resim : 4).

Beylikler Devrine ait özelliklere sahip mezartaşlarından güzel bir örnek olan bu mermer kitabe 75 x 35 x 10 cm. ölçüsündedir. 1936 yılında müzeye getirildiği bilinen ve 9 env. no'ya kayıt olunan bu taş şimdi 1992 env. no'dadır¹⁹. Şahidenin ön yüzünde üç, arka yüzünde ise iki sıra kitabe olup taş kısmı süslemelidir. Taşın alt kısmının köşelerinde iki yivli sütuncuklar oyularak yapılmıştır :

Ön yüzü : (Resim : 4)

Teveffet ül-merhume

El-mağfure Hatice Hatun

Bint Ahmed Paşa nuvvire kabruha

Arka yüzü : (Resim : 5).

Fi yevm ül-'iyd ül-kebir

Sene tıs'a ve seb'ain ve seb'a mie

H 799/1377 - 20²⁰

توفت المرحومة
المغفورة خاتون
بنت أحمد باشا نور قبرها
في يوم العيد الأكبر
سنة تسع وسبعين وسبعمائة

(19) H. Akın, a.g.e., 117.

(20) Ay.yer., Yazar seb'ain (70) kelimesini tıs'in (90) olarak okumuş ve kitabenin tarihini H 799 olarak vermiştir.

4 — Paşa Bula Seyfeddin kızı Cemile'nin mezartaşı (Resim : 6).

Osmanlı Devrine ait dikdörtgen prizma biçiminde bir mermerden yapılmış olan bu şahide 126 x 46 x 7 cm. ölçüsünde olup benzerleri içinde bir yüzünde az süslemeye yer verilmiş okunaklı bir kitabesi vardır. 2008 envanter numaralı olan bu mezartaşının her iki yüzünde kalın silmelerle çevrilmiş beşer ayna veya pano²¹ içinde kabartma olarak beşer satırlık kitabesi vardır. Kitabenin diğer yüzünde ise geometrik şekiller ve stilize edilmiş çiçek ve yapraklarla bir dantela gibi işlenmiştir. Bu yüzdeki kitabeyi çözemediğimiz için resmini vermedik :²²

Tevffet ül-merhume el-mağfure el-celile

توفت المرحومة المغفورة الجليلية

El-Cemile binti Paşa Bula Seyfeddin Bey

الجميلة بنت ياشابولاسيف الدين بك

Taballahu serahu vec'e'ale el-cinane misvahu

طاب الله ثراه وجعل الجنان مثواه

Fi yevmin isneyni ve'l-aşere min şehri Ramazan ül-mübarek

في يوم الاثنين والعشرين من شهر رمضان المبارك

Sene tıs'a ve sittin ve semane mie
H 869/1465 Mayıs

سنة تسع وستين وثمانماية

5 — Hacı Mustafa bin Avad'a ait bir cami kitabesi (Resim : 7).

Fatih Sultan Mehmed zamanında 1461 yılında Hacı Mustafa tarafından inşa ettirilmiş olan bir camiye ait olan mermer bir kitabedir²³. Ölçüsü 84 x 58 x 5 cm. olan bu cami kitabesi üç ayna içine iyi kompoze edilerek yazılmış üç satırdan ibarettir. Yukarıda iki tarafta üçgen biçiminde olan köşelikler içinde birer çiçek ve ikişer dal işlenmiştir. Bu kitabenin bir envanter numarasının olmaması bize bunun yakın zamanda müzeye getirilmiş olabileceğini düşündürmektedir :

- (21) Azade Akar, «Eski Türk Mezar Süslemelerine Dair», *Sanat Dünyamız*, Yıl 1, Sayı 2, (Eylül 1974), İstanbul, İstanbul Tıfdrük Matbaacılık Sanayii, 1974. Yazar, mezartaşlarına alt terimlerle ilgili yararlı ve temel bilgiler vermektedir.
- (22) Usta taşçılar tarafından büyük bir emek verilerek sanki yazı ve şekillerle işlenmiş bir oya izlenimini veren bu kitabeler aynı zamanda bir tabloyu andırmaktadır. Ancak, bu kitabelerin büyük bir kısmını okumak için üzerlerinde çalışmaktayız
- (23) İ. Aslanoglu, a.g.e., Tire Camileriyle ilgili bir tez hazırlamış olan yazar, bu kitabenin alt olduğu camiden söz etmemiştir. Bunun, belki de Tire civarında yıkılmış bir camiye ait bir kitabe olma ihtimali vardır.

انشأ هذا الجامع المبارك الأمير الأعظم
صاحب الحيل شاهر الحسن حاج مصطفى بن عوض أوصله الله
مطالبه في شهر جمادى الأولى سنة ١٠٦٠ وثمان مائة هجرية الحمد لله وحده

Ünşie haze'l-cami'a el-mübareke'l-emirü'l-'azam

Sahibü'l-hayrati naşirü'l-hasenati Hac Mustafa bin Avad avsalahullah
Mutalebehu fi şehr-i Recab min 'âm hamsü ve sittin ve semane mie
hicretihi velhamdü'lillahi vahdchu

H 865/1460

6 — Çanakçı Mescidi'nin mermer kitabesi (Resim : 8).

1338 - 9 yıllarında Tire'nin Bahriye mahallesinde Bahadır bin Seyfeddin ül-Baytar tarafından yaptırılmış olan Çanakçı Mescidi'nin bu güzel kitabesi bina harap olduktan sonra müzeye getirilmiştir. Ters U biçimi verilen mermere Selçuk nesihisi denilen bir yazı stili ile yazılmış olan kitabenin ölçüsü 65 x 63 x 14 cm. dir. Kitabe birbirinden silmelerle ayrılmış aynalar içine yazılmış beş satırlık olup, kemerli olan üst tarafında oyma olarak işlenmiş nakışlı bir süsleme vardır²⁴. Bahadır Bey'in Aydınoğlu Umur Bey devrinde yaşamış bir kişi olduğu anlaşılmaktadır²⁵.

بسم الله الرحمن الرحيم انشا هذا
المسجد المبارك العبد القدير الى
تعالى بهاذن ابن سيف الدين البيطار
غفر الله له ولوالديه ولجميع المسلمين
بتاريخ شهر ربيع اول سنة تسع وثلستين وستمائة

(24) Bu kitabe H. Akın, *a.g.e.*, 116'da yayınlanmıştır. (Resim : 32) İ. Aslanoğlu, *a.g.e.*, 82 - 83'de bu mescidin planı ve özellikleri hakkında bilgi vermiş, kitabeyi basmıştır. (Resim : 156). Ancak kitabenin metnini vermemiş, dip not 91'de H. Akın'ın mescitle ilgili bilgiyi aynen aktarmıştır.

(25) H. Akın, *a.g.e.*, 116

Bism Allah el-rahman el-rahim ünşie haza
 El-mescid el-mübarek el abd ül-fakir ila
 Allahu te'ala Bahadır ibn-i Seyf ed-Din ül-Baytar
 Gafara Allahu lehu ve livalideyye ve'l-cemi ü'l-müs(limin)
 Betarih şehr-i Rēbiülevvel sene tıs'a ve sela(sin ve seb'a mie)
 H 739/1338-9

7 — Şerbetçizâde Hacı Veli Efendi'nin çeşme kitabesi (Resim : 9).

Dikdörtgen biçiminde, 118 x 54 x 6 cm. ölçülü, beyaz mermer üzerine kabartma biçiminde, **sülüs** stilindeki bir yazıyla işlenmiş güzel bir kitabedir. Müzede 2092 env. no'ya kayıtlı olan bu çeşme kitabesinin metni bir sırada iki **ayna** olmak üzere beş çift **aynaya** oyulmuş, en aşağıdaki iki küçük **aynaya** da maşallah ve tarih işlenmiştir. Bu kitabe şair Hilmi tarafından tarih düşürülerek yazılmıştır. Vezni aruz olup Failatün/Failatün/ Failatün/Failün'dür :

فی سبیل الله اولدی بو سبیل نواثر | دلکش ابو وقع غنایه کم جنت مثال
 یعنی اول الحجاج ولی نام عالی منقبت | امراید و سب قلیدی وصیتله بو حیرت مال
 شهرتی شریعتی زاده اولدی بچون شهر | اولدی شیرینی اری شهرت ذاتینه دال
 روز محشرده معینی ساقی کوثر اولوب | جاری علیاسر جناز ایسون خدایزال
 زمره عطشاسینه حلمی بویله تارخی دیدیم | روحنه حیرت عالیدوب اچک آب نزل
 ما شاء الله
 سنه ۱۳۸۶ فی ۲۶

Fi sebilillah oldu bu sebil-i nev-eser/Dil-küşa bu mevki-i ra'nada
 kim cennet misal

Ya'ni ol Elhac Veli nâm âli menkabec/Emr idüb kıldı vasiyyetle bu
 hayra bedel mâl

Şöhreti Şerbetçizâde olduyçün şühbesiz/Oldu şîrinî ebî şöhret
 zâtına dâl

Rûz mahşerde mu'ini sâki'-i kevser olub/Cârî-i ulyasın cinân itsün
 hûda-yı lâ; yezâl

Zümre-i utşasına Hilmi böyle tarihin didim/Ruhuna hayr-ı dua idüb
 için âb-ı zülâl

8 — Birgili ailesinden beş kişi adına yapılan mezartaşı (Resim : 10).

Alt kısmı dar dikdörtgen bir mermerden yapılmış olan bu erkek baş taşının ölçüleri 123 x 28 x 17 cm. dir. Müzede 2042 env. no'ya kayıtlı olan bu şahidenin boyun kısmı üzerinde örfi kavuk (?) bulunmaktadır²⁶. Araları ince silmelerle ayrılmış olan kitabenin tüm satırı oyulmuş on satırlık kabartma biçiminde olup kitabenin çevresi tümüyle **silme**-lerle çevrilmiştir :

Birgivi

Ve sakahum rabbihum şaraben tahura

La ilahe illallah

Muhammeden resulullah

Elhac Ali binti Rahime

Ve Elhac Mustafa ve Mehmed

Ve Zeliha ve Elhac Muhammed rahmeten

Vasiaten ruh-ı şeriflerine

El fatiha

Sene 1138/1725 - 6

برگوي
و سقيم برهم شراباً طهوراً
لا اله الا الله
محمد رسول الله
الحاج علي بنت رحيمه
والحاج مصطفى ومحمد
وزليخا والحاج محمد رحمة
واسعه روح شريفينه
الفاتحه
سنة ١١٣٨

9 — Şerife Ayşe Kadının mezartaşı (Resim : 11).

Üzeri ters V biçiminde kavisli ve aşağıya doğru hafifçe daralan, mermerden yapılmış olan bu baştaşı 116 x 46 x 9 cm. ölçüsündedir. Biçim ve şekil olarak İzmir çevresinde sık rastlanan bir kadın şahidesidir. Aynı tip mezartaşları İzmir-Pınarbaşı mezarlıklarında da vardır²⁷. Mermere güzel bir biçimde oyulmuş bir **pano** içinde onbir satırlık ve aralarında **silme** kullanılmamış olan kitabenin süslü biçiminde yazılmış yazısı işlek olmayıp bazı yerleri de okunaksızdır. Müzede 2026 env. no'ya kayıtlı olan kitabenin üzerindeki taç kısmı süslemeli olup benzeri örneklerinde olduğu gibi on su damlalı bir **gülbezek silme** ile çevrelenerek uyumlu bir kompozisyon oluşturulmuştur. Mezartaşının en güzel yanı da bu süslemesidir. Müzenin bahçesinde aynı stilde yapılmış bir kaç tane daha benzer şahide bulunmakla birlikte en büyüğü ve en sade süslemeli olanı da budur :

(26) İzzet Kumbaracılar, *Serpuslar*, İstanbul, TTOK Yayını, Tarihsiz, 11,

(27) Necmi Ülker, «İzmir - Pınarbaşı Kitabeleri...», 9

Ah min el-mevt
 Hakka yüzüm çevirdim
 On yedidir yaşıım
 Yansun ağlasun Tire'nin
 Toprağın taşın sızlar anama
 Atama incitmesün benim(?) yoldaşım
 (Hûb) hakkın helâl eyle
 Emine kerimesi merhume
 Eş-Şerife Ayşe Kadın
 Ruhuçün fatiha
 Sene 1140/1727-8

اه من الموت
 حقه يومه جويري
 اونيدى ديس ياشم
 يانسون اغلسين تيرينك
 طور اغين طاشين سزلامه
 عطمه الحتمه سون لريولاشم
 (حوب) حقين حلال ايله
 امينه كرمه سى مرحومه
 الشريفة عائشه قدين
 روحيجون فاتحه سنه ١١٤٠

10 — Ayşe Hanımın mezartaşı (Resim : 12).

Tepesi ters V biçiminde, aşağıya doğru hafifçe daralan beyaz mermerden yapılmış bu kadın baştaşının ölçüleri 124x47x9 cm. dir. Bu taşın **alınlık** bölümünde barok stilinde işlenmiş geometrik bir süsleme bulunmaktadır. Boyun kısmında üçgen biçiminde çıkıntılarla işlenmiş bir kerner vardır. Onun altında ise stilize edilmiş iki sıra buğday başağı tüm kitabeyi dikdörtgen şekilde çevrelemiştir. 2023 env. no'ya kayıtlı olan bu şahidenin **köşelik**lerine simetrik olarak stilize edilmiş üçgen biçiminde yaprak figürleri işlenmiştir. Şahidenin kitabesi, uzun çan biçiminde oyulmuş olan bir **pano** içine kazılmış olarak beş **silmen**in ayırdığı beş satırdan ibarettir. Kitabenin iyi bir hattat ve taşçının emek mahsulü olduğu açıkça görülmektedir²⁸. Kitabenin şiiri aruz vezninde olup Failatün/Failatün/Failün'dür :

Eyledi rihlet cinane Ayşe
 Buy-i cennetten duyunca rayiha
 Ey ziyaret eyleyenler kabrimi
 Ruhu şad olsun okun
 Bir fatiha sene 1161 Fi N (Ramazan) 21/
 6 Eylül 1748

ايلدى رحلت جانانه عائشه
 بوي جنتدن دويونجا رايحه
 اي زيارت ايله ينلر قريبي
 روي شاد اوسون اوقوك
 برفاتحه سنه ١١٦١ في ن

(28) Uğur Derman, «Mezar Kitâbelerinde Yazı Sanatımız», TTOK Belleteni, 49/328, 36 - 47; M. Z. Kuşoğlu, a.g.e.,

11 — Diriga Fatma (Zehra) Hanımın mezartaşı (Resim : 13).

Bir önceki şahideye benzer özellikler taşıyan bu beyaz mermer taşın ölçüleri 131x54x9 cm. dir. Müzede 2022 env. no'da kayıtlıdır. Tepesi ters V biçiminde, aşağıya hafifçe daralan şahidenin **alınlık** bölümünde yine XVIII. yüzyıla özgü barok stilinde işlenmiş çiçek ve stilize edilmiş yaprak motifleri vardır. Boyun kısmında ise hayali yapraklardan işlenmiş bir kemer vardır. Bunun hemen altında ise stilize edilmiş iki sıra buğday başağı tüm kitabeyi dikkörtgen bir biçimde çevrelemektedir. Taşın **köşeliklerinde** simetrik olarak birer çiçek motifi işlenmiştir. Şahidenin kitabesi, uzun çan biçiminde bir **silme** ile ayrılmış ve bir **pano** içine alınmıştır. Sekiz satırdan oluşan kitabe, yedi **silme** ile ayrılmıştır. Kitabenin şiir biçimi **mulamma** olup hem Türkçe hem de Arapça cümleler kullanılmıştır. Kitabe yukarıya doğru meyilli satırlardan oluşmakta, iyi birer hattat ve taşçının eseri olduğu anlaşılmaktadır. Kitabenin şiiri aruz vezninde olup Mefailün/Mefailün/Feülun'dür :

Hüve'l hayy la ilahe illahu

Diriga Fatıma hem nam-ı Zehra

Nisa-i ahiret hem misâl-i hura

Ledu li'l-mevt ve cbnu li'l-harab

Bilirdi bakmadı Dünya'ya asla

Hacı Abdullah kerimesi

Merhume Fatıma ruhuna fatiha

Sene 1174 C (Cemazielahir) Gurre/

8 Aralık 1760

هو الحى لا اله الا هو
دریغا فاطمه هم نام زهر
نشاء آخرت هم مثال حورا
لداو الموت والبقوا للحراب
بیوردی بقدمی دنیا به اصلا
حاجی عبد الله کریمه سی
مرحومه فاطمه روحه فاتیحه
سنه ۱۱۷۴ جاز الاول غره

12 — Hacı Velîyüddin Efendinin mezartaşı (Resim : 14).

Mermerden yapılmış olan bu şahidenin boynu üzerindeki kavuğun bu şahsa ait olmadığı, devşirme olduğu izlenimi vermektedir. Bu kitabenin ölçüleri 144x32x11 olup Tire'de İbn Melek yanındaki küçük kabristandan getirilmiş olmalıdır. Müzede 2032 env. no'ya kayıtlı bulunan kitabedeki dokuz mail satır tam kabartma olarak oyulmuş etrafı ve satır araları süslemelerle ayrılmıştır. Mermer üzerinde hiç bir süs yoktur.

Hacı Velîyüddin Efendi Tire'de tanınmış bir alim ve eşraftan olup, XVII. yüzyılın sonlarına doğru şöhreti artarak uzun süre İbn Melek Medresesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Geniş bir bilgi ve kültüre sahip olan bu zat oğlu Sadettin Efendiyi yetiştirmiştir. Vefat ettiğinde İbn Melek'in

yanındaki kabristana defnedilmiştir²⁹. Kitabe aruz vezninde yapılmış olup Mefailün/Feilatün/Feülün'dür :

Hüve'l hellaku'l baki

هو الخلاق الباقي

Riyaz-ı cennet ola kabri anın

رياض جنت اوله قبری انك

Temaşa eyleye andan cinanı

تماشاليه اندان جناني

Ziyâret edene bu bend-i tarih

زيارت ايده نه بوبدي تاريخ

Okun ruhiçün seb'ül mesanî³⁰

اوقونك روحونك سبع الماني

Ulemadan ve eşraf-ı müderrisin-i

علمادن واسراف مدرسين

Kiramdan merhum ve mağfurlehu

الحاج والوالدين اقدروحنه فاتحه

Elhac Veliyüddin Efendi ruhuna fatiha

سنة ١١٨٨ شعبان في ٢

Sene 1188 Şa'ban 2/8 Ekim 1774

13 — Hacı Kuzu kızı Şerife Fatma Kadın'ın mezartaşı (Resim : 15).

Nefis bir taş oyma ve süsleme sanatı yönünden olduğu kadar, hüsn-ü hat sanatı bakımından da dikati çeken ve estetik bir görünüme sahip olan bir mezartaşıdır. Üzeri ters V biçiminde ve aşağıya doğru hafifçe daralan bu mermer baştaşı müzede 2028 env. no'ya kayıtlı olup 116x43x8 cm. ölçüsündedir. Üzerinde Ege Bölgesine özgü süsleme ve figürler bulunan bu şahidenin taç veya alınlık kısmında barok stilinde oluşmuş, hayali süslemeler vardır. Taç kısmının süslemesinde biri çift katlı olmak üzere yedi adet taştan ev³² veya çadır³³ tasvirleri ve bunların üzerinde bereketi ve doğurganlığı temsil eden çam kozalığı³⁴ süsleme olarak işlenmiştir. Ayrıca taşın köşeliklerine hayali süsler işlenmiştir. Sülüsle yazılmış olan kitabe bir pano içine alınmış olup, bu bütün içinde beş küçük ayna içine beş mail satır bulunmaktadır :

(29) Faik Tokluoğlu, *Tire'de Yetişen Alim, Şair, Mütefekkiri ve Mutasavvıflar*, Tire, Ragıp Basımevi, 1956, 32.

(30) Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Lügat*, Ankara, Doğuş Limited Matbaası, 1970, 746. Bu tabir yedi ayetlik «Fatıha Suresin'in» diğer bir adıdır.

(31) Azade Akar, «Yüzyıllar Boyunca Mezar Yazıtlarında Süslemeler, «Atatürk Konferansları VI (1973 - 1974)», Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, 76. Bu hususu destekleyen görüşünü yazar aynen şöyle ifade eder : (... Meselâ Ege havzasındaki, özellikle İzmir, Tire civarında bulunan taşlardaki şehir, bina, camii, mescid motifleri yine oralara mahsus özelliklerdir.)

(32) Azade Akar, *a.g.e.*, Şekil : 18.

(33) C. Çürük - E. Çiçekli, *Örnekleriyle Türk Çadırları*, İstanbul Askeri Müze Yayınları, 1983. Mezar taşındaki tasvirler evlere çok benzemekle birlikte çadırı andırır görünümleri de vardır.

(34) Burhan Oğuz, *Mezar Taşlarında Simgeleşen İnançlar*, İstanbul, Can Matbaa, 1983, 86.

Ah min el-mevt

Bu merkade her kim iderse dua

İde mahşerde şefa'at mücteba

Hacı Kuzu kerimesi merhume

Şerife Fatma Kadın

Ruhuna fatiha

Sene 1200/1785 - 6

أه من الموت
بو مرقدة هركيم ایدر سه دعا
ایده محشر شفاعت مجتبا
حاجی قو قو کریمه سی مرهومه
شریفه فاطمه قدین
روحنه فاتحه
سنة ۱۲۰۰

14 — Şanizade Muhammed Ataullah Efendi'nin mezartaşı (Resim : 16).

Dikdörtgen prizma biçiminde mermerden yapılmış olan baştaşının boyun kısmı üzerinde bir kavuk vardır. Müzede 1453 env. no'ya kayıtlı olan bu şahide 135x32x8 cm. ölçüsündedir. **Sülüs** tarzında yazılmış dokuz satırlık mail kitabesinin her bir satırı **ayna** içine kabartma olarak işlenmiştir.

Tanınmış bir Türk hekimi olan Şanizade Muhammed Ataullah Efendi³⁵ 1807-1821 arasındaki devreyi vak'anüvist olarak dört cilt halinde yazmıştır. Doğu ve batı ilmi sahasında tanınmış olan bu alim, II. Mahmud (1808-1839) devrinde 1826 yılında Tire'ye sürülmüştür. Ancak Tireliler bu değerli insanı bağırllarına basarak ona üzüntüsünü unutturmuşlardır. İki ay gibi kısa bir süre sonra, II. Mahmud'un fermanını getiren kavas Şanizade'yi görünce **ıtlakınız**a (kurtulmak) yerine **ıtlafınız**a (telef olmak) ferman getirdim demiş ve Şanizade kalp sektesinden ölmüştür³⁶:

(35) Ahmet Süheyl Ünver «Hekim - mühendis - müverrih Şânizâde Ataullah Efendi ve Türk Alman tıbbî ilişkilerindeki önemli rolü» *Türk - Alman Tıbbî İlişkileri Sempozyumu*, (I. İstanbul, 18 - 19.10.1976), 1981, 125 - 130; F. Tokluoğlu, *Tire, Şehir Matbaası*, 1964, 52 - 56; A. Munis Armağan, *Batı Anadolu Tarihinde Ilgınç Olaylar*, İzmir, Uğur Ofset Matbaası, 1984, 56 - 57. Bu yazarlar Şanizâde ile ilgili geniş bilgi verirler.

(36) *Ay. es.*, 55

Hüve'l hellaku'l baki

Müyesser oldu bana şahadet

İlahi sen nasip eyle saadet

Bulam ta ki resulundan şefaet

Şanizade Muhammed Ataullah

Efendi Tireye ba-emr-i âli memur

Üzre iken merhum oldu

Ruhiçün rizaenlillah

Teala fatiha sene 1242 Gurre-i

Muharrem/4 Ağustos 1826

هو الخلاق الباقي

میسر ولدی بکاشهادت

الهی من نصیب ایلم سعادت

بولم تا که رسولکدن شفاعت

شانی زاده محمد عطا الله

افندی تیره با امر عالی مامور

اوزره ایکن مرحوم اولدی

روحیچون رضا الله

تعالی فاتحه سنه ۱۲۴۲ غره م

15 — Tire Müftüsü Ödemişli Benlizade Muhammed Efendi'nin mezar taşı (Resim : 17) :

Dikdörtgen prizma biçiminde bir mermere oyulmuş, kitabe bölümü, boyun ve kavuktan oluşan şahide, müzede 2037 no'ya kayıtlı olup 135x34x8 cm. ölçüsündedir. Örfi biçiminde olan kavuk³⁷ kitabenin ana gövdesiyle uyumludur. Benlizade için talik biçiminde yazılmış ve mail olan kitabenin etrafı silme ile çevrilmiştir. Oniki ayna içine oyularak işlenmiş olan kitabenin satırları silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Şahidede süs unsuru kullanılmamış ancak kitabenin yazısı ve işçiliğinin usta ellerden çıkmış olduğu açıktır.

Çeşitli fen bilimlerinde ve fıkıhta ihtisas sahibi olan Muhammed Efendi şehzadelere hocalık yapmış, H 1265/1849'dan 1292/1875 yılına kadar Tire İbn Melek Medresesinde öğretim üyeliği ve Tire Müftülüğü görevlerinde bulunmuştur. Tüm kitaplarını Tire Necip Paşa Kütüphanesine bağışlamıştır. Kabri Ortaokul binasının olduğu yerde iken asrı kabristana, şahidesi de Tire Müzesine kaldırılmıştır. Kitabe aruz vezninde olup yer yer bozuktur. Vezni Failatün/Failatün/Failatün/Failün olup son mısradaki tarih düşürülmüştür :

(37) 1. Kumbaracılar a.g.e., 18

Hüve'l baki sene 1292 Ca/1875 Haziran	هو الخلاق الباقي سنة ١٢٩٢ هـ
Vech-i haktan ma'da olmaktadır her şey helâk	وجه حق در ماعد اولقد در هر شی هلاک
Bu ribat-ı köhneye âkil olan bağlar mı bel	بو رباط کهنه به عاقل اولان باغلر می بل
İşte Ödemişli Benlizade Muhammed Efendi kim hayli zaman	ایشته اودیشلی بکلی زاده محمد افندی کیم خیلی زمان
Müfti-i belde iken bezm-i fenadan çekti el	مفتی بلده ایکن بزم فنادن چکدی ال
Niceler feyz almıştı medrese-i lûtfundan anın	نجیلر فیض المشدی مدرسه لطفندان انان
İlm ve hilm fazlında hemen sanî-i numan ekmel	علم و حلم فضیلتی هان ثانئ نمان اکمل
Kayd-ı gufran-ı defteri, a'malini tezyin idüb	قید غفران دفتری اعمالینی تزیین ایدوب
Cennet-i süknâ ide kendüye hakk-ı izz-i cel	حنق سکنا ایله کندویه حق عز وجل
Hatîf-i gaybî'den erdi güşuma tarih tamam	هاتف غیبی دن اوردی گوشمه تاریخ تمام
Kurb-ı hakda buldu deyü müftü efendi menzil	قرب حقده بولدی دئو مفتی افندی منزل
Ruhuna fatiha	روحنه فاتحه

16 — Asitaneli Hafize Fıtnat Hanım'ın mezartaşı³⁸ (Resim : 18).

İstanbulu olan Hafize Fıtnat Hanımın şahidesi çan biçimindedir. Üzerine güneş ve *palmetle*³⁹ işlenmiş olarak güzel bir kompozisyon oluşturur. Mermerden yapılmış olan şahide müzede 2085 env. no'ya kayıtlı olup 93x39x6 cm. ölçüsündedir. Mail olan kitabesi sekiz ayna içine kabbartma olarak oyulmuştur. Kitabenin yazısı işlek ve güzeldir.

(38) Bu tür taşları diğer bölgelerde de görmek mümkündür. Bunun XIX yüzyılda yaygın bir kadın mezar kitabesi kompozisyonu olduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Önder, «Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler,» Türk Etnoğrafya Dergisi, sayı XII (1969), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970, 9, 15 (Resim : 19).

(39) Bir sapın iki tarafına karşılıklı ve simetrik olarak düzenlenmiş ve uçları kıvrık uzunca yapraklardan oluşan bir süsleme ögesi olan *Palmet'e* Türkçede *el yaprak* denilmektedir. Osmanlı Türkleri *palmetleri* ancak Barok devrinden sonra süslemede kullanmışlardır. C. Arseven, «Palmet,» Sanat Ansiklopedisi, İstanbul Maarif Matbaası, 1943, 1587.

Hüve-l baki

Akıbet nûş etmektir eccl şerbetini Dünyada

Nasib olsun içşün kevser şarabın ukbada

Merhume ve mağfurlehu Tire kazası jandarına

Yüzbaşısı rifatlu Şerif Efendi kaim

Validesi Asitaneli Hafize Fitnat Hanım

Bint-i Hafız Ahmed Efendi ruhuna fatiha

Rebiülevvel 1317/Temmuz 1899

هو الباقي
عاقبت نوش ایتقدر اجل شریف دنیاده
نصیب اولسون ایچسین کوثر شریفی عقید
مرحومه و مغفوره نیره قضاسی تراندیه
یوزباشی رفعتاوشریف افندی قائم
والده سی استالی حافظه فطنت هانم
بنت حافظ احمد افندی روحنه فاتحه
ربیع الاول ۱۳۱۷

17 — Emir Hacı Osman Kızı Fatma'nın mezartaşı (Resim : 19).

Yekpare bir mermerden yapılmış olan bu şahide iki bölümden oluşmaktadır. Üstteki taç bölümü, ters U biçiminde olan kitabe kısmının üzerine ayrıca yerleştirilmiş hissini vermektedir. Taç kısmı çelenk şeklinde bir kompozisyon izlenimini vermekte olup burada çam kozalağı ve etrafı yapraklarla çevrili gül figürleri belirgin bir biçimde işlenmiş bulunmaktadır. Bu çelenk ile kitabenin temas ettiği yerin iki tarafına simetrik olarak iki stilize edilmiş yaprak işlenmiştir. 103x35x6 cm. ölçüsünde olan şahidenin oniki satırdan oluşan kitabesinin satırları silmelerle ayrılmıştır. Bu mezartaşı diğer onaltı şahide ile birlikte Tire'nin Yeni Mahallesi Aşık Caddesi üzerinde eski tanımıyla Rum mezarlığı olan şimdi ise belediye tarafından gaz deposu olarak kullanıldığı için Gazhane olarak anılan yerde tarafımızdan Temmuz 1984'de tesbit edilmiştir. Bu şahideler sonradan Nisan 1985'de görevli arkeolog Adil Evren tarafından müzeye naklettirilmiş ve bahçede istif halinde bulunan diğer mezartaşları üzerine istif ettirilmiştir. Kitabenin yazı biçimi talik'tir :

Ah min el-mevt

Vaz-ı hamlim sebeb oldu açıldı ciğerpare

Bulmadı gitti etibba derdime çare

Ayırdı mevt öldüm kanadım gözüm

Kaldı öksüz iki körpe kuzum

Terk-i fani eyledim ah ederek

Akranım ibret alsun beni yad ederek

Kabrimi her kim ziyaret eylerse

Ruhuma mutlak bir fatiha ihsan eyleye

Emir Hacı Osman kerimesi Fatma

Ruhuna fatiha 3 Muharrem ül-haram 1326/

6 Şubat 1908

آه من الموت

وضع حلم سبب اولدی اچلدى جگر پاره

بولدى کندی ایلادری یه چاره

ایردی موت اولدیم قناده کورم

قلدی او کسور ایکی کورپه فوزوم

ترک و ایلمه ایدرک

قبری هر کیم زیارت ایلرسه

روحیه مطلق بر فاتحه احسان ایلیه

امیر حاج عثمان کریمه سی فاطمه

روحنه فاتحه ۳ محرم الحرام ۱۳۲۶

18 — İzmirli Lütfü'nün mezartaşı (Resim : 20-21).

Dikdörtgen biçiminde olan bu mermer şahide müzede E 83-4 env. no'ya kayıtlı olup ölçüleri 115x29x18 cm. dir. Şahidenin ön yüzüne dört pano oyulmuş ve oniki satırlık kitabe, bu panolar içine kabartma olarak yapılmıştır (Resim : 20). Şahidenin arka yüzüne ise dikdörtgen bir pano içine bir saksı ve çiçek süs unsuru olarak kabartma biçiminde işlenmiştir (Resim : 21). Kitabedeki şiir aruz vezninde yazılmış olup Failatün/Failatün/Failün'dür :

21 Şubat 926 Hüda Baki 12 Şa'ban 1340

Can idim insan olub geldim cihan
pazarına

Varlığım sattım fenaya ruhuma subhanıma

Olma mağrur ey oğul taşıma ibretle bak

Şübhesiz bir gün olur sen de gelirsin
vanıma

Namıma İzmirli Lütüfî dirler hakdır
Yavrum

Etme nisyan eyle ihsan fatiha hem

Kulhuvellahu ruhuma

۱۳۴۰-
۱۲ شعبان
خدا باقی
۹۲۶
۲۱ شعبان
جان اید انسان اولوب کلام جهان
بازارینه
وارلغ صاندمه فتایه روحی سبحان
اوله مغرور ای اوغول طاشمه
عینله باقی
شبهه سن برکون اولور سنده کلیر سن یانه
نامه از میرلی لطفی حقدار
ایتمه نسیان یاوره ایله احسان فاتحه هم
قل هو الله روحه

19 — XVIII. yüzyıla ait çeşme-sebil veya bina süsü olan
Rokoko çiçek buketleri⁴⁰ (Resim : 22-23).

XVIII. yüzyıl taş süsleme sanatına ait olan bu iki mermer bu yüzyıldan itibaren Türk süslemeciliğinde geniş olarak yer verilmiş olan nefis örneklerdir. Müzede 2922 ve 2923 env. no'lara kayıtlı ve ölçüleri 88x47x 8 cm. olan bu iki beyaz mermer süsleme taşları çok iyi muhafaza edilmiş ve bozulmamıştır. Ancak kuşların baktığı yöndeki kenarları düzgün bir biçimde birbirinden veya bir mermerden koparılmış hissini vermektedir. Bir pencerenin iki kanadı izlenimini uyandıran, ne için kullanıldığı ve nereden müzeye geldiği bilinmeyen bu iki mermer parçada aynı kompozisyon simetrik bir biçimde kabartma olarak işlenmiştir. Barok süslemenin tüm özelliklerini içeren bu süslemelerde bir vazo içine konulmuş gül demeti, karanfil üzerine konmuş kuş veya güvercin ve acanthus⁴¹ işlenmiştir. Bu süslemeli taşların belki de bir çeşme, sebil veya bir bina da süsleme unsuru olarak kullanılmış olabileceği düşünülebilir.

(40) Geniş bilgi için bkz. Yıldız Demiriz, «Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar», *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 5, İstanbul, Görsel Yayınları, 1982, 887, 889; Şule Aksoy, «Türk Süslemelerinde Türk - Barok - Rokoko Uslubu», *Sanat*, Türk Kültür Bakanlığı, yıl 3, sayı 6 (Haziran 1977), 126 - 136; Metin Haseki, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*, İst. Dev. Güzel San. Akademisi, yeterlilik tezi, 1977, 35.

(41) B. Oğuz, *a.ge.*, 50

Tire Müzesinde 1455 env. no'da (eski env. no 41) kayıtlı olan bu mermer taş 64x55x7 cm. ölçüsündedir. Üst tarafı kırık olan bu taş eserin üzerinde değneği belirli olan bir çoban, üç keçi, birisi anasını emen iki oğlak kabartma olarak işlenmiştir. Taşın alt kısmında ise iki yarım ve iki tam sütun üzerinde olan üç kemerin oluşturduğu üç pano içine ortada bir ağaç olmak üzere yanlarda iki servi ağacı figürü işlenmiştir⁴².

İnsan, hayvan, ağaç ve bitkisel motiflerin birleşimi sonucu ortaya çıkmış olan bu plastik düzenleme gerçekten ilgi çekici bir niteliktedir. Bu taş, müze envanterine «çoban ve koyunlu mezartası» olarak işlenmiştir. Bu konuda otorite olan Sayın Beyhan Karamağaralı da bu taşın «figürlü bir mezartası» olduğu hükmüne varmıştır⁴³. Ayrıca kendisi, bu tür taşların Batı Anadolu'da alevî ve tahtacıların yaşadıkları yerlerde başka örneklerinin de bulunabileceğini öne sürmüştür. Ancak şimdiye kadar Ege Bölgesinde böyle bir figürlü mezartasına rastlanamamıştır. Biz, 1930 yıllarında tesadüfen Tire'de kaldırım taşları arasında bulunmuş böyle bir eseri «mezar taşı» olarak tanımlamak gibi kesin bir ifade kullanmanın çok sakıncalı ve büyük bir yanlışlığı olduğu kanısındayız. Bu taşın bir çeşme veya sebil üstü süslemesi olabileceği ihtimalini ihtiyatla ileri sürmek istiyoruz. En azından bu figürlü nefis mermerin bir mezartası olabileceğini derin bir şüphe ile karşılıyoruz. Değerli araştırmacı Cevdet Çulpan'ın 1961 yılında iki cilt halinde yayınladığı **Serviler** kitabının ikinci cildinde bu taşla ilgili geniş bilgi verilmiştir⁴⁴.

(42) Servinin taş süslemeciliğinde kullanılması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cevdet Çulpan, *Serviler II*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1961.

(43) Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezartaları*, Ankara, Güven Matbaası, 1972, 20 (Resim : Metin Akseki, *a.g.e.*, 18 (Resim : 24)).

(44) Bu taşla ilgili detaylı bilgi için bkz. Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, 131 - 133.

Sonuç :

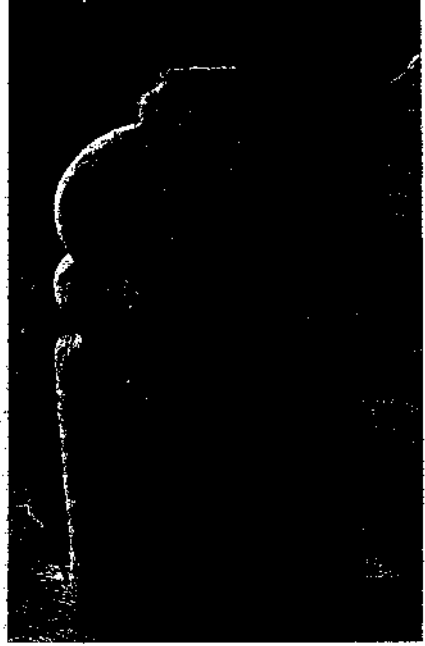
Tire Müzesi tarih, sanat tarihi, edebiyat, kültür ve folklor tarihimizin vazgeçilmez kaynaklarından olan mezar ve diğer mermer kitabeler bakımından çok zengindir. Bu müze gibi bünyesinde numaralanıp korumaya alınmış şahide ve kitabeleri içeren daha bir çok müzemiz vardır. Ancak, müzelerde bu özel konuyu bilen ve kitabelere vakıf olan ilgili elemanlar hemen hemen yok denecek kadar azdır. Bu tür sanat eserlerinin benzerlerinin tekrar yapılması oldukça zordur. Bunun yanında müzelerimiz dışında bulunan çok sayıdaki değerli kültür varlıklarımız, tabiat şartlarının ve özellikle bencil, duygusuz ve düşüncesiz insanoğlunun insafsız ellerinde birer ikiye kaybolup tarihin karanlıklarına karışmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmalarla Tire Müzesi şahidelerinin ancak örnek olabilecek küçük bir bölümü sunulmuştur. Daha önce yayınlanmış olan Pınarbaşı Mezar Kitabeleri makalesinde de belirttiğimiz gibi, müze bünyesindeki numaralanmış şahide ve kitabeler üzerinde yapılacak çalışmaların yukarıda sözü edilen sahalar için ilgi çekici, hiç de küçümsenmeyecek sonuçlar ortaya çıkaracağı kanısındayız. Ancak bu, uğraştırıcı ve zor olduğu kadar da zevkli bir iştir. Bazı bilim alanlarında olduğu gibi ilgili branş öğrencileri, müzeler ve ören yerlerindeki mezar taşları üzerine çalışmaya yönlendirilmeli ve desteklenmelidir. Bu kaynakların tez veya travay biçiminde somut olarak tesbit edilmesi, sahihsiz ve bakımsız ören yerlerinde, tarihi mezarlıklarda kaybolmakta olan bu yazılı belgelerin gelecek kuşaklara ancak bu yolla aktarılmasını sağlamak bizler ve ilgililer için kaçınılmaz bir görev olmalıdır. Bu husus da ancak konuyu seven ve iyi yetişmiş bilinçli-araştırmacı bir kuşağın yetiştirilmesi ve hatta bunların istihdamı ile mümkündür.

Türkiye mermer üzerine işlenmiş süsleme ve taş oymacılığının en belirgin sanat eserlerinden olan mezar kitabeleri ve hat sanatı bakımından İslam dünyasının belki de en zengin bir ülkesidir. Buna rağmen bu tür eserlere olan ilgi ters orantılıdır. Biz gücümüzün yettiği ölçüde, yalnızca İzmir ve çevresinde bu zengin kültür tarihimizin kalıntılarıyla ilgilenmekte, ve bu konuyu tarih öğrencilerine sevdirmeye ve öğretmeye gayret göstermekteyiz. Ancak bu çalışmalarımızın «deryada bir katre» olduğunun da farkındayız. Ana dalmız olan tarih biliminin yanı sıra, bizim için bir yan çalışma sahası olan mezar şahideleri üzerinde yaptığımız çalışmaları, verdiği izinleriyle takdir ve teşvik eden Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ilgililerine burada en derin şükranlarımı sunarım.

Resim : 1

Resim : 2

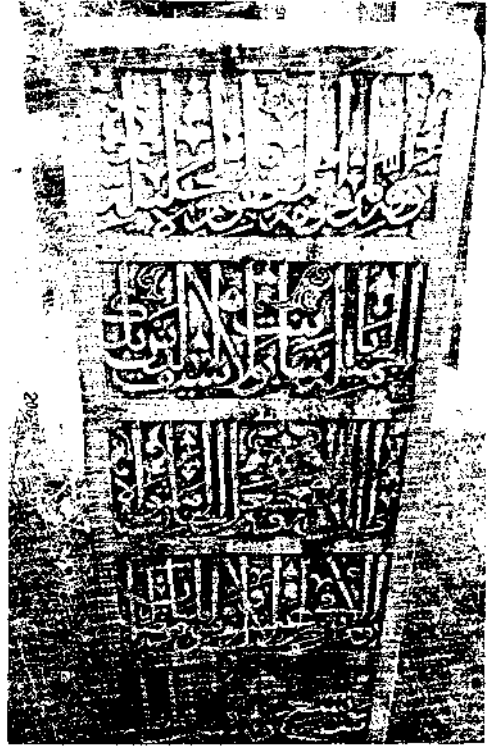
Resim : 3

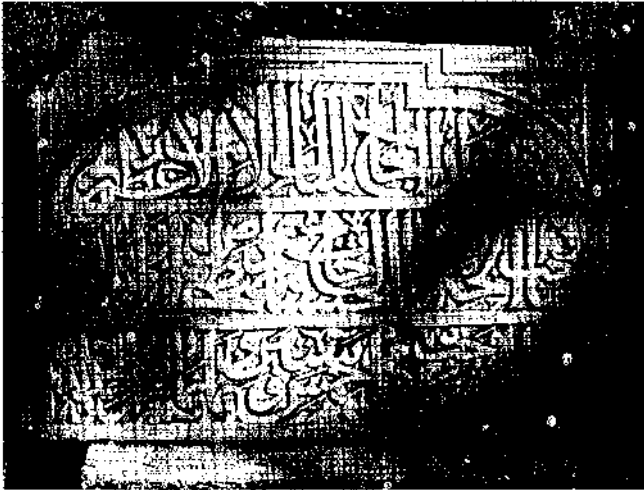
Resim : 4

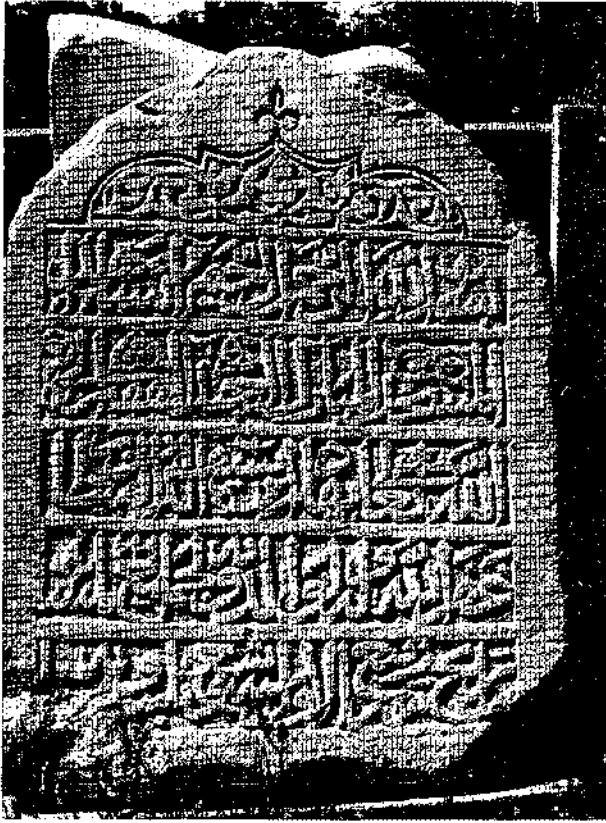
Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

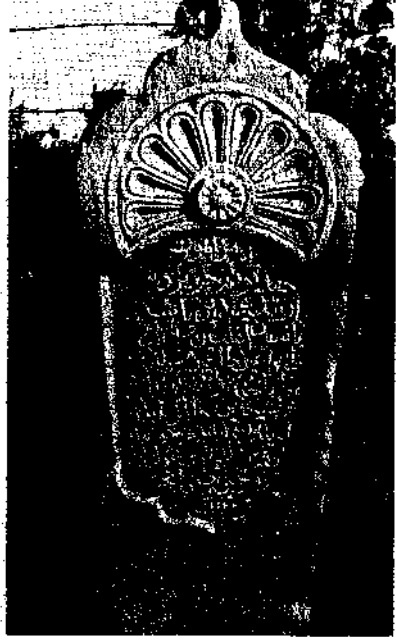
Resim : 8

Resim : 9

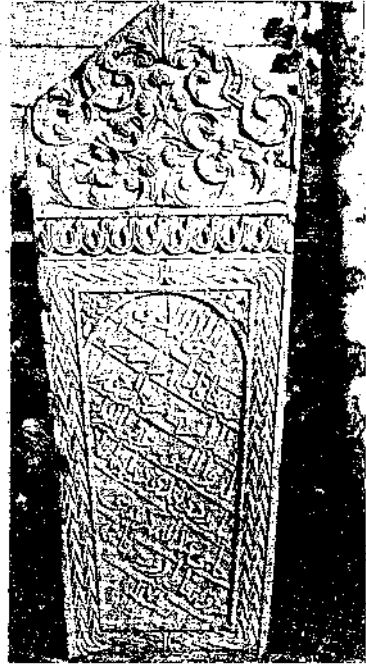
Resim : 10

Resim : 11

Resim : 12

Resim : 13

Resim : 17

Resim : 18

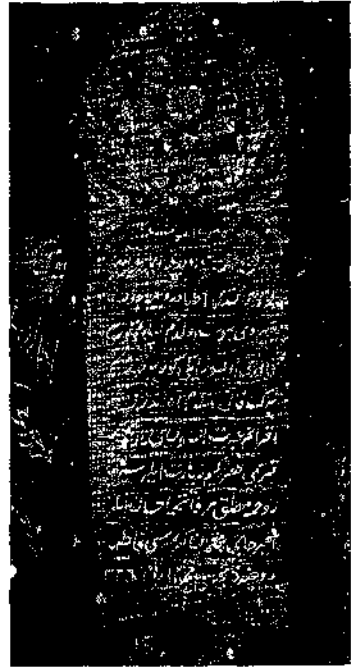
Resim : 15

Resim : 14

Resim : 18

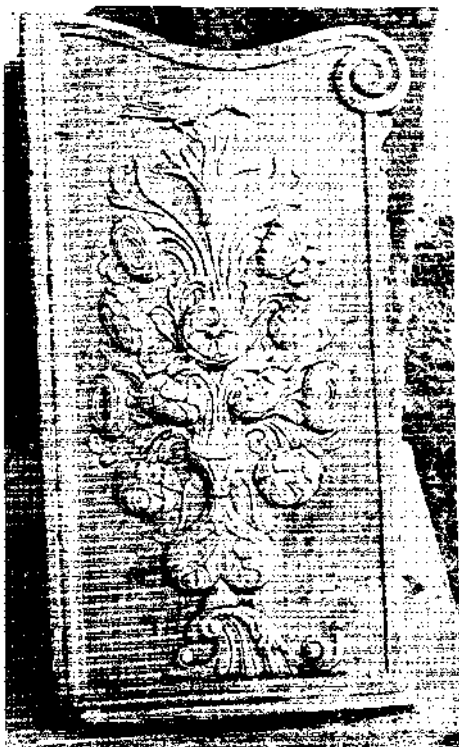
Resim : 19

Resim : 20

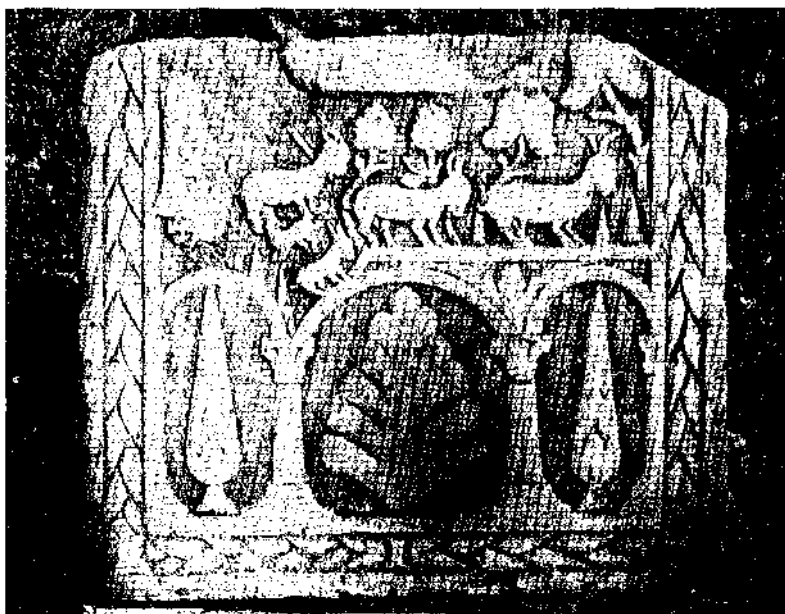
Resim : 21

Resim : 22

Resim : 23

Resim : 24

1984 YILI AYDIN, MUĞLA VE ANTALYA İLLERİ SUALTI ARAŞTIRMALARI

Cemal PULAK *

Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün (INA) geleneksel batık araştırma çalışmaları bu yıl Aydın, Muğla ve Antalya illeri ile Marmara bölgesinde olmak üzere iki bölümde gerçekleşmiştir. Güney illerini kapsayan çalışmanın ilk kısmı 30 Ağustos - 21 Eylül, ikinci kısmı ise 10 Ekim - 15 Ekim tarihleri arasında yapılmıştır. Araştırmaya Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nden Cemal Pulak (başkan), Donald Frey, Tufan Turanlı, Murat Tilev ve Sezgin Gökmen, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Aşkın Canbazoglu ve Yaşar Yıldız katılmış, Kültür ve Turizm Bakanlığı Temsilciliğini ise Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Bahadır Berkaya yapmıştır.

Araştırmaya ilk olarak Kaş, Ulu Burun açıklarındaki Tunç Devri batığı üzerinde yaptığımız kazı çalışmalarının sona ermesinden hemen sonra başlanmıştır. Bodrum'a dönüş sırasında yeni ihbarları değerlendirmemizin yanında, geçen seneki çalışmalarımızda yerini tespit edemediğimiz ve o zamandan beri yeni bilgiler edindiğimiz batıklar üzerinde de dalış yapılmıştır. Araştırma sonunda toplam 5 yeni batık tespit edilmiştir (Resim 1).

Fethiye, Kötü Burun Bizans Batığı : (Batık 1)

1983 kışında Geriş'li süngerci İsmet Şanlı, Fethiye'nin güneyindeki Kötü Burun civarında ve 40-45 metre derinlikte ufak yapılı yuvarlak testilerin bulunduğunu bildirmişti. 1983 sezonundaki sualtı araştırmaları sırasında sözü geçen batık bütün aramalara rağmen bulunamamış ancak İsmet Şanlı'yla daha sonra yaptığımız görüşmede kendisinin bize yanlış burnu tarif ettiğini, batığın kesinlikle Kötü Burun açıklarında olduğunu öğrenmiştik.

1984 sezonunda İsmet Şanlı batığı bize bizzat gösterme imkanını buldu. Batık, Kötü Burun'dan 70 metre kadar açıkta ve 36 metre derinliktedir. Bu bölgede deniz dibi çoğunlukla kayalık olmasına rağmen yer yer cep şeklinde kumluk kısımlar da görülür. Kalıntıların hemen tamamı eğimli bir kaya parçası üzerindedir; fakat kayalığın dibindeki kumlu-

(*) Cemal PULAK Sualtı Arkeoloji Enstitüsü P. K. 41 Bodrum - MUĞLA

ğun içinde de yuvarlanan parçaların bulunması mümkündür. Batık alanında sağlam ve kırık olarak tahminen 50-60 kadar amphora dışında başka herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. İsmet Şanlı'nın evvelce de belirttiği gibi amphoraların hepsi tek tipte olup çok ufak boydadır. Batığa daha sonra yapılan bir dalışta, birinci amphora kümesinin bulunduğu yerden 15-20 metre uzaklıkta ve 42 metre derinlikte yarısı sağlam durumda olan ve çok daha iri yapıdaki on kadar amphoradan oluşan ikinci bir küme tespit edilmiştir. Kötü Burun'da denizin çok bulanık ve dibin yosunlu olması, evvelki dalışlarda batığa inen diğer dalgıçların bu amphoraları görmelerini engellemiştir. İkinci grup amphoraların kayaların arasındaki kumluğa kısmen gömülü olmaları, kum altında başka amphoralarının da bulunabileceğine işaret etmektedir.

Bu büyük amphoraların yanında birbirine kaynamış modern bir keski ile nacağın görülmesi oldukça ilginçtir. Güney sahillerimizde bulunan batıklar dalış yasağından dolayı genellikle süngerciler tarafından eşelenmesinin yanında amatör dalgıçların da arada bir yasağa uymayıp batık soyma girişiminde bulunmalarının kanıtını bu batıkta görmekteyiz. Deniz dibine kaynamış amphoraları sökebilmek için kullanılan bu aletler ya deniz dibinde unutulmuş, ya da dibin bulanıklığından yeri tekrar tespit edilmeyerek deniz dibinde çürümeye terk edilmiştir.

Geç Bizans devri amphoraları hakkında fazla bilgimiz olmamakla beraber bu tipteki amphoraların armut biçimli gövdeleri, gövde üzerinde yiv ve setlerin bulunması ve kulpların dudak seviyesi üzerine çıkması genel bir tarihleme yapmamızı mümkün kılmaktadır. Serçe Limanı 11. yüzyıl batığında bulunan amphoralar 10. yüzyıl Bizans amphoralarının tipik örneğidir¹.

Bu amphoralarda kulplar dudak seviyesinde veya az üzerinde olup boyun tamamen kaybolmuştur. Armut biçimli gövdenin omuz altında kalan kısmı dibe doğru daralmakta ancak genişçe olan kaide yuvarlak ve nispeten basıktır. 11. ve 12. yüzyıl amphoralarında boyun hafif bir uzama gösterir; en belirgin özellikleri kulpların iyice dudak üzerine çıkması ve amphora dibinin yuvarlaklığını korumakla beraber üzerine sivri bir görünüm almasıdır². Gövde armut biçiminden çok, kaidelelerinden birleştirilmiş iki koniyi andırır. 12. ve 13. yüzyıllardaki amphoralarda kulplar dudakın çok üstünde, gövde daha iri, gövde üzerindeki yiv ve setler daha incedir³.

(1) G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, «An 11 th Century Shipwreck at Serçe Liman, Turkey,» *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 7.2 (1978) 126 resim 9.

(2) J. Cangova, «Medieval Amphoras in Bulgaria,» *Isvestia na Archeologi Eskiia Institut* 22 (1959) 258 şekil 13.

(3) *Ibid* 257 şekil 12.

Batıkta görülen iki tip amphoradan ancak ufak boyda olanından bir örnek çıkarılmış (Resim : 2), büyük tipin çizimi ise deniz altında alınan ölçülere göre yapılmıştır (Resim : 3). Her iki amphora da nispeten sivri dipli olmalarından 11. ve 12. yüzyıl amphoralarına daha bir yakınlık gösterirler. Ufak tip, kulplarının basıklığı ve gövde üzerindeki yivlerin kalın ve belirgin olmasından daha çok 11. yüzyıl, büyük amphora ise iriliği, kulpların dudak seviyesi üzerine çıkması ve gövde üzerinde yiv ile set bulunmaması bakımından 12. yüzyıl amphoralarının özelliğini taşır. Yugoslavya'da deniz buluntusu olan ve genel olarak 10-12. yüzyıla tarihlendirilen bir amphora büyük tipteki amphoramıza benzerlik göstermektedir⁴. Kıbrıs'ın Paphos kazılarında ortaya çıkarılan ve 13. yüzyılın başına tarihlendirilen diğer bir amphora, genel yapı olarak büyük amphoramızla aynı görünümündedir⁵. Her ne kadar iki amphoranın da gövdesi genel olarak aynı biçimdeyse de, Kıbrıs örneğinin 13. yüzyıla uygun olarak kulpları ağız seviyesinin çok üstünde, kulpların gövdeye birleşmesi de omuza daha yakın bir noktadadır.

Kötü Burun açığında tespit edilen bu iki amphora kümesinin arasında 15-20 metrelik bir mesafe olmasına rağmen, her iki tipin de aynı batığın yükü olduğu düşünülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda batığı genel olarak 11. yüzyıl veya 12. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmek gerekir.

Dalaman Kurtoglu Rodos Batığı (Batık 2)

Bu seneki araştırmamızda, uzun süredir elimizde olan ve Kurtoglu Burnu açığında, 45 metre derinlikte 60 kadar sivri dipli amphoranın bulunduğunu bildiren ihbarı değerlendirmeye karar verdik. Burundaki ufak kayalık adacığın hemen güneydoğusunda 40 metreye yaptığımız dalışta çeşitli devirlere ait muhtelif amphora parçaları ve diğer bazı buluntular tespit ettik. Burnun hemen ucundaki sığ kayalıkların antik devrin gemilerine büyük tehlike yarattığı deniz dibindeki kalıntılardan açıkça anlaşılmaktadır. Dipte bulunan eserler yapı ve devir bakımından çeşitlilik göstermelerine rağmen diğer limanlık yerlerde bulunan döküntü malzemeden çok batık görünümündedir. Kalıntıların çok karışmış ve dağınık olması, gemilerin batmadan evvel kayalara çarparak tamamen parçalandığını göstermektedir.

(4) Z. Brusic, «Byzantine Amphorae (9th to 12th Century) from Eastern Adriatic Underwater Sites,» *Archaeologia Jugoslavica* XVII (1976) 40 Levha III : seldl 4, 41, 46.

(5) A. H. S. Megaw, «Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus, 1970 - 1971,» *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972) resim 23.

Burnun batısında yaptığımız dalışlar sırasında 49 metre derinlikte altısı nispeten sağlam on kadar amphoradan oluşan ufak bir küme görülmüştür. Yaptığımız inceleme sonunda batık alanında iki değişik amphora tipi, kırık bir testi, safra taşları, kurşun kaplama parçaları ve bazı ahşap elemanlar tespit edilmiştir. Kalıntıların bulunduğu zemin genellikle kayalık olmasına rağmen batığın çevresindeki kayalar arasında yer yer kum cepleri görülmektedir. Sözü geçen batığın kum ceplerinden birinin içine düşmesi geminin batışı sırasında amphoraları tamamen parçalanmaktan kurtarmıştır. İlk bakışta, batık alanındaki amphoraların azlığından burada bir batığın bulunduğu inanmakta güçlük çekilmekte, ancak geminin safra taşlarına rastlanması, buluntuların düğüntü yerine bir batıktan olduğunu açıkça kanıtlamaktadır. Amphora sayısının azlığı iki şekilde açıklanabilir: Amatör koleksiyoncularca revaçta olan sivri dipli Yunan amphoralarının zamanla dalgıçlar tarafından alınarak tüketilmeleri, veya kalıntıların bir gemi yerine kıyı taşımacılığında kullanılan ufak bir tekne veya sandala ait olmasıdır. Batık çevresinde büyük ticari gemi kalıntılarında görüldüğü gibi bol miktarda kırık amphora ve diğer keramik parçalarına rastlanmaması ikinci varsayımı güçlendirmektedir.

Batığın 6 veya 7 metre kadar doğusundaki bir kayanın üzerinde bazı kurşun ve ahşap parçalar bulunmuştur. Ahşap parçalardan biri, hemen yakınında bulunan büyükçe kurşun kaplama parçasının içine rahatça oturmuştur. Parçaların genel görünümü ve üzerlerindeki çivi deliklerinden, kurşun kaplamanın ahşap elemandan yeni ayrıldığı anlaşılmakta, bu da batığın yakın bir zamanda dalgıçlar tarafından ziyaret edildiğini göstermektedir. Sözü geçen parçaların batığımızla ilgili olmaları halinde ilginç bir görüş önermek mümkündür. Kurşun kaplama parçası ve içindeki ahşap, bir olasılıkla teknenin omurgasına aittir. Bu gözlemimiz doğru ise, 6 cm x 9 cm ebadındaki omurga ancak sandal büyüklüğündeki bir tekneye ait olabilir. Dolu bir amphoranın ortalama 40 kilo çektiği düşünülürse 10 amphora ve teknede bulunan safra taşları ile denizciler de hesaba katıldığında bir sandalın yükleme kapasitesine ulaşıldığı açıkça görülür.

Batıkta bulunan iki tip amphoradan yalnız büyük boyda olanından bir örnek etüdlük malzeme olarak çıkarılarak Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müzesi'ne devredilmiştir (Resim : 4). Çıkarılan amphoranın dibi kırık ve noksan olmasına rağmen, batıktaki diğer sağlam örneklerden eksik tutamağın düğme şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Düğme şeklindeki tutamaklar genel olarak M.Ö. 4. yüzyıl Yunan amphoralarının tipik özelliklerindendir. Amphora, özellikle geniş dudağının dışa ve aşağı-

ğıya doğru taşkın olması, ayrıca uzun boynuna paralel ve gövdeye dik inen sağlam kulpları, sivri dibi ve düğme tutamağıyla «proto-Rodos» ismi altında toplanan muhtelif tiplerden birine benzemektedir. Koroni kazılarında kırık ve alt kısmı noksan olan bir örnek, dudağının daha kalın olması dışında genel olarak amphoramızı andırmaktadır. Sözü geçen parça diğer «proto-Rodos» tipleriyle birlikte M.Ö. 300 tarihinden daha önceye konmaktadır⁶. Kurtoğlu Burnu batığından çıkarılan amphoranın en yakın örneklerini Girne batığı kazısında bulunan ve aynı zamanda geminin ana yükünü oluşturan amphoralarda görmekteyiz. M.Ö. 4. yüzyılın sonuna tarihlendirilen bu amphoraların kökeni yine Rodos Adası olarak gösterilmiştir⁷.

Böylece, Kurtoğlu Burnu'nda tespit edilen kalıntıların burnun hemen açığındaki sivri ve sığ kayalıklara çarparak batan ufakça bir tekne veya sandala ait olduğu anlaşılmakta ve çıkarılan tek amphoradan batığın M.Ö. 4. yüzyılın sonunda battığı anlaşılmaktadır.

Marmaris, İncirli Liman Cam Batığı (Batık 3)

Marmarisli emekli süngerci Mustafa Eren, Marmaris'in 2 saat güneybatısında 25 sene kadar önce bulduğu bir cam batığını önemini sonradan anlayarak rapor etmiştir. Bildiğini belirttiği ikinci bir batık, Enstitü'nün 1982 yılında yaptığı araştırma sırasında Söğüt, Arap Adası civarında bulunan ve 6. veya 7. yüzyıla tarihlendirilen Bizans batığı olduğu anlaşılmıştır.

Batığın bulunduğu bölgede kıyıdan başlayan kayalar dik ve kesintisiz bir şekilde deniz dibine uzanarak 25 metrede dar, kumluk bir düzlük oluşturur. Bu düzlükten sonra görülen ve çok sayıda ufak kum ceplerinin bulunduğu taraça yapılı zemin 36 metredeki kumluğa kadar 30 derecelik bir eğimle devam eder. Batığın ana bölümünü oluşturan cam külçeler 25 metre derinlikteki kum düzlüğündedir, ancak kayalık yamaçta ve özellikle buradaki kum ceplerinde bol miktarda çeşitli cam parçalarına rastlanmaktadır. Cam külçeler, diğer hurda cam parçalarına oranla daha ağır olduğundan gemi battığı konumda kalmış, akıntı etkisiyle ufak parçalarda olduğu gibi zamanla derine sürüklenmemiştir (Resim : 5).

(6) V. R. Grace, «Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula,» *Hesperia* XXXII (1963) 322, 323 şekil 2, 327.

(7) M. L. Katzev, «Cyprus Underwater Archeological Search, 1967,» *National Geographic Society Research Reports, 1967 Projects* (1974) 181 şekil 4.

Batığın ana bölümü kumluk zemin üzerinde bulunmasına rağmen kum tabakasının ince oluşundan geminin ahşap elemanlarının iyi korunmuş olması söz konusu değildir. 25 metredeki külçe cam yığınının doğu kısmında bazı kiremit parçaları görülmektedir. Batıdaki keramik malzemenin hemen hemen tamamını oluşturan bu kiremitler büyük bir olasılıkla geminin mutfak veya kuzine kısmını örten kiremit çatıya aittir⁸. Kalıntıların arasında amphora ve diğer keramik esere rastlanmaması, batığın nispeten sığ suda bulunuşu nedeniyle bu tip malzemenin çalınmış olabileceğini akla getirmektedir.

Batık alanında sağlam veya kolaylıkla teşhis edilebilecek nitelikteki eserin bulunmaması, kesin bir tarih vermemizi zorlaştırmaktadır. Yine de etüdlük malzeme olarak seçilen bazı kırık cam parçalarından, batığın Serçe Limanı'ndaki 11. yüzyıl cam batığıyla aynı devirden olabileceği anlaşılmaktadır⁹. Kandil dipleri, bardak parçaları, desenli ve düz kase kaideleri ve ufak ibrik veya yağdanlık parçaları Serçe Limanı'ndaki cam batığından çıkarılan eserlerle büyük benzerlik göstermektedir (Resim : 6)¹⁰.

Serçe Limanı'ndan 25-30 kilometre uzaklıktaki bir konumda hurda cam taşıyan ikinci bir batığın bulunması oldukça ilgi çekicidir. Her iki gemideki cam yükün doğudan ve büyük bir olasılıkla Suriye'den yüklenerek batıya gönderildiği şüphesizdir. Cam yüklü bu iki batık ile Bodrum'un Yassıada çevresinde tamamen soyulan üçüncü bir batığın daha bulunması, güney Anadolu sahillerinde hurda ve ham cam taşımacılığın yaygınlığına dikkati çekmektedir. Camın boşaltılacağı limanı kesin olarak saptamak mümkün değilse de hedefin Korint'teki cam fabrikaları olduğu kuvvetli bir ihtimaldir. 11. yüzyılın başında El-Hakim'in baskısından kaçan Mısırlı Yunanlılar tarafından kurulduğu ileri sürülen bu fabrikaların kazısı sırasında ortaya çıkarılan cam eserlerde doğu

(8) Yassı Ada 7. yüzyıl Bizans Batığı kazısında bulunan benzer kiremit parçaları mutfak veya kuzine bölümünü örten kiremitler olarak değerlendirilmiştir. Geminin mutfak bölümüyle ilgili bilgi için bakınız : G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, *Yassı Ada I* (Texas A&M University Press 1982) 87-120 ve özellikle resim 5-3 ile 5-4.

(9) 11. yüzyıl Serçe Limanı Cam Batığıyla ilgili bilgi ve çıkan çeşitli malzeme için bakınız : G. F. Bass, «Glass Treasure from the Aegean», *National Geographic Magazine* 153 (1978) 768-793, G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, (supra n. 1) 119-132 ve G. F. Bass, «A Medieval Islamic Venture», *Archaeological News* 8 (1979) 84-94.

(10) İncirli Liman batığından toplanan cam parçaları Serçe Limanı buluntularıyla karşılaştırmak için bakınız : G. F. Bass, «The Nature of the Serçe Limanı Glass», *Journal of Glass Studies* 26 (1984) 64-68 ve özellikle şekil 2f, 5d ve g

sanatının etkisi açık bir şekilde görülmektedir¹¹. Doğu zevkinin bu denli etkin olduğu bir devirde hurda ve ham camın da işlenmek üzere doğudan ithal edilmesi doğaldır. Tüccarların ek kar gayesiyle gemilerine safra olarak taş yerine hurda cam yükleyerek fiyat düşürmeleri, cam ticaretinin cazibesini arttıran diğer önemli bir etken olarak düşünülebilir.

Datça, Divan Burnu Bizans Batığı (Batık 4)

Sualtı araştırmalarında ihbarları değerlendirmenin yanısıra, antik devirdeki yelkenli gemilere tehlike oluşturacak burun, kaya, sığlık ve ada gibi yerlerde yaptığımız dalışlar, araştırma sezonundaki toplam dalış süremizin büyük bir kısmını kapsamaktadır.

Knidos antik şehri ile Datça arasında kalan Divan Burnu çevresinde yaptığımız bu türdeki dalışlar sırasında, burnun hemen güneyinde ve 32 metre derinlikte bir batığa rastladık. Kalıntılar çoğunlukla dibe dik bir eğimle inen kayalığın bittiği ve kum düzlüğün başladığı yerde bulunmaktadır. Bölgede yaptığımız inceleme sonunda birbirinden 8-9 metre uzaklıkta olan iki ayrı kümede aynı tipten toplam 10 kadar amphoranın bulunduğunu tespit ettik. Kayaların üzerinde de bazı kırık parçalara rastlamamıza rağmen kalıntıların bir batığa mı yoksa kıyıdaki kayalara çarparak yükünü kısmen denize döken bir gemiye mi ait olduğu kesinlikle anlaşılamamıştır. Amphora sayısının az olması ikinci görüşe ağırlık kazandırmaktaysa da, Dalaman Kurtoğlu Burnu'ndaki batıkta olduğu gibi kalıntılar ufak bir tekne veya sandala ait olabilir. Etüdlük malzeme olarak çıkarttığımız iki amphoradan sağlam olanının yanında ve tamamen kuma gömülmüş ikinci bir amphoranın daha bulunması, başka kalıntıların da kum altında bulunabileceğini göstermektedir.

Batıktan biri çatlak biri de kırık olmak üzere iki amphora ile bir kırık kap çıkarılarak Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müzesi'ne devredilmiştir (Resim: 7). Çok değişik bir yapıya sahip olan bu amphoraların kesin tarihi ve kökeni hakkında henüz herhangi bir bilgi edinilememiştir. Gövdenin şekli ve üzerindeki silik yiv ve set izleri, bu iri ve hacımlı amphoraların Geç Bizans dönemine ait olduğuna işaret etmekte, ancak dar ağız ile yandan iştirilmiş yuvarlak, kulak şeklindeki kulplar daha eski bir geleneğin etkisini göstermektedir. Çatlak olan amphoranın kulbunda ters «F» harfini andıran ve henüz teşhis edilemeyen bir işaret bulunmaktadır. Bu amphoralar geniş ve düz tabanları sayesinde devrilmeden rahatça ayakta durabilecek yapıdadır. Bizans amphoralarında dar boğaz

(11) G. R. Davidson, «A Mediaeval Glass - Factory at Corinth», *American Journal of Archaeology* XLIV (1940) 323 - 324.

ve düz kaideler genellikle geç döneme ait özelliklerdir. Yugoslavya'da bulunan düz tabanlı ve dar ağızlı bir amphora, boyundan başlayarak ağız seviyesinin üzerine çıkan masif kulpları dışında amphoramıza benzerlik gösterir. Bazı sırlı örneklerinin de görüldüğü bu tipler 16. yüzyıl ve daha sonrasına tarihlendirilmektedir¹². Divan Burnu batığında çok genel bir tarih bile vermek benzeri malzemenin seyrekliğinden ve geç devir amphoraları konusunda bilginimizin eksikliğinden oldukça güçtür. Bu nedenle batığı şimdilik 11. - 15. yüzyılları arasına koymaktan öteye gidememekteyiz.

Kazıklı, Toprakada İstanköy Batığı (Batık 5)

Araştırmamızın son etabını Bodrum'un kuzeyindeki Mandalya Körfezi'nden gelen ihbarlara ayırmaya karar vermiştik. Ancak eldeki ihbarların yeterince detaylı olmayışı ve batığı rapor eden süngercilerin bulunamaması nedeniyle hiç bir ihbar değerlendirilememiştir.

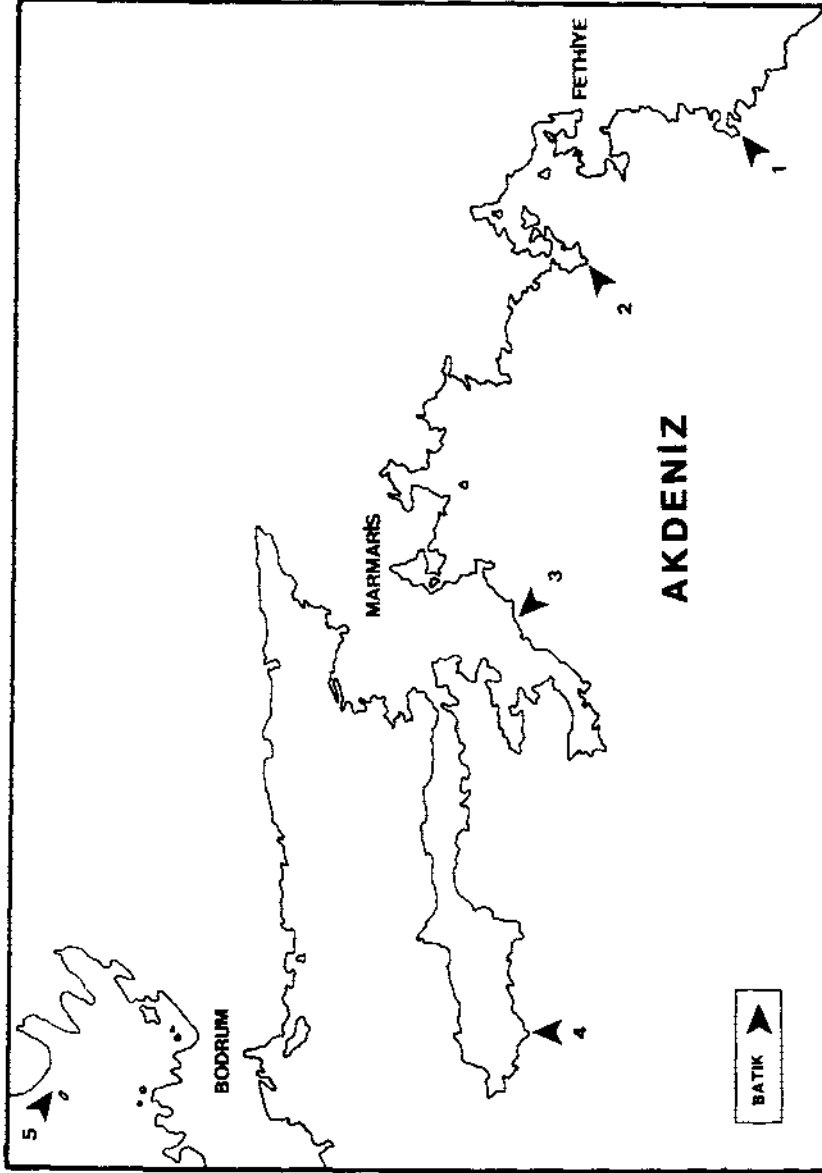
Kazıklı Limanı açığında bulunan Toprakada'nın kuzeyinde yaptığımız seri araştırma dalışları sırasında 35 metre derinlikte 10 kadar kırık amphora tespit edilmiştir. Amphoralar, kısmen kumluk zemine dikçe bir eğimle uzanan kayalığın üzerinde, kısmen de kumun üzerinde bulunmaktadır. Aynı tipte olan bu kırık amphora parçalarından etüdümlük malzeme olarak bir boyun ile bir de dip parçası çıkarılarak Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müzesi'ne götürülmüştür (Resim : 8). Amphoralar tipik M.Ö. 1. yüzyıl İstanköy yapısıdır¹³; M.Ö. 1. yüzyılın sonuna tarihlendirilen La Tradelière batığından çıkarılan İstanköy amphoraları tip olarak daha geç olmakla beraber aynı seridendir¹⁴.

Batıkta homojen fakat sınırlı sayıda eser bulunması, Dalaman Kurtuluş Burnu Batığı (Batık 2) ile Datça Burnu Batığı'nda (Batık 4) gördüğümüz gibi bu batığın da yine ufak bir tekne veya sandala ait olduğunu belirtebilir.

(12) Brusic, (supra n. 4) 47, 48 Levha XI : resim 4.

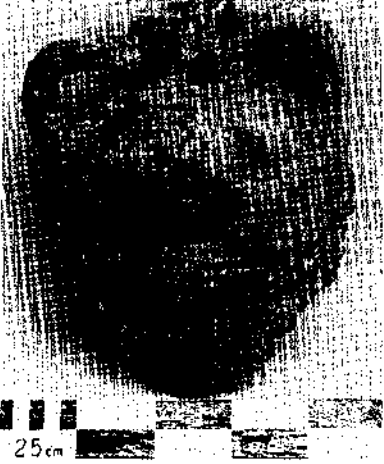
(13) Batıkta sağlam parça olmamasına rağmen, incelenen parçalardan amphoraların tipik M. Ö. 1. yüzyıl İstanköy (Kos) yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tipin sağlam örnekleri için bakınız : Grace (supra n. 4 ve O. Alpözen, «Bodrum Müzesi Ticari Amphoraları,» *Türk Arkeoloji Dergisi* 22.2 (1975) 11, 20 Levha 4 : şekil 2, 27 Levha 4A : resim 2).

(14) P. Fiori ve J. - P. Joncheray, «L'Épave de la Tradelière,» *Cahiers D'archéologie subaquatique* IV (1975) : 61 ve 63 Levha I : şekil 1 ve 2.

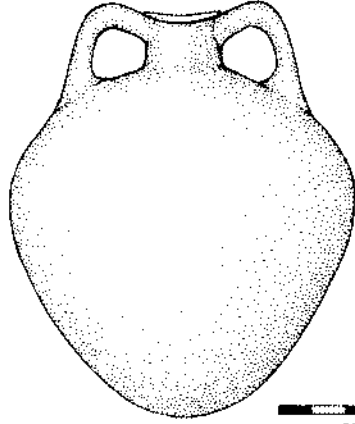

Resim : 1 — 1984 yılı Aydın, Muğla ve Antalya illeri Sualtı Araştırması bölgesi ve bulunan batıkların yeri.

1) Kütü Burun Bizans Batığı	4) Divan Burnu Bizans Batığı
2) Kurtuluş Burnu Rodos Batığı	5) Toprakada İstankoy Batığı
3) İncirli Liman Cam Batığı	

Resim : 2 — Fethiye, Kötü Burun
Bizans Batığından çıkarılan ufak amphora.
(env. no. 84/2).

Resim : 3 — Fethiye Kötü Burun
Bizans Batığında görülen büyük amphora-
nın çizimi

Resim : 4 —

Dalaman Kurtoglu Rodos
Batığı'ndan! çıkarılan Rodos
amphorası. (env. no. 84/3)

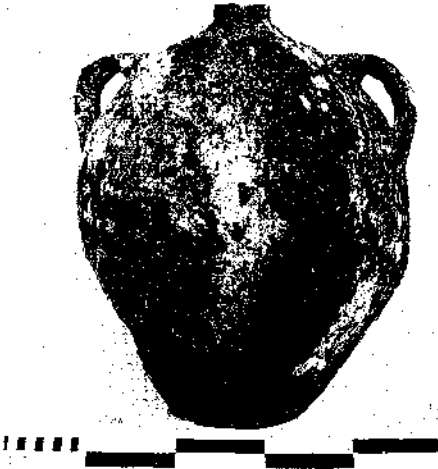

Resim : 5 — İncirli Liman cam batığından çıkarılan cam külçeler

Resim : 8 —
Kazıklı, Top-
rakada İstan-
koy Batığın-
dan çıkarıl-
an İstankoy
amphorası
parçası.
(env. no.
84/8A)

Resim 7: — Datça Divan
Burnu Bizans
Batığından
çıkarılan
amphora
(env. no. 84/6A)

Resim 6: —

İncirli Liman cam batığından çı-
karılan etüdlük hurda cam parça-
lar

1984 MARMARA SUALTI ARAŞTIRMALARI

Cemal PULAK*

Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün (INA) geleneksel sualtı araştırmalarının 1984 sezonundaki ikinci bölümü 25 Eylül - 2 Ekim 1984 tarihleri arasında Kapıdağı Yarımadası ile Marmara Adası çevresinde yapılmıştır. (Resim: 1). Araştırmaya Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nden Tufan Turanlı (Başkan) ve Cemal Pulak katılmış, Kültür ve Turizm Bakanlığı temsilciliğini ise Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Yaşar Yıldız yapmıştır.

Bu araştırma sırasında tespit edilen bütün batıklar (İstanbul Büyüçekmece'deki Akmanlar-Çizmeci batığı dışında), Enstitü'nün proje direktörü Tufan Turanlı'nın 1983 yılında yaptığı girişimler sonucunda bulunmuştur. Batıkların tamamı Erdek'e bağlı Narlı köyünde balıkçılık yapan Celalettin Işık tarafından gösterilmiştir.

Zaman darlığı ve incelenecek olan batıkların sığ sularda bulunmaları nedeniyle, Enstitü'nün Virazon adlı araştırma gemisi Marmara denizine götürülmemiştir. Dalış malzemeleri karayoluyla Marmara'ya nakledilmiş ve araştırma sırasında Celalettin Işık'a ait 12 metrelik balıkçı teknesi kullanılmıştır.

Halkoz Adası «Sisam» Batığı (Batık 1)

Tufan Turanlı'nın 1983 yılında yaptığı ön çalışmalardan elde edilen bilgiler arasında M. Ö. 4. yüzyılın sonuna veya 3. yüzyılın hemen başına tarihlendirdiğimiz ve ahşap kısmı kum tekneleri tarafından büyük zarara uğratılmış bir batık bulunmaktaydı. Bu batık, gerek Narlı köyüne olan yakınlığı gerekse de devrinin ilginçliği ve ahşap bölümünün kısmen açıkta bulunması bakımından incelediğimiz ilk kalıntı oldu.

Celalettin Işık sözü geçen bu batığa ilk olarak on sene kadar önce rastladığı zaman batığın üzerinde 2 metre yüksekliğinde bir yığın bulunduğunu belirtti. Bu yığındaki amphoraların zamanla çalınması ve kum teknelerinin de batık ve çevresinden kum almaları nedeniyle kalıntının bugünkü acıklı duruma geldiğini ve hatırladığı kadarıyla batık alanından en azından 50 veya 60 kadar sağlam amphoranın da çıkarılarak götürüldüğünü belirtti.

(*) Cemal PULAK Sualtı Arkeoloji Enstitüsü P. K. 41 Bodrum - MUĞLA

Batık Halkoz Adası'nın tahminen 500-600 metre güneybatısında ve 14-17 metre derinliğinde yatmaktadır. Batık alanını hemen tespit etmek, görüntünün 8-10 metreyi geçmemesi ve genişçe bir alana yayılmış dö-küntüyü andıran birkaç kırık amphora parçası dışında başka hiçbir ka-lıntıya rastlanmamasından dolayı oldukça zordur. Gemiye örten kümenin de amphoraların çahnması nedeniyle zamanla yok olması, kesin konum tespitini daha da zorlaştırmaktadır. Gerçekte, geminin ahşap kaplama tahtalarının bir bölümü kum üzerinde açık bir şekilde belli olmasaydı batığın yerini kesinlikle saptamak ya mümkün olmayacak ya da uzun zaman gerektirecekti.

Kalıntılar çok az meyilli bir zemin üzerinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yatmaktadır. Batığın güneydoğu kısmı 14 metrede, kuzey-batı kısmı ise 17 metre derinliktedir. Ancak kuzeybatı bölümü İstanbul'dan gelen kum teknelerinin kazdığı ve tahminen 30-35 metre derinliğe ulaşan büyük bir çukura doğru uzanmaktadır. Bu çukurun dik yamaçları batığa kadar ulaşmakta ve yamacın çeşitli yerlerinde batıktan koparak yuvarlanmış amphora ve ahşap parçalarına rastlanmaktadır. Bu yamaçtan aşağıya doğru 28 metreye kadar yaptığım bir dalışta, akıntının etkisiyle batıktan 50 metre kadar uzaklığa sürüklenmiş ve boyları 40 cm. uzunluğunda olan iki kaplama tahtası parçasına rastladım. Bu parçalar alına-rak batık çevresinde açılan bir çukura tekrar gömülmüşlerdir. Suyun çok soğuk olması ve görüntünün de azalması nedeniyle daha derinlere inerek batıktan kopan diğer başka parçaların bulunup bulunmadığını tespit et-mek mümkün olmamıştır.

Batık üzerinde yaptığımız çalışmalarda ilk olarak yüzey buluntuları arasında mühürlü amphora kulbu aramak oldu. Bulunan örneklerden bir kaç adedi etüdürlük malzeme olarak Bodrum Müzesi'ne götürülmüş-tür¹. Parçalardan anlaşıldığı üzere gemide iki değişik tipte amphora bu-lunmaktadır. En sık görülen tipin tam ve ufak boydaki birer sağlam örneğini büyük bir rastlantı sonucunda bularak çıkarmamız mümkün oldu (Resim : 2 84M/1f ve 84M/1G). Ayrıca gerek araştırma sırasında gerekse de daha sonra yaptığımız çalışmalarda, üç ayrı şahısta batıktan çıkarılan birer sağlam amphoranın daha bulunduğunu ve en azından bi-rinin mühürlü olduğunu tespit ettik. İkinci ve çok daha seyrek görülen tipin sağlam yakın bir örneğinin bulunamamasından amphoranın tam profili belirlenememiştir. Her iki tip amphoranın kökeni Sisam Adası

(1) Mahmuzlu gemi pruvası temasını içeren aynı seriden olan başka mühürler için bakınız : V .R. Grace, «Samian Amphoras,» *Hesperia* 40 (1971) 82 - 85.

olarak gösterilmekteyse de², bu görüş geçerliliğini kaybetmiştir³. Grace, «mantar dudaklı» olarak tanımladığı ikinci tipteki amphoraları M. Ö. 4. yüzyılın sonuna koymaktadır. «Mantar dudaklı» tiplerden birinin kulfundan birinci tipteki amphoralarda görülen mühürlerden bulunmaktadır⁴. Örneğimiz aynı zamanda Girne Batığı kazısında bulunan ve aynı zamanda geminin ana yükünü oluşturan amphoralara benzemektedir. Sözü geçen amphoralar Rodos kökenli olup M. Ö. 4. yüzyılın sonuna konmaktadır⁵. Bu bilgiler doğrultusunda Halkoz Adası batığının M. Ö. 4. yüzyılın sonuna tarihlendirmek gerekir. Daha kesin bir tarih verebilmek için hakkında fazla bilgimiz olmayan ve örneklerinin gayet ender olduğu bu tipteki amphoralar üzerinde detaylı bir incelemenin yapılması gerekmektedir. Diğer ilginç bir konu da, batıktan sağlam olarak çıkardığımız birinci tipteki mühürlü amphoranın bilindiği kadarıyla başka hiç bir sağlam örneğinin bulunmamasıdır⁶. Sözü geçen batık üzerinde yaptığımız bu çok kısa süreli çalışma sonucunda tam profili bugüne kadar bilinmeyen bir amphora tipini açıklığa kavuşturmamızın yanısıra aynı tipin diğer başka sağlam örneklerinin özel koleksiyonlarda bulunduğunu da tespit etmiş olduk.

Çalışmaların ikinci bölümü geminin ahşap kalıntıları üzerine yönelmiştir. Ahşap bölümlerin incelenmesi geminin kum teknelerinin açtığı çukurdaki boşluğa uzanan bölümünde yapılmıştır. Batık çevresinden kum alındıkça geminin üzerini örten koruyucu tabaka akıntıyla sürüklenerek yok olmakta ve korumasız kalan ahşap parçalar kendi ağırlığına dayanamayarak kopup çukura yuvarlanmaktadır. Kesin bir kanıt bulunmamakla beraber, geminin zarar gören bölümünün baş veya pruva tarafı olduğu düşünülmektedir. Tahribat, kalıntıların hemen hemen yarısını yok etmiştir. Açık olan kısmın temizlenmesi sonucunda 12 sıra kaplama tahtasına

(2) Genel olarak Sisam amphoraları için bakınız : *Ibid* 52 - 95.

(3) V. R. Grace, şahsıma yazdığı bir mektupta makalesinde (not 2) Sisam kaynaklı olarak gösterdiği bu amphoralar hakkındaki görüşünü değiştirdiğini bildirmiştir. Sayın Grace'e bu bilgi için teşekkür ederim.

(4) Grace (supra n. 1) 84, Addendum, # ME 505 .V. R. Grace Halkoz Adası Batığı'ndan çıkardığımız örneğin Rodos'ta bulunan # ME 505 numaralı örneğe benzediğini belirtmektedir. Kendisine bu konudaki yardımı için teşekkür ederim.

(5) M. L. Katzev, «Cyprus Underwater Archaeological Search, 1967,» *National Geographic Society Research Reports, 1967 Projects 1974*) 181 şekil 4. Sayın Katzev, Halkoz Adası Batığı'ndan çıkan parçanın Girne Batığı amphoralarına benzediğini belirtmiştir. Kendisine bu bilgi için teşekkür ederim.

(6) Bu tipteki amphoranın tek mühürlü örneği için bakınız : Grace (supra n. 1) 87. Ancak tutamağı eksik olan bu kabın tam profili şimdiye kadar kesin olarak saptanamamıştı. Gerek Halkoz Adası'ndaki batıktan çıkarttığımız mühürlü ve sağlam örnekten, gerekse de özel bir koleksiyonda aynı batıktan geldiğini saptadığımız bir amphoradan bu tipin tamamlanmış şekli böylece saptanmış oldu.

rastlanmıştır. Çam ağacından yapılmış kaplama tahtaları, birbirine Greko-Romen gemi yapım tarzının tipik üslubu olan zıvanalarla kenetlenmiştir (Resim : 3). Meşe ağacından yapılmış 5 cm. eninde ve 1 cm. kalınlığındaki zıvanalar 13 cm.'lik aralıklarla yerleştirildikten sonra iki kaplama tahtasının birbirinden ayrılmaması için zıvanaların üzerine 1 cm. çapında ağaç çiviler çakılmıştır. Kaplama tahtalarının üzerindeki kum tabakası 15-20 cm.'yi geçmediğinden, 10x11,5 cm. ebatlarındaki kaburgalar pek iyi korunmamıştır. Buna rağmen kaburgaları kaplama tahtalarına tutturun tunç çiviler rahatlıkla seçilebilmektedir. Gemi, yapım tekniği olarak Enstitünün Girne'de 1967 yılında kazdığı ve Girne kalesinde sergiye koyduğu gemiyle yakın benzerlikler göstermektedir⁷. Kaplama tahtalarının dış yüzeyleri yine devrin gemilerinde gördüğümüz gibi ince kurşun plakalarla kaplanmış ve ahşaba ufak tunç mihlalarla tutturulmuştur⁸. Ahşap kısımların tamamen çürüyerek kaybolduğu yerlerde kurşun kaplama kalıntıları rahatlıkla seçilmektedir. Batığın açıkta bulunan kaplama tahtaları arasında ayrıca bir de ahşap palanga makarası bulunmuştur (Resim : 4). Makaranın kum tabakasının çekilmesiyle tamamen açıkta kalması ve ufak bir parçasının bu nedenle yakın bir zamanda kırılarak kaybolması dışında oldukça iyi korunduğu gözlenmiştir⁹. Parça, konservasyonu yapılmak üzere Bodrum Müzesi'ndeki konservasyon laboratuvarımızda bakıma alınmıştır.

-
- (7) H. W. Swiney ve M. L. Katzev, «The Kyrenia ship : A Fourth - Century B. C. Greek Merchant Ship,» D. J. Blackman, ed. *Marine Archaeology* (Colston Papers 23, London 1973) 339 - 355.
- (8) Gemilerin kaplama tahtalarının kurşun plakalarla kaplanmasının ilk kesin örneğini yine Girne batığında görmekteyiz, ibid 349 - 351, ve J. R. Steffy, «The Kyrenia Ship : An Interim Report on its Hull Construction,» *AJA* 89 (1985) 83, 98 - 99. Daha sonraki gemilerde standard bir uygulama haline gelen kurşun kaplama yöntemi hemen hiç bir değişikliğe uğramadan M. S. 1. yüzyıl başına kadar süregelmiştir. Kurşun kaplamanın diğer klasik örnekleri için bakınız : Grand Congloue batığı (F. Benoit, *Fouilles Sous - marines : L'épave du Grand Congloue a Marseille* (Gallia eki 14, Paris 1961) 169 - 79, şekil 84, levha XXIX), Antikythera batığı (P. Throckmorton, «The Antikythera Ship,» in G. D. Weinberg, ed., *The Antikythera Ship Reconsidered* (Trans. Amer. Phil. Soc. 55 : 3, Philadelphia, 1965) 44 ve Nemi Göklü batıkları (G. Ucelli, *Le navi di Nemi* (Rome 1950) şekil 78, 82, 95, 110).
- (9) Bugüne kadar 15 gemi palanga makarası bulunmuştur .Makaralarla ilgili bilgi için bakınız : H. W. Swiney ve M. L. Katzev, (supra n. 6), J. P. Joncheray, *L'épave «C» de la Chretienne* (Cahiers d'archeologie subaquatique eki 1, 1975) 103 - 105; H. W. Swiney ve M. L. Katzev (supra n. 5) 351 - 352 ve 354; ve J. P. Oleson «A Roman Sheave Block from Israel» *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 12.2 (1983) 155 - 170. Batıktan çıkarıldığımız makara tip olarak Girne batığından çıkarılan parça ile daha geç devir Roma batıklarında bulunan makaraların ortak özelliklerini göstermektedir.

Batık, ahşap kısmının çok büyük tahribata uğramasına rağmen, gemi yapım tekniği hakkında yeni bilgiler edinmemize ve Girne batığının tekne rekonstrüksiyonu sırasında ortaya atılan bazı hipotezlerin doğruluğunu sınamamızda büyük faydası olacak niteliktedir. Ayrıca, tamamen soyulan batıkta sağlam amphora bırakılmamasına rağmen, hakkında pek az bilğimiz olan bu amphora tipleri için şimdiye kadar bulunan en önemli kaynağın da Halkoz Adası batığı olduğu bir gerçektir.

Ne yazık ki, su altında 6 saatlik bir süreyle batığın açılmış bölümlerini tekrar kumla örtme çabamız tek bir fırtınayla yok olabilecektir. İlhan Köyü muhtarıyla yaptığımız görüşme sonunda batığın bulunduğu bölgeden kum işletme izninin tekrar özel bir kum şirketine verildiğini üzüntüyle öğrendik. Başlıca geliri kum satımından olan köyün yetkililerine, kum gemilerinin biraz daha uzak bir yerden kum almaları önerimizin, uygulanması zor bir önlem olduğu belirtildi. Kum almanın tarihi batık bir gemiyi yok ettiği uyarısı da köy yetkililerince ilgiyle karşılanmadı. Kanımızca batığı daha fazla tahribattan korumak için alınabilecek en etkin önlemin Halkoz Adası'nın batı ve güneybatı sahilinin 1,5 mil açığına kadar olan bölümünden kum almanın acilen yasaklanmasıdır.

Gündoğrusu Limanı Osmanlı Batığı (Batık 2)

Turan köyü önündeki Gündoğrusu Limanı'nın hemen doğusunda bir takım adacıklar bulunmaktadır. Bu adacıkların büyük bir kısmı denizden çıkan ufak kayalıklar biçimindedir. Kuzeyde bulunan 4 ufak adacıktan en uçtaki adacık ile onun hemen güneyinde bulunan ikinci adacığın doğusunda ve adaların 25-30 metre açığında bir Osmanlı batığı bulunmaktadır. Gemi kayalara çarparak hemen batmış ve kayalık zemine oturmuştur. Kalıntıların büyük bir bölümü 10-12 metre arasında bulunmakta, ancak kuzeye doğru gidildiğinde 20-25 metre derinlikte geminin çift-tırnak çapalarına rastlamak mümkündür. Kuzeydeki ikinci ve üçüncü adanın hemen doğusunda bulunan vadide mermer blok ve sütun parçaları bulunmakta ve bu mermer parçaların arasında Osmanlı batığının topları ile dört-tırnak çapa parçaları açıkça görülmektedir. Bütün kalıntılar tamamen midyeyle kaplı olduğundan bazı mermer sütun parçalarının temizlenmeden top olup olmadıklarını anlamak mümkün olmamıştır. Yaptığımız sayım sonunda en az 10 adet büyük mermer blok, 5 sütun, 10 demir kaval topu, 3 adet dört-tırnak çapa ve 2 adet de çift-tırnak çapa bulunduğu tespit edilmiştir.

Top ve çapaların mermer parçalar ile aynı batıktan olup olmadığı anlaşılamamıştır. Mermerler ocaktan çıkarılan ve kaba işleme yapılmış ham parçalar olduğundan bize tarihlemeye faydalı olacak herhangi bir

özellik göstermemektedir. Bazı toplar mermer blokların altında bulunmalarına rağmen dalga sonucunda bu konuma sürüklenmiş olmaları mümkündür. Kısaca, mermer blok veya sütunların hiç biri top veya çapaları kıştırılmamaktadır.

Kaydedilen üç adet dört-tırnak çapadan ikisi dalgaların tesiri ve demirin çürümesi nedeniyle kırılmıştır. Sağlam olan tek çapadan aldığım ölçülere göre çapa boyu 3.90 metre, azami kol açıklığı ise 1.14 metredir (Resim : 5). Diğer çift-tırnak çapaların ikisinin de kırık olmasına rağmen boylarının yine 3.90 metre, iki tırnak arasının da 2.80 metre olduğu saptanmıştır (Resim : 6).

Topların çoğu kısmen gömülü olduğundan ancak üç tanesinin boyu ölçülebilmüş, aynı yapıdaki bu üç topun tam boyu 2.54 metre, gülle çapı ise 10 cm. gelmiştir. Narlı iskelesinin hemen dibinde ve 3 metre suda, Celalettin Işık'ın bir kaç sene evvel Gündoğrusu Limanı batığından çıkarıp Narlı'ya getirdiği bir top yatmaktadır. Top temizlendikten sonra uzun bir süre iskelede bekletilmiş, fakat konservasyonu yapılmadığından çürüyerek üzerinde kalıp şeklinde parçalar dökülmeye başlamıştır. Korozyon sonucunda zamanla şeklini kaybeden top iskele ucundan tekrar denize atılmıştır. Bu top üzerinde aldığım ölçüler, gülle çapının yine 10 cm. olmasına rağmen boyunun 2.34 metre olduğunu göstermektedir. Böylece, batıkta bulunan 10 toptan bir kısmının da Narlı köyüne getirilen kısa boydaki topun yapısında olması mümkündür. Batık alanında geminin direğini desteklemekte kullanılan bazı çarmık zinciri parçaları da görülmüş, fakat midyeler çevreyi tamamen kapladığından diğer kalıntıları kaydetmek mümkün olmamıştır.

Batığa kesin bir tarih vermek, topların tamamen çökelti ile kaplanmış olması sonucu oldukça zordur. Topların genel görünümünden hareket etmek özellikle çağın teknolojik yeniliklerini oldukça geriden takip eden geç dönem Osmanlı topları için yanıltıcı olabilir. Örneğin, 18. yüzyılda İngiliz ve Fransız toplarının muylusu¹⁰ gövde altından top merkezine doğru kaydırılmasına rağmen¹¹, İsrail'in Tantura bölgesinde bulunan ve Sultan III. Selim'i (1789-1807) ait tunç top, muylu ve diğer özellikler bakımından 18. yüzyıl sonundan çok 17. yüzyıl teknolojisini yansıtmakta-

(10) Muylu, topu top arabasına tespit etmekte kullanılan ve top gövdesine dik açıda yerleştirilen çıkıntılara verilen isimdir.

(11) Top muylusunun gövde altında bulunması ateşleme sırasında top arabasına fazla yük bindirdiğinden, 18. yüzyıl İngiliz toplarında muylu gövde altından top çapının 1/3 kadar daha üstte konduğunu, Fransız toplarında ise muylunun tam merkeze kaydırıldığını görmekteyiz. Bilgi için bakınız : F. Howard, *Sailing Ships of War* (London 1979) 208 - 209.

dir¹². Yine de bir tarih vermek gerekirse, bu batığın özellikle aşağıda bahsi geçen 3 numaralı batıkta görülen malzemeden 18. yüzyıla ait olduğunu söyleyebiliriz.

Halkoz Adası Osmanlı Batığı (Batık 3)

Halkoz Adası'nın kuzeydoğusundaki ufak kayacıkların 40 metre kadar doğusunda ve 18-20 metre derinliğinde bir Osmanlı batığının kalıntıları bulunmaktadır. Adacıklardan dalındığında zemin plaka şeklindeki kayaların oluşturduğu bir düzlük şeklindedir. Dipte göze ilk çarpan kalıntı yarım metre kadar yüksekliğindeki bir mermer havandır. Havanın 25-30 metre kadar güneydoğusunda Gündoğrusu Limanı açığındaki Osmanlı batığında görülen topların benzeri olan üç top bulunmaktadır. Ancak, her üç top üzerinden aldığım ölçüler bunların Celalettin Işık'ın Narlı Köyü iskelesine getirdiği kısa top boyunda, yani 2.34 metre olduğunu göstermektedir. Topların civarında güller ve geminin demir bağlantı elemanlarına ait bir çok çeşit çökelti yer almaktadır. Bunlar arasında kanca, saplama, çivi, zincir gibi belirli olan parçaların yanı sıra detaylı inceleme yapmadan teşhisleri mümkün olmayan diğer başka çöktürlere de bol sayıda rastlanmaktadır. Çöktülerin dışında batık alanında çeşitli bakır eşya kalıntıları da görülmektedir. Çoğunluğunu değişik boylardaki tepsi, tabak ve kapların oluşturduğu bu malzemenin arasında mangal ayakları, ibrik parçaları, kepçeler, pirinç havan ve çakmaklı tabanca elemanı gibi diğer birçok parçalar da görmek mümkündür (Resim : 7). Bahsi geçen parçalardan bazıları etüdlük malzeme olarak Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür. Celalettin Işık, bir kaç sene evvel bir şahsın bu civardan bol miktarda hurda bakır çıkararak sattığını belirtti; bahsi geçen malzeme şüphesiz bu batıktan çıkarılmıştı.

Batıkta görülen toplar, boylarının daha kısa olması dışında Gündoğrusu Limanı açığında bulunan toplarla eş yapıdadır. Sözü geçen ikinci batık sahasında kısa boydaki toplardan tespit edilmemişse de, Celalettin Işık'ın Narlı iskelesine getirdiği kısa topun ikinci batıktan gelmesi, kısa topların her iki batıkta da bulunduğunu göstermektedir.

Batığın çok kaba bir tarihlemesini bakır eserlerden yapmak mümkün olabilir. Buluntular, büyük bir olasılıkla 18. yüzyıldan kalmadır. Topların temizlenmemiş şekillerinden bir değerlendirme yapmak ikinci batıkta belirtilen nedenlerden dolayı yanıltıcı olur. Kanımca, kalıntılar Halkoz Adası'nın doğusunda bulunan batıkla aynı devirden, hatta aynı batıktandır. Şiddetli bir fırtına sırasında Gündoğrusu Limanı açığındaki kayalara

(12) S. Wachsmann ve K. Raveh, «In the Footsteps of Napoleon at Tantura, Israel» *Archaeology* 37.5 (1984) 58 - 59 ve 76.

bindiren gemi dalgaların etkisiyle parçalanarak batmıştır. Çapalar ile topların sıklıkta olması, geminin kayalara bindirdikten kısa bir süre sonra battığını göstermektedir. Dalgaların şiddetiyle parçalanmaya devam eden geminin kış tarafı, gövdeden bölünerek ayrılmış ve büyük bir olasılıkla rüzgar ve akıntının etkisinde kalarak batıya doğru sürüklenmiştir. Kış bölümü Halkoz Adası'nın açıklarına kadar geldikten sonra buradaki kayalara takılarak batmış olması mümkündür. Bu görüşümüz, batık alanında başka hiç bir çapaya rastlamamamız, genellikle geminin kış tarafında bulunması gereken madeni eşyaların batık bölgesinde bol miktarda görülmesi ve en son olarak da yüksek olan pupaya merkezi ağırlığı artırıp gemi dengesini bozmaması için daha hafif topların konması ve bizim de bahsi geçen batık alanında yalnız üç adet ufak boydaki toplardan bulmamızdan, kuvvet kazanmaktadır.

Bu tür dağılımları Amerika'ların Karaib denizinde 16. ve 17. yüzyılda batmış birçok gemide görmek mümkündür. Bazı gemilerin kış kısmı batık merkezinin bir kaç mil uzağında bulunmasına karşılık bir kısmı da tamamen kaybolarak yok olmuştur¹³.

Hayırsız Ada Bizans Batığı (Batık 4)

Hayırsız Ada'nın en batı ucundaki ufak koyda ve denizin 10-22 metre derinliği arasında bir Bizans batığı yatmaktadır. Kalıntıların büyük bir bölümünün üzerinde bulunduğu kayalık ve meyilli zemin, 14 metre derinlikten sonra yerini kumluğa bırakmaktadır. Kumluk üzerindeki kalıntılar daha seyrek olup 16-17 metreye kadar görülmekte, ancak batıktan aşağıya yuvarlanarak kayan amphoralara 22 metre derinliğe kadar rastlanmaktadır.

Batık üzerinde biri büyük diğeri de daha ufak boyda olmak üzere aylık tipten 100 kadar amphora bulunmaktadır (Resim : 8). Sığ kısımda olan amphoraların midye ve yosunlarla, derinde olanların ise kumla örtülü olmasından daha birçok amphoranın sayım sırasında gözden kaçtığı bir gerçektir. Kalıntılar arasında amphora dışında başka hiçbir esere rastlanmamasının, batığın çok sığ suda bulunması nedeniyle daha ufak boyutlardaki eserlerin çalınmış olabileceği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

(13) 1622 yılında Florida'nın güneydoğusundaki Marquesas sığıklarına çarparak batan İspanyol gemisi Atocha'nın kış kısmı şiddetli dalgaların tesiriyle gövdeden ayrılmış ve üzerindeki birçok tunç topu da beraberinde götürerek batık alanından millerce uzaklığa sürüklenerek batmıştır, bakınız E. Lyon, *The Search for Atocha* (New York 1979) 71.

Amphoralar tip olarak, Sualtı Arkeoloji Enstitüsü'nün Marmaris civarındaki Serçe Limanı'nda 1977-1979 yılları arasında kazdığı 11. yüzyıl Cam batığından çıkarılan amphoralara benzerlik göstermektedir.¹⁴ Böylece batığı M. S. 10. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

Batıktan örnek olarak değişik boylarda olmak üzere iki amphora çıkarılarak Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür.

Marmara Adası, Aytaşı Burnu Sakız Batığı (Batık 5)

Marmara Adası'nın güneybatı ucunda bir düzine kadar kırık amphora parçası görülmüştür. Kalıntılar 13.5-16.5 metre derinlikte ve kıyıdan en fazla 30-40 metre uzaklıkta genişçe bir alana yayılmıştır.

Bu sahada batık olarak teşhis edilecek bir konum görülmemişse de, amphoraların büyük bir çoğunluğunun aynı tipte olmasından civarda bir batık olduğu düşünülebilir. Ancak, kıyıya bu kadar yakın ve sığ bir konumda geminin parçalandıktan sonra yükünün bir kısmını burada dökerek açık denize doğru sürüklendiği düşünülebilir. Celalettin Işık'ın bu konumdan zamanında 100 kadar amphoranın götürüldüğünü söylemesi ve yaptığımız ufak sondajda gemiye ait sahra taşlarına rastlamamız, çevrede döküntüden çok bir batık olduğu kanısını uyandırmaktadır. Batığın görüldü kalıntılarının çalınmış olmasından bütün gayretimize rağmen batığın kesin yeri tespit edilememiştir.

Çıkarttığımız etüdlük kırık bir amphora örneği Bodrum Müzesi'nde depolanmaktadır (Resim: 9). Amphora uzun boynu, kulpları ve kulpların oldukça üzerinde yerleştirilmiş ağızyla tipik M. Ö. 4. yüzyıl özelliği göstermekteyse de, nispeten yumuşak kavisli omuzları ve boyundan gövdeye inerken omuzlara doğru hafifçe açılan kulpları M. Ö. 5. yüzyılın etkisini taşır¹⁵. Sakız amphoralarının daha detaylı bir şekilde tarihlendirilmesinde büyük rolü olan tutamak kısmı örneğimiz de maalesef noksan-
dır. Bu nedenle batığı genel olarak M. Ö. 4. yüzyıla ve tercihen ilk yarısına koymak gerekir.

(14) Bu batıkta bulunan amphoraların en yakın örneği için J. Cangova, «Medieval Amphoras in Bulgaria», *Izvestia na Archeologi Eskiia Institut* 22 (1959) 250, resim 5. benzer örnek için G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, «An 11th Century Shipwreck at Serçe Liman, Turkey» *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 7.2 (1978) 126, resim 9'a bakınız.

(15) Bu amphoralarla ilgili bilgi ve resim için bakınız: V. R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (Princeton 1961) resim 45 ve 46: A. Zerner, *Storage Jars in Ancient Sea Trade* (Hafra 1977) 37-39.

Marmara Adası, Tekmezar Burnu Bizans Batığı (Batık 6)

Marmara Adası'nın kuzeybatı ucundaki Tekmezar Burnu'nun kuzey kısmını oluşturduğu koyun 6-8 metre derinliğinde dağınık durumda kiremit parçalarına rastlanmıştır.

Bu bölgede zamanında bir batığın bulunduğu, ancak çok sığda olmasından dalgalar tarafından zamanla parçalanarak dağıldığı düşünülebilir. Koyun limanlık bir yapıda olmasından koyda yatan birçok geminin çöp ve diğer döküntü malzemesinin de dipte bol miktarda bulunabileceği bir gerçektir. Yaptığımız dalışlar sonunda çeşitli Bizans malzemelerine rastlamamız, bu görüşümüzü doğrulayıcı nitelikteydi. Ancak, aynı tipteki kiremit parçalarının koy içinde oldukça geniş bir alanda bol miktarda bulunmalarından, koyun içinde kiremit taşıyan bir Bizans gemisinin battığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Gemi sığ suda battığından önemli ve kurtarılmaya değer malzemenin zamanında kurtarılmış olması olanak dahilindedir. Dipte nispeten az kalıntı olmasının bir nedeni bu şekilde açıklanabilirse de bu kadar sığ suda batık eserlerinin amatör dalgıçlar tarafından alınmış olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Koydan çıkarılan bir sağlam kiremit parçası ile aynı batıktan olduğu sanılan dört parça sırlı fakat kırık kase etüdlük malzeme olarak Bodrum Müzesi'ne götürülmüştür (Resim : 10). Batığı çok kaba olarak sırlı kaselerden M. S. 13. yüzyıla tarihlendirebiliriz¹⁶.

İstanbul, Büyükçekmece Akmanlar - Çizmeci Batığı (Batık 7)

İstanbul Büyükçekmece açıklarında, kıyıdan tahminen 1 mil uzakta ve 33 metre derinlikte bir batık bulunmaktadır.

Batık ilk olarak amatör balıkçılık yapan Yılmaz Akmanlar ve Cengiz Çizmeci tarafından on sene evvel farkedilmiştir. Kendileri batığı hiç görmemekle beraber, o bölgede balık çıkması, çapalarına amphora takılması ve olta ağırlıklarıyla deniz dibinde birçok yuvarlak cismin bulunduğunu anlamaları üzerine dipte bir batık olmasının gerektiğine inanmış ve ihbarda bulunmuşlardır.

Batıktan bugüne kadar çapalarına takılarak çıkan 7 adet amphora-dan bir örneği de İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne vermişlerdir.

Batık, bulunması son derece zor bir yerdedir. Kıyıda çok uzakta olması, civarda devrin yelkenli gemilerine tehlike oluşturacak hiç bir sığlık, kaya veya burun bulunmamasından, geminin batma nedeni anlaşılamamıştır.

¹⁶) A. Lane, «Medieval Finds at Al Mina in North Syria» *Archaeologia* 87 (1938) 47, şekil F.

Batığın bulunduğu zeminin tamamen balçık olmasından ötürü görüntü 4-5 metreyi geçmemektedir. Yaptığımız inceleme sonunda batığın tamamen bakır olduğu ve üzerinde aynı tipten 200-300 kadar amphora bulunduğu saptanmıştır (Resim : 11). Çevrede balıkçı teknelerinin bol olmasından, batık üzerindeki amphora kümesi zamanla ağlara takılarak yıkılmış ve daha geniş bir alana yayılmıştır. Amphoralar arasında yırtık ağ parçalarına rastlanması, amphoraların dip ağları tarafından dağıtıldığının kanıtıdır. Ağlara takılan bazı amphoraların çıkarılarak götürülmesi de olanak dahilindedir. Buna rağmen, ufak bir bölümde 2 veya 3 sıra amphoranın henüz istifleme düzenini kaybetmediği gözlenmiştir. Batıkta ayrıca iki büyük pithos bulunmaktadır.

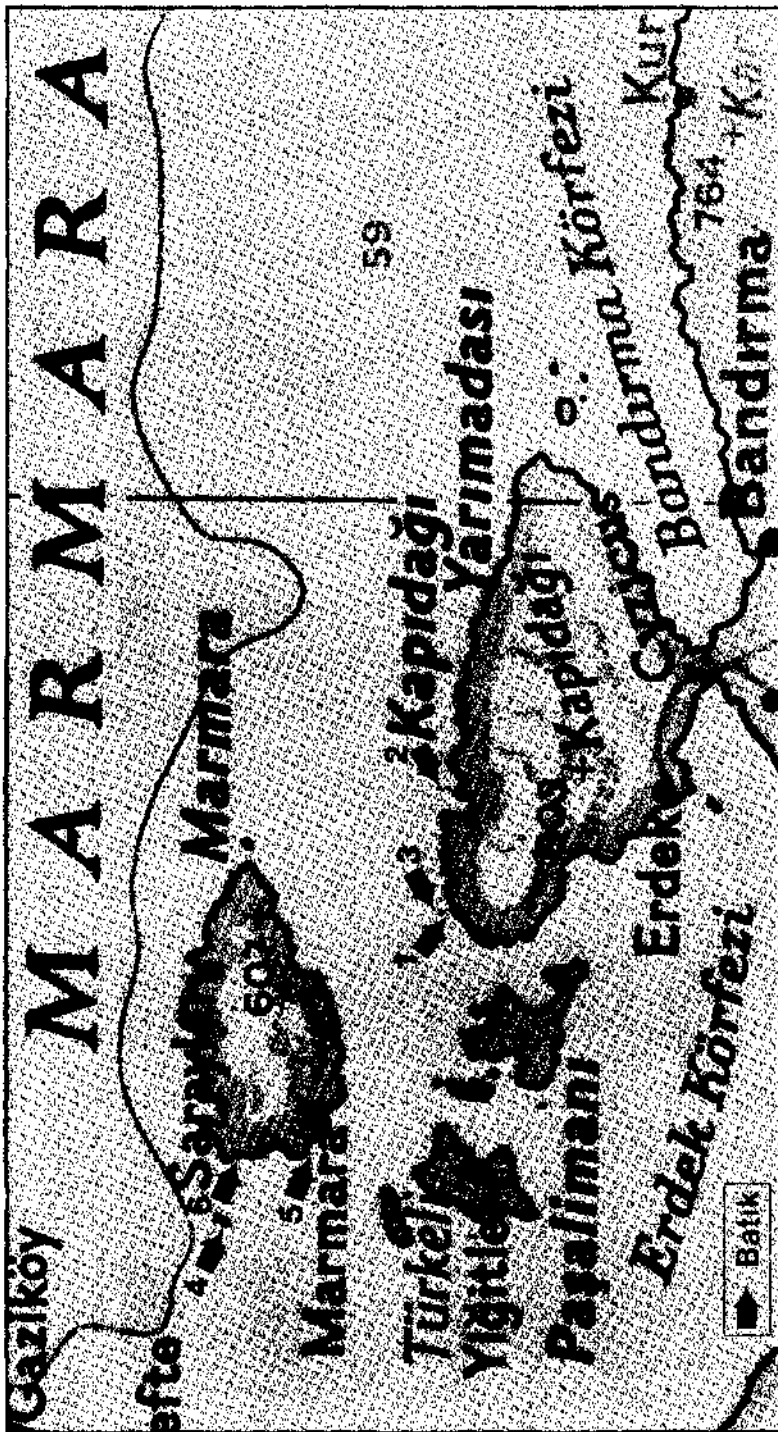
Kalıntıların yumuşak balçık bir zeminde bulunması, geminin ahşap kısmından bir bölümünün oldukça iyi korunmuş olacağı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Amphora ve pithosların dipteki durumundan geminin bir yana yattığı açıkça belli olmaktadır.

Batıkta bulunan amphora tipi henüz saptanamadığından, bu safhada gemiye sağlıklı bir tarih vermek mümkün olamamakta, ancak amphoraların genel görünümünden Karadeniz yapısı oldukları anlaşılmaktadır. Büyük bir olasılıkla Karadeniz'in büyük amphora merkezlerinden Heraclea Pontica veya Chersonesos'ta imal edildiğini sandığımız amphoralarımızın benzer örnekleri M. Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir¹⁷.

Batık, bulunması imkansız bir konumda olduğundan her hangi bir tehlikede bulunmamaktadır. İstanbul'un yakınında olan fakat suyun bulanıklığı, soğukluğu ve cansızlığı nedeniyle amatör dalgıçların da revaç göstermeyecekleri bir bölgede olmasından, batığın yüzeyindeki buluntuların soyulması söz konusu değildir. Bu özellik ise şimdiye kadar yerini tespit ettiğimiz hiç bir batık için tekrarlayamayacağımız bir görüştür.

Batığın tek olması bakımından Akmanlar-Çizmeci Batığı olarak anılması uygun görülmüştür.

(17) Heraclea Pontica amphoraları için bakınız : M. Irimi, «Un Mormint Tumular Descoperit la Topraisar (Jud. Contstanta),» *Pontica IX* (1976) 37 - 56, özellikle resim 4 ; V. Canarache, *Importul Amforelor Stampilate la Istria* (Bucureşti 1957) 189 - 203. Cherdsonesos amphoraları için aynı eserin 204 - 216 sayfalarına bakınız. İstanbul'da bulunan bir örnek için bakınız : V. Grace, «Standard Pottery Containers of the Ancient Greek World,» *Hesperia : Supplement VII* (1949) 185 ve Levha 19, şekil 14.

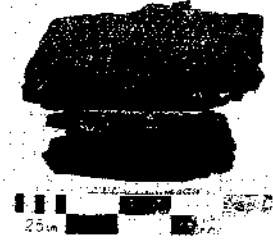
Resim : 1 — 1984 yılı Marmara Sualtı Araştırma bölgesini ve bulunan batıkların yerini gösteren harita.

- 1) Halkoz Adası «Sisam» Batığı
- 2) Gündoğrusu Limanı Osmanlı Batığı
- 3) Halkoz Adası Osmanlı Batığı

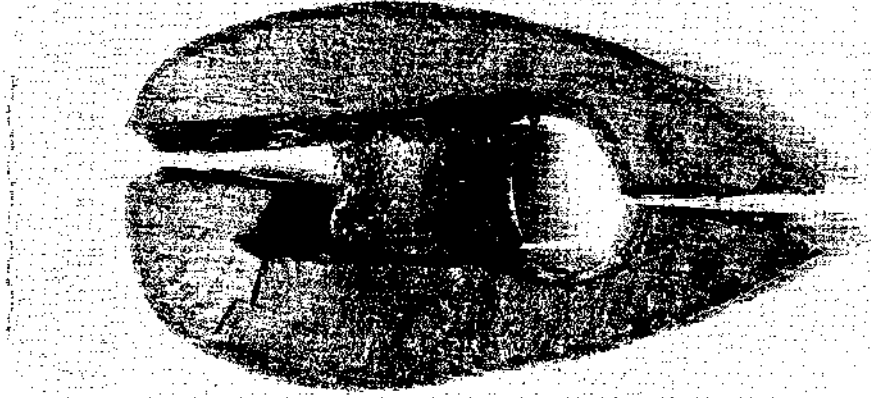
- 4) Hayırsız Ada Bizans Batığı
- 5) Marmara Adası, Ayı Taşı Burnu Sakız Batığı
- 6) Marmara Adası, Tekmezar Burnu Bizans Batığı

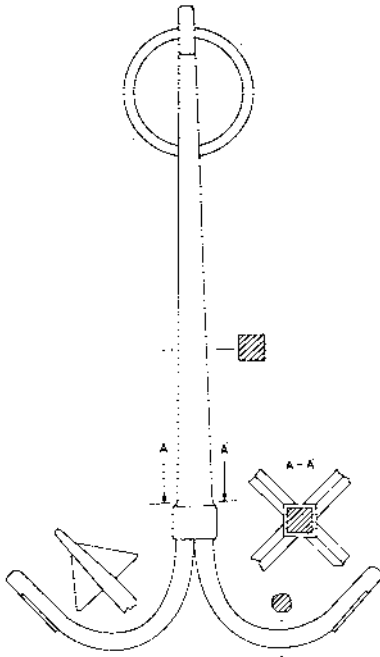
Resim : 2 — Halkoz Adası «Sisam» Batığı'nda bulunan amphora tipleri.
(env. no. 84M/1F, 84M/1A, 84M/1G)

Resim : 3 — Halkoz Adası «Sisam» Batığı'nda bulunan ve zıvanalarla birbirine tutturulmuş geminin kaplama tahtalarına ait parçalar

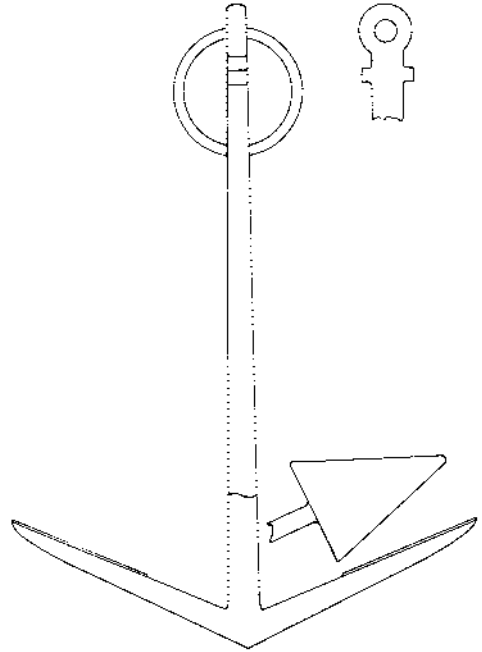

Resim : 4 — Halkoz Adası «Sisam» Batığı'nda açıkta bulunan ahşap palanga makarası
Ölçek 1 : 2 (env. no. 84M/1H)

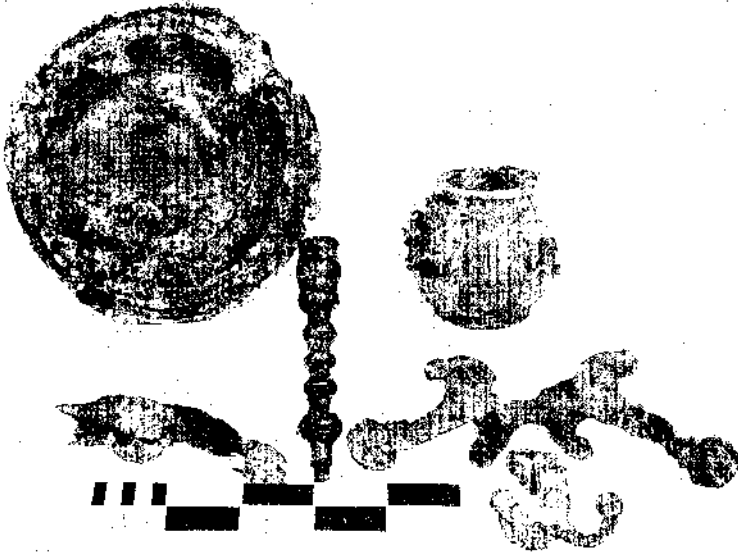
ÖLÇEK 1:20

Resim : 5 — Gündoğrusu Limanı
Osmanlı Batığı'nda
görülen üç adet dört -
tirnak çapadan sağ-
lam olanın çizimi

ÖLÇEK 1:20

Resim : 6 -- Gündoğrusu Limanı
Osmanlı Batığı'nda gö-
rülen parçalanmış iki
çapadan en az zarar
görenin restitü edil-
miş çizimi

Resim : 7 — Halkoz Adası Osmanlı : Batığı'ndan çıkarılan bakır ve piring etüdlük malzeme

Resim : 8 — Hayırsız Ada Bizans Batığı'ndan çıkarılan iki amphora tipi. (env. no. 84M/3A, 84M/3B)

Resim : 9 — Mar-
mara
Adası,
Ayı
Taşı
Burnu
Sakız
Batığı'ndan
çıkarı-
lan
etüld-
lük
amp-
hora

Resim : 10 — Marmara Adası, Tekmezar Burnu Bizans
Batığı'ndan çıkarılan sırlı kaseler ve aynı ha-
tıktan olduğu sanılan kiremit örneği

Resim : 11 — İstanbul Büyükçekmece'deki Akmanlar - Çizmeci
Batığı'ndan çıkarılan Karadeniz kökenli iki amphi-
ra. (env. no. 84M/6A, 84M/6B)

CEMİLBAY (ÇORAK) NAHİYESİNDE BULUNAN BİZANS SELÇUKLU DÖNEMİ YAPILARI VE ALTIN PARALARI

Erol ATALAY*

Bir süreden beri Selçuk ve Kemalpaşa yörelerinde, mağaralar üzerindeki arkeolojik araştırmalarımı yürütürken, bu çalışmalarımın aldığım ilhamla, çocukluk çağlarımı geçirdiğim, Çorum ilinin Cemilbey (Çorak) nahiyesi yöresindeki inlerin ne olduğunu araştırmaya karar verdim¹.

(*) Doç. Dr. Erol ATALAY Ege Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Bornova/İZMİR

- (1) Çorum'un 26 km. güneyinde, Alaca ve Çorum ırmaklarının birleştiği ovaya bakan tepelerin doğuya bakan eteklerinde kurulmuş olan Cemilbey (Çorak) nahiyesinin tarihçesi yüzyirmi yıllık bir geçmişe sahiptir. 125 hanelik bu küçük köy 1864 yılında Kafkasya'dan gelmiş olan çerkezler tarafından kurulmuştur. Kafkasyadan gelen göçmenler, önce çevredeki köylere yerleştirilmişlerdir. Kozluca köyüne yerleştirilmiş olan ve Kafkasyadan gelmiş bulunan Naçu Bey ilk iş olarak iki ırmağın birleştiği yerde bir çiftlik satın almış ve Çorak köyünü kurmuştur. Pace oğlu Naçu bey'in satın almış olduğu bu çiftliğin yerinde Burç Köyü bulunuyordu. (Bu isimde bu yörede bir köy yoktur ne zaman ortadan kalktığı bilinmemektedir).

Çorak köyü ilk kurulduğunda tüm evler çitten yapılmış ve ilk evi yapan Pace oğlu Naçu bey olup, çevre köylerine yerleştirilmiş olan kabileler halindeki göçmenleri bu köyde toplamıştır. Bu duruma göre, Nogey'leri Miyane köyünden, Yemzağ'leri Çıkhasan köyünden, Yorguz'leri Koyunoğlu Köyünden, Karabe'leri Karahacıp köyünden, Hupsileri Keşlik köyünden, Azogoleri Mazıbaşı köyünden getiren Naçu bey böylece köyü oluşturmuştur. 1902 yılında ilk olarak Nahiye olan Çorak köyü, zamanın İçişleri Bakanı Cemil Cahit Bey'in adından dolayı «Cemilbey Nahiyesi» ünvanını almıştır. 1938 yılında Bulgaristandan gelen 30 hanelik göçmen ailenin bu nahiyeye yerleşmesi sonunda, köyün nüfusu artmıştır. Fakat son 30 yıldanberi devam eden kentleşme hareketi ile bu gün nahiyesinin nüfusu oldukça azalmıştır. Birinci dünya savaşı sırasında Yozgat isyanı ile eşkiyaların baskınına uğrayan Cemilbey nahiyesi bir çok acı sahneler meydana olmuş, ve baskın sırasında Nahiye Müdürü eşkiyalar tarafından öldürülmüştür. Bu gün Çorumda yükselen kurtuluş anıtında bu olay dile getirilmekte, Cemilbey nahiyesi şehitlerinden söz edilmektedir (Cemilbey'li Hacı İbrahim Atalay'a köyün kuruluşu ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler için teşekkür ederim).

Cemilbey nahiyesinden başlayıp Çorum yolunda 2-3 km. ilerlenince Çorum ırmağına gelinmektedir (Resim 1). Bu bölgeye Saçayak Boğazı denilmektedir (Resim 2)². Çorum ırmağını geçtikten sonra 500 metre kadar Kuzey-Doğu yönüne³ tarlalar içerisinde yürününce, doğal, büyük bir kaya kütlesi ile karşılaşılacaktır ki buraya Sazak Kalesi adı verilmektedir⁴ (Resim 3-5). Nehir yatağından 200 metre kadar yükseklikte yer alan Sazak Kalesinin zirvesine, insan emeği ile kayalara oyularak yapılmış bulunan geniş merdivenlerle çıkılmaktadır (Resim : 6). Zirveye yakın yerlerde, yine doğal kayalara oyulmak suretiyle oluşturulan, yapı kalıntılarına, büyük su sarnıçlarına ve içerisine zahire koymaya yarayan inlere rastlanılmaktadır (Resim 7-8). Bu inlerden en büyük olanı güney yöndedir ve çok uzaklardan görülebilmektedir (Resim 9). Bu inin derinliği 10 m., genişliği 2,45 m., yüksekliği 2,77 m. dir. Tabana kadar inen merdiven basamaklarının sayısı 30 dur. Bu basamakların genişliği 25 cm., yüksekliği 28 cm. dir. Batı yönde bulunan diğer bir ikinci inde ise aynı ölçülere sahip 26 merdiven basamağı yer almaktadır. Merdiven basamaklarının uzunluğu 1,50 m. dir. İnin yüksekliği ve genişliği 2 m. dir. Kuzey yönde bulunan bir diğer inin ağzı, içerisine göre daha geniştir. Girişte yükseklik 2,50 m., genişlik 1,30 m. içeride, yükseklik 2,50 m., genişlik 1,72 m. dir. Bu inin basamak sayısı ise 16 dır.

Zirvede kayalar oyularak oluşturulan 2,50 x 1,50 m. büyüklüğündeki hücreler vardır. Bunların üzerlerinde yer yer, ağaç kalaslar için yapıldığı anlaşılan oyuklar vardır. Sazak Kalesi üzerinde yapılmış olan yapıların bu gün sadece doğal kayalar üzerinde oyulan izleri kalmıştır. Bu yapıların bir gözctleme kulesi kalıntılarından başka bir şey olmadığına şüphemiz yoktur. Çünkü burası hem Cemilbey (Çorak) nahiyesi önündeki dağlarla çevrili olan ovayı, hem de Çorum yönüne doğru uzanan ve Çoluşunyazı diye adlandırılan Ovasaray köyü yöresini görebilecek nitelikte stratejik bir duruma sahiptir. Yine Sazak Kalesi üzerinden batı yöne doğru bakıldığı zaman Aşağı ve Yukarı Sarılık köyleri görülmektedir⁴.

(2) Buraya Saçayak Boğazı denilmesinin nedeni Cemilbey'den Çorum yönüne giderken, ırmağı geçtikten hemen sonra yolun sağında yer alan üç büyük doğal Kayanın yanyana adeta bir saçayağı gibi durmasındandır : Halk arasında bu gün söylenen bir efsaneye göre burada devler büyük kazanlarla yemek pişirilmiş, ve boğazdan gelip geçenleri kontrol ederlermiş. Bu efsane oldukça, ilginçtir. Bu kayalara çok yakın bir yerdeki Saçayak Kalesini düşünürsek, bölgeyi kontrol altında bulunduran Bizanslı askerlerin burdan geçenleri kontrol altında bulundurdıkları şüphesizdir.

(3) Sazak Kalesi adını, hemen yakınında bulunan Sazak köyünden almıştır.

(4) Sarılık hastalığına yakalananlar bu köylere getirilerek köyün suyu ile banyo yaptırılırdı ve böylece hastanın iyi olacağına inanılırdı. Bu nedenden dolayı yanyana duran bu köylerden birine Aşağı Sarılık, diğerine Yukarı Sarılık köyü adları verilmiştir.

Sazak Kalesi çevresinde yapmış olduğum araştırmalarda, tarlalar içerisinde pek çok Bizans seramiği buldum. Bu bölgede bir Bizans yerleşmesinin olduğu açıkça belli olmaktadır.

Cemilbey (Çorak) nahiyesinin önündeki verimli ova Çorum ve Alaça ırmaklarının suları ile sulanmaktadır. Bu ovanın doğusunda bulunan Kara Dağ ve kuzeydoğusunda yer alan Akdağ kolay geçit vermemektedir. Bu dağlar adeta bir kale gibi ovayı çpe çevre kuşatmaktadır. Dağların eteklerinde yer alan, Cemilbey, Kanlıosman, Kadıderesi, Yeşilyayla (Kuduzlar), Bahıyakup, Karagöz, Gökçepınar, Elköy gibi köyler bu ovanın etrafında sıralanmışlardır. Bir çoğu geçen yüzyılın ortalarında kurulan bu köylerin bu yöreyi seçmeleri, korunaklı bir bölge olmasından olsa gerek. 1956 yılında Saçayak boğazında bulunan Hocanın Pınarı onarılırken 45 adet altın Bizans sikkeleri bulunmuştur⁵. Bu sikkeler henüz yayınlanmamış olup, Ankara'da Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunmaktadır. 1412 numara ile müze envanterine kayıtlı bulunan bu paraların 40 adedi Romanus III Argyrus (12 Kasım 1028 - 11 Nisan 1034) yıllarındandır. Geri kalan 5 adet sikke ise Konstantin X Ducas (23 Kasım 1059 - 23 Mayıs 1067) dönemine aittir⁶. Tüm sikkeler Constantinopolis darphı ve «no-

(5) 1956 yılında Çorum Lisesinde öğrenci idim ve Saçayak Boğazında bir çeşme onarımı sırasında işçilerin altın paralar bulduklarını, bunları paylaşırken aralarında kavga çıktığını, olaya jandarmanın el koyduğunu duymuştum. 25 yıl sonra Sazak Kalesindeki inleri araştırırken bu olayı da hatırladım ve altın paraların hangi müzede olduğunu araştırmaya başladım. Çorum müzesinde olmadığını öğrenince, bu konuyu benim namıma Ankara Anadolu Medeniyetleri müzesinde araştırması için, meslekdaşım ve adigeçen müzenin uzmanı olan Emel Erten'den rica ettim. Kendisinin yakın ilgisi ile 45 adet altın sikkelerin bu müzede olduğu anlaşılmıştır. 1412 nolu müze envanterine kaydedilmiş bulunan bizans altın sikkeleri 27 Haziran 1956 yılında Hazine Genel Müdürlüğü kanalıyla müzeye gönderilmiştir. Bu sikkeleri yayınlayabilmem için bana yakın ilgi göstererek yardımlarda bulunan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Dr. Nurettin YARDIMCI'ya Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü Osman AKSOY'a, aynı müzede sikke uzmanı Musa KURUM'a, yine aynı müzenin uzmanlarından olup, bu konuda titiz bir şekilde çalışarak sikkeleri kayıtlardan bulan Emel ERTEN'e ve sikkelerin fotoğraflarını çeken Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü fotoğraf uzmanı Coşkun TÜTÜNCÜ'ye en derin teşekkürlerimi sunarım. Pariste sikkelerle ilgili olarak araştırmalar yaparken Bibliothèque Nationale de yardımlarda bulunan A. DAVESNE ve M. AMANDRY'e sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

Sazak Kalesindeki çalışmalarım sırasında, Cemilbey nahiyesi halkından Şerif Yılmaz, Zekeriya Eren, Şerif Arslan, Halis Kaya benimle birlikte gelerek yardımlarda bulunmuşlardır, kendilerine bu ilgilerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

(6) W. Wroth, Catalogue of the imperial Byzantine Coins in the British Museum vol. II, 1908, s. 494 pl. 57; C. Morrisson, Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale vo. II, 1970, s. 626 pl. 84; A. Hugh, A Handbook of Coinage of the Byzantine Empire s. 221.

misma» birimini taşımaktadırlar. Sikkelerin ağırlıkları 4 gr. ile 4,390 gr. arasında değişmektedir.

Romanus III Argyrus sikkelerinin ön yüzlerinde : Romanus III cep-heden ayakta, sakallı ve başı taçlı işlenmiş, uzun, süslü olan bir giysisi vardır. Sağ eli kalbinin üzerinde durmakta, sol elinde ise haçlı bir küre tutmaktadır. İmparatorun hemen sağında tunik giymiş, başı haleli Mer-yem, ona sağ eliyle taç giydirmektedir (Resim : 10). Yazıtı ΘCEBOHΘ '

ROMANΩ dır. Arka yüzde ise : İsa sakallı, cepheden tahtta oturur du-rumda, Tunika ve manto giyimli gösterilmiştir. Başında düz hatlı bir ha-le vardır. Sağ eli takdis durumunda, sol elinde ise, üzeri süslü bir incil tutmaktadır. Sikke etrafında iki sıra noktalar vardır. Üstte bulunan MO da iki sıra şeklinde noktalarla çevrilidir. Yazıtı +IhSXISREX RESNAN TThM dır (Resim : 11).

Constantin X. Ducas Sikkeleri :

Ön yüzde +KΩNRACA OAOUKAC yazıtı vardır. İsa idare eden kraldır. İsa burada arkalıklı bir taht üzerinde oturmaktadır. Cepheden gösterilmiş, düz haçlı haleli tunika ve mantoludur. Elinde üzeri süslü bir incil taşımaktadır⁷. Arka yüzde ise : +IhSXISREX RESNANTThM yazılıdır (Resim : 12).

Konstantin X sakallı, cepheden, ayakta bir kaide üzerinde durmak-tadır. Sağ elinde süslü bir Labarum, sol elinde haçlı bir küre tut-maktadır. Uzun mücevherli bir elbisesi vardır⁸. Paraların etrafı iki sıra noktayla çevrilidir (Resim : 13).

Genel olarak Constantin X paraları iki tiptedirler. Birincisinde kö-şeli, ikincisinde ise figür kavisli bir tahtta oturmaktadır. Bizim paraları-mızda taht köşelidir. Constantin Ducas X paraları düz olmayıp konkav yapılmışlardır.

Cemilbey (Çorak) nahiyesinin 5 km. kadar doğusunda Karadağ'ın eteklerinde yeralan Yeşilyayla (Kuduzlar)⁹ köyünün güneyinde Hadid-oğlu köyünün hemen altında doğal kayalar üzerine yazılmış Bizans yazıt-ları vardır. Yöre halkı buraya «Yazılıkaya» demektedir. Birkaç satırdan oluşan mezar yazıtı bir duadır¹⁰.

(7) F. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collec-tion III. Böl. 2. parti 1973. s. 711 - 715 pl. 58

(8) P. D. Whitting, Monnaies Byzantines 1973, s. 201 fig. 321.

(9) Eskiden Kuduzlar köyünde bulunan bir tekkeye kuduz olan hastalar getirile-rek ziyaret ettirilir ve böylece bu hastaların iyi olacağına inanılırdı. Bu du-rumdan dolayı bu köy Kuduzlar adını almıştır. Son yıllarda bu ad «Yeşil-yayla» olarak değiştirilmiştir.

(10) Yazılı Kaya yazıtı üzerinde Avusturya Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden Doç. Dr. D. Knibbe çalışmaktadır ve önümüzdeki yıllarda yayına hazırlanacaktır.

Cemilbey (Çorak) yöresinde bulunan tüm seramik parçaları, sikkeler, yazıtlar burada bir Bizans yerleşiminin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Ele geçen altın sikkelerden anlaşıldığına göre 10. ve 11. yüzyılda Sazak Kalesi önemli bir gözetleme kulesi idi. Araştırmalarımızdan elde ettiğimiz sonuçlardan bu yörenin Bizans çağlarında değer kazandığı anlaşılmaktadır. Cemilbey önündeki dağlarla çevrili bu geniş ova, korunmaya elverişli olduğu için yerleşim merkezi olarak asırlarca kullanılmıştır. Bu bölgeye girişi sağlayan Saçayak boğazında yer alan gözetleme kulesinin stratejik durumu oldukça önemlidir. Çünkü Kuzeyden ve kuzey-batıdan gelebilecek tehlikeyi çok uzaklardan görebilecek bir niteliktedir. Cemilbey (Çorak) nahiyesinden, Şanlıosman (Kanlıosman) köyüne giderken, Alaca ırmağı köprüsünü geçmeden önce yolun sağ tarafında büyük bir cami kalıntısı yer almaktadır¹¹ (Resim : 14-15). Selçuklulara ait olduğu anlaşılan bu caminin kitabesi Çorum müzesindedir¹². Çevrede görülen Selçuklu devrine ait seramikler ve zaman zaman bulunan Selçuklu dönemi paraları burada aynı dönemde bir yerleşim merkezinin olduğunu göstermektedir. Elköy'e giderken Çorum ırmağını geçtikten sonra Akdağın eteklerinde yer alan ve yine Elköykırı denen yörede yer alan Bizans devrine ait mezarlara rastlanılmaktadır. Bunların bazıları doğal kayalara oyulmuşlardır. Bu mezarların da yine 10 ve 11. yüzyıla ait olduğu kanaatindeyiz.

Cemilbey yöresi, antik çağda ününü duyuran Amasia'dan çok uzaklarda değildir¹³. Sözüünü ettiğimiz bu yöre Galatia ile Helenopont bölgeleri arasında kalmaktadır¹⁴. Amasya ile Çorum arasında kalan bu bölgeye Pontus Calaticus adı verilmekteydi¹⁵. Burası, Kapadokya'yı Amasya (Amasya)'a ve Amisos (Samsun)'a bağlayan önemli yolların çok yakınındadır¹⁶. Amisos (Samsun)'dan başlayan Roma - Bizans yolu, Sivas'a ka-

(11) Selçuklu dönemine ait olan caminin fotoğraflarını çeken ve mektupla bu yöre hakkında bilgi veren Çorum Müzesi Müdürü Ahmet Ertekin'e teşekkür ederim.

(12) Caminin kitabesi 30-40 yıl önce Cemilbey nahiyesinde iken, köy halkından Salih Atalay (Salih Hoca) tarafından, korunması için Çorum Marif Müdür-lüğüne gönderilmiştir. Daha sonraki yıllarda Çorum Müzesinin açılmasıyla oraya devredilmiştir.

(Bu bilgileri veren Kadriye Burhanogluna teşekkür ederim).

(13) Dictionaire d'histoire et de Geographie ecclésiastiques 4, 1930 s. 987

(14) Ibid.,

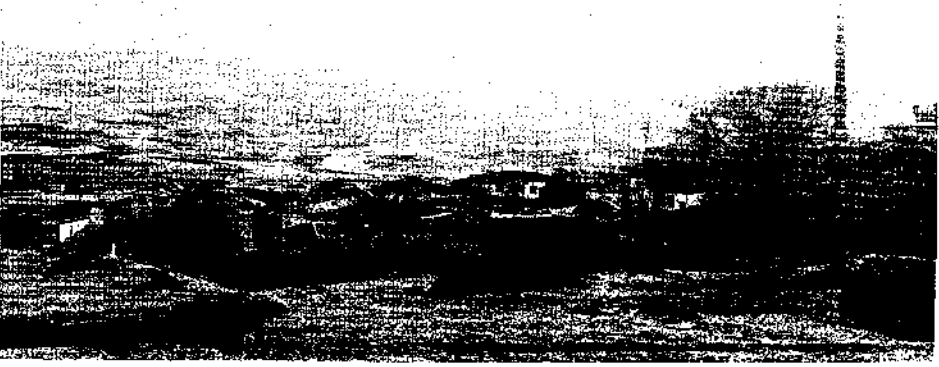
(15) W. M. Ramsay, The historical Geography of Asia Minor IV, 1890 s. 197-221. Bkz. «The Byzantine Military Road» ve s. 267.

(16) F. Hild, Das Byzantinische Stressensystem in Kappadokien (Österreichische Akademie der Wissenschaften phil-Hist-Klasse Denkschriften, 131. Band) 1977, s. 115 Harita 10.

dar olan modern yola paralel olarak ilerliyor ve Amasia (Amasya)'dan geçiyor. Yol burada, Euchaita (Avukat Mecidözü)'nün kuzeyinden geçiyor. Tabia (Büyük nefez köyü) yine Bizans çağında önemli bir yol kavşağı olarak dikkati çekmektedir¹⁷. Tabia - Kayseri arasındaki yol Tabula Peutingeriana'da belirtilmiştir.

Antik çağlarda önemli yol kavşaklarının ve önemli yolların yakınında bulunan Cemilbey yöresi, günümüzde olduğu gibi sinesinde bir çok yerleşim merkezleri (köyleri) ni barındırıyordu. Bu önemli yollarla, büyük merkezlerle kolayca ilişki sağlayan Cemilbey yöresi yerleşim merkezleri elimizdeki verilere göre en kalabalık olduğu zaman 10. ve 11. yüzyıl içerisindeydi. İleride yapılacak köklü araştırmaların bu fikrimizi destekleyeceği inancındayız.

(17) Calder - Bean, A. Classical Map.; K. Bittel, Kleinasatische Studien. Ist. Mitt. 5 (1942) s. 8 - 10.

Resim : 1 — Cemilbey (Çorak) Köyü

Resim : 2 — Saçayak Boğazı

Resim : 3 — Sazak Kalesi

Resim : 4 — Sazak Kalesinden Cemilbey Nahiyesi önündeki ovanın görünüşü

Resim : 5 — Sazak Kalesinde su sarnıçlarının girişi

Resim : 6 — Sazak Kalesi'nde merdiven basamakları

Resim : 7 — Sazak Kalesi zirvesinde yapı kalıntıları

Resim : 8 — Su sarnıçlarının birinin ağız kısmı

Resim : 9 — Sazak Kalesinde merdiven basamaklı inlerden biri

Resim : 10 — Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Romanus III Argyrus sikkelerinin ön yüzleri

Resim : 11 — Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Romanus III Argyrus sikkelerinin arka yüzleri

Resim : 12 — Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Constantin X. Ducas sikkelerinin ön yüzü

Resim : 13 — Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Constantin X. Ducas sikkelerinin arka yüzü

Resim : 14 — Cemilbey Nahiyesi yakınında bulunan Selçuklular'a ait caminin dışarıdan görünüşü

Resim : 15 — Resim 14'de görülen caminin mihrabı

Nuşin ASGARİ*

İstanbul Arkeoloji Müzeleri bu yıl da il sınırları içinde 60'ı aşkın mevkide kontrol ve gerektiğinde müdahale kazısı yapmıştır. Bunlardan en önemli gördüğüm 4 tanesi burada tanıtılacaktır : Konulardan ilki geç antik çağa, ikincisi erken Bizans, üçüncüsü orta ve dördüncüsü geç Bizans çağlarına aittir¹.

1 — Beyazıt, Sekbanbaşı mevkii yapı kalıntısı (Resim : 1-9)

Simkeşhan'ın arkasındaki yamacın içinde - 135 pafta 689 ada 73 parselde - (Resim 1, okla işaret edilen arsa) büyük bir iş hanı için açılan temelde antik duvar parçaları çıkmağa başlayınca, inşaat durdurularak Ekim 1984'de burada 10 gün süren bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Theodosius Meydanının güneyinde, fakat çok daha alçak bir alanda yer alan bu parselin üçte birini kalın duvarlı bir tuğla yapı dolduruyordu. Resim 5 ve 6'da bu alanın kazı öncesi ve kazı sonrası durumları karşılaştırılabilir.

Kazı sonucu ortaya çıkan plandan anlaşıldığına göre, yapının güney ve doğu duvarları birleşerek düzgün bir dış köşe meydana getirirler (Resim : 3 ve 7). Kuzey duvarı ise yamacın içinde, yolun altında kalmaktadır. Yapının bu dış duvarı kuzey - güney doğrultusunda 14 m., doğu - batı doğrultusunda ise 11 m. kadar açılabilmiştir (Resim : 3). Yapı batıya doğru yamacın içinde devam ederek komşu binanın altına girmektedir.

Horasan ile tutturulmuş düzgün tuğla sıralarından meydana gelen bu dış duvarın kalınlığı 1.50 m. ile 1.75 m. arasında değişir, yani çok kalındır. Yassı, kare tuğlaların boyutu 35x35 cm. ile 37x37 cm. arasında değişir. Duvar en yüksek yerinde 7 m.'ye kadar mevcuttur (Dış kısımda duvarın oturduğu orijinal tabana kadar inilememiştir). Yapının güneyinde iki paye ayağı vardır.

(*) Dr. Nuşin ASGARİ, Küçükbebek, İbrikar çıkmazı, Mutlu Apt. 18/8 - İstanbul

(1) Bu çalışmalarda müze müdürlüğüne yardımcı olan arkadaşlarım Emin Başaranbilek, Nekriman Olcay, Turhan Birgili, Cihat Soyhan, Şehrazat Karagöz, Turhan Gökyıldırım, Adnan Sarıoğlu ve Suat Kongaz'a teşekkürü bir borç bilirim.

İç kısım birbiriyle bağlantılı, gayrimuntazam ufak bölmelere ayrılmıştır (Resim 7-9). Tüm mekanlar 5-7 cm. arasında değişen kalın bir sıva tabakası ile düzgün bir şekilde sıvanmıştır. Demek ki bu alt yapının içi bir sarnıç olarak kullanılmıştır. Bu ufak mekanlar ile kuzey duvarı arasında kalan dar koridorun içi dahi düzgün sıvanmıştır (Resim 8).

Bu mekanların orijinal üst örtü sistemi hakkında kesin birşey söyleyemiyoruz. Kaidesiz ve başlıksız mermer sütunlar belli noktalara yerleştirilmiştir (Resim : 3 ve 9); bunlardan üç tanesi kaba bir mermer bloku taşımaktadır (Resim : 4). Bu sütunlar mekanın içine, duvarların sıvanmasıyla aynı zamanda yerleştirilmiştir.

Demek ki üst yapının taşınmasında bu sütun sisteminin belli bir takviye rolü vardı. Bu alt yapının üzerine, antik yapı yıkıldıktan sonra, geç Osmanlı çağında başka bir yapı oturtulmuştur. Resim 4'deki çizimde çapraz ile gösterilen kesimler Osmanlı yapısına aittir.

Doğu - batı doğrultusunda uzanan dar - uzun, büyük bir yapının alt (bodrum) kısmına ait olan bu duvar kalıntılarının yerinde korunması ve üzerine inşa edilecek olan han projesinde değişiklik yapılarak, hanın bodrumuna inilmek suretiyle kalıntıların incelenebilmesinin sağlanması, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları, İstanbul Bölge Kurulunca karar altına alınmıştır.

Beyazıt Meydanının güneyindeki yamaç içinde Sekbanbaşı mevkiinde yer alan bu yapı temelinin acaba mahiyeti neydi? Üzerinde ne gibi bir yapı yer alıyordu? Bilindiği üzere bugünkü Beyazıt Meydanı, Hellenistik ve Roma çağlarında kentin en önemli nekropol alanıydı². İ. S. 3. yüzyıl içlerine kadar mezarlık olarak kullanıldığı kesin olarak bilinen böyle bir alanın hemen yanında, yine Roma çağına ait büyük ve önemli bir yapının yer alması olası değildir. Demek ki yapımız geç antik - erken Bizans çağından öncesine ait olamaz.

Sekbanbaşı mevkiî yapı kalıntısı resim 2'deki arkeolojik planda ok ile gösterilen boşluğa isabet etmektedir. Şu halde batıya doğru uzandığı tesbit edilen alt yapımız ile resim 2'deki planda C harfi ile gösterilen alt yapı, belki de aynı büyük binanın taşıyıcısıydılar. C'deki duvar kalıntıları 1948/49'da Mamboury tarafından görülmüş ve «..... 4.-6. yüzyıllara ait sarnıçlı bir binanın kalıntısı.....» şeklinde tanımlanmıştı³.

(2) Bkz. W. Müller - Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, 1977, s. 219 ve res. 250; N. Firath, *Les stèles funéraires de Byzance Gréco - Romaine*, 1964; ay. yazar, *IAMY* 13 - 14 (1966) 186 vdd.

(3) Bkz. Müller - Wiener, *ay. es.* s. 280 res. 294 hakkında verilen açıklamaya.

Aya Sofya'nın önünden başlayarak Çemberlitaş, Beyazıt üzerinden Aksaray'a uzanan kentin ana caddesi Mese'nin güney kenarında, 5.-6. yüzyıllarda bazı büyük ve önemli sivil yapıların yer aldığını biliyoruz; Sultanahmet'te Antiochos⁴ ve Lausos⁵ sarayları, Laleli'de Myrelaion sarayı⁶ gibi. Bizim yapımızın, hernekadar mahiyetini tesbit edemiyorsak da, 4.-5. yüzyıl kentinde, Mese'nin güneyinde bulunan önemli yapılar zinciri içinde yer aldığını söyleyebiliriz.

2 — Gümüşyaka başlığı (Resim 10-13)

Trakya'nın Marmara Denizi kıyısında, Silivri ilçesine bağlı Gümüşyaka köyünde yaptığımız araştırmada, bir evin bahçesinde büyük bir mermer başlık bulduk ve müzeye getirdik (Env. no. 85.10).

75 cm. yüksekliğinde, abakus kesiminde 127 cm. eninde olan başlığın dip çapı 83 cm.'dir.

Eser Kautsch'un «Zweizonenkapitelle» (iki paftalı başlıklar) dediği gruba girer⁷; yani alt yarısında bir yapraklar dizisi, üst kısmında ise figüratif bezemeden oluşur. Altta 8 akanthus yaprağı arasında 8 yumru bulunur. Bu dizinin üzerinde başlık gövdesini çepeçevre dolayan bir sarmaşık dalı kabartması vardır. Başlığın üst yarısında, köşelerde iri kanatlı birer kartal kabartması ve bunların arasında, orta ekseninde oval birer çukur alan yer alır. Şevron bezekli abakusun üst yüzeyi temiz işlenmiştir.

Alt sırada yer alan akanthus yapraklarında küçük burgu deliklerinden oluşan bir işleme tarzı gözlenir (Resim 12). Cephe ortalarındaki oval çukurun kenarlarında kopmuş bazı yaprak bezeme parçaları sezilenir (Resim 11). Bu kesimde zeminden tamamen kopuk, ajüre teknikte işlenmiş bir haç motifinin yapraklar arasında yer aldığını tahmin ediyoruz⁸. Haçın dip ucu ile üst ucunun koptuğu yer bellidir. Anlaşıldığına göre başlığın dört yüzündeki haçlar ve alt sıradaki yumruların üzerinde ajüre teknikte yapılmış olan motifler düzgün bir şekilde kırılarak yok edilmişlerdir.

(4) Müller - Wiener, *ay. es.* s. 122 ve res. 103.

(5) Müller - Wiener, *ay. es.* s. 238; R. Naumann, *IstMitt* 15 (1965) 135 vdd.

(6) Müller - Wiener, *ay. es.* s. 240 vd.; R. Naumann, *IstMitt* 16 (1966) 199 vdd.

(7) R. Kautsch, *Kapitellstudien*, 1936.

(8) İstanbul, Tahtakale'de bulunmuş iki adet başlıklı payede (env. no. 5262 - 5263) başlığın dar yüzünde oval bir alan içinde yer alan yapraklar arasındaki haç motifinde olduğu gibi (res. 14).

Motifleri zeminden kopararak zemin önünde bağımsız kılan bu aju-re teknik, 6. yüzyılın ilk çeyreğinde mimari bezemede yaygınlaşmağa başlamıştır; akanthus yapraklarında izlediğimiz burgu delikli üslup ise, daha eski bir modanın, 5. yüzyıl Theodosien üslubun devamıdır.

Başlık gri yatay bandlı beyaz Prokonnesos mermerinden yapılmıştır. Prokonnesos'da (Marmara Adası) özellikle geç antik çağda Korint başlıkların adadaki mermer ocaklarında belli bir safhaya kadar işlendikten sonra bu yarı işlenmiş haliyle ihraç edildiklerini ve detay işçiliğinin bunları satın alan merkezde, özellikle Konstantinopolis atölyelerinde tamamlandığı, Prokonnesos'da yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır⁹. Gümüşyaka başlığının da yarı - işlenmiş bir Prokonnesos başlığından yontularak yapıldığını sezinlemek mümkündür.

İki pafталı başlıkların Bizans döneminde kullanım süresi, Kautsch'un belirttiği gibi¹⁰ çok uzun olmamıştır: Bunlar 5. yüzyılın ilk yarısında Theodosius çağında ortaya çıkmış, yüzyılın ikinci yarısında çok artmış, 500 yıllarından az önce ise bu başlıkların modası sona ermiştir. Bu tip başlıklar arasında kartal figürlüler önemli bir grup oluşturur¹¹. 5. yüzyıl-da çoğunlukla İstanbul atölyelerinde yapılmış olan kartal figürlü, iki pafталı başlıklar¹² normal boyutları pek aşmazlar; halbuki 83 cm. çapında bir sütun üzerine oturması gereken bizim Gümüşyaka başlığımız bunlardan çok daha büyüktür.

Boyutlarına dayanarak başlığımızın sıra malı olmadığını, özel bir anıt ya da yapı için yontulmuş olduğunu söyleyebiliriz. İstanbul'da 5. yüzyıl ortalarında dikilmiş olan Markianus sütununda¹³ Gümüşyaka kartallarını andıran, fakat ondan da büyük olan bir başlıkla karşılaşırız. Başlığımızın dip kısmında bulunan dört kenet yuvası ve ortadaki 24 cm. çapındaki büyük oyuk, onun sağlam bir şekilde oturtulduğunu göstermektedir (Resim 13).

Bu eser belki de Gümüşyaka'ya en yakın ve önemli bir merkez olan Herakleia-Perinthos'dan (Marmara Ereğlisi) getirilmişti ve muhtemelen Perinthos'da 5. yüzyıl sonu, 6. yüzyıl başlarına ait önemli bir anıtı süslüyordu.

(9) Bu konuda II. Kazı Sonuçları Toplantısında bir bildiri sunulmuştu. Ayrıca bkz. N. Asgari, *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara, 1978, s. 476 vd.

(10) *Kapitellstudien*, s. 161.

(11) Kartal başlıklar için ayrıca bkz. J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jhs. n. Chr. in Konstantinopel*, 1968.

(12) Örnekler için bkz. G. Mendel, *Catalogue des sculptures grécoques, romaines et byzantines, Musées Impériaux Ottomans*, no. 742, 743, 1209.

(13) Müller - Wiener, *ay. es.* s. 54.

3 — Kocamustafapaşa sikkede definesi (Resim 15-19)

Kocamustafapaşa'da Ramazan Efendi Camii yakınında, Arabacı Beyazıt mahallesi Bezirgan Odaları Çıkmazında, kanalizasyon için hendek kazılırken, bakır bir kap içinde 1722 adet altın sikkeden oluşan bir Bizans definesi bulunmuştur¹⁴.

Dövme tekniğinde yapılmış, silindirik gövdeli, dar boyunlu bakır kabın iç kısmı kalın bir kil tabakası ile sıvanmıştı (Resim 15).

Çanak şeklinde olan sikkelerin hepsi Konstantinopolis darphanesinde basılmıştır. Sikkeler orta Bizans çağında 1042'den 1081'e kadar süren 39 yıl içinde ard arda tahta geçmiş 6 imparator ve bir imparatoriçeye aittir.

En erken sikkeler (Resim 16 üst sıra) Konstantin IX'a aittir (1042 - 1055). Ön yüzde imparatorun büstü, arka yüzde İsa büstü olan bu sikkelerden definde 4 adet çıkmıştır.

Bundan sonra İsaak I'e ait 4 sikke gelir (1057 - 1059). Ön yüzde ayakta asker - imparator, arka yüzde taht üzerinde İsa yer alır (Resim : 16 alt sıra).

Definde Konstantin X'a (1059 - 1067) ait 144 sikke iki tip göstermektedir : Ön yüzde ayakta imparator, arka yüzde taht üzerinde İsa (Resim : 17 üst sıra); ya da ön yüzde takdis edilen imparator sahnesi, arkada taht üzerinde İsa (Resim 17 alt sıra).

275 adet olan Romanus IV sikkelerinde (1067 - 1071) ön yüzde ortada İsa, solda imparator ve sağda imparatoriçe ayakta durur, arka yüzde üç oğulları yer alır (Resim 18 üst sıra).

1067 yılının Mayıs - Haziran aylarında tek başına hükümdarlık yapmış olan İmparatoriçe Eudokia'ya ait 4 sikke vardır : Ön yüzde iki oğlu arasında Eudokia, arka yüzde taht üzerinde İsa (Resim : 18 alt sıra).

Definde en fazla sikke Mikhael VII'ye aittir (1071 - 1078). Bu imparatorun 1145 sikkesinin üzerinde ön yüzde imparatorun büstü, arka yüzde taht üzerinde İsa görülür (Resim 19 üst sıra).

Definenin son imparatoru 148 adet sikkesi ile Nikephorus III'dür. (1078 - 1081) : Önde ayakta imparator, arkada taht üzerinde oturan İsa (Resim 19 alt sıra).

Sikkelerin tümü altın olmasına rağmen, Romanus IV'den bu yana olanlarda altın ayarının çok düştüğü gözlenir. Bizans İmparatorluğu bu devirde bir yandan Slavların, diğer yandan Selçukluların baskısı altındadır; 1071 Malazgirt muharebesi sonucu Selçuk Türkleri Romanus IV'ü yenerek Anadolu'ya ayak basar. Bütün bu olayların Bizans Devletinin ekonomisine de yansıdığını, basılan paralarda altın ayarının gittikçe düştü-

(14) Bu define hakkındaki bilginin tümü İstanbul Arkeoloji Müzesi Sikke Kabinesi şefi nünizmat Nekriman Olcay tarafından sunulmuştur.

rüldüğü bir entiasyon devrinin yaşandığını, bu detine ile de izlemek böylece mümkün olmaktadır.

4 — Kayışdağ Manastırı kalıntıları (Resim 20-24)

Kayışdağ'ın batı eteklerinde, Kayışdağ mahallesine bağlı Çamaşırdere mevkiinde kaçak kazı yapıldığı ihbarı üzerine yerinde kısa bir inceleme yapılmış, alanın ayrıntılı araştırmasına henüz girililmemiştir.

Yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre Kayışdağ'da 5. yüzyılda yaşamış aziz Auşentius'a ait bir manastır vardı. Burada bundan başka dört manastır daha da bulunmaktaydı. Erken bir devirde kurulan bu manastırlar uzun bir süre kullanılmıştı¹⁵.

Bugün sık bir bitki örtüsü ile kaplı Çamaşırdere mevkiinde yer yer kaçak kazıların yapılarak bazı Bizans duvarlarının ve bir sarnıcın ortaya çıktığı tesbit edilmiştir. Resim 20'de kaçak kazı ile tahrip edilmiş bir yapının kalıntısı görülmektedir.

Arazide yatan, iki yanı işli bir korkuluk levhası parçası 5.-6. yüzyıl özellikleri taşımaktadır (Resim 21).

En önemli buluntu, müzeye getirilmiş olan bazı kemer parçalarıdır (Resim : 22-24). Mermer bir kemerin sol yarısına ait olan 78 cm. enindeki birinci levhada (env. no. 84.26) akanthus yapraklı kemerin üzerinde, köşeyi oldukça plastik işlenmiş büyük bir melek kabartması doldurur (Resim 22). Levhanın arkası bir duvara raptedilecek şekilde işlenmiştir (Resim 23). Aynı kemere ait ufak bir parça daha vardır. İkinci bir kemere ait 49 cm. enindeki parçanın (env. no. 84.27) yalnız kemer bezemesi mevcut olup melek kabartmalı kısmı noksandır (Resim 24).

Figür tasvirli kemerlere, özellikle melek kabartmalı olanlara, 13. - 14. yüzyıllarda «Paleologoslar Rönesansı» adı verilen sanat döneminde sık raslanır. Bu konuda İstanbul'da bulunmuş çeşitli örnekler vardır¹⁶. Chora Manastırı Kilisesinin (Kariye Camii) Paleologoslar çağına ait mezar şapelinde bulunan arkosol mezarlar, bu kabartmalı kemerlerin ne şekilde kullanıldığını açıkça gösterir. 1332 yılında ölen kilisenin banisi Metochites'e ait olduğu tahmin edilen arkosol mezarda olduğu gibi¹⁷. Bizim Kayışdağ kemer parçalarının da böyle mezar arkosollerine ait olması kuvvetle muhtemeldir.

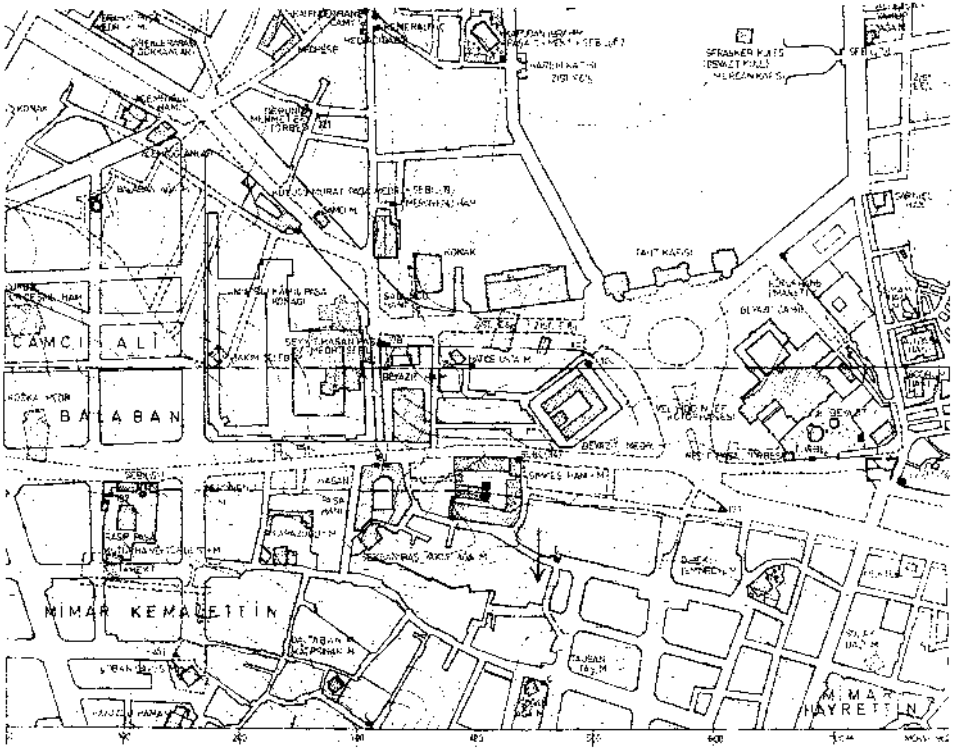
Kayışdağ'da ileride yapılacak incelemelerin bu konuya daha fazla ışık tutacağını ümit etmekteyiz.

(15) Bu konuda bkz. E. Mamboury, *The Tourists' Istanbul*, 1953 s. 562.

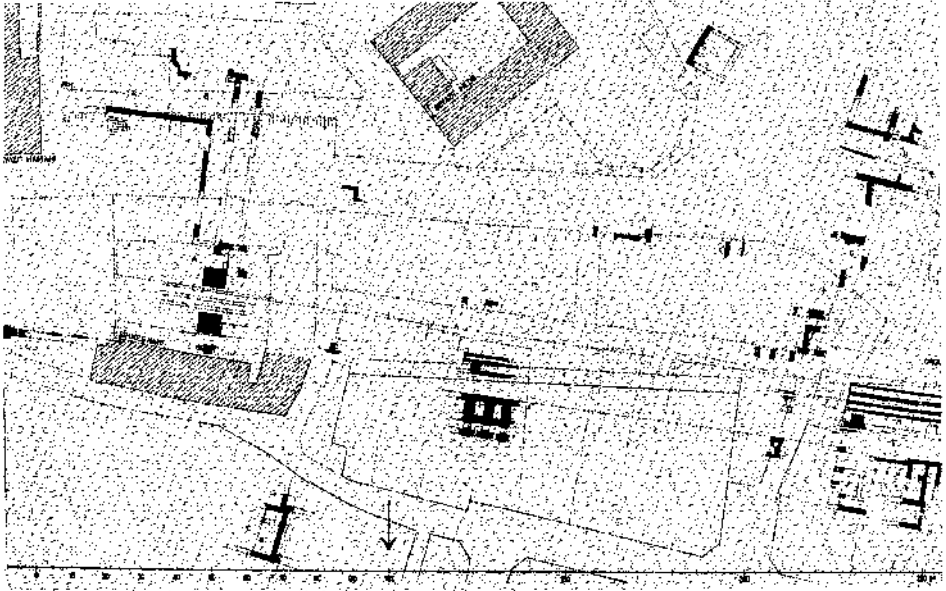
Antik adı Auxentius olan Kayışdağ ve buradaki manastır kalıntıları için bkz. A. M. Mansel, *Türkiyenin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası için Bibliyografya*, 1948 s. 503 vd.'da verilen yayına.

(16) İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan bazı örnekler için bkz. Mendel, *ay. es.* no 705 ve 707.

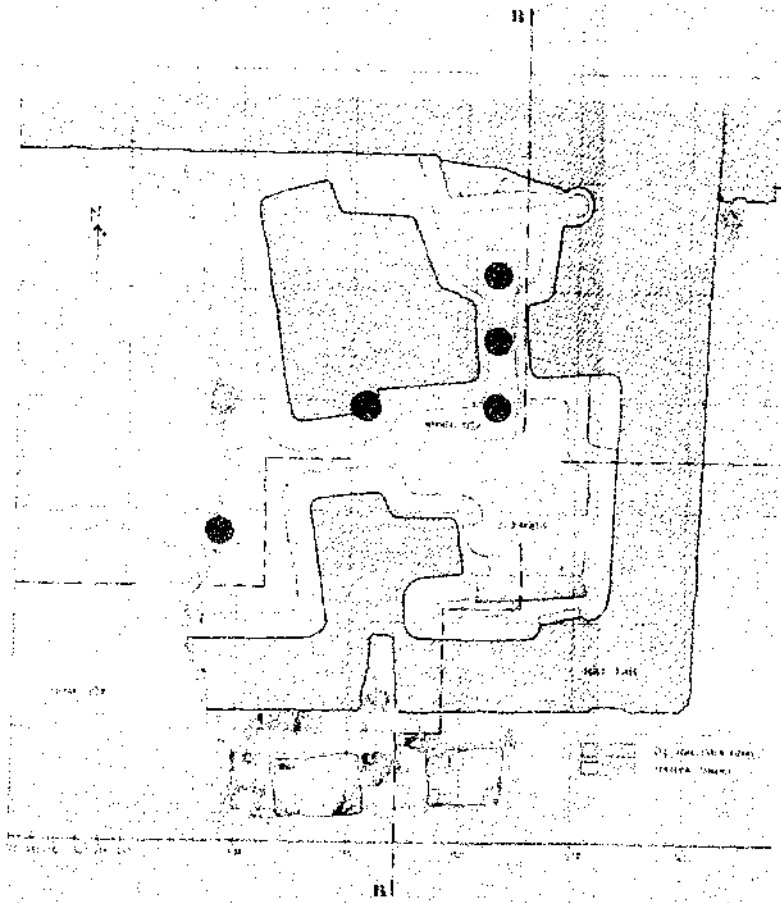
(17) P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, 1966 cilt I s. 270 vdd., cilt III lev. 533a. - Yine aynı kilisede bulunan ve Michael Tornikes'e ait olan arkosol mezarda da melek kabartmalı mermer cephe kompozisyonu görülür : Underwood, *ay. es.* s. 276 vdd. lev. 537.

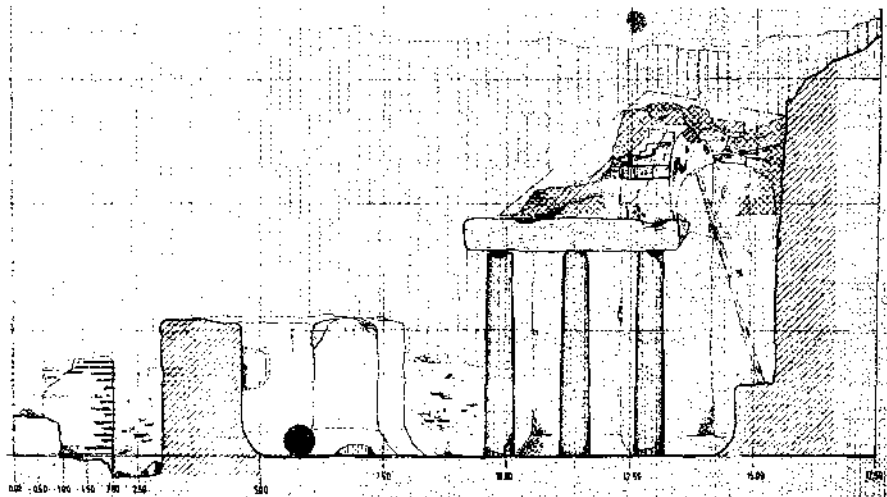
Resim : 1 — Beyazıt, Simkeşhan ve çevresi planı (Müller - Wiener. Resim : 290)

Resim : 2 — Beyazıt Simkeşhan ve çevresi arkeolojik planı (Müller - Wiener Resim : 294)

Resim : 3 — Beyazıt, Sekbanbaşı mevkii yapı kalıntısı, kazı sonrası planı, 1984

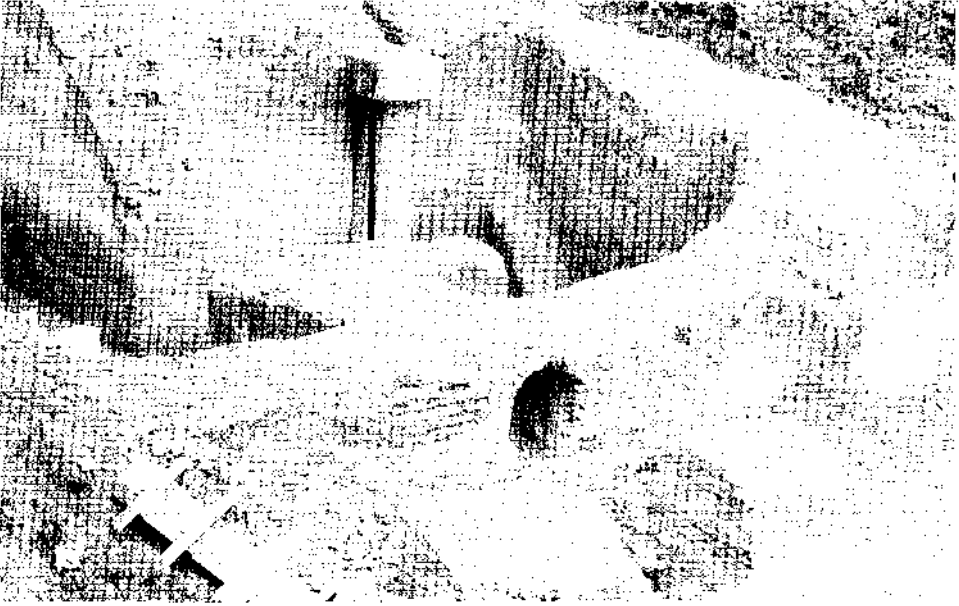
Resim : 4 — Beyazıt, Sekbanbaşı mevkii yapı kalıntısı, kuzey - güney kesiti, 1984

Resim : 5 — Beyazıt, Sekbanbaşı - Yapının kazıdan önceki durumu (Güneyden)

Resim : 6 — Beyazıt, Sekbanbaşı - Yapının kazıdan sonraki durumu (Güneyden)

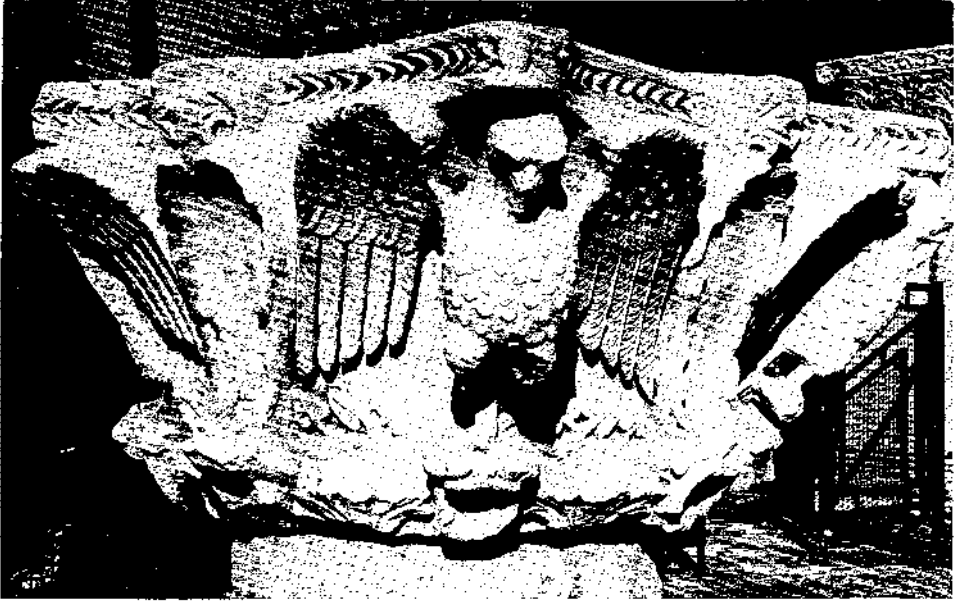
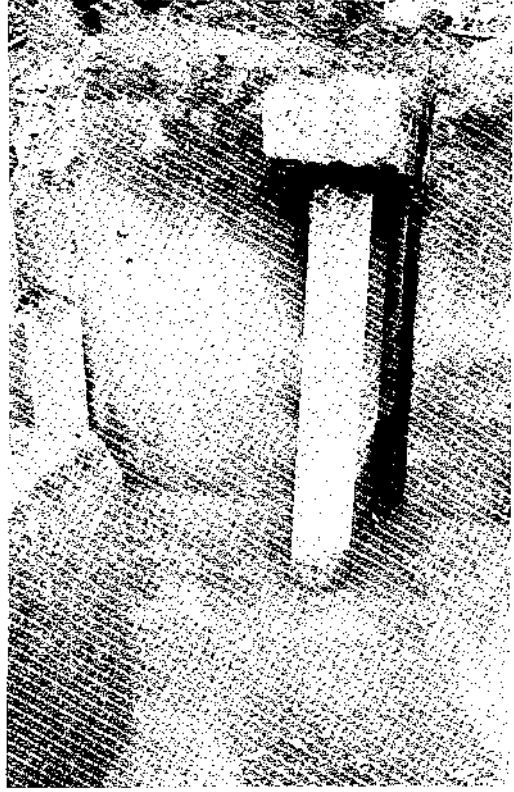

Resim : 7 — Beyazıt, Sekbanbaşı - Yapının güneydoğu bölümü

Resim : 8 — Beyazıt, Sekbanbaşı -
Yapının kuzeyindeki
dar koridor (batıdan)

Resim : 9 — Beyazıt. Sekbanbaşı
yapısında mermer sütun
ların taşıdığı mermer
hatıl

Resim : 10 — Gümüşyaka başlığı (İst. Arkeoloji Müzesi, env. no. 85.10)

Resim : 11 — Aynı başlıgın diğeri bir cephesi

Resim : 12 — Gümüşyaka başlıgı - Detay : Akhanthus yaprakları

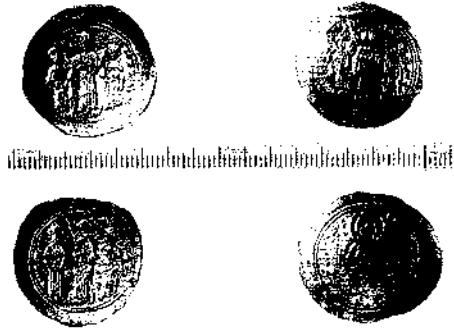
Resim : 13 — Gümüşyaka başlıgı dip kısmı

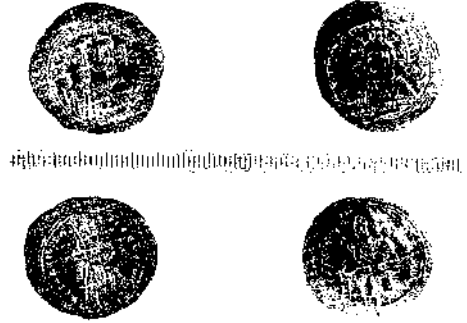
Resim : 14 — Tahtakale payesi başlıgı
(İst. Arkeoloji Müzesi
no. 5262)

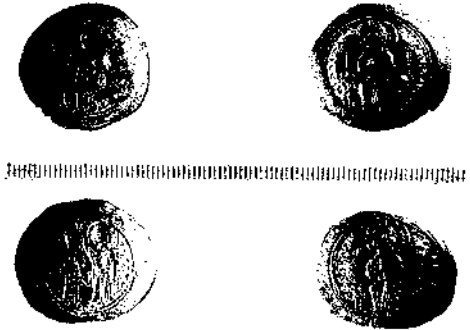
Resim : 15 — Kocamustapaşa sikke definesini muhafaza eden bakır kap.

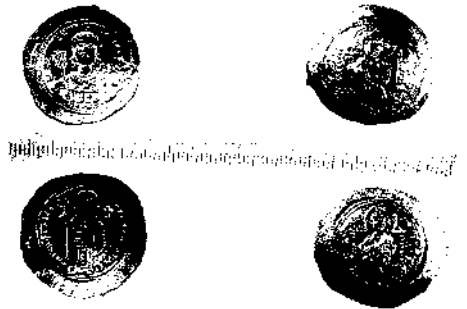
Resim : 18 — Kocamustafapaşa sikkeleri: Romanus IV (üst sıra) Eudokia (alt sıra)

Resim : 16 — Kocamustafapaşa definesi sikkeleri: Konstantin IX (Üst sıra) İsaak I (alt sıra)

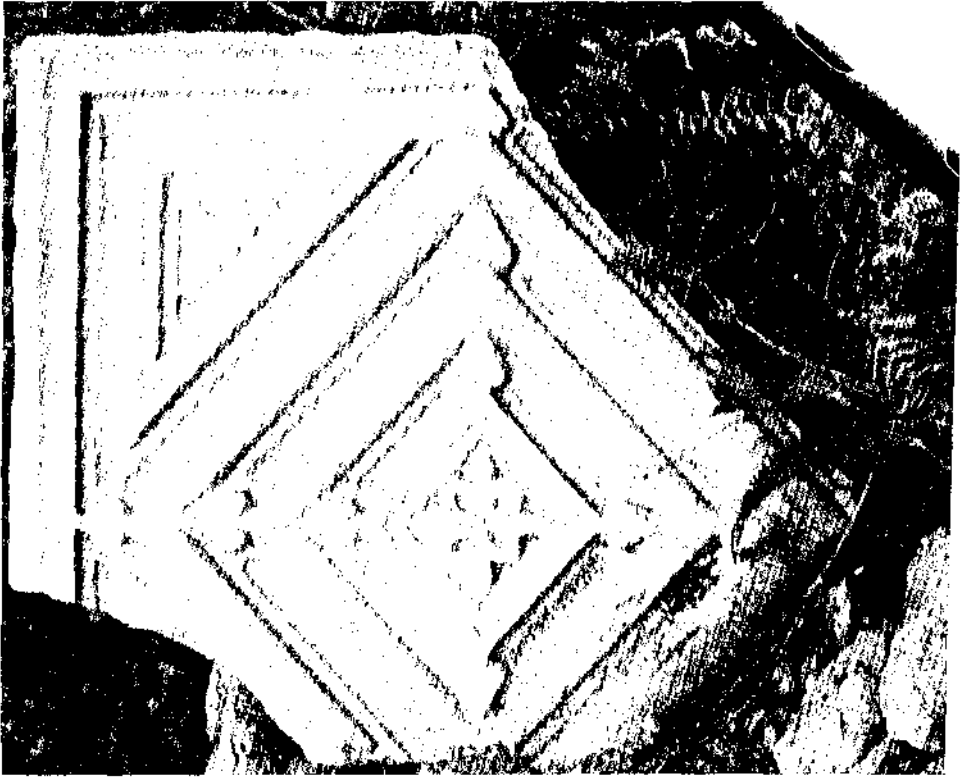
Resim : 17 — Kocamustafapaşa definesi sikkeleri: Konstantin X

Resim : 19 — Kocamustafapaşa definesi sikkeleri: Mikhael VII (üst sıra) Nikephorus III (alt sıra)

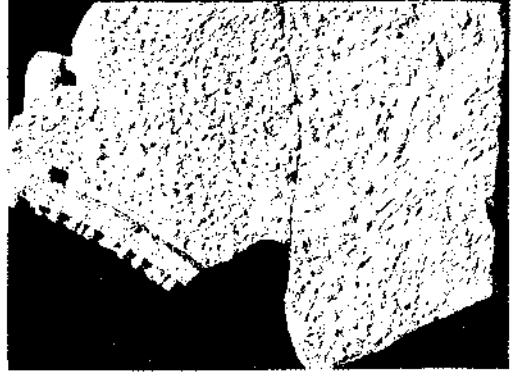
Resim : 20 — Kayışdağ, Çamaşırdere mevkii yapı kalıntısı

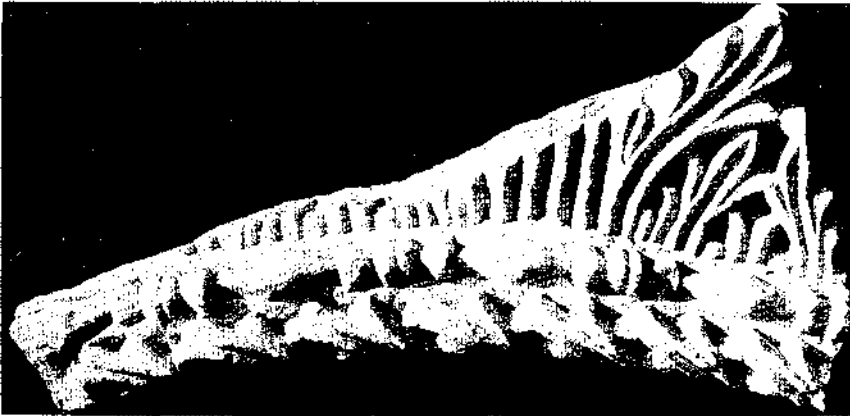
Resim : 21 — Kayışdağ , korkuluk levhası parçası

Resim: 22 — Kayışdağ, arkosol kemeri parçası (İst. Arkeoloji Müzesi env. No 84.26)

Resim: 23 — Kayışdağ, arkosol kemeri parçasının arka yüzü

Resim: 24 — Kayışdağ, arkosol kemeri parçası (İst. Arkeoloji Müzesi, ens. No. 84 - 27)

GÖREME, KARANLIK KİLİSE DUVAR RESİMLERİNDE 1984 YILI KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI

Revza OZİL*

Kültür ve Turizm Bakanlığı ve ICCROM uzmanlarının¹ işbirliği ile sürdürülmekte olan Göreme Kaya Kiliseleri duvar resimlerini koruma ve onarım projesine, 1984 yılında, içte Karanlık Kilise duvar resimleri üzerinde, dışta ise yine Karanlık Kilise ile Elmalı - Barbara Kiliselerinin üst bölümlerinde, Kılıçlar Kilisesi ve Saklı Kilisenin girişlerinde devam edilmiştir.

Göreme Kaya Kiliseleri duvar resimlerini koruma ve onarım projesi aşağıdaki yöntem ve uygulamaları içermektedir :

Taşıyıcının (tuf kaya) sağlamlaştırılması

Sıva tabakasının yeniden taşıyıcıya bağlanması

Sıva tabakasının sağlamlaştırılması

Boya tabakasının sağlamlaştırılması

a. Tozumanın önlenmesi

b. Kavlayan boya tabakasının yeniden sıva tabakasına bağlanması

Temizlik

a. Boyalı yüzey üzerinde yer alan toz tabakasının kaldırılması

b. Mekanik veya kimyasal yöntemlerle boya tabakası üzerindeki diğer kirlilik ve birikimlerin yokedilmesi

Taşıyıcı ve sıva tabakasında yer alan derin çatlak ve çukurların çevreye uygun harçla bolirli düzeye kadar yeniden doldurulması, yeniden renklendirme

1984 yılında, kilisenin çeşitli bölümlerinde sürdürülen uygulamalardan önce, üzerinde çalışılacak alanlardaki taşıyıcı, sıva tabakası ve boya tabakasında görülen bozulmaların belgelenmeleri yapılmıştır.

Bunlar, taşıyıcıda yer alan çatlak ve yarıklar, sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki boşluklar, sıva tabakasında görülen çatlak, çukur ve tozuma, boya tabakasındaki kavlama, tozuma, aşınma, renkte değişim ve yüzeydeki yazı ve çizikleri içermektedir (Resim : 1, 2, 4, 6).

(*) Revza OZİL, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Sultanahmet - İSTANBUL

(1) Uzmanlar : Isabelle Dangas, Gloria Tranquilli, Akın Aksoy, Nurhayat Duran, Rıdvan İşler, Mustafa Kol, Nihal Müftüoğlu, Revza Ozil, Ayşe Temiz.

Ayrıca boyalı yüzey üzerindeki toz, is, kandil yağı lekeleri, mum kalıntıları, karbonatasyon, çamur ve 1960'lı yıllarda yapılan onarımlarda boyalı yüzeyler üzerine taşırılmış çimento ve tuf harcı gibi kirlilikler de belgelenmiştir.

Temizleme işlemlerinden önce çalışılacak alanlardaki tüm boyalı yüzey kontrol edilmiş, tozuyan renklerin dayanma güçlerinin artırılması için gerekli bölümlerde, tiner içinde % 3 - 5 paraloid B 72 çözeltisi ile sağlamlaştırma yapılmıştır.

Ayrıca kavlanmış boya tabakalarının çeşitli yöntemlerle yeniden sıva tabakasına bağlanması sağlanmıştır.

Temizlik işleminde yüzeydeki toz yumuşak fırça ile kaldırılmış ve daha sonra silgi yardımıyla uygulamaya devam edilmiştir.

İsli alanlar su içinde amonyum bikarbonat çözeltisi, kandil yağı lekeleri su içinde butylamine çözeltisi ile yok edilmiş, ayrıca, sulu amonyak, sulu alkol, aseton - tiner, su - alkol - aseton, su - alkol - amonyak gibi karışımlar çeşitli kirliliklerin kaldırılmasında kullanılmıştır.

Sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki büyük boşluklarda kireç - kazein karışımı, küçük boşluklarda ise sulandırılmış primal AC 33 enjeksiyonları uygulanmış ve bu yöreler sıva taşıyıcıya bağlanıncaya dek pres altında bırakılmışlardır (Resim : 1).

Sıva yüzeyindeki derin çukur ve çatlaklar belirli düzeye kadar kireç, kum ve tuf karışımı harçla doldurulmuştur.

Temizliği ve sağlamlaştırılması tamamlanan bölümlerde, boyalı yüzeydeki bazı boşluklar, gerekli görüldüğünde kirli su ile çevreye uygun olarak yeniden renklendirilmiştir (Resim : 2, 3, 4, 5, 6, 7).

Yukardaki işlemlerin uygulandığı tüm alanların üzerine, çalışmaların bitiminde, koruyucu olarak tiner içinde % 3 paraloid B 72 çözeltisi sürülerek boyalı yüzeyler sağlamlaştırılmıştır. Karanlık Kilise içinde yer alan dört sütundan üçü, 1960'lı yıllarda yeniden yapılmış olup, kemerleri taşıyan bu sütunlar ile antik başlıklar arasındaki çimento dolgu, başlıklarda yer alan duvar resmi bezemelerini kısmen örtmüş durumda idi. Bu nedenle, kilisenin orta bölümünde, kuzeydoğu ve kuzeybatıda yer alan iki başlığın (Plan : 1) üzerindeki çimento tabakasının yumuşatılarak, bisturi yardımı ile kaldırılması işlemleri sırasında, kemer bitimleri ile yeni sütun başlıkları aralarının tümüyle doldurulmamış oldukları ve bu yörelerde geniş boşlukların yer aldığı saptandığından (Resim : 8), bu kısımlar yeniden doldurularak sütunların kemerleri taşıması sağlanmıştır (Resim : 9).

Antik başlıkların üzerindeki çimento tabakası daha sonra çeşitli yöntemlerle kaldırılarak, boyalı yüzey tümüyle temizlenmiştir.

Karanlık Kilisenin içinde yer aldığı kaya kütesinin üst bölümünde, geçmiş yıllarda doldurulan derin çatlağın, doğal erozyon nedeniyle, 1984 yılında yeniden aşınmaya uğradığı saptanmıştır. Yağmur suları, bu yarıktan içeri sızarak, zamanla kilise içindeki duvar resimlerini etkileyeceğinden, önlem alınarak bu yöre, çevreye uygun tüf, kum, kireç ve polivinil asetat tutkalı karışımı harçla yeniden doldurulmuştur.

Elmalı - Barbara Kiliselerinin içinde yer aldığı kaya kütesinin üst bölümünde, geçmiş yıllarda doldurulan derin yarığın, doğal erozyon etkisiyle yeniden aşınmaya uğradığı gözlenmiştir. Belirli bir süre sonra, yağın yağmur suları, bu bölümden içeri sızarak, her iki kilisedeki duvar resimleri üzerinde aşırı bozulmalara neden olacağından, bu derin çatlak, çevreye uygun tüf, kum, kireç ve polivinil asetat tutkalı karışımı harçla doldurulmuştur.

Yine yağmur sularının, Kılıçlar vadisindeki Kılıçlar Kilisesinin ön yüzünden akarak tüf kayayı aşındırdıkları ve kapı girişinde, üstten ve eşikten içeri geçerek, duvar resimlerinde bozulmalara neden oldukları gözlemlendiğinden, 1980 yılında, girişin ve sağ yandaki küçük şapelin üst bölümlerine, bölgedeki yapısal koruma çalışmalarının başlamasına dek, çevredeki tüf kaya özelliğinde geçici bir saçaklık yapılmıştır.

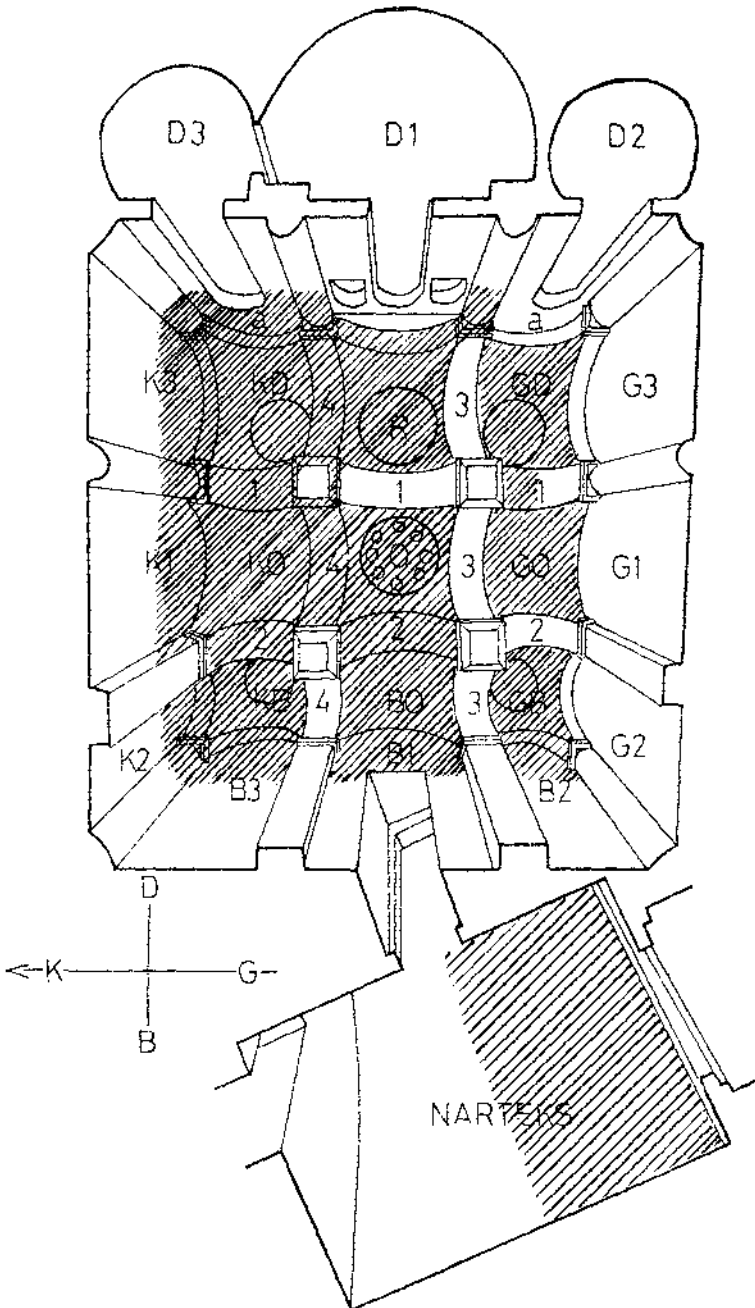
1984 yılında, bu geçici saçaklıkta, doğal erozyon nedeniyle yer yer aşınmalar saptandığından, bozulmaya uğrayan bölümler kum, tüf ve kireç karışımı harçla yeniden onarılmıştır (Resim : 10).

Saklı Kilisenin üzerinde yer alan toprak yoldan, kilisenin ön yüzüne akan yağmur sularının, kapı girişinde, üstten ve eşikten içeri geçerek özellikle tavandaki duvar resimlerinde ve taşıyıcı tüf kaya üzerinde aşırı bozulmalara neden oldukları gözlenmiştir (Resim : 11).

Bu nedenle, bölgedeki yapısal koruma çalışmalarının başlamasına dek, kilisenin giriş bölümü üzerine geçici bir saçaklık yapılarak, suların duvar resimlerini etkilemeleri kısmen önlenmiştir (Resim : 12).

1984 yılı çalışma evresinde, Karanlık Kilisede, doğuda, apsislerin önünde yer alan bölümlerde, orta kubbe ile çevresindeki alanlarda tüm koruma ve onarım işlemleri tamamlanmış ve ayrıca batıdaki bölümlerle, narteksin güney yarısında çeşitli koruma işlemleri uygulanmıştır. (Plan : 1).

1985 yılında, kilise içindeki diğer alanlar üzerinde koruma ve onarım uygulamaları sürdürülecek ve çevredeki başka yapılarda da kurtarma çalışmalarına devam edilecektir.

Plan 1. KARANLIK KİLİSE

Çalışılan alanlar (1984 evresi)

Plan : 1 — Karanlık Kilise

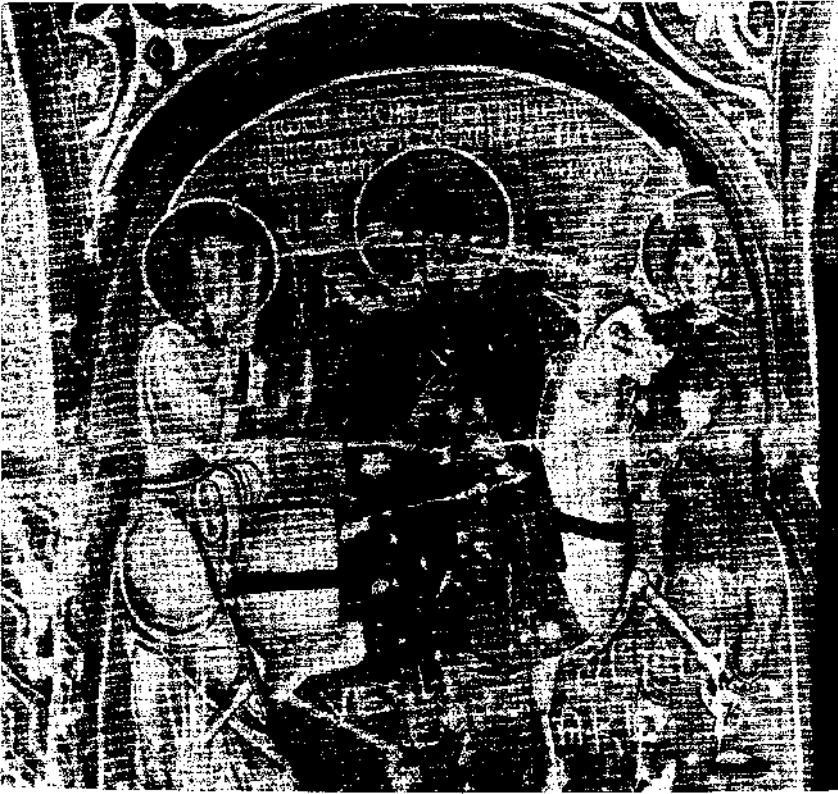
Resim : 1 — Sıva tabakasının yeniden taşıyıcıya bağlanması.

Resim : 2 — Temizlik öncesi görünüm

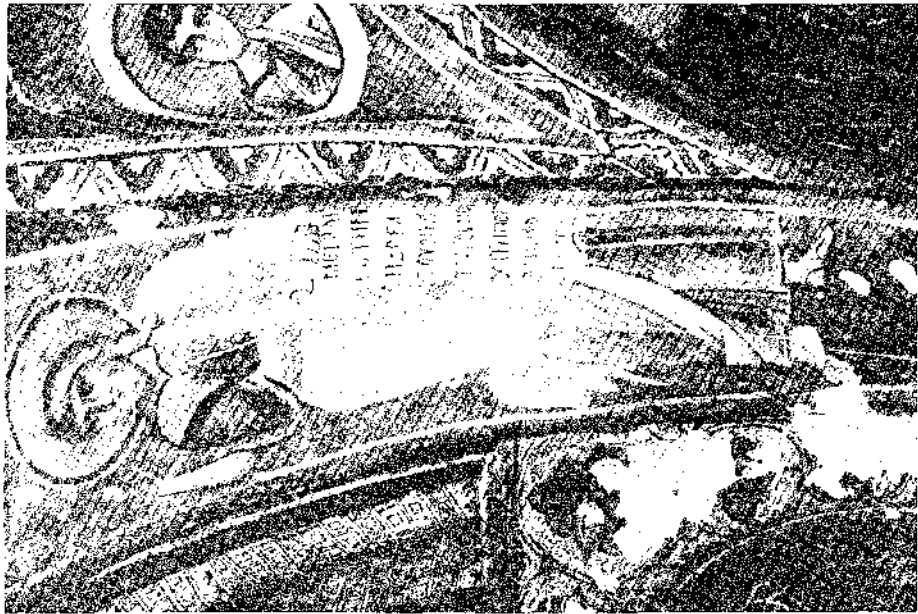
Resim : 3 — Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

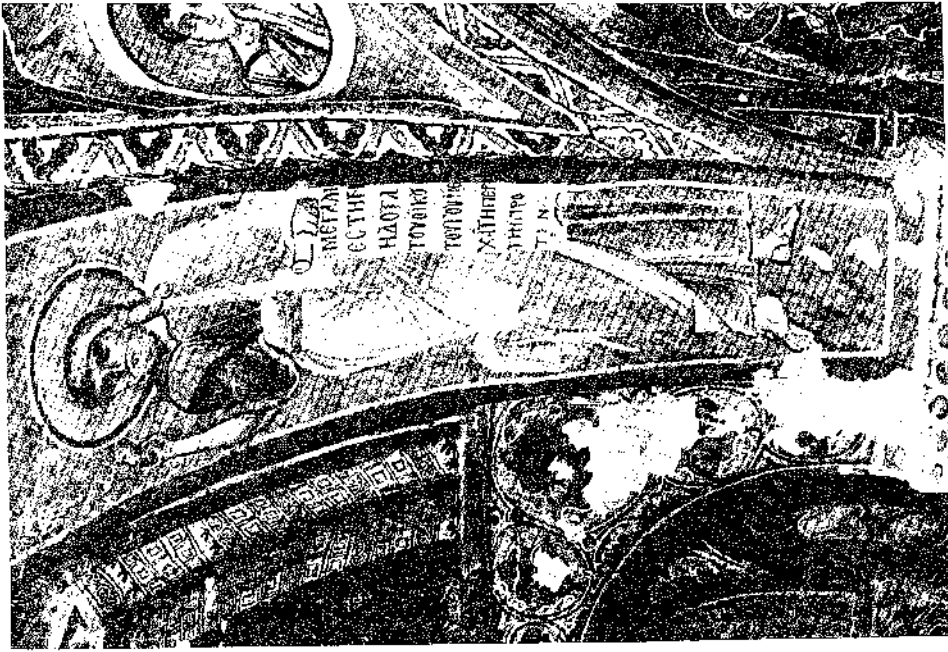
Resim: 4 — Temizlik öncesi görünüm

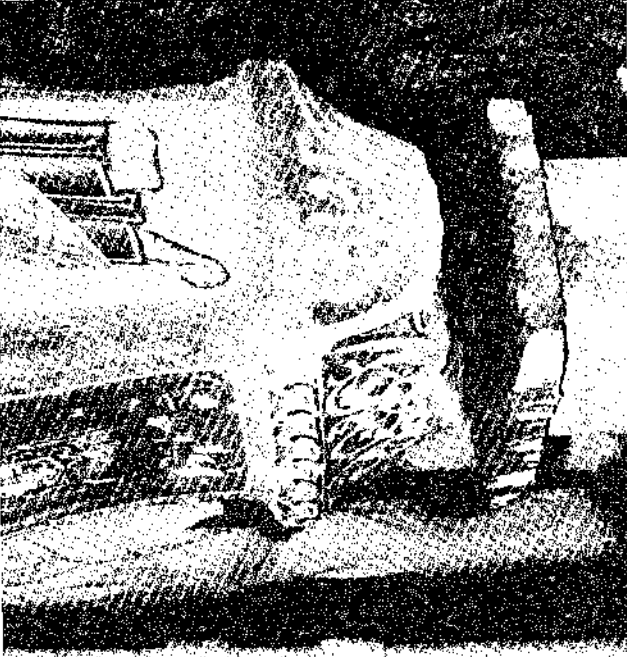
Resim: 5 — Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

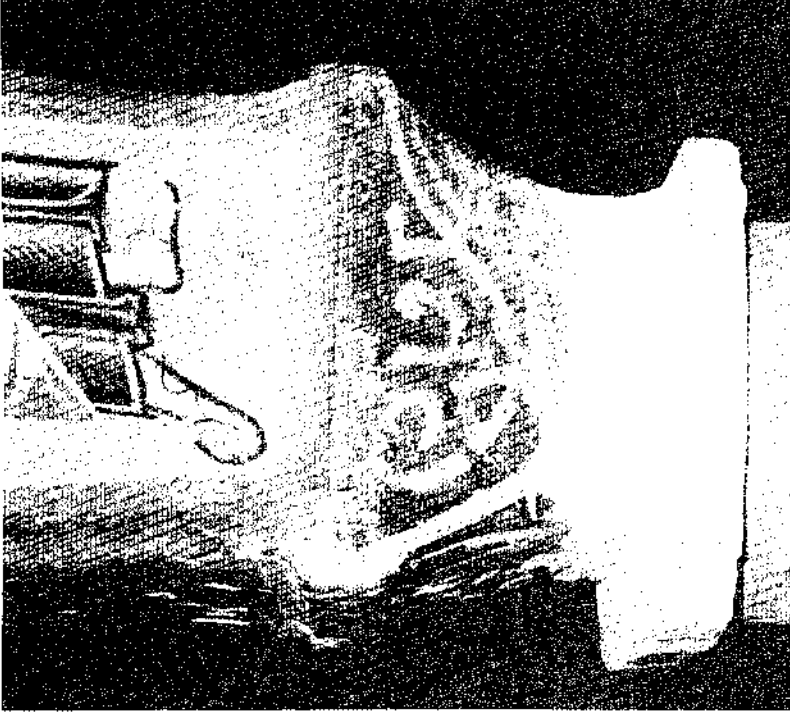
Resim : 6 ... Temizlik öncesi görünüm

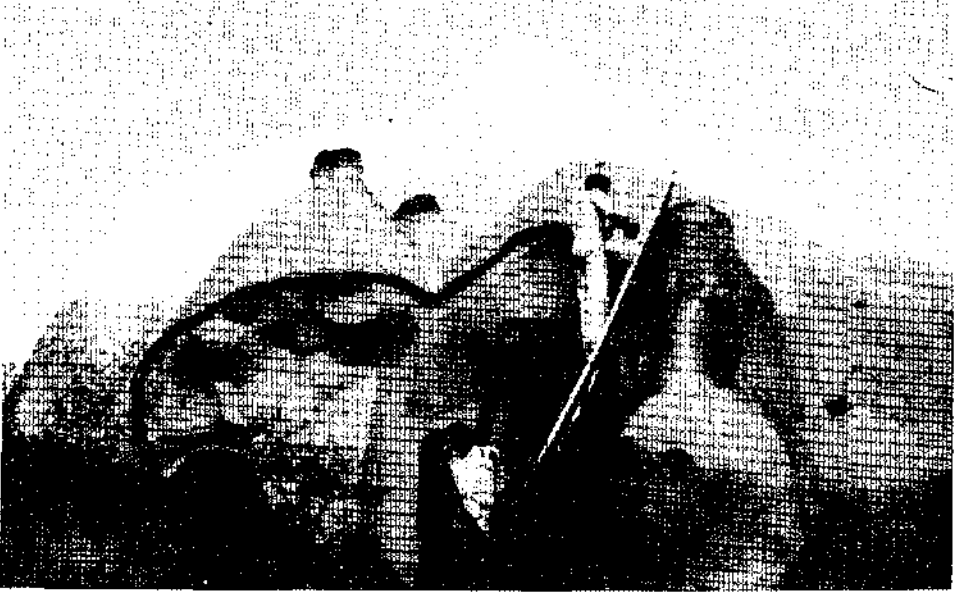
Resim : 7 - Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

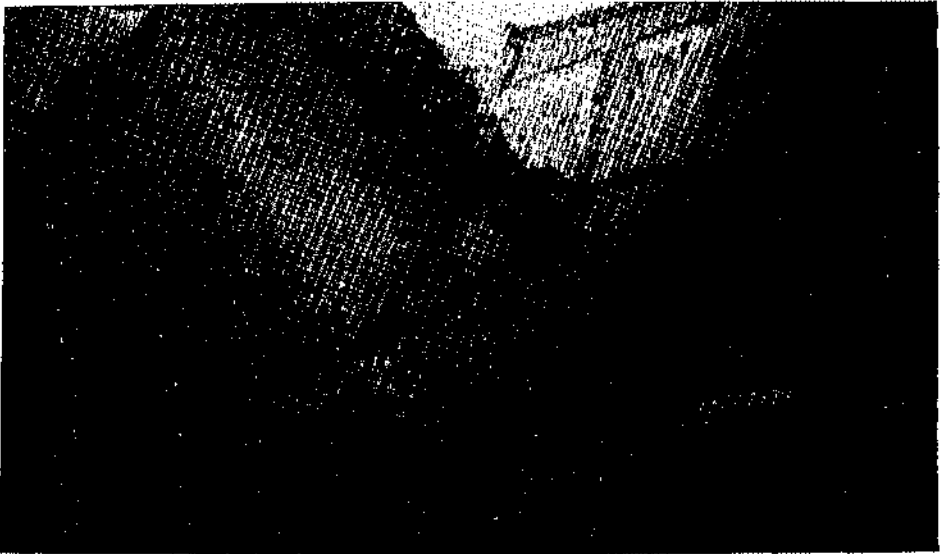
Resim : 8 — Kuzeydoğu sütun : Antik başlık ile sütun arasındaki boşluk

Resim : 9 — Kuzeydoğu sütun. Antik başlık ile yoni sütun arasındaki boşluktan sonra.

Resim : 10 — Kılıçlar Kilisesi : Geçici saçaklıkta onarım çalışmaları

Resim : 11 — Saklı Kilise : Yağmur sularının içeri geçmesi nedeniyle kilise tavanında saptanan bozukluklar

Resim : 12 — Saklı Kilise : Suların içeri geçmesini önlemek için girişin üzerine yapılan geçici saçaklık

GÖREME'DE KORUNMASI GEREKEN BİR EV

Günsel RENDA*

1984 yılında Kapadokya - Göreme yöresinde yapılan bir alan çalışmasında, gerek mimarisi, gerekse bezemeleri açısından ivedilikle korunması gereken bir ev dikkati çekmiştir. Nevşehir İline bağlı Göreme Köyünün Orta Mahallesinde Eselli camisi yakınlarında yer alan bu ev üzerinde, aynı yıl içerisinde yaptığımız çalışmalarla evin tarihi ve kimi özellikleri saptanmış, plan krokisi ve kesiti hazırlanmıştır. Ev, yapım tarihi olan 1825 yılından bu yana sahip değıştirmedığı gibi, yörede Hacı Hafızoğulları veya Tillioğulları diye anılan ailenin dördüncü kuşagından İsmail Yüce halen evin bir bölümünde oturmaktadır. Kendisinin verdiği bilgiye göre, evi yaptıran Küçük Mehmet Nevşehir'in Til köyünde doğmuştur. Bir süre Nevşehir'de çalıştıktan sonra ağabeyi ile İstanbul'a giden Küçük Mehmet'in tablekâr (sofra hizmetlerinde görevli kişi) olarak saraya girdiği anlaşılmaktadır. Kısa bir süre içinde rütbesi yükselerek önce teberdar (koruma görevlisi) sonra sancaktar (Sancağ-ı şerifi korumakla görevli kişi olan Mehmet Ağa memleketine döndüğünde Göreme köyüne gelerek burada bir ev yaptırmıştır. Evin tarihi konusunda herhangi bir kuşku yoktur. Caddeye bakan cephenin tam ortasına yerleştirilmiş Maşallah ve 1241 (1825) yazısı açıkça okunabilmektedir (Resim : 6). Ayrıca başodasındaki boyalı bezemeler arasında 1243 - 1827 tarihine rastlanır ki, bu da olasılıkla boyama işlerinin o yılda tamamlandığına işaret eder. (Resim : 14) Bundan başka aynı odada pencere pervazına küçük harflerle rasgele yazılmış dört dizilik bir şiirin sonunda 1244 (1828) tarihi dikkati çeker (Resim : 12). 1825 yılında yapımına başlanan evin tüm bezemelerinin tamamlanması birkaç yıl sürmüş olabilir. Önemli olan, Göreme köyü gibi ufak bir yerleşmede, mimari ve bezemeleriyle II. Mahmut dönemine tarihlenebilen bir evin kısmen harap da olsa, bugün ayakta durabilmesidir.

(*) Prof. Dr. Günsel RENDA, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü/Beytepe/ANKARA

Evin Mimari Özellikleri

Evin mimari özellikleri Kapadokya - Göreme yöresi geleneksel konut türüne uymaktadır¹. Ortahisar, Mustafa Kemalpaşa ve yöresindeki evler gibi, Göreme evi de eğimli bir araziye yerleştirilmiştir. Öyle ki, evin yan ve arka cephesinde kimi bölümler kayaya dayanmış veya kayaya oyulmuşken ön cephesi bir zemin, bir ara kat ve bir üst kattan oluşur (Resim : 1). Kayaya oyulmuş kısımların dışında inşaat yığma taştandır. Ev ne yazık ki, özgün durumunu bütünüyle koruyamamıştır. İki varisin yaşayabilmesi için ortadan bir duvarla iki ayrı bölüme ayrılan eve, iki cephede birer üst kat çıkılmıştır. Yerinde yaptığımız çalışmalar evin özgün planını bir ölçüde ortaya çıkarmışsa da, restitüsyon için ileride daha ayrıntılı bir incelemeye yapmak gerekecektir².

Evin sokağa bakan özgün kapısı yıkılarak, ayrılan iki bölüme hizmet verecek iki yeni giriş kapısı açılmıştır (Resim : 2). Cephede solda yer alan kapıdan (B) girişte kısa bir merdivenle avluya çıkılır. Girişteki ahır türünden mekanın üstüne sonradan bir oda eklenmiştir (No. 11). Her ne kadar avlu sonradan bir duvarla ortadan bölünmüşse de, avluya açılan birimleri saptamak mümkün olmuştur. Bu yöre evlerinin hepsinde olduğu gibi burada da eyvanlar, odalar, ya da depo ve benzeri birimler bu avluya doğrudan veya dolaylı olarak açılır. Kapadokya bölgesi evlerinin en önemli birimi olan eyvan - tandır evi girişin karşısındadır (No. 10). Bu tonozlu eyvanın ortasında yaklaşık 50 cm. derinliğinde yere oyulmuş olan tandır taş kapakla örtülüdür. Başta ekmek yapımı olmak üzere tüm pişirme işlevini taşıyan bu birimler genellikle arkada bir başka mekana açılır. Nitekim burada da tandır evinden bir kapıyla yine tonozla örtülü ikinci bir mekana geçilir (no. 9) (Resim : 5) Bunun arkasındaki kapıdan kayaya oyulmuş, daha ufak, kiler veya depo türü bir mekana girilir (no. 8), tandır taş kapakla örtülüdür. Başta ekmek yapımı olmak üzere tüm ikinci bir mekana geçilir (No. 9). (Resim : 5). Bunun arkasındaki kapıdan kayaya oyulmuş, daha ufak, kiler veya depo türü bir mekana girilir

(1) O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bilim Dalı uzmanları tarafından Kültür ve Turizm Bakanlığı için 1975 yılında hazırlanmış *Ortahisar Araştırma - Değerlendirme ve Genel Koruma Projesi* bu yöre evleri için önemli bir kaynaktır. Yine aynı bilim dalında hazırlanmış ve Mustafakemalpaşa evlerini konu alan bilim uzmanlığı tezi, bu yöre yontularının mimari ve bezeme özelliklerine dikkatli çeker. Nk. T. Akman, *The Preservation and Rehabilitation Project of Yeni Mahalle - Mustafa Paşa* (Mustafa Paşa - Yeni Mahalle Koruma ve Geliştirme Projesi, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bilim Dalı, 1985

(2) Plan krokisi ve kesit çizimleri için Y. Mim. Mustafa Akpolat'a ve yerinde birlikte yaptığımız incelemelerdeki yardımı için Araş. Gör. Sacit Pekak'a teşekkür ederim.

(No. 8). Tandır evinin yanında tonozlu bir oda yer alır (No. 7) Bir kapıyla eyvana açılan bu odanın ocağı ve iki dolabı vardır. Odanın bidindeki kayaya oyma mekânın eskiden gusulhane olduğu söylenmektedir (No. 6). Bu odanın üzerine sonradan kat çıkılmıştır. Avluyu ortadan bölen duvar nedeniyle, evin geri kalan kısmına ancak A kapısından ulaşılabilir. Bu kapıdan girişte sağda ahır yer alır. Kısa bir merdivenle çıkılan ara katta dikdörtgen bir kış odası ve yanında tuvalet vardır (Resim : 3). Ahırın üzerine gelen bu oda iki pencere ve sekilidir; üzeri **hezen** adı verilen ahşap kirişleme ile örtülüdür. Odanın yanında bu yörede **kaytdamı** denilen, yine kısmen kayaya oyma bir depo dikkati çeker.

Ara kattan birkaç basamakla tonozlu ufak bir eyvana ulaşılır (Resim : 4). Ev ikiye ayrıldıktan sonra bu eyvan ikinci bölümün tandır evi görevini yüklenmiş, zeminine bir tandır yerleştirilmiştir (No. 3). Bu ufak eyvan, üstünde yer alan ambarla birlikte üst kat odalarının seviyesine ulaşır (Resim : 4). Eyvan, özgün tandır evi ve yanındaki odadan birkaç basamak daha aşağıda kalmaktadır. Dolayısıyla, ufak eyvandan geçilen tonozlu oda da (No. 5) aynı seviyededir. Evdeki tonozlu mekanlar, Kapadokya yöresi evlerine özgü sivri kemer profilli bir tonoz sistemiyle örtülüdür. Bu tonozun örgüsü, taş kalınlığı birbirinden farklı kemerlerin yanyana gelmesiyle sağlanmıştır; bu nedenle de tonozlar çıkık-göçük kemerler dizisi görünümündedir³ (Resim : 5).

Evin en önemli iki odası üst katta yer alan yaz odalarıdır (No. 1 ve 2). (Resim : 1-4). Bu seviyede avlu iki basamakla yükselmekte ve bu iki odadır (No. 1). Buna bitişik ikinci oda 3,60x6,50 m. boyutlarında ve daha sine, bir duvarı ise avluya bakan yaklaşık 4x7 m. boyutlarındaki köşe odadır (no. 1). Buna bitişik ikinci oda 3,60x6,50 m. boyutlarında ve daha ufaktır (No. 2). İkinci odadan kayaya oyma bir gusulhaneye geçilir (No. 4). Her iki odaya da basık kemerli taş çerçeve içinde yer alan sade ahşap kapılardan girilir.

Başodada zeminden 15 cm. kadar daha alçak bir pabuçluk-seki altı vardır. Odanın sekisi iki yandan birer ufak parmaklık-musandra ile ayrılmıştır (Resim : 8). Bu ayrımı tavanda bir Bursa kemeri izlemektedir. Seki alçak bir ahşap sedirle çevrilir (Resim : 9). Odanın sağır duvarında bir ocak yer alır. Ocağın iki yanına basit ahşap kapaklı birer dolap yerleştirilmiştir. Pabuçluk kısmında girişin yanında üstüste iki lambalık nişi, aynı duvardaki pencerenin öteki yanında ise daha dar tek bir niş vardır. Odanın avluya açılan bu penceresinden başka, dördü ön cepheye, üçü yan cepheye bakan 87x137 cm. boyutlarında sekiz büyük penceresi

(3) Bu örgü tekniğinin ayrıntıları için bk. dipnot 1 de *Ortahisar Araştırma - Değerlendirme ve Genel Koruma Projesi*, s. 58 - 59.

vardır. Büyük pencereler bu yöre evlerinin çoğunda olduğu gibi demir parmaklıklı ve kepenklidir. Her birinin üzerine yaklaşık 60x77 cm. boyutlarında birer alçı üst pencere yerleştirilmiştir. İki pencere dizisinin arasında odayı çepeçevre bir raf dolaşır.

Bitişik odanın düzenlemesi biraz farklıdır. Yan cepheye bakan üç penceresi vardır. Avluya bakan ufak boyutlu pencere sonradan açılmış izlenimini vermektedir (Resim : 4). Burada da pabuçluk kısmı sekiden ahşap parmaklık ve Bursa kemeriyle ayrılmıştır, fakat pabuçluk kısmının üzerinde mahfel türü bir ahşap bölme dikkati çeker (Resim : 21). Girişin sağında dolap gibi bir girintiden merdivenle çıkılan mahfel sekiye kafeslerle açılmıştır. Aile fertlerinin ifadesine göre, evi yaptıran Mehmet Ağa bu bölmeyi, İstanbul saraylarındaki kafesli bölmelere benzetmek istemiştir. Odada dolap yoktur, yalnızca gusulhaneye geçit veren kapı dolap kapağı görünümündedir.

Evin Bezemeleri

Dış Bezemeler :

Kapadokya yöresi evlerinin çoğunda olduğu gibi bu evde de dış cephede taşa işlenmiş oyma bezemeye yer verilmiştir. Evin özgün kapısı sonradan yapılan değişiklikle kaldırıldığından, bu yörede mutlaka yer alan süslü giriş kapısını bu evde bulmak mümkün değildir. Özgün bezemeler, cepheye bakan alçı pencere bordürlerinde ve yan cephedeki kat ayırımı konsollarında odaklaşmıştır. Pencerelerde çubuk ve fisto dizilerinden oluşan bordür üstte kemer şeklinde yükselmiştir (Resim : 6). Bu kemerlerin içi çeşitli geometrik ve bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Ön cephede evin tarihinin üzerinde de bu tür dolgulu bir kemer motifi dikkati çeker. Yan cephe'de her iki odanın boyunda, üst kat çıkıntısı süslü konsollara oturur (Resim : 7). Konsol aralıkları içi dolgulu kemerlerle taçlandırılmıştır. Kemer oyukları yelpaze, fırıldak, baklava, rozet veya deniz kabuğu türünde bezemelerle doldurulmuştur. Konsollar basamaklı kaidelerle duvara bitişir. Yüzeyleri ise perde püskülünü andırır dışa taşkın yüksek kabartma motiflerle kaplıdır. Birbirini tekrarlamak yerine her konsol ve kemerde farklı motiflerin kullanılmış olması ilgi çekicidir.

İç Bezemeler :

Üst kat odalarındaki bezemeler, evi döneminin en önemli örneklerinden biri yapmaktadır. Geleneksel Türk evinde sofalarda, eyvanlarda, bazen de evin dış cephesinde boyalı bezemelere rastlanabilir, fakat bu tür bezemelerin yoğunlaştığı yer aslında başodalardır. Türk evinin en basitinde bile özenle süslenmiş bir başoda olur. Bu oda misafirin kabul edil-

diği mekandır. İster başkentte, ister ülkenin en uzak köşelerinde olsun, evlerdeki başodalar aşağı yukarı aynı bezeme programını izler. Tavanlar, dolaplar ve kapılar çoğu kez boyalıdır. Pencerele ve dolapların üst kısmındaki duvarlar ise kalem işi nakışlarla süslüdür. Bu odalarda genellikle ahşap üzerindeki bezemeler ve sıva üzerine boyanan motif ve kompozisyonlar aynı renk düzenini izler. Dolayısıyla bu tür bezeli odalara girildiğinde, tüm duvarlar ve tavanlar gerek renk, gerekse motif açısından uyum içerisindedir. 18. ve 19. yüzyıl evlerinin başodalarında boyalı ahşap tavan ve dolaplar, lambalıklar, kabartma ve nakışlı ocaklar, dolapların ve pencerelerin üstünü dolayan yazı şeritleri ve hepsinden öte duvarların üst kısmında panolar, süslü çerçeveler ve madalyonlar içerisine yerleştirilen natürmort ve manzaralar bezeme programının değişmez unsurları olmuştur⁴. İşte Göreme evinin iki yazlık odasındaki bezemeler de aynı programı izler.

Kapı ve dolap kapakları çok sade olan başodada, ahşap bezeme tavanında yoğunlaşmıştır (Resim : 9 - 10). Dikdörtgen tavanın tam ortasında yer alan tavan göbeğinde güneş ışınları izlenimini veren ve sırt sırta dizili C motiflerinin oluşturduğu çıtalar ortaya doğru daralarak kabarda birleşir. Köşelerdeki üçgen boşluklar tavan yüzeyinin ve çıtaların renğinde çiçek buketleriyle doldurulmuştur. Tavan göbeğinin iki yanında kalan kısımlar bu kez düz çıtalarla karelere ve baklavalara bölünmüş, göbek gibi yeşil, sarı ve kiremit renklerine boyanmıştır.

-
- (4) Türk konut mimarisi üzerinde pek çok inceleme yapılmıştır, fakat 18. ve 19. yüzyıl evlerindeki bezeme programını ayrıntıyla ele alan çalışmalar ancak son on yıl içinde ortaya çıkmıştır. Bazı resimli evleri ele alan monografik çalışmalar veya genel yayınlar içinde bu konuyla ilgili bölümler şunlardır : E. Esin, 'Sadullah Paşa Yalısı', *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 33/312, 1972, s. 11 - 25. G. Renda, 'Datça'da Eski bir Türk Evi', *Sanat Dünyamız*, 2, 1974, s. 22 - 29. R. Arık, 'Resimli Türk Evlerinden İki Örnek', *Sanat Dünyamız*, 4, 1975, s. 12 - 18. N. Atasoy, 'I. Sultan Mahmut Devrine Ait Bir Abide Ev', *Sanat Tarihi Yılığ*, VI, 1975, s. 12 - 18. G. Erim, 'Adatepe'de Eski Bir Türk Evi', *Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni*, 48/327, 1975, s. 2 - 8. R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, 1976, s. 58 - 64, 86 - 97. S. H. Eldem, *Birgi Çakırağa Konağı*, İstanbul, 1977. G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara, 1977, s. 79 - 115, 125 - 131, 145 - 150, s. 166 - 170. G. Renda, 'Büyük Bürüngüz'de bir Türk Evi ve III. Selim Döneminde Süsleme', *Türkiyemiz*, 21, 1977, s. 41 - 46. G. Renda, 'Wall Paintings in Turkish Houses', *Fifth International Congress of Turkish Art*, Budapest, s. 711 - 738. Ö. Süslü, 'Adatepe'de Hacı Mehmet Ağa Konağının Süslemeleri', *İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Dergisi*, 2, 1978, s. 99 - 114. H. Tayla, 'Hadımoglu Mansion at Bayramic', *Turkish Treasures*, 1, 1978, s. 10 - 19. G. Renda ve T. Erol, *Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*, Cilt I, İstanbul, 1980, s. 49 - 76. G. Renda, 'Restorasyon Çalışmalarında Kalem İşleri ve Duvar Resimlerinin Yeri', *Röölve ve Restorasyon Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 4, 1982, s. 79 - 90

Odada süs unsuru olarak kullanılan yazılar, alçı pencereilerin üst kısmına yerleştirilmiştir (Resim : 8 - 9). Yazı olmayan pencere üstlerinde boyalı çiçek buketleri vardır. Yazılar ayet, dua veya kelâm-ı kibar denilen ünlü güzel sözlerden oluşur⁵. Avluya bakan alçı pencerenin üzerindeki istifli yazı bu türdendir (Resim : 8).

Azze men kana'a zelle men
tama'a

عزّ من قنع ذل من طمع

Bu yazının hemen yanında, cami tasvirinin üzerinde ise bir ayet yer alır :

Kullema dahile 'aleyha
Zekeriyya al-mihrab

كلّما دخل عليها زكربا المحراب

Odanın öteki duvarlarında çeşitli dualara raslanır. Ön cepheye bakan duvarda üçüncü pencerenin üstünde şu yazı vardır : (Resim 10)

Kâmilan ve «İlmen nafi»
an ve kalben münevverâ
ve tevfi ken hasenen ve tēv-
beten nasūhâ
Yan cephe duvarında :
(Resim : 11)

كاملًا وعلًا نافعًا وقلبًا منورًا
وتوفيقًا حسنًا وتوبةً نصوحًا

Allâhümme inni es'ellüke
imânen müstakîmen Ve
fazlan da'imen ve nazara
rahmetin ve 'aklen sözleri

اللهم اني استنك ايمانًا مستقيمًا
وفضلًا دائمًا ونظر رحمة رعيلاً

yer alır. Ocaklı duvarda yer alan yazı tamamen silinmiştir.

Odanın avluya bakan penceresinin pervazında duvar üzerine ufak harflerle sonradan rasgele yazılmış dört dize ve tarih dikkati çeker. Yaklaşık 10 cm. lik bir alana yazılmış bu yazıda şu sözler geçmektedir (Resim : 12).

(5) Yazıların doğru okunması ve yardımları için H. Ü. Edebiyat Fakültesi Öğretim üyelerinden Doç. Dr. Ahmet Ocak ve Doç. Dr. Tuğra Ocak'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Evlerin başodalarında güzel sözlerden oluşan yazı şeritlerine raslanır. Kayseri dolaylarında Büyük Bürüngüz'de 1808 tarihli bir evin bu tür bezemeleri için bk. G. Renda, 'Büyük Bürüngüz'de Eski bir Ev', *Türkiyemiz*, 20, 1976, s. 15 ve 17.

İnâyât-ı Hudâ'dır bu bakâ için bazar eyle
Selâmetgelür inşaallah eyle
İsterim dersen...ki...bağ-ı bihiştde sen
Dilin bîdâr idüb dâim ki gafletden hazer eyle

İnşa' Osman Efendi
Sene 1244
Karye-i

Bu yazı özellikle ilgi çekicidir. Bu sözler, yeni inşa edilen ev için iyi dilek-lerdir;

fakat altında evin yapım tarihine çok yakın olan 1244 rakkamının bulun-ması ve inşa kelimesiyle aynı satırda yer alan Osman Efendi adı, satırla-rın inşaatla ilişkili birisine ait olduğunu düşündürmektedir. Nitekim al-tındaki Kayre-i (köyü) kelimesinden sonra gelen ve okunamıyan kelime Osman Efendi'nin köyünün adı olmalıdır. Böylelikle bir usta' adının or-taya çıktığı düşünülürse, bu yazı ileride yapılacak çalışmalara ışık tuta-bilecektir.

Odanın boyalı nakışları büyük çeşitlilik gösterir. Tavan eteğini ge-nişçe bir bezeme şeridi dolamaktadır. Fakat pabuçluk kısmında yer alan birbirine dolanmış yapraklı dal motifi öteki duvarlarda tekrarlanmamış-tır (Resim : 8). Seki kısmında daha zengin bir benzeme şeridi dikkati çe-ker. Burada dolmadal ve bereket boynuzu motifleri yapraklar ve çiçek demetleriyle zenginleştirilmiştir (Resim : 12). Bunun altında dar bir be-zeme şeridi daha vardır. Bu şeritler bükülmüş kâğıt izlenimini verir. Te-pe pencereleri ise dış cephedeki taş bezemeyi andıran geometrik veya bitkisel motiflerle çerçevenlenmiştir (Resim : 11-12).

Tepe pencerelerinin aralarına panolar içine yerleştirilmiş bezeme motifleri, natürmort ve manzara kompozisyonları ise süslemenin en ilginç örnekleridir. Baş odanın giriş kapısı üzerinden başlanırsa, kompozisyon-lar şu sırayı izler (Resim : 14). a. Sarkaçlı duvar saati, b. İstanbul manzarası, c. Cami tasviri, d. 1243 tarihinin yer aldığı köşklü bezeme, e. Kaleli manzara, f. Saksılı bezeme, g. Saksılı bezeme, h. Yelkenli manzara, ı. Saksılı bezeme, j. Saksılı bezeme, k. Köprülü manzara, l. Karpuzlu natürmort, m. Saksılı bezeme, n. Armutlu natürmort, o. Köşklü manzara, p. Saksılı bezeme, r. Köşklü bezeme.

Manzara ve natürmortların arasına yer alan saksılı bezeme kompo-zisyonları dört ayrı türde düzenlenmiştir (Resim : 9). d ve r panolarında dikkati çeken köşklü bezeme ise ayrıdır. Bunlardan dallar arasına yer-leştirilmiş bir köşk veya kanopi motifi vardır. d panosundaki köşk motifi içerisinde 1, 4 ve 3 rakkamları okunmaktadır (Resim : 15). Sıva üzerinde

yakından yapılan inceleme 1 rakamının aslında 2 olduğu fakat ucunun silindiğini göstermiştir. Ayrıca 1 rakamının solunda da bir silinti vardır. Dolayısıyla bu rakamlar 1243 tarihini verir ve bezemeleri yapan usta tarafından yazılmış olmalıdır. Evin bezemeleri ampir üsluba yakındır. Örneğin bu panodaki köşk veya kanopi aslında dört İon sütununa oturmuş bir kubbe görünümündedir ve ampir yapıları anımsatır. Öteki bezeme kompozisyonlarında kullanılan bereket boynuzu motifi, dolmadallar, kenger yaprakları veya antik vazo biçimindeki saksılar aynı ampir espridir. Alt pencerelerin arasına boyanmış sütun biçimleri ve ocağın bezemeleri de bunu kanıtlar (Resim : 9-16). Kurdeleyle bağlanmış püsküllü bir perde motifinin çerçevelediği ocağın üst kısmında kemerler üzerine oturmuş kubbesiyle dairesel Roma veya Rönesans tapınaklarına benzer kabartma bir motif vardır. Ocağın üzerindeki boyalı akant yaprakları, rozet ve fiyonglar da aynı üslubun göstergesidir.

Odadaki iki meyveli natürmort kompozisyonu sağır duvarın üzerindedir. Bunlar karşı duvardaki alçı pencerelerin tam karşısına rasladığından, pencerelerin etrafındaki süs şeridi ile çerçevelemiş ve adeta onların yerini almıştır (Resim : 17). Bir basa üzerine yerleştirilmiş olduğu izlenimi veren türlü meyvelerin arasında yükselen çiçekli bahar dallarından oluşan bu natürmortlarda gölgeli boyamalarla meyvelere hacim kazandırılmıştır.

Manzaralar daha da ilginçtir. Pabuçluk kısmındaki panolar, sarkaçlı bir duvar saati resmi ile başlar (Resim : 18). 18. yüzyıldan sonra duvar resimlerinde saat motifine sık rastlanır. Avrupa'da 17. yüzyılda ortaya çıkan sarkaçlı saatler 18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğuna da girmiştir. Saray çevrelerine çok sayıda Avrupa saatinin geldiği, hatta Anadolu'daki bir çok eşraf evinde de bu tür saat bulunduğu bir gerçektir⁶. Duvar nakkaşları genellikle günlük yaşama yeni giren eşyaları resimlemekten zevk almışlardır. Buradaki saat de sanki odada duvara asılı olduğu izlenimini yaratmaktadır. Sanatçı saati küçük bir konsol üzerine yerleştirerek duvara çakılı gibi göstermiştir.

Duvar resimlerinden en büyüğü, pabuçluk kısmında saat resminin hemen yanında yer alan yaklaşık 125x160 cm. boyutlarındaki büyük İstanbul manzarasıdır (Resim : 19-20). Boğaziçinden bir görünüm olduğu izlenimini veren resimde, ön planda bir cami kompleksi, karşı kıyıda ise bahçe içinde bir kıyı kasrı dikkati çeker. Yanındaki koyda önünde iske-

(6) Topkapı Sarayına 18. yüzyılda gelen Avrupa saatleri için bk. N. M. Penzer, *The Harem*, London, 1936, s. 47. Anadolu'daki eşraf evlerinde de Avrupa yapısı saatlere rastlayan gezginler olmuştur : J. M. Kinneir, *Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kourdistan dans les années 1813 et 1814* (Fransızca çev.) Paris, 1818, s. 138.

leli bir bahçe köşkü ile ikinci bir kasrın duvarları görünmektedir. Suda yüzen iki Osmanlı kalyonu ve saltanat kayıkları resmin İstanbul görünümünü olduğunu kanıtlar. Genellikle İstanbul'u gösteren duvar resimlerinde, sanatçılar, Sarayburnu, Haliç, Galata ve Üsküdar kıyılarını toplu bir biçimde gösteren panoramik görüntüleri tercih etmişlerdir. Nitekim 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın başlarında yapılmış birçok evde bu tür panoramik görüntülere rastlanır⁷. Buradaki resimde ise, karşı kıyıda kale benzeri bir duvarın dibindeki sundurmanın altına dizili ateşlenmiş toplar, bu kıyının Tophane olabileceğini düşündürür. O zaman ön planda, cami kompleksinin yer aldığı kıyı da Salacak veya Üsküdar olmalıdır. Gerçi bu yakada ikiden fazla minaresi olan cami yoktur, fakat bu tür resimlerde sanatçılar genellikle İstanbul camilerinin görkemini yansıtmak için dört minareli yapmışlardır. 1818 tarihli bir Manisa evinde yer alan ve Tophane'den Beşiktaş'a doğru bir kıyı şeridini canlandıran duvar resmi ile karşılaştırıldığında bazı benzerlikler ortaya çıkar⁸. Bu kompozisyonda da mazgalı bir duvarla belirtilen Tophane'de aynı tür bir sundurmanın altında toplar bulunmaktadır. Yanındaki yapılar aynı görünümde değildir, fakat her iki resimde de sağda kemerli bir giriş kapısı bulunan duvarla çevrili bir yapı dikkati çeker⁹. Olasılıkla, Göreme evindeki manzara Boğazi aynı açıdan göstermeyi amaçlamaktadır. Yalnız Kızkulesi burada yoktur. Bu görüntünün ötekilerine kıyasla daha dar bir açıdan izlendiği düşünülürse, Kızkulesinin olmaması doğaldır. Öte yandan bu tür kent görünümünde çoğu kez hayalden çizime yer verilmiştir. Konumlar ve oranlar büyük ölçüde değişebilir. Genelinde çok başarılı olan resimde bilgiyle kullanılan perspektif dikkati çeker. Yapıların, ağaçların ve suda yüzen teknelerin yere vuran gölgeleri sanatçının ışık bölge kullanımında deneyli olduğunu gösterir. Yemyeşil ağaçların arkasında yükselen gökyüzünde demet demet kümeleşmiş, ışıkla beyazlanmış gri bulutların arasında kavisler çizerek süzülen kuşlar ince bir fırça işçiliğinin ürünleridir.

(7) Bu tür panoramik İstanbul resimlerinden iki örnek Birgi'deki evlerdedir. 19. yüzyılın ilk yarısına ait Çakırağa Konağı ve Sandıkeminoğulları evindeki örnekler için bk. G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara 1977, r. 111, 114, 132. İstanbul'u aynı açıdan gösteren bir resim Adatepe'deki Hacı Mehmet Ağa Konağında da vardır. Ö. Süslü, 'Adatepe'de Hacı Mehmet Ağa Konağının Süslemeleri', *İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Dergisi*, 2, 1978, r. 13A.

(8) G. Renda, T. Erol, *a.g.e.*, s. 66. r. 53 - Ev birkaç yıl önce yıkılmıştır.

(9) 19. yüzyılın ilk yarısında Tophane'de yer alan bir yalı Lewis tarafından resimlenmiştir. S. N. Gerçek, 'Yabancı Gözüyle Sivil Mimarımız. XIX. yüzyıl', *Güzel Sanatlar*, 5, 1944, s. 39-49, s. 11. Bu yapıyla bizim duvar resimlerimizdeki yapı topluluğu arasında tam bir benzerlik olmasa da, burada bir yalının varlığına işaret etmektedir.

Pabuçluk duvarındaki son panoda bir cami resmi yer alır. Yukarıda belirtildiği gibi bu da dört minarelidir ve İstanbul'daki bir sultan camisini simgeler olmalıdır (Resim : 8).

Odanın öteki duvarlarında yer alan manzara kompozisyonları aşağı yukarı aynı boyutlardaki panolar içerisinde. Hepsi yine Boğaz kıyılarını andıran, içinde kayıkların, yelkenlilerin yüzdüğü suların kenarına yerleştirilmiş kaleler, köşkler ve ağaçlardan oluşan görünümüdür. Üst kısmında püsküllü bir perde motifinin taçlandığı bu kompozisyonlar, açık pencereden görülen manzara izlenimini yaratır. Ön cephe duvarında yer alan ilk manzarada, ağaçlar ve çimenlerle kaplı girintili çıkıntılı kıyılarının en gerisinde iki bayraklı bir kale yükselir (Resim : 21). Kalenin arkasında daha da derinlere uzandığı izlenimini veren ve sis bulutları içinde kalmış gibi görünen bir başka teppe dikkati çeker. Ön plandaki tepeler ve ağaçlara uygulanan koyu çevre çizgilerine karşın, arka planda daha yumuşak fırça vuruşlarına yer verilmesi, renklerin ışıqla açılması, sanatçının bir tür hava perspektifi denemesine giriştiğini gösterir. Aynı özellik, ikinci panodaki yelkenli manzarada izlenir (Resim : 22). Bu kez de arka kıyıda yapılar adeta belirsizlenmiş, en gerideki soluk tepelerin üzerinde yer alan kule gökyüzünün saydamlığına karışmıştır (Resim : 23). Öndeki ağaçlar, yapılar ve denizde yüzen tekneler ise daha koyu tonlara boyanmıştır. Odanın sağır duvarındaki manzaralar, ne yazık ki rutubetten yer yer silinmiştir. Bununla birlikte köşedeki köprüli manzarada, denize akan ırmağın üzerindeki köprü kemerlerinin başarıyla verilmesi, hatta suya vuran gölgelerinin bile gösterilmesi, sanatçının belirli bir perspektif bilgisine sahip olduğunu bir kez daha kanıtlar (Resim : 26). Ocağın yanındaki köşklü manzara da böyledir. Köşkün yanından ileriye doğru uzanan deniz, çok derinlere giden bir mekanın varlığına işaret etmektedir (Resim : 25).

İkinci odanın bezeme programı biraz farklıdır. Bu odada tavan göbeği ajurludur. Göbeğin iki yanındaki dikdörtgen bölmeler, öteki odadaki gibi baklavalara bölünmüştür (Resim : 27). Gerek tavan, gerekse kafesli mahfel (Resim : 24) öteki odanın tavanındaki gibi yeşil, kiremit kırmızısı ve sarı renklere boyanmıştır. Buna aynı şekilde boyanmış mahfel girişi de eklenince, oda çok renkli bir görünüm kazanmıştır.

Boyali nakışlara gelince, bu odanın mahfel dışındaki üç duvarını tavan eteğinde dolayan süs şeridi, başodanın pabuçlu kısmına çok benzer (Resim : 27). Panolar saç örgüsü veya çiçekli dal motifiyle çerçevelenmiştir. Bu odada manzaraya yer verilmemiştir; yalnızca natürlük ve saksılı çiçek kompozisyonları kullanılmıştır (Resim 28). Girişte sağdan başlayarak, kompozisyonlar şu sırayı izler (Resim : 14).

a. Mermi torbası ve tüfek b. Saksılı bezeme c. Kurnalı natürmort
d. Saksılı bezeme e. Meyveli natürmort f. Saksılı bezeme g. Meyveli
natürmort h. Saksılı bezeme i. Sancak ve kalkanlı kompozisyon j. Dev-
rilmiş meyve sepetli natürmort k. Saksılı bezeme l. Meyveli natür-
mort m. Saksılı bezeme n. Karpuzlu natürmort o. Saksılı bezeme
p. Kahve takımlı natürmort r. Saksılı bezeme s. Tabanca ve kama.

Meyveli natürmortlar başodadaki iki örneğe çok benzer (Resim : 28). Fakat önemli olan iki oda da aynı natürmortun tekrarlanmamış ol-
masıdır. Meyvelerin türleri, sayıları ve yerleştiriliş biçimi herbirinde
farklıdır. Özellikle j panosunda yer alan ve devrilmiş bir sepetin içinden
dökülen meyveleri gösteren kompozisyon hepsinden çekicidir. Bunların
dışında kalan resimlerin hepsi evi yaptıran Mehmet Ağa'nın sarayda
yaptığı görevlerle ilgili görünmektedir. Örneğin, kapıdan girince hemen
sağdaki tüfek ve barut torbası (Resim : 30) kendisinin sarayda yüklendi-
ği teberdarlık görevini temsil ediyor olmalıdır. En dipte i panosunda
yer alan kalkan, sancak ve oklar ise sancaktarlığını akla getirir (Resim :
31). Öteki iki kompozisyon Mehmet Ağa'nın sarayda ilk görevi olan tab-
lekarlığıyla bağlanabilir. Kurna, işlemeli havlu, leğen ve ibrikten oluşan
resim (Resim 30) temizlik hizmetlerinin, tam karşısında yer alan sehpa
üzerindeki sürahi ile bardaklar ve nargile, hele havada uçar gibi görü-
nen cezve ve kahve kapları sofrası hizmetlerinin göstergesi olmalıdır (Re-
sim : 29). Dolayısıyla bu oda belki daha az görkemli fakat Mehmet Ağa
için hazırlanmış daha özel bir oda gibi görünmektedir. Başoda ise pano-
ramik İstanbul görünümüyle sanki başkenti yaşatmak, başkente olan
özlemi gidermek amacını güder.

Son yılların araştırmaları bu tür birçok resimli evi ortaya çıkar-
mıştır, fakat bunların içinde yapım tarihi kesin olan örnek pek azdır.
Bu nedenle, Göreme evinin ayrı bir yeri vardır. 19 yüzyılın ilk çeyreğin-
de II. Mahmut döneminde başkentten çok uzak bir yörede yapılmış bu
evin bezemeleri gerek mimari süsleme, gerekse resim sanatı açısından
büyük önem taşır. 18. yüzyıldan beri Osmanlı mimarisine özellikle iç
mimariye batılı üslupların sızıntısı ile gelen yenilikler konut mimarisi-
ne de yansımış ve Göreme evi gibi geleneksel plan şemalarının izlendiği,
yöresel yapı tekniklerinin sürdürüldüğü birçok evde, bezeme yeni mo-
daya ayak uydurmuştur. Başka bir deyimle, ahşap ve sıva üzerinde yer
alan boyalı nakışlarda geçmişin kalem işi bezemelerinde kullanılan yü-
zeysel iki boyutlu geometrik ve bitkisel motifler, yerini daha boyutlu çi-
çek buketlerine, kıvrımlı yapraklara, gölgeli boyamalara bırakmıştır.
Çoğu kez duvarlarda panolar veya süslü çerçeveler içerisinde yer alan
natürmortlar ve manzaralarda perspektif, ışık gölge ve oylumlama gibi
batı resmine özgü öğelerin belirli bir oranda uygulamaya koyulduğu se-

zilir. Fakat renkler fazla değişmez. Eskiden de kalem işlerinde kullanılan yeşil, kiremit kırmızısı, toprak sarısı, beyaz ve açık mavi kök boyalardan yapılmış renkler, gerek ahşap ünitelerde gerekse duvarlarda egemendir. Araştırmalar bu tür yeni bezeme programının önce başkent örneklerinde uygulandığını, 18. yüzyılın sonlarında ise imparatorluğun birçok yöresine yayıldığını göstermiştir¹⁰. Hiç kuşkusuz, bu dönemde özellikle güç kazanan eşraf kendi memleketinde başkent düzeyinde bir yaşantı sürdürmek istiyor ve başkentteki sanat akımlarına ayak uydurmaya çalışıyordu. Dolayısıyla yaptırdığı yapılarda da başkentte moda olan yeni mimari çizgileri ve bezeme programını uygulamak istiyordu. Bu nedenle imparatorluğun gerek Balkanlarda gerekse doğudaki en uzak köşelerinde bile aynı bezeme programının izlendiği evlerle karşılaşmak mümkündür. Ne varki, bu evlerdeki bezemenin kalitesi ve çeşitliliği kimi zaman yöresine kimi zaman tarihine göre değişmektedir. Başkentteki örnekler 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar belirli bir gelişim ve değişim gösterirken, taşra örneklerinde kronolojik bir gelişmeden söz edilemez¹¹. Bu nedenle başkent dışı örneklerin tarihlendirilmesi ve değerlendirilmesi daha zor olmaktadır. İşte bu bağlamda Göreme evi bezemeleri önem kazanmaktadır. Evin tarihinin ve sahibinin belli oluşu birçok soruna çözüm getirmektedir. Nitekim, Göreme evinin bezemeleri gerek kullanılan motif ve konular gerekse üslup açısından başkent örnekleri düzeyine ulaşmaktadır. II. Mahmut dönemine tarihlenebilen başka birkaç evin, örneğin Birgi'deki Çakırağa Konağı veya Adatepe'deki Hacı Mehmet Ağa Konağının, bezemeleri aynı programı izlemekle birlikte üslup açısından daha naiftir¹² (Resim : 32). Bu dönem duvar resimlerinin hepsinde panoramik görüntüleri vermek ve belirli bir derinlik yaratmak çabası sezilir, fakat Göreme örnekleri kimi başkent örnekleriyle karşılaştırıldığında, onlara çok daha yakın görünür. Kanımızca bu evin resimlerini yapan usta, başkentte yetişmiş veya başkentte yetişmiş bir ustayla çalışmış olmalıdır. Özellikle başodadaki manzaralarda dikkati çeken kompozisyon düzenlemesi, yükselen ufuk çizgisi, derine doğru gittikçe yumuşayan çizgiler, açılan renkler 19. yüzyıl başlarında başkentte yapılmış birçok örnekle kıyaslanabilir. Örneğin, Topkapı Sarayında Valide Sultan yemek odası diye anılan odanın bezemeleri II. Mahmut dönemine tarihlenir¹³. Bu odanın bezemeleri II. Mahmut döneminde yaygınlaşan ampir üslup özelliklerini taşır. Burada dikkati çeken içine çiçek doldu-

(10) G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, s. 196 - 198. G. Renda, T. Erol, *a.g.e.*, s. 64 - 69.

(11) R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, s. 140. G. Renda, *a.g.e.*, 196.

(12) Bk. dipnot 7

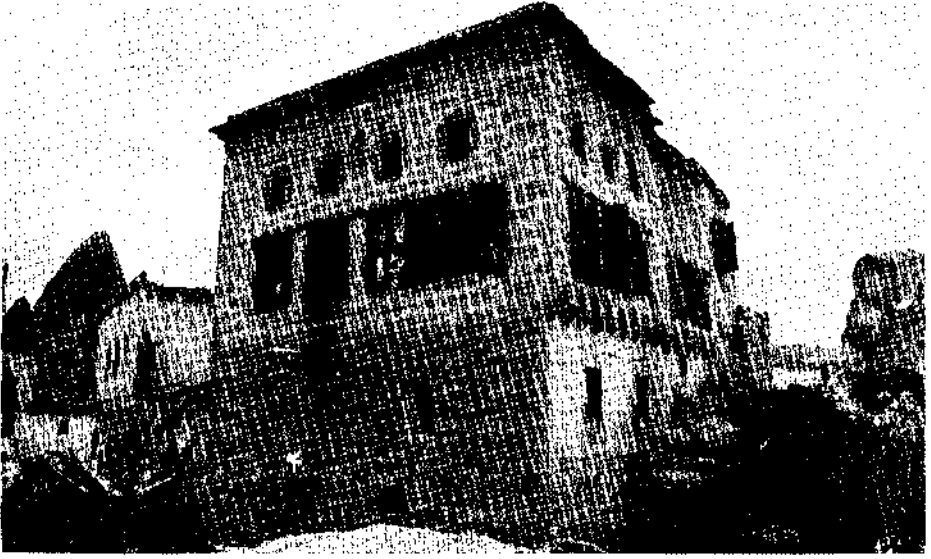
(13) G. Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, s. 101 - 102.

rulmuş kulplu vazolar, püsküllü perde motifleri, gölgeli boyamalar Göreme evi bezemelerinde de görülür (Resim: 33). Duvardaki manzara panosunda yükselen ufuk çizgisi, kıvrılarak dökülen suyun ulaştığı buğulu tepeler, Göreme evindeki kaleli ve yelkenli manzaralarla aynı espridir¹⁴. Bu tür püsküllü perde motifi ile taçlandırılmış dikdörtgen panolardaki İstanbul görünümüleri, başkentin başka evlerinde de bulunur¹⁵.

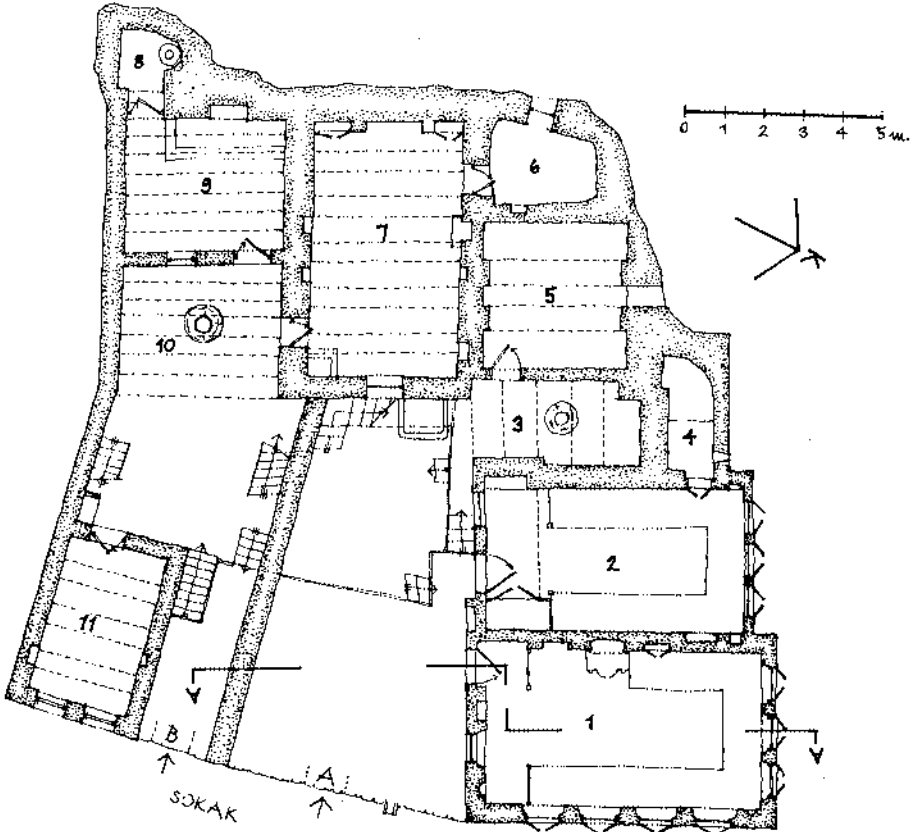
Göreme evindeki manzara ve natürmortların usta bir elden çıktığı kuşku götürmez. Özellikle bilgili perspektif kullanımı, renklerin farklı değerlerinin belirtilmesi, ışık-gölge uygulaması ustanın sağlam bir eğitim gördüğünü gösterir. Öte yandan kimi başkent örneklerinde olduğu gibi tam bir batı taklitçiliği yaptığı söylenemez. İkinci odada yer alan kahve takımlı natürmortta, havada uçar gibi görünen cezve ve kaplar sanatçının minyatür geleneğinden pek de kopmadığını gösterir. Bu çoğu kez böyle olmuştur. Bir yandan batıdan aktarılan yeni resim teknikleri, perspektif, gölgeli boyama gibi unsurlar yerleşirken, bir yandan da gelenekler yaşatılmıştır. Bu bakımdan Göreme evindeki duvar resimleri, minyatür geleneğinden batılı anlamda resme geçiş evresini yansıtan önemli örneklerden birisini oluşturmaktadır. Yapılan bu ön çalışma II. Mahmut dönemi içinde önemli bir yeri olan bu evin gerek mimari yönden, gerekse bezemeleri açısından mutlaka korunması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Özellikle iki odanın aldığı rutubet sonucu hızla bozulan nakışların kurtarılması bir görev olacaktır. Kültür ve Turizm Bakanlığının 1986 kamulaştırma programına girmesi beklenen evin bir an önce onarılması için alınacak önlemlerle birlikte daha ayrıntılı restitüsyon çalışmalarına girişilecektir. Evin özgün planına kavuşturulup, bezemelerinin onarılmasıyla, ayrıca çok önemli bir tarihi sit içerisinde bulunan bu ev kamuya kazandırılacaktır.

(14) 1942 yılı onarımlarından önce bu odada niş içerisinde püsküllü perde motifi ile çerçevelenmiş bir manzara kompozisyonu olduğu anlaşılmaktadır. Bk. T. Öz, 'Topkapı Sarayı Onarımları, *Güzel Sanatlar*, 6, 1949, s. 66, r. 111. G. Renda, 'Restorasyon Çalışmalarında Kalem İşleri ve Duvar Resimlerinin Yeri', *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* 4, 1982, s. 90, r. 14

(15) S. H. Eldem, *Türk Bahçeleri*, İstanbul, 1976, Şekil 321, 322, 363.

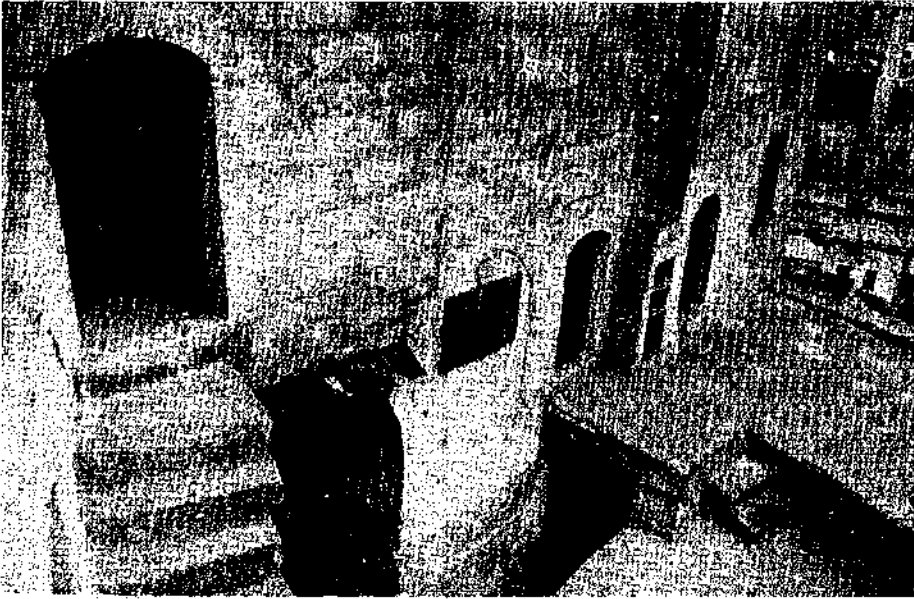
Resim : 1 — Evin ön cepheden görünüşü

Resim : 2 — Evin genel plan krokisi

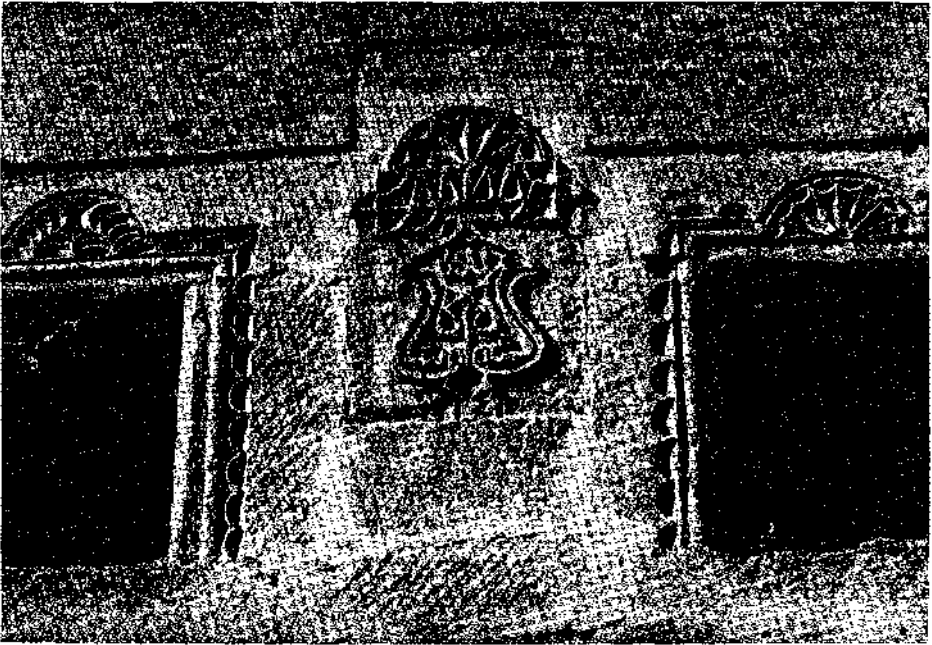
Resim : 3 — Evin A - A kesiti

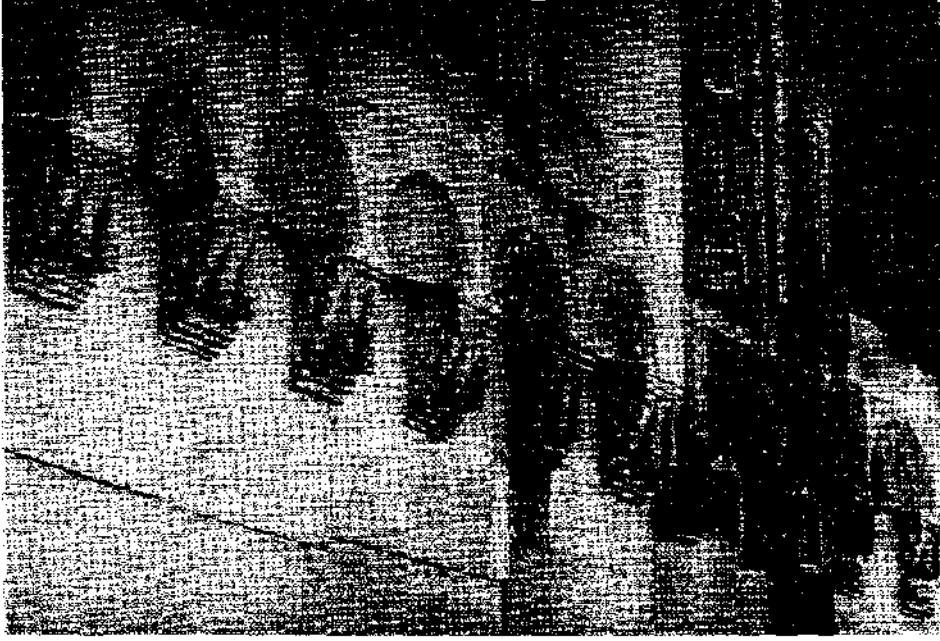
Resim : 4 — Kış odasından yukarı çıkan merdiven, ufak eyvan girişi ve üst kat odaları

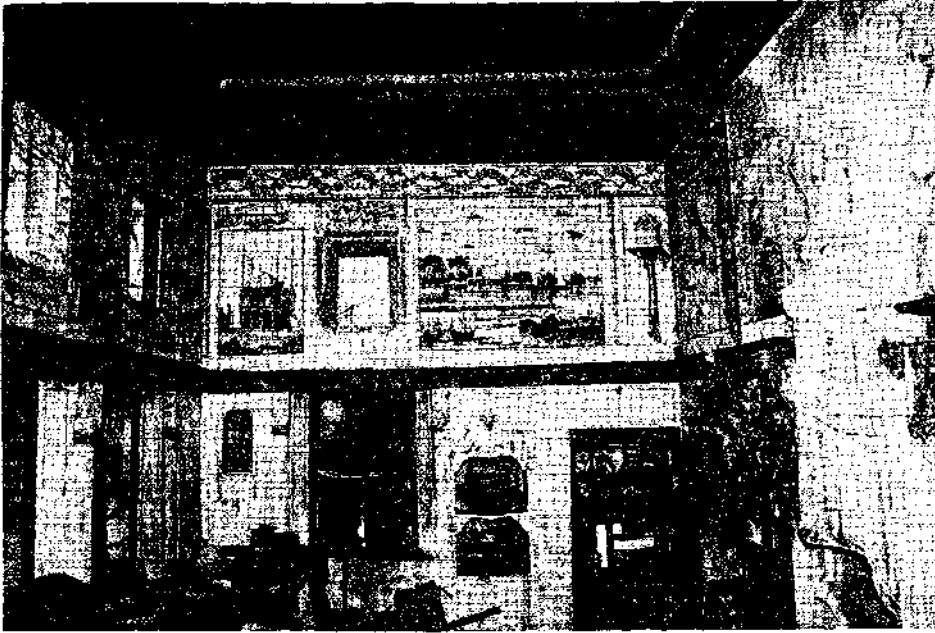
Resim : 5 — Avluya açılan tonozlu tandır evi. Planda no. 10

Resim : 6 — Evin ön cephesindeki 1241/1825 tarihi

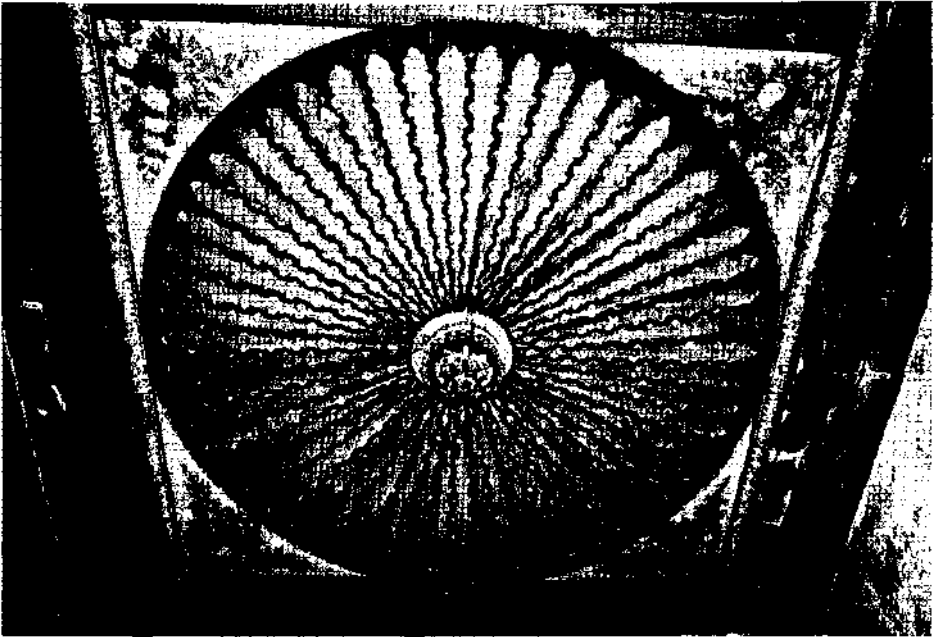
Resim : 7 — Yan cephede kat ayrımında yer alan konsol ve bezemeler

Resim : 8 — Başodadan genel görünüş, pabuçluk kısmına bakış

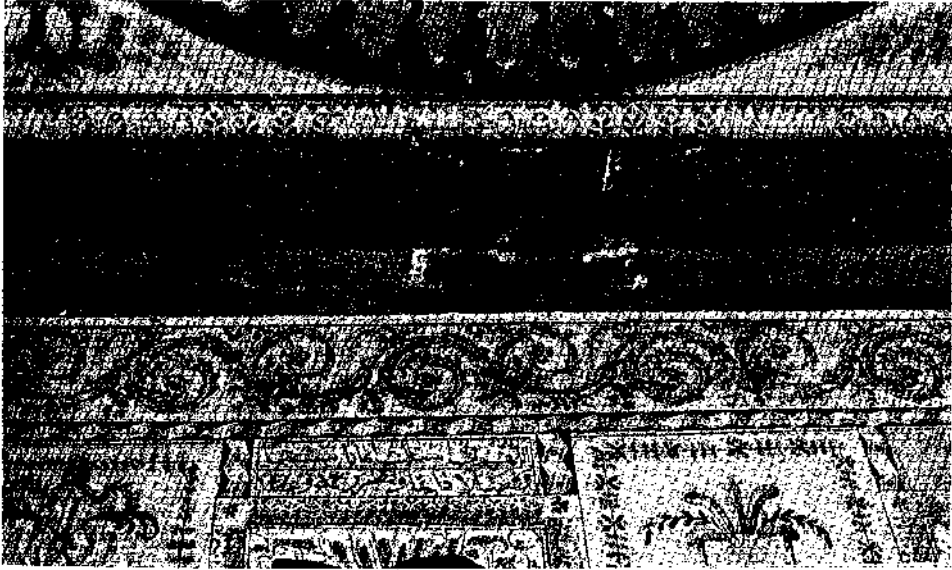
Resim : 9 — Başodada sekiye bakış

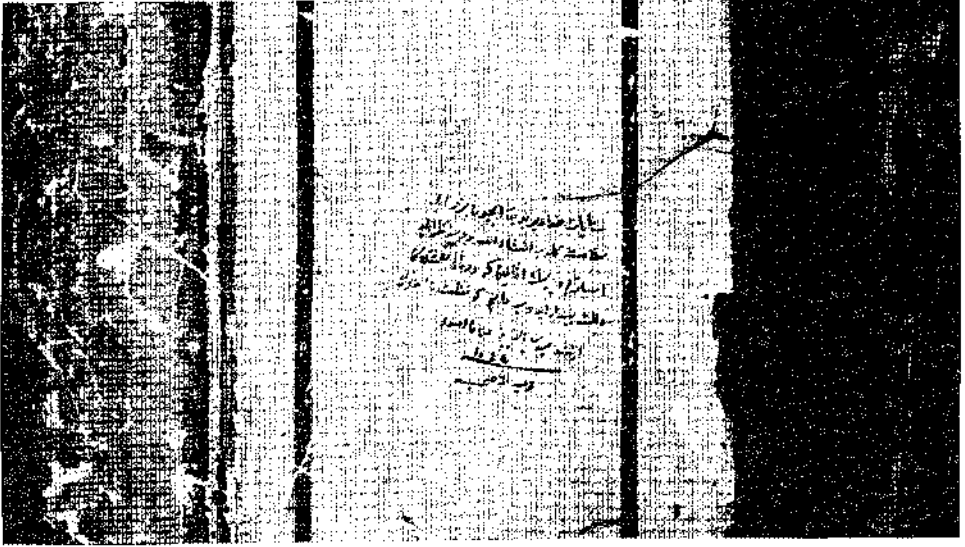
Resim : 10 — Başodada tavan süslemesi

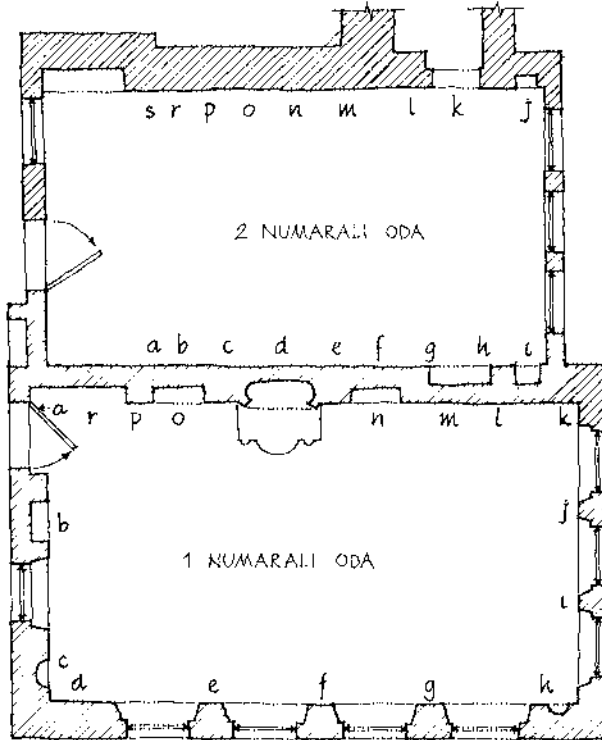
Resim : 11 — Ön cepheye bakan üçüncü pencere üzerindeki yazı

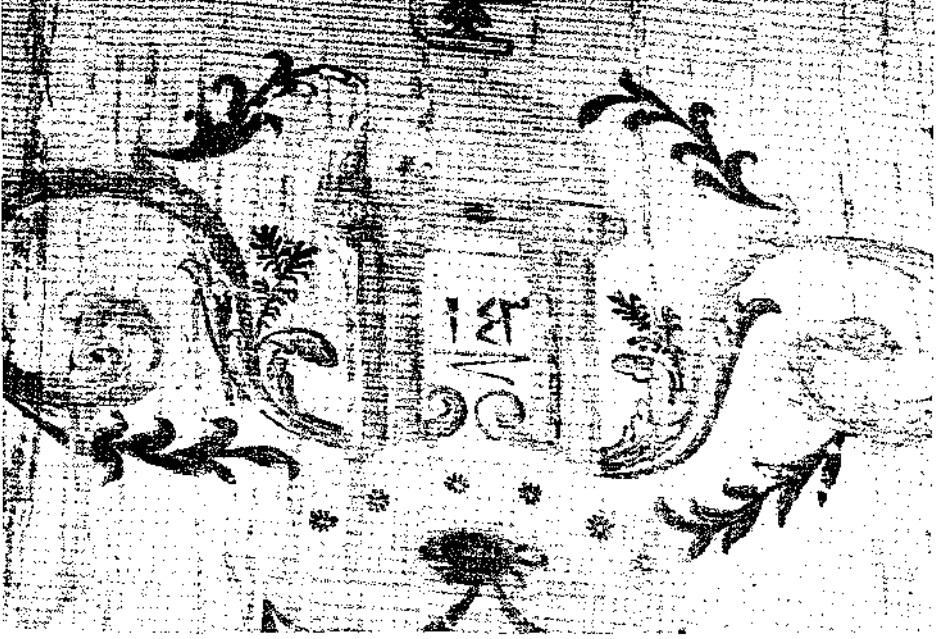
Resim : 12 — Yan cephe duvarında pencere üzerindeki yazı

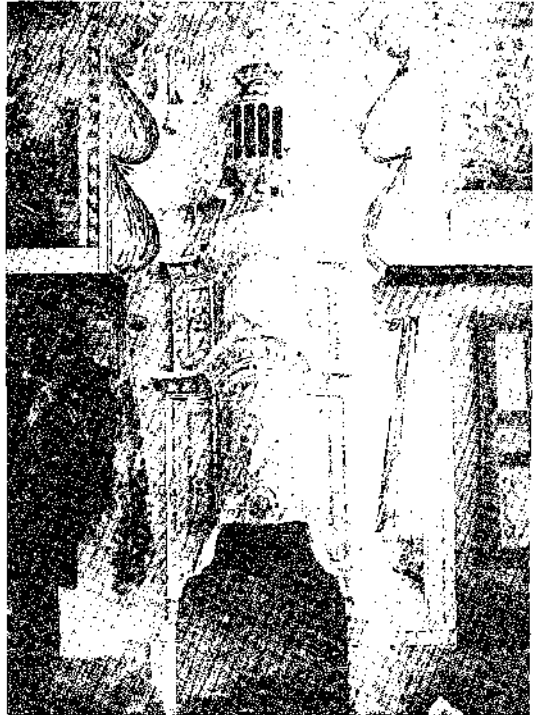
Resim : 13 — Başodada pencere pervazındaki dizeler ve 1244/1828 tarihi

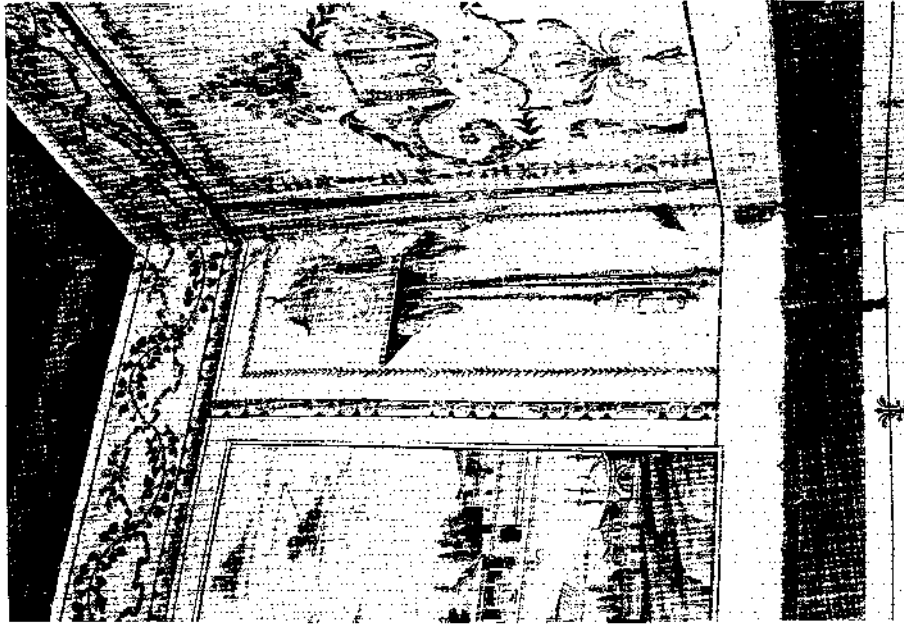
Resim : 14 — Bezeme panolarının yerini gösterir şema

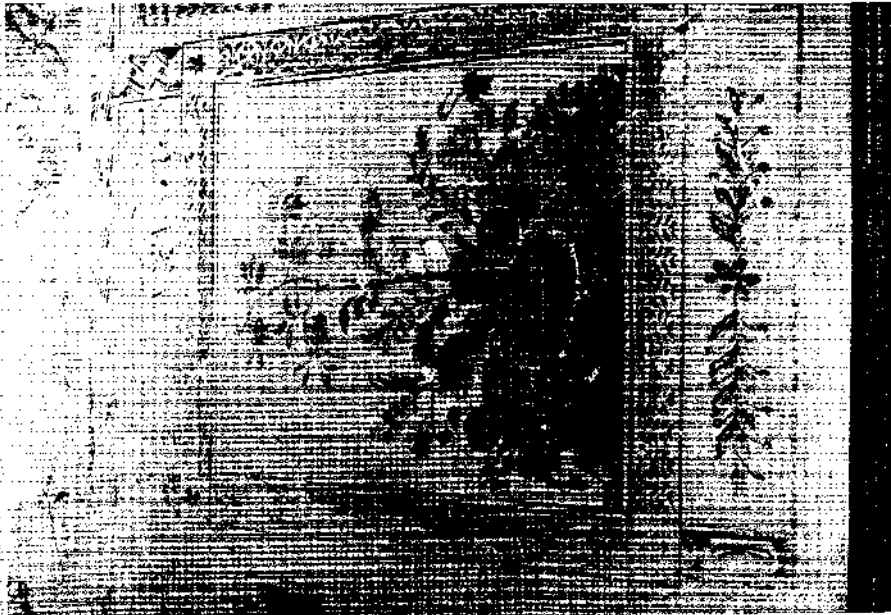
Resim : 15 — Başodanın pabuçluk kısmında j panosundaki tarih

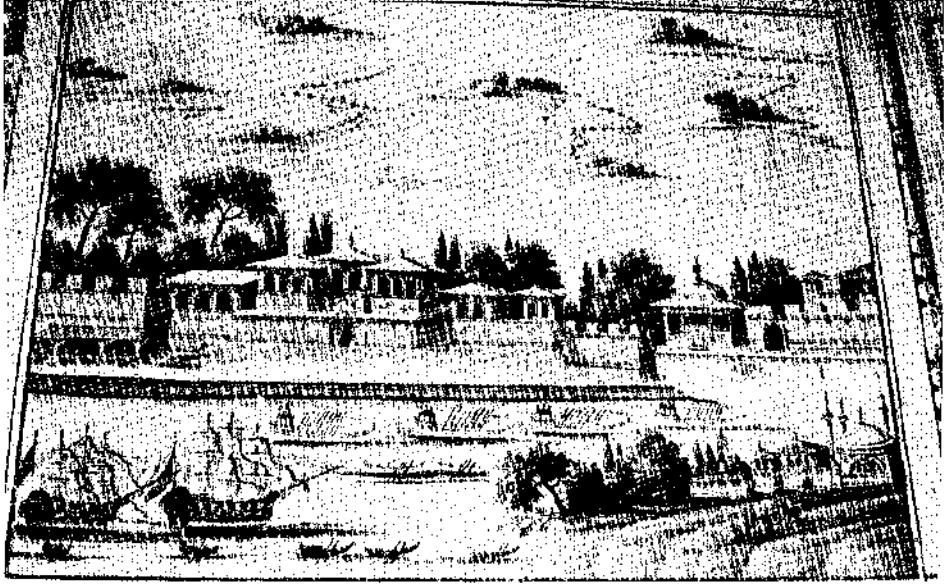
Resim : 16 — Başodadaki ocak

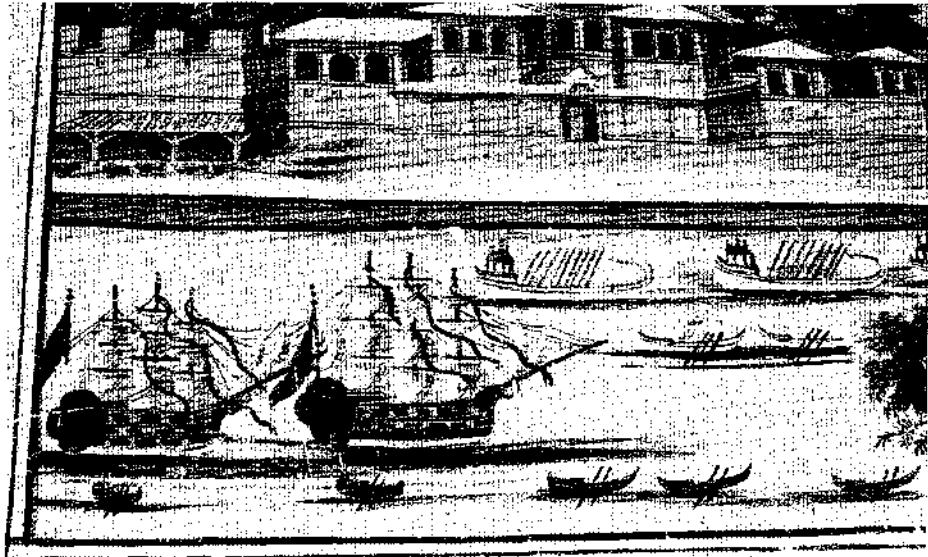
Resim : 18 — Başodada giriş kapısı üzerindeki saat resmi

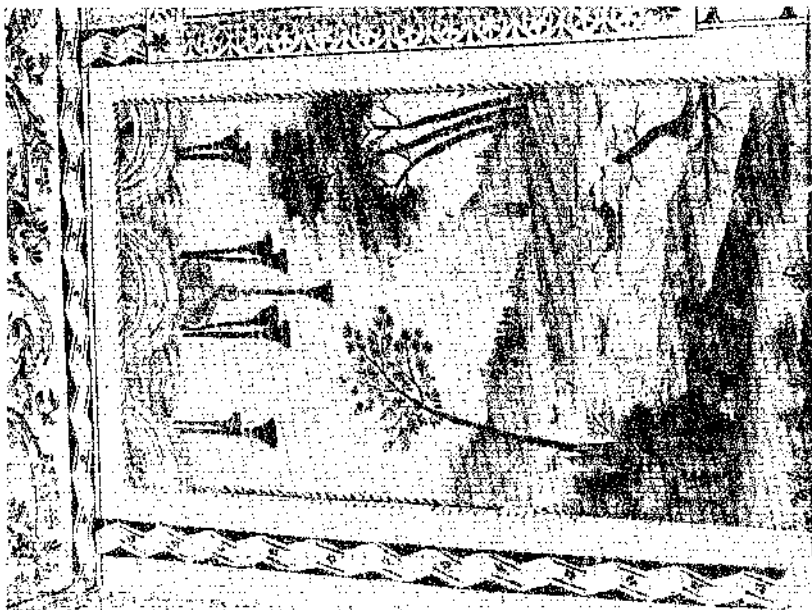
Resim : 17 — Başodada sağır duvardaki natürmort (65 x 78 cm.)

Resim : 19 — Başodanın pabuçluk kısmındaki İstanbul manzarası

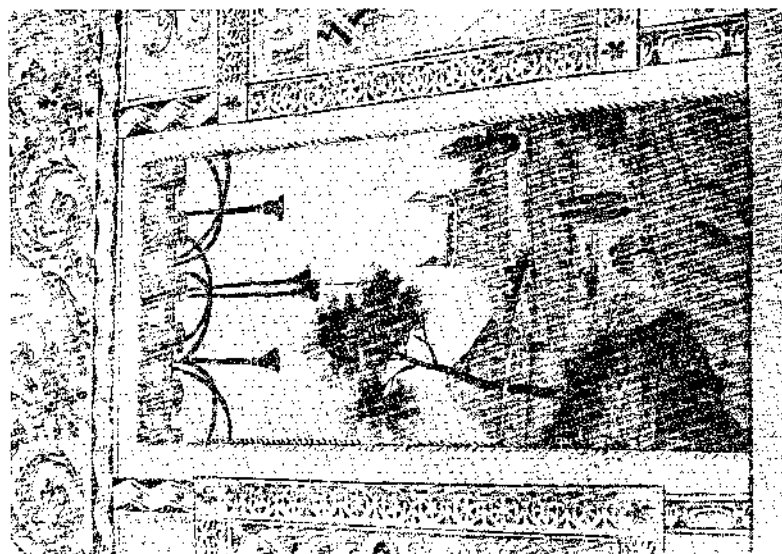

Resim : 20 — Resim 19'dan detay

Resim : 22 — Cephe duvarındaki yelkenli manzara

(64 x 118 cm.)

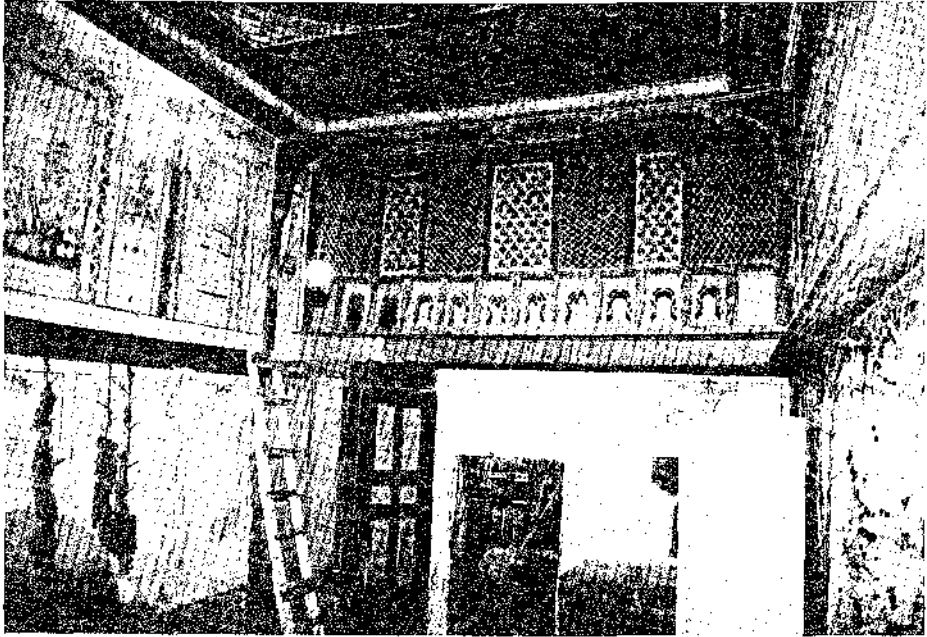

Resim : 21 — Cephe duvarındaki kaleli manzara

(54,5 x 121 cm.)

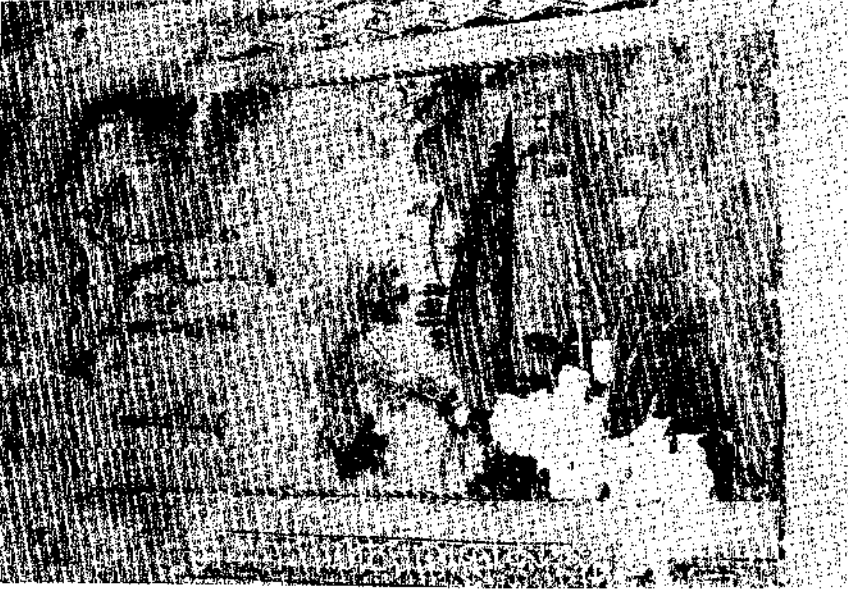
Resim : 23 — Resim 22'den ayrıntı

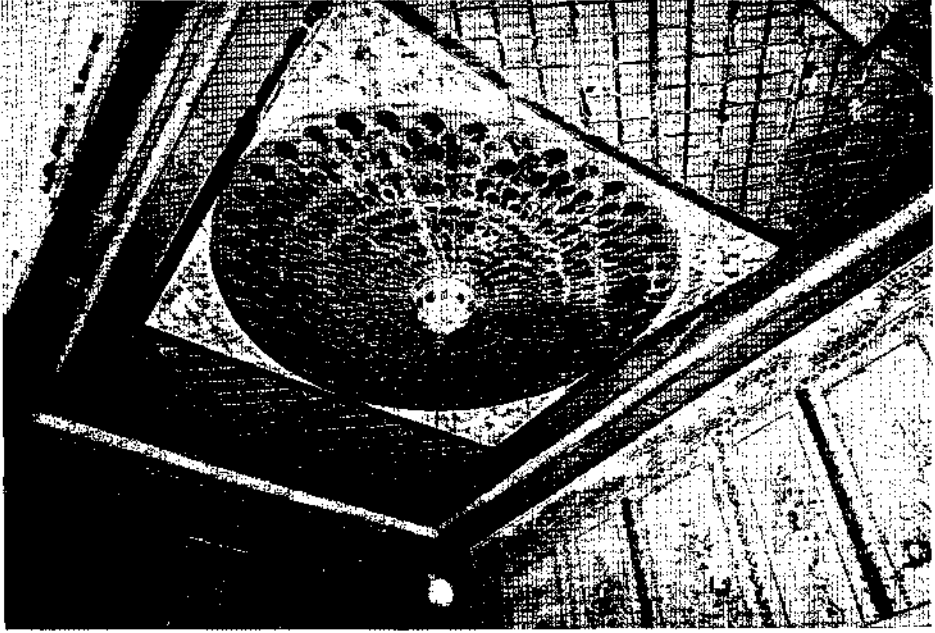
Resim : 24 — İkinci odada sekiden mahfele bakış

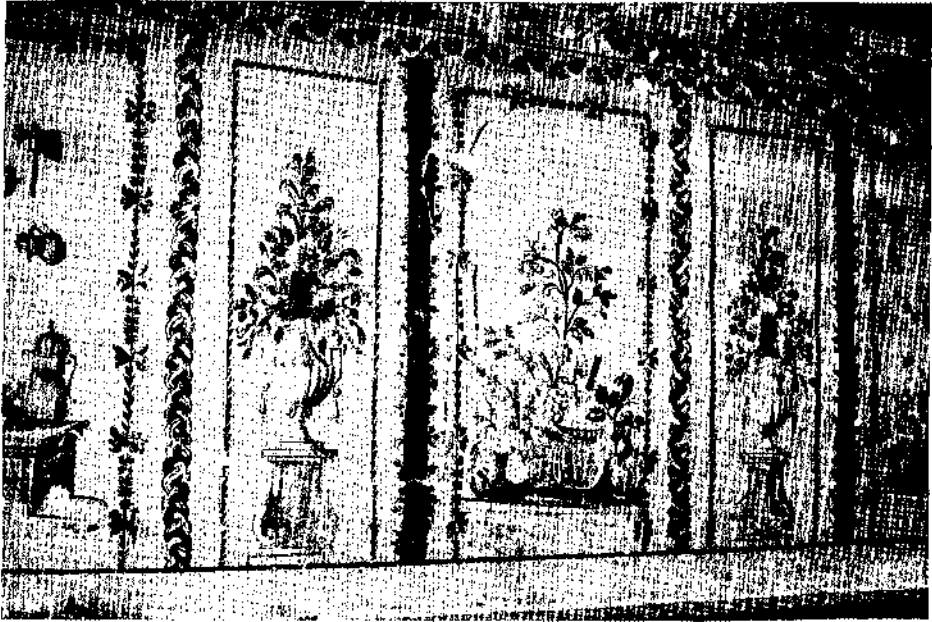
Resim : 25 — Ocağın yanındaki köşklü
manzara (44 x 118 cm.)

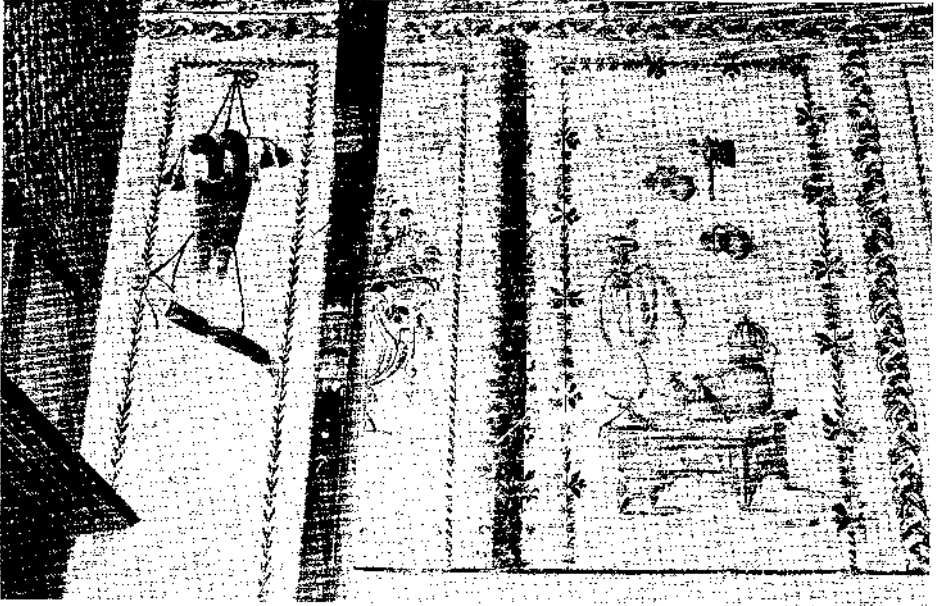
Resim : 26 — Odaanın sağır duvarındaki köprülül
manzara (64 x 121 cm.)

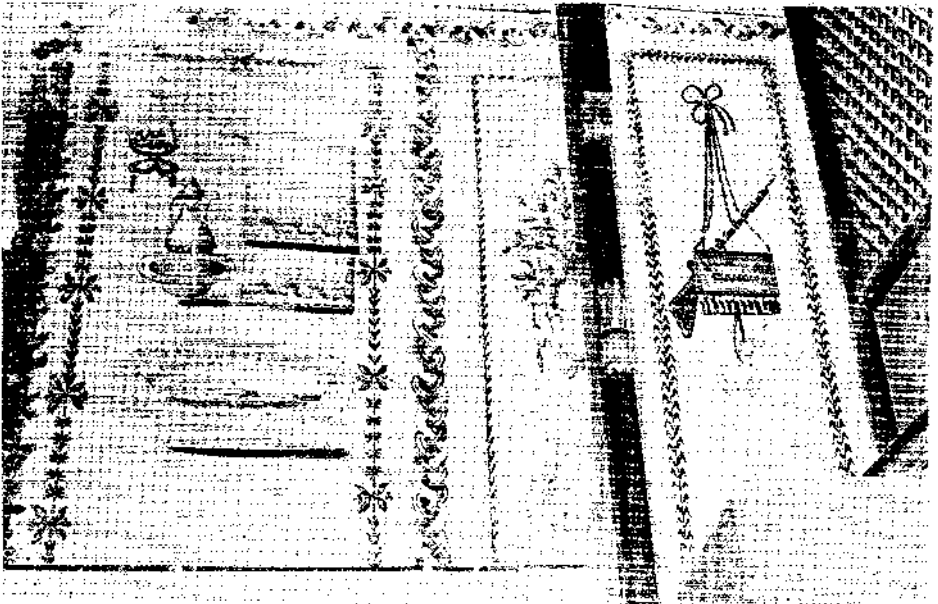
Resim : 27 — İkinci odanın tavanı

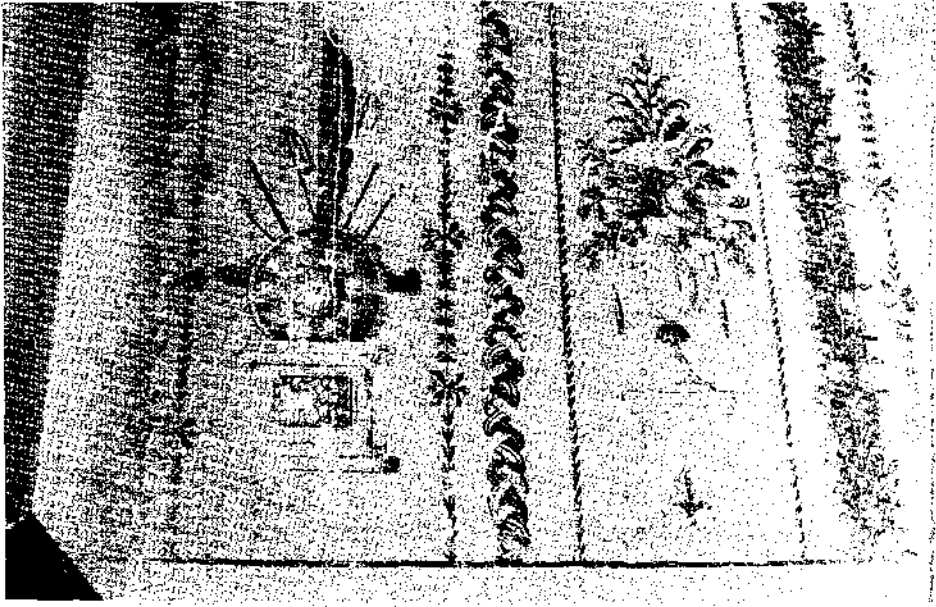
Resim : 28 — İkinci odanın duvarından panolar

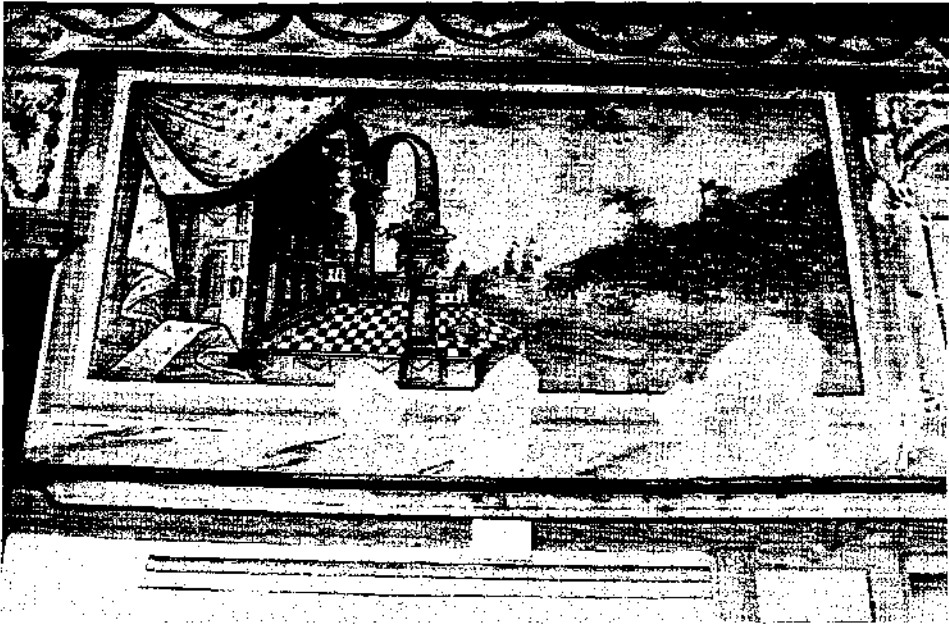
Resim: 29 — İkinci odadan tabancahı pano ve sehpa; natürmort (53 x 113 cm.)

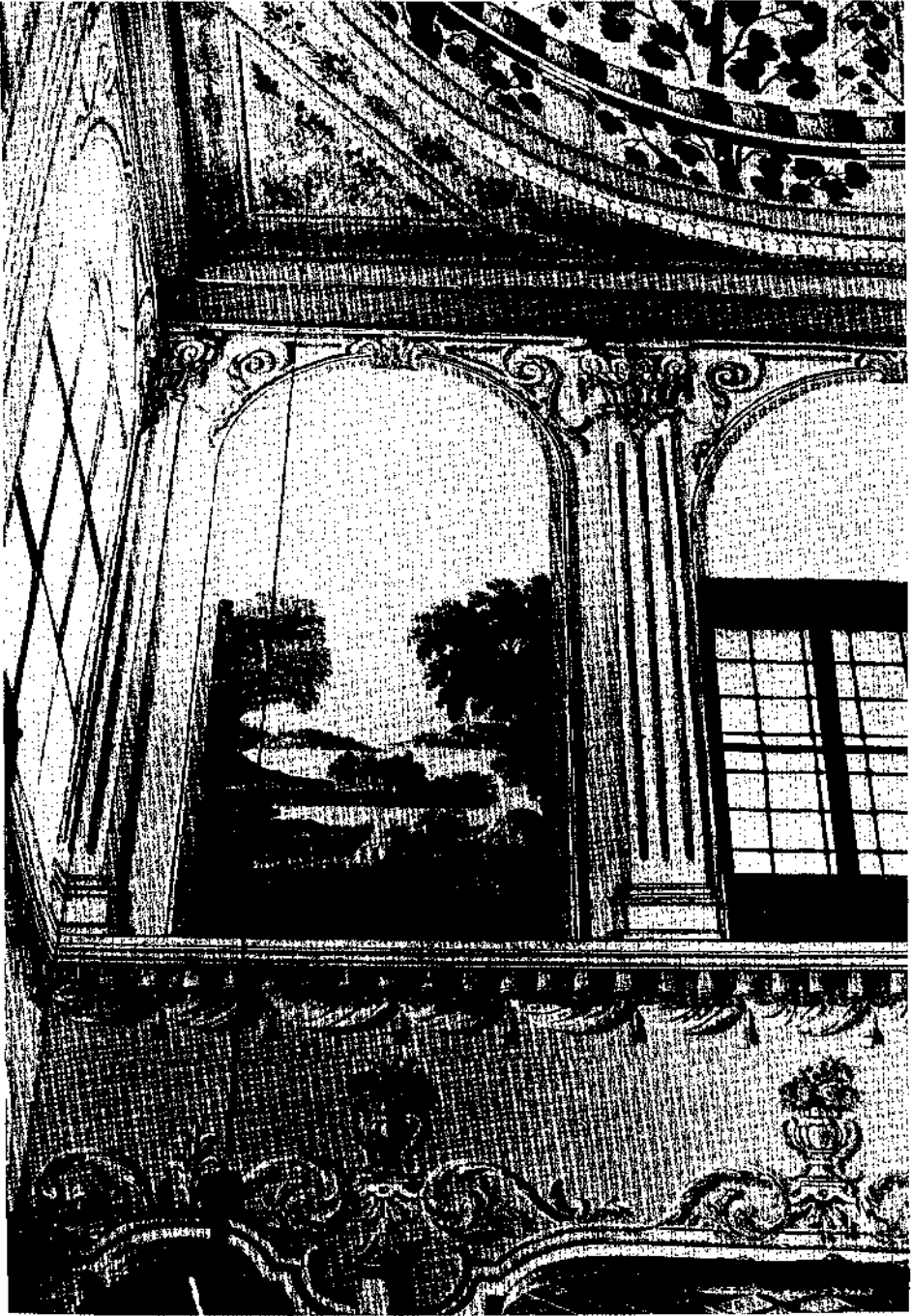
Resim: 30 — İkinci odadan tüfekli pano ve kurnah, natürmort (55 x 110 cm.)

Resim : 31 — İkinci odadan sancak ve kalkanlı pano

Resim : 32 — Birgi'deki Çakırağa Konağından manzara

Resim : 33 — Topkapı Sarayı Valide Sultan Yemek Odasından manzara

PHILADELPHIA'DA METER PHILEIS - MEN TIAMOU KOMBİNASYONU ve TEKOUSA PROBLEMİ

Hasan MALAY*

Bildirinin başlığını oluşturan konuya geçmeden önce, geçtiğimiz yıl Batı Anadolu'da sürdürdüğüm epigrafi araştırmalarımı kısaca özetlemek istiyorum :

1 — **Tituli Asiame Minoris** adlı corpus'un beşinci cildinin ikinci fasikülünü hazırlamakta olan Prof. Peter Herrmann ile birlikte, Thya-teira, Apollonis, Hyrkanis ve Hierokaisareia gibi bazı Batı Lydia kentleri ve civarında kısa süren bir yüzey araştırması yaptık. Burada amaç, bu bölge yazıtlarına yenilerini eklemektir. Gerçekten de, bu kısa araştırmada 15 civarında yeni yazıt kopya ettik. Bu buluntular hakkındaki yayın yetkisi Sayın Herrmann'da olduğundan, onları burada tanıtmaya olanağına sahip değiliz.

2 — Diğer bir çalışma alanı olarak da, Türkiye'nin en zengin yazıt koleksiyonuna sahip olan Manisa Müzesi'ni seçtik. Bilindiği gibi, bu müzede bulunan yazıtların büyük bir çoğunluğu gerek geçen yüzyıl ve gerekse bu yüzyılın bazı araştırmacıları tarafından köylerde kopya edilmiş ve yayınlanmışlardır. Diğer bir grup yazıtın ise, müzeye girişinden sonra, özellikle L. Robert ve P. Herrmann tarafından değişik yayınlarda tanıtıldığı görülmektedir. 100 civarındaki bir yazıt grubu ise günümüze kadar yayınlanmamıştır. Biz, tüm bu malzemeyi yeniden ele alarak, bir katalog halinde yayınlamayı ve böylece, değerli meslektaşım Dr. Sencer Şahin'in Nikaia (İznik) başlattığı bu çok yararlı, fakat zaman alıcı çalışmayı sürdürmeyi hedefledik. Burada amaç, önceden, kimi zaman fotoğrafsız olarak yayınlanmış olan yazıtları bugünkü durumları ile ve yeni bilgiler ışığında yeniden değerlendirmek ve ayrıca yeni yazıtları bilim dünyasına tanıtmaktır. Bu çalışmam için gereken izni veren Genel Müdürlüğümüzün Sayın yetkililerine ve rahat bir çalışma ortamı sağlayan Manisa Müzesi Müdürü Sayın Kubilây Nayır'a burada teşekkürlerimi sunmak isterim.

(*) Yard. Doç. Hasan MALAY Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Bornova/İZMİR

3 — Nihayet, bildirimin asıl konusunu oluşturan, Meter Phileis isimli yerel tanrıça hakkındaki bulgularından söz etmek istiyorum : Bilindiği gibi, 1983 yılı yaz aylarında, Alaşehir'in Killik kasabası yakınlarındaki bir köy yolu hafriyatı sırasında etrafa saçılan ve tümü Meter Phileis isimli yerel bir tanrıçaya adandığı anlaşılan 60 civarındaki yazıtı (çoğu kırık bir şekilde) Manisa Müzesi'ne nakletmiş ve geçtiğimiz yılın Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda bu buluntulardan kısaca söz ederek, bu merkezin, diğer birçok örneği gibi tahrip edilmeden kazılması gerektiğine dikkati çekmiştik. Şimdi, bu buluntular üzerindeki çalışmalarımızı tamamlamış bulunmaktayız. Kısaca özetlemek gerekirse, bu tanrıça, özellikle İ. S. 2. ve 3. yüzyıllarda bölgede geniş bir tapım ve hasta kişilerin adaklarını sundukları bir şifa tanrısı olarak saygı görmüştü.

Burada, Meter Phileis buluntularının hiç kuşkusuz en önemlisini oluşturan bir tek yazıt üzerinde durmak istiyorum. İki parça halinde elimize geçen bu adak yazıtında, adını okuyamadığımız bir kadının, işlediği bir günahtan dolayı tanrı veya tanrılar tarafından göğüslerinde meydana gelen bir hastalıkla cezalandırıldığını ve şimdi de bu adağı Meter Phileis ile Men Tiamou isimli iki tanrıya sunduğunu görmekteyiz. Tabii ki, burada dikkatimizi çeken şey, yakın zamana kadar sadece üç yazıttan tanıdığımız Meter Phileis'in, diğer bir Anadolu tanrısı Men ile ortak tapım görmesidir. Bilgilerimizi yoklayacak olursak, bir dişi ve bir erkek tanrının bir arada zikredilmesi Anadolu dinlerinin en belirgin özelliklerinden biridir ve bu özelliğin hristiyanlığı belirgin bir şekilde etkilediği bilinen bir gerçektir. Yine, Anadolu dinleri hakkında ileri sürülen bir teoriye göre, tanrılar bir anatanrıça etrafında toplanırlar ve bu konuda Kybele-Attis ikilisi bir prototyp olarak kabul edilir.

Elimizdeki bu Meter Phileis-Men Tiamou kombinasyonu, bizi, yine yakın çevrede ele geçen ve adı verilmemekle birlikte, Men'e eşlik eden diğer bazı tanrıça tasvirlerini yeniden ele almağa zorlamaktadır. Bu yüzyılın başlarında, bölgede yaptıkları gezilerinden birinde, Keil ve V. Premerstein, Alaşehir'deki bir evde iki adak yazıtı bulmuşlardı. Bunlardan biri Meter Phileis'e sunulmuş bir adak idi. Diğerinde ise tanrı adı verilmemekte ve sadece Paulina adındaki bir kadının bunu objeyi adadığı yazılmaktaydı. Tanrı adı verilmeyen bu ikinci adakta, Keil ve V. Premerstein'in bize anlattıklarına göre, tanrı Men ile birlikte, ayakta duran bir tanrıça tasviri yer almaktaydı. Ne yazık ki, bu iki buluntu bugün kayıptırlar. Son zamanlarda, Artemis Anaitis hakkında yazdığı ilginç bir makalesinde bu yazıtlara değinen Irina Diakonoff, «mademki Philadelphia'nın baştanrıçası Artemis Anaitis'dir, o halde, bu stellerden birinde Men ile birlikte görülen tanrıça da Artemis olmalıdır» şeklinde bir fikir ileri sürmüştür. Diakonoff'un, Artemis'in Philadelphia'da tapın

gören baştanrıça olduğunu ileri sürmesinin nedeni, bu şehirde Artemis'e yapılan adakların sayıca fazlalığı ve bazı numistatik verilerdir. Çünkü, günümüze kadar, Philadelphia'da Meter Matylene için 1, Meter Theon için 1 ve Meter Anaitis içinde 6 veya 7 adak yazıtı saptanmıştır. Şimdi, ele geçmeleri tümüyle birer raslantıya bağlı olan adak yazıtlarının azlığına veya çokluğuna bakarak bir şehrin kültü hakkında yargıya varmanın ne kadar yanıltıcı olabileceğini, Philadelphia yakınlarında elimize geçen 60 civarındaki Meter Phileis buluntusu bize çarpıcı bir biçimde göstermektedir. Çünkü, eğer bu mantıkla hareket edecek olursak, sayılar bize Meter Phileis'in Philadelphia'nın en popüler tanrıçası olduğunu gösterdiğinden, Keil ve V. Premerstein'in Alaşehir'deki bir evde buldukları stelde tasviri görülen tanrıçanın Meter Phileis olması gerektiğini pekâlâ ileri sürebiliriz. Kaldı ki, bu adağın, aynı tanrıçaya sunulan diğer bir adakla birlikte bulunması, Killik'e olan yakınlığı ve elimizdeki Men Tiamou-Meter Phileis kombinasyonu, bu identifikasyonu destekleyen önemli faktörlerdir. Diakonoff'un yaptığı diğer bir yöntem hatası da, numismatik verilerden hareket ederek bir kült hakkında yargıya varmağa çalışmasıdır. **Chiron**'daki bir makalesinde F. Brommel'in de belirttiği gibi, numismatik verilerden hareketle kültür hakkında genellemeler yapmak bizi yanıltıcı sonuçlara götürebilmektedir. Örneğin, bazı Saittai sikkelerinde tanrı Men ile birlikte görülen ayaktaki tanrıça, Kybele tipinde tasvir edilmekle birlikte, genellikle, bunun Kybele değil, Artemis Anaitis veya Meter Tarsene olabileceği belirtilmektedir.

Lydia'da elimize geçen yazıtlarda, Tanrı Men'in, Meter Tarsene, Meter Plastene, Meter Atimis, Meter Agdistis ve son olarak da Meter Phileis ile eşleştirildiğine tanık olmaktayız. Ancak, düne kadar, bu tanrıçaların Men ile olan bağlarının ne olduğuna ilişkin sorular cevapsız kalmaktaydı. Acaba, lokal mitoloji, Men'i bu tanrıçaların oğlu olarak mı, yoksa sevgilileri olarak mı kabul etmekteydi? Bu konuda, Prof. E. Schwertheim tarafından yayınlanmış olan ve İzmit'te bulunmakla birlikte, Lydia orijinli olduğu kesin olan bir adak steli bu erkek-dişi tanrı eşleştirmelerine ışık tutacak niteliktedir. Bu adak stelinde, Men Tyrannos ve adı verilmeyen bir tanrıçanın tasvirleri yer almakta ve yazıtında da, yerini henüz bilmediğimiz Arkhelaos Köyü, Zeus Killamenos'un teşviki ile, Men Tyrannos ve onun anasına (yani, Menos Tekousa'ya) bu tasvirleri içeren adağı sunduğu kaydedilmektedir. Bu değerli yazıttan hiç değilse, bu kimliği belirsiz tanrıçanın Men'in anası olduğunu öğrenebilmekteyiz. Bu tanrıçanın, yani Menos Tekousa'nın kim olduğu sorusunu cevaplamağa çalışan Prof. Schwertheim, edebî kaynaklardan ve ikonographik verilerden hareketle, onun Kybele olması gerektiğini ileri sürmektedir. Aynı yazıtı ele aldığı makalesinde I. Diakonoff, bu

identifikasyon konusunda net birşey söylememekle birlikte, yine, Philadelphia'da Men'in anası olarak nitelenebilecek tek tanrıçanın Artemis Anaitis olması gerektiğini ileri sürmektedir. Öte yandan, tanrı Men hakkındaki **corpus**unda bu stel üzerinde duran Eugene Lane ise, ikonographik açıdan bu tanrıçanın Kybele olabileceğini varsaysak da, bu tanrıçanın Lydia'da Kybele adını taşımış olabileceğini mümkün görmemektedir. Nihayet, J. ve L. Robert de **Bulletin épigraphique**'de, böyle bir kimlik teşhisinin «bir serüvenden ibaret olduğunu» belirtmektedirler.

Bu konudaki tartışmanın, yeni malzemeler elimize geçinceye kadar devam edeceği kesin olmakla birlikte, İzmit'te bulunan stela, bu ana-oğul ilişkisini bize kanıtladığı için çok şey borçlu olduğumuzu kabul etmeliyiz. Anlaşıyor ki, lokal mitoloji, adı belirsiz bu tanrıçaya Men'in anası rolünü vermiştir. Bu ana, Meter Tarsene olabilir, çünkü, yukarıda da belirttiğimiz gibi, muhtemel bir tasvirinde onu tipik Kybele formunda görmekteyiz. Artemis olabilir, çünkü, K. Buresch tarafından tanımlı yapılan bir tasvirde Kybele formundaki diğer bir tanrıçanın yazıtta Artemis olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Nihayet, elimizdeki Meter Phileis-Men Tiamou eşleştirmesi de gösteriyor ki, bu **tekousa** için artık Meter Phileis'in adından da söz etmek gerekecektir.

Sonuç olarak, Menos **tekousa** olarak nitelenen tanrıça veya tanrıçaların -çünkü, birden fazla **tekousa** da olabilir- teşhisi konusunda yeni buluntuları beklemek gerekecektir. Kaldı ki, bu tanrıçaların Kybele tipinde tasvir edilmeleri, Lane'in de dediği gibi, onların aynı adı taşımalarını gerektirmez. Çünkü, çok sayıda anatanrıçanın tapını gördüğü bir bölgede, yüzyıllar süren bir Kybele imajının etkisi ile, sanatçıların zihninde tüm tanrıçaların Kybele formunda yer etmesi ve bu şekilde tasvir edilmesi son derece doğaldır.

Görüyoruz ki, yerel kültürler ve hattâ yerel mitoloji hakkında bildiklerimiz son derecede sınırlıdır. Bu bilgilerimizi arttırmamız, Meter Phileis örneğinde olduğu gibi, zaman zaman tesadüflerin ortaya çıkardığı bu köy tapınaklarının tümüyle yok edilmeden kazılarlarına bağlıdır. Üstelik, bu gibi küçük kazılar çok az bir masrafla ve kısa zamanda tamamlanabilecek durumdadır. Yine bu konuya dikkati çekerken J. ve L. Robert, böyle bir kazının, Ephesos gibi büyük bir kazi merkezinin bir günlük masrafı ile yapabileceğini belirtmişlerdir.

1984 YILI KOCAELİ ve KÜTAHYA «ORTAÇAĞ KALELERİ ARAŞTIRMASI»

Clive FOSS *

Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün bir projesi olan «Ortaçağ Anadolu Kaleleri» projesinin 1984 yılında, Kocaeli ve Kütahya Vilayetlerindeki Ortaçağdan kalma istihdam duvarlarının araştırılması ve planlanması şeklinde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde 1982 yılında yapılmış olan çalışmanın da tamamlanması amaçlanmıştır. 1982 yılında Kütahya Kalesinin planı çıkarılmış ve bu projenin, değişik tarihi ve mimari problemleri olan başka bir bölgeyi de kapsamayı kararlaştırılmıştı. Muhalif hava koşullarına rağmen, program 15 Temmuz - 22 Ağustos 1984 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Projeye Massachusetts Üniversitesinden Clive Foss başkanlık etmiş, New Castle Üniversitesinden Robin Fursdon baş araştırmacı, Michael Williams, Diana Fursdon ve Rebecca Fursdonda asistan olarak katılmışlardır.

Proje iki amaca yöneliktir: Sözü geçen istihdam duvarlarının planlarının çıkarılması, tarihlerinin ve bulundukları alanların tarihi coğrafyalarının incelenmesi. Bu açıdan bakınca araştırma, inceleme ve planlamayı tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Bütün önemli şekillerin ana planları, yapılış dönemlerinin, yapım ve koruma tekniklerinin ve tarihi coğrafyalarının birlikte incelenmesi ile tamamlanmıştır.

Çalışma Gebze/Kocaeli yakınlarında ESKİHİSAR'da başladı. Bu kale dört kule ve dört katın çevrelediği büyük bir oturma avlusundan, yedi kulenin çevrelediği dış savunma hattından ve bu iki kısmı birleştiren sur duvarlarından oluşmaktadır. Ve bunlara ek olarak bir dış duvar kuzey ve doğu kısımları çevrelemektedir. Kalenin yapımında etkileri görülen üç safha birbirinden duvarcılık sanatı stilleri ve bazı inşaat detayları ile ayrılmaktadır. 1. safha avluyu ihtiva eden safhadır ki, kah taş kah tuğlanın kazemat tekniğinde doğu ve güneyde kullanıldığı safhadır; 2. safha daha ince işçilik ve emek içeren kuleler ve bir üst platforma uzanan siperli merdivenlerin ufak tuğla parçaları ile kireç ve taştan oluşan bir harcın karıştırılması ile yapıldığı safhadır. Dış duvarla temsil edilen üçüncü safha ise daha kaba moloz ve yer yer tuğla parçaları

(*) Clive FOSS, The Commonwealth of Massachusetts - Boston Harbor Campus
Boston, Massachusetts - 02125

ile örülmüştür. Bu yapıların bölgedeki başka mahallerle mukayesesi yapıldığında 1. safhanın 12. yüzyılda herhangi bir zamanda, 2. safhanın 13. yüzyıl sonralarında ve 3. safhanın büyük ihtimalle 14. yüzyılda yapılmış olduğu sonucuna varılmıştır. Bütün bu yapıların Bizans dönemine ait olduğu gözlenmektedir.

İzmit Körfezi'nin kuzey kıyısındaki diğer kalıntılar daha az tatmin edicidir. Şu anda Bayramoğlu yakınlarında İş Bankası yazlık evleri alanı içinde olan Philocrene'ye (?) yapılan bir ziyaret, buradaki istihkam duvarlarının çok az bir kısmının ayakta kaldığını göstermiştir, fakat bu ayakta kalan kısımlar Geç Bizans ve 1. veya daha sonraki Osmanlı dönemine ait olduklarını ispat etmeye yeterlidir. Bu durumda Rüstem Duryan'ın planı yeniden çizilecek ve izahât eklenecektir.

DARICA'da (Ortaçağda Ritzion) yalnızca bir kule ve bu kuleye bitişik duvarın bir kısmı korunmuştur. Kule 13. yüzyıla mahsus tuğlalardan yapılmış, duvar ise moloz ve tuğlanın kabaca karıştırılması ile kazemat sistemine göre yapılmıştır fakat daha geç bir Bizans dönemine aittir. Bu köşenin küçük bir planı ise, bütünüün 'hipotetik' olarak restore edilmesi ile yapılacaktır. HİEREKE'de bulunan birkaç duvar kalenin planının çizilmesi için yeterli olmuşlardır ve 1 : 1000 ölçekte bir plan çizilmiştir. Bu kale Geç Bizans dönemine tarihlendirilmiştir.

Bu bölgede ana çaba İZMİT'in (Nicomedia) istihkam duvarları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu duvarlar iki kısımdan oluşmaktadır. I) Bugünkü modern şehrin önemli bir kısmını çevreleyen uzun dış duvar, II. Bugünkü Orhan Mahallesinin bulunduğu tepedeki hisardır. Duvarı takip etmede duvarın tüm uzunluğuna rağmen çok az problemle karşılaşmıştır. Bakımsızlık yüzünden belirgin bir şekilde harap olmuş ve kalıntılar çok geniş bir alana yayılmıştır, fakat genellikle istikameti takip edilebilmekte ve kayıtlara geçirilebilmektedir. 1 : 5000 ölçekte bir planı çizilmiştir. Duvar kireçli harç ile karışık molozdan ve tuğlalardan oluşan tek tip bir duvarcılık sanatı teşhir etmektedir. Bazen aşağı kısımlarda büyük kireçtaşı bloklarına rastlanmaktadır. Duvar üzerinde hiçbir belirgin tekrar - inşa belirtisi olmaması, duvarın tümünün tek bir döneme ait olduğunu göstermektedir ve bu zaman İzmit'in Roma İmparatorluğunun başkent olduğu Diocletian (284-305) zamanına atf olunmaktadır. Hisar ölçme, planlama ve zamanlandırma açısından daha komplike problemler göstermektedir. On tane kulenin bulunduğu kuzey yüz ve dış duvar kalıntıları iyi muhafaza edilmiştir ve tekrar inşa edilmenin belirgin izlerini taşımaktadır. Bu izler en az 4. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar dört ana dönemin izleridir. Hisarın bazı kısımları Diocletianik duvarla birleşmiş gibi durmaktadır, fakat dış duvarın önemli bir kısmı ise bu-

gün görünen hali ile Commene Dönemine (1081 - 1185) atf edilmiştir. 1 : 5000 ölçekte bir plan çizilmiştir. Bu duvar üzerinde bu iki dönem arasındaki dönemlere ait hiçbir izin bulunmaması ilginçtir. Duvar gayet sık bir çalılıkla kaplanmıştır, fakat önemli bir bölümü belediyece ikmal edilen işçiler tarafından temizlenmiştir. Kale duvarının diğer kısımlarında ise ender görülen bir problemle karşılaşmıştır, duvarın büyük bir kısmı evlerin arkasında, bir kısmı ise bahçelerin içerisinde kalmıştır. Fakat yerlilerin hemen hemen hepsinin göstermiş oldukları yardımlarla günümüze kadar gelmiş izlerin hepsi ölçülmüş ve belediyeden alınmış bir plan örnek tutularak 1 : 1000 ölçekte bir plan çizilerek kayıtlara geçirilmiştir. Doğu tarafta Ortaçağa ait duvar izlerine rastlanmamıştır, fakat uzantı sayılabilecek, hepsi istihkam duvarı olmayan Roma dönemine ait yapılar bulunmuştur. Bunlar bizim projemizin amacı dışında bulunduğu için incelenmiştir; fakat antik Nicomedia'nın en önemli kalıntılarını teşkil ettikleri için, klasik arkeologlarca yapılacak başka bir çalışma tavsiye edilmektedir.

Körfezin güney kısmında yapılan çalışma genel olarak bir keşif mahiyetindedir ve birçok kısımlarda sonuç olumsuzdur. Perrot ve von Diest tarafından tarif edilmiş Helenistik ve Bizans çağına ait olan büyük «hisar» ın bir Osmanlı kervansarayı olduğu anlaşılmıştır. Bu «hisar» Hisareyn yakınlarındaki, İhsaniye kasabası dışında bulunmaktadır. Hisareyn'deki kireçli harç ve molozdan yapılmış olan dış çevre duvarı yer yer harap olmuş, yer yer fazlaca dağınık olduğu için ölçümünün yapılması imkansız olmuştur. Bahçecik ve Ovacık'ta von Diest'in haritasında görülmekte olan kalelerin ne görünürde bir izi kalmıştır, ne de yerliler bu kaleleri hatırlamaktadırlar. Diğer yanda Geç Antik çağda meşhur olan Saint Autonomus manastırının yeri Tepecik'te (önceleri Ereğli-i Bala) belirlenebilmiştir; fakat bugüne kadar korunabilmiş olan kalıntılar çok azdır ve istihkam duvarının varlığını kanıtlayabilecek bir iz yoktur. Bu bölgede yalnız Hersek'in güneyinde Kırkgeçit Su vadisinde bulunan, Çobankale, bugüne kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Burada ki bir çok kule ve duvarın uzantıları tepeyi saran çok geniş bir alana yayılmıştır; fakat güney taraftaki kalıntılar ölçmeye ve araştırmaya elverişli durumdadır. İki döneme ait oldukları gözükmemektedir, ilk dönem belki 13. yüzyıldandır. Bunlar da 1 : 1000 ölçekte planlanmıştır.

Kütahya ilindeki çalışma, 1982 yılında yapılan KÜTAHYA istihkam duvarı planlarının yeniden revize edilmesi ve birbirinden tamamen ayrı karakterde olan dört kalenin incelenmesi şeklinde olmuştur. ALTINTAŞ'ta sonradan takviye edilmiş bir sığınak 1 : 1000 ölçekte planlanmıştır. Bu yapı kasabanın tam üstünde bulunmaktadır ve ilk bakışta yalnız bir kaya yığını gibi durmaktadır. Daha yakın bir inceleme, tepenin kireçli

harç ile karışık molozdan yapılmış bir duvar ve çok sayıda burçlarla çevrilmiş olduğunu ve böylelikle en zayıf noktasında iki kere çevrili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda burada birçok değişik tipteki yapının izlerine de rastlamak mümkündür. Tepedeki bu yapılardan ikisi bazı yerlerde 1 metre veya daha fazla yüksekliğe sahiptir; çoğunluk ise zahire ambarı görünümündedir. Tepe üstünü yoğun bir şekilde kaplayan diğer yapılar ise özel dükkan ve evlerdir. Bu bölgeden o kadar çok taş çalınmıştır ki, temellerin üzerinde hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır; bu nedenle ciddi planlama problemleri ile karşılaşmıştır (bu planlamayı eğer mevcut ise havadan çekilmiş fotoğraflarla yapmak çok kolaydır). Bu yapılardan birçoğu mümkün oldukça ve biçimleri makul bir şekilde belirlenebildikçe plana dahil edilmiştir. Böylece bölgenin planı ile bölgedeki kalıntılar arasında bir ilişki sağlanmaya çalışılmıştır. Burası bir bütün olarak karanlık çağların bir yerleşim merkezi olarak gözükmektedir (7. ila 9. yy.) Kütahya'nın kuzeydoğusundaki KAYSERKALE' de tamamen değişik bir yerleşim bölgesi incelenmiştir. Burada yüksek ve dik bir tepenin üzerinde küçük bir kale, savaş zamanlarında mesajların bir yerden bir yere gönderilmesini sağlayan bir işaret yeri olarak belirmektedir. Etraftan izole edilmiş olması ve yüksekliği Kütahya'yı ve Eskişehir'den Uludağ'a kadar bütün bölgeyi görmesini sağlamaktadır. Bu kale duvarla çevrilmiştir, yaklaşılabilen yüzdeki duvar kare kesilmiş kireçtaşı bloklarından ve tuğlalardan yapılmıştır, diğer taraftan ise tuğla ve molozdan yapılmıştır. Bu duvar yerli taştan yapılmış olan eski bir duvarın üzerindedir ve hemen hepsini kapamıştır. İlk duvar büyük bir ihtimal karanlık çağa, diğer duvar ise hiç tereddütsüz 12. asıra aittir. Kalenin ortasında tamamen harap olmuş olan yapı ise, işaretin verildiği kulenin platformudur. 1 : 1000 ölçekte bir plan yapılmıştır. Başka bir sığınak yapı ise Tavşanlı'nın kuzeyinde SARUHAN'larda araştırılmıştır. Sığınak, mahalli nehre bakan bir bayırın dönemecinde düzlüğün yarısını kaplamaktadır ve çevreyi geniş bir açıdan görmektedir. Yapının iki tarafında da duvar kalıntıları vardır (uzun taraf korunmaya ihtiyaç duyamayacak kadar diktir) ve bu duvarlar kireçle karışık molozdan inşa edilmiştir. Doğu duvarı ise değişen şekillerde ve büyüklüklerde birçok kule ile kuvvetlendirilmiştir. Bir bütün olarak karanlık çağa ait gözükmektedir. Korunan alanın büyüklüğü ve buradaki koru, detaylı bir plan yapmayı olanaksız kılmıştır, fakat mümkün olduğunca ölçümler yapılmış ve kabataslak bir kroki çizilmiştir. Araştırılacak en son kale Emet yakınlarında kasabanın üstünde çok dik bir bayırda kurulu olan ve nehre yuvarıdan bakan EĞRİGÖZ Kalesidir. Kale gerekli olan yerlerde kuzeyden, güneyden ve bitişik yola karşı kuvvetli bir savunma sağlayabilmek için duvarlarla çevrilmiştir. Kayadaki bir çatlaktan doğal, komplike bir girişi olan istihkam, duvarı, kalın bir dış duvarla takviye edilmiştir, bu

duvarın büyük bir kısmı kireçli harçla karışık molozdan yapılmıştır, girişin üzerindeki kulenin yapılmasında ise biraz tuğla kullanılmıştır. Bunların yapımı 9. yüzyıla kadar geriye gidebilir; fakat girişin bir kısmı Osmanlı döneminde yeniden inşa edilmiştir. Kaya üzerindeki kesmeler, sayısız ufak sarnıcın varlığına delalet etmektedir ve nehir üzerinde bir su kulesi nehirin kıyılarına yol veren kapalı bir geçidi korumaktadır. Kale 1:1000 ölçekte planlanmıştır. Son çabalar sonuçların olumsuz olduğu SIMAV yöresinde sarf edilmiştir. Bir planlamayı gerçekçi kılabilen hiçbir şey yeterli korunamamıştır. Hemen hepsinin geç çağlara ait (12. ve 13. yüzyıllar) olduğu belli olan Bizans Kaleleri, Hisar Bey, Bahtilli, Boğazköy ve Simavda ziyaret edilmiştir. Çoğunlukla çok az bir kısımları günümüze kadar korunmuştur; yalnız Bahtilli'de dış duvar tam olarak korunmuştur fakat o kadar harap durumdadır ki bu konuda çaba sarf etmek gereksizdir.

Sonuç olarak, 1984 MECAS projesi hedeflerini yerine getirmiştir ve iki şehirde de ölçümler tamamlanmıştır.

ROMA YOLLARI VE MİLTAŞLARI : 1984

David H. FRENCH*

1984 yılında planlamış olduğumdan daha az yüzey araştırması yaptım. Bu yıl için planlamış olduğum çalışmamın büyük bir kısmı 1985 yılına kaldı, buna bağlı olarak da konuyla ilgili eserlerin yayınlanması programı da gecikmiştir. Bu çalışma için kalan zamanda başlıca Çorum, Amasya, Samsun ve Tokat illerinde çalıştım. Antalya'ya ise çok kısa bir ziyaret yaptım.

ÇORUM İLİ

Ağustos ayı sonlarında, birkaç günü Çorum Bölgesinde, Çorum ili sınırları içinde olan Hamdi, Seyfe ve Ertuğrul köylerinde çalışarak geçirdim. Bu üç köy de geçen yıl bulunan Roma Yoluna (Amasya - Ancyra - Tavium yolu) çok yakındır. Taşlar sırasıyla 70-76-75 olarak numaralandırılmışlardır (sc. Amasya'dan). Bu üç taştan elde edilen bilgiler Sapa miltaşından öğrenilen bilgiyi doğrulayıcı niteliktedir (BIAA Yıllık Raporu 1983, Sayfa 13), şöyle ki Çorum sınırları içindeki, Deniz ve Hacılarhanı arasındaki yüksek yerler, Amaseia topraklarına aitti. Bu coğrafi bölünmenin güneyine doğru, miltaşları tamamen değişik bir şekilde numaralandırılmıştır. Yüksek yerlerin bir tarafı (kuzeyi) Amaseia sınırları içinde, diğer tarafı (güneyi) Tavium toprakları içinde idi.

Çorum sınırları içinde, biri Osmançık'tan geçerek Vezirköprü'ye giden (eski Neoclaudiopolis), ikincisi Suluova ve Hamamözü üzerinden Samsun'a giden (eski Amisus) iki yolun hattını belirleyebildim. İkinci yol, Pompeiopolis (bugünkü Taşköprü) - Neocaesarea (bugünkü Niksar) yolunu tahminen Ladik ve Havza'nın tam ortasında bir noktada kesmektedir.

Eskiden bulunmuş taşlar tekrar araştırılmıştır (örneğin, Kırkdilim'deki Pontic mezarı, CIG 4178; tam olarak Laçın Kapalı Kaya'daki Ikesios mezarı araştırılmıştır).

Bu bölgede Ertuğrul, Seyfe, Mescitli, Narlı, Beydilli, Asarcık, Dordurga, Tutuş, Umac, Eskiyyapar, Veletler, Yatankavak, Boğazkaya, Çöplü, Alembeyli köylerini araştırma için ziyaret ettim.

(*) Dr. David H. FRENCH İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Tahran Cad. No. 24 Kavaklıdere/ANKARA

AMASYA İLİ

Ağustos ayı ve Kasım ayı sonlarında Amasya ili sınırları içinde ve Amasya Müzesinde çalıştım. Müzede korunan Miltaşları ve diğer yazıtların katologlamasını yaptım. Amasya-Ancrya-Tavium yolundan üç miltası, Amasya'ya çok yakın yerlerde: Doğantepe'de (yakın zamana kadar Zara), Bağlıca ve Aydoğdu'da bulunmuştur. Bağlıca'da bulunan miltasında iki yazıt vardır. Birincisi Güngörmez metninin bir kopyesidir (BIAA Yıllık Rapor 1983, sayfa 13... ad fines Galatorum); ikinci yazıt ise İmparator Maximianus, Severus ve Constantinus'un isimlerini vermektedir.

Bağlıca'da enteresan bir yazıt daha bulunmuştur: Bu «yolda» aniden ölen kıdemli bir askere ait bir mezar taşıdır. Bu mezar taşı Amascia-Ancrya Roma yoluna çok yakın bir yerde toprak üstüne çıkarılmıştır.

Gümüşhacıköy'de, mahalli kütüphanede epigrafik materyaller üzerinde çalıştım.

Suluova ve Merzifon bölgesinde, iki yol üzerinde de hiçbir miltası bulunmamıştır fakat önemli birçok özellik açığa çıkarılmıştır (Örneğin Hamamözü'ndeki banyolara su sağlayan Bizans'a ait bir sarnıç). Komşu köylerde (Ağılönü'nde, özellikle Gerne ve Eraslan'dan) Ether Alexikalazos'a yapılmış ithaf yazıtları bulunmuştur (bunlar Amasya'da bulunan St. Pont. 3.1. 114'e özdeşler).

Bu bölgede Uluköy, Destek, Sepetli, Alpaslan, Bademli, Saraycık, Dumanlı, Yassıçal, Vermiş, Doğantepe, Ağılönü, Orta, Gümüşhacı, Gümüş, Hamözü, Çetmi, Keci, Kayadüzü, Karga, Yüzbeyli, Arucak, Eraslan, Bağlıca, Bulduk, Aldoğdu, Boğa köylerini ziyaret ettim.

Yassıçal'da (eski Ebimi) Zeus Stratios hudutları içinde yeniden yapılan bir araştırmadan çok önemli sonuçlar elde ettim. Burası bir Roma yolunun kenarında yer almakta idi. Bu bölgeden elde edilen epigrafik külliyat, bölgenin tarihsel coğrafyasının anlaşılması açısından çok önemli olduğu gibi yolun kenarında bulunan bir tapınağın da ispatıdır. Merkezi yapının çevresinde, bir işaret (bölgeden) sırası içinde bölgedeki (tahminen Amasya sınırları içinden) değişik coğrafi bölgeleri ve yerleri belirten en az 14 taş açığa çıkarılmıştır. Örneğin bir işaret, Pimolisene'de bir yer ismini ima etmektedir; diğer ikisi Babanomitis'ten yer isimlerini belirtmektedir. Yazıt (St. Pont. 3.1. 145, Kaleköyden) kesin olarak Kaleköy'deki kaleden değil, buradaki kaleden götürülmüştür. Çorum ve Amasya'dan bu ve diğer yazıtlar RECAM'ın bir cildinde sunulacaktır.

Ben Amasya Müzesinde bulunan ve Amaseia - Neocaesareia yolundan gelmiş bir miltaşını kayıtlara geçirdim.

SAMSUN İLİ

Kasım ayının son günlerinde, Amasya vilayeti sınırlarını çizen alanda, 1) batıdan gelip, Niksar'a giden (Tokat ili) (Taşköprü, Kastamonu ili, Boyabat ve Sinop ili'nden geçerek ve 2) Güneyden gelip (Merzifon, Amasya ili, Suluova, Amasya ili'nden geçerek) Samsun'a giden iki yolun devamını ortaya çıkarılması için çalıştım.

Aralık ayının başında iki günü de Vezirköprü'de çalışarak geçirdim.

Pompeiopolis (bugünkü Taşköprü)-Neocaesareia (bugünkü Niksar) yolunun hattı tam sayılabilecek bir doğrulukta tespit edilmiştir. Bu yol bugünkü Sinop, Samsun, Tokat illerinden geçmektedir. Pompeiopolis'ten başlayan yol bugünkü Boyabat civarlarına kadar 1982 yılında takriben belirlenmiş idi (BIAA yıllık Rapor 1982, sayfa 8). Bu yol Boyabat'tan doğuya doğru, Gökırmak vadisi boyunca uzanmaktadır (Önceden düşünüldüğü gibi) fakat dağlardan geçerek güneye doğru uzanmaktadır. Vezirköprü'den başlayan ve Niksar'a doğru giden yol hattı kabaca : Vezirköprü - Havza - Ladik - Destek Boğazı - Boğazkesen Köprü - Doğanyurt - Niksar'dır. Bu nedenle önceden yayınlanmış haritalarda yeni değişikliklerin yapılması gerekmektedir.

Bu hat üzerinde yeni birçok miltaşı bulunmuştur: Bir tane Yukarı Narlı'da (MP XII), iki tane Aşağı Narlı'da (MP XI ve XII) (Vezirköprü yakınlarında), ve iki tane de Uluköy'de (Amasya ili, Taşova yakınlarında). Uluköy'de bulunan miltaşlarından ikincisi Neocaesareia'dan (MP XXXVI) olarak numaralandırılmıştır (çünkü bu şehrin topografileri destek Boğazına kadar uzanmaktadır). Bu taş, Vali C. Julius Flaccus Aelianus'un ismini taşımaktadır. Buna göre Cappadocia, M. S. 198 yılında Neocaesareia'ya dahil idi. İlk adlar Pomponius Bassus'tur.

Şimdi Amasya'da bulunan önemli bir yazıt Severus Alexander yönetiminin başka türlü bilinemeyecek bir yöneticisinin, Q Faltonius Res-titutianus'u belirtmektedir.

Bu bölgede ise Boyalıca (Havza), Hilyas, Ayvalı, Kayacık, Mürsel, Kirazlıpınar, Uluçal, Akyar, Hasırcı, Gevekise, Mezra, Aşağı ve Yukarı Narlı köyleri ziyaret edilmiştir.

TOKAT İLİ

Kasım ayının son günleri ve Aralık ayının ilk günlerinde, önce Tokat Müzesinde daha sonra da Çamlıbel bölgesinde çalıştım.

Zile-Sivas ve Sulusaray-Sivas yolları hattını açığa çıkarmayı başardım.

Fakat Çamlıbel'de (daha önce yayınlanmış) miltaşlarının yerlerini tayin edemedim. Bölgede yeni yazıt ve miltaşı bulunmamıştır. Tokat Müzesinde Roma ordusunda görev yapmış bir askerin mezartaşının kalıbını çıkardım, Pazar'dan getirilmiş olan bir sınır taşı ve Arami dilinde yazılmış bir yazıtı inceledim.

Bu bölgede ise Çamlıbel, Bedirkale, Arap ve Dodurga köylerinde çalıştım.

GİRESUN İLİ

29 Kasım öğleden sonrasını Şebinkarahisar'da, bir süre önce yayınlanan bir Latince yazıtı inceliyebilmek için geçirdim. Bu yazıt Giresun'a nakledilmiştir.

ANTALYA İLİ

Aralık ayında iki gün Kaş ilçesinde çalıştım. Burada Profesör James Morgenstern tarafından Dereağzı'nda olduğu rapor edilen yolları araştırdım. Kalenin aşağısından geçen yolun Roma yolunun bir parçası olduğunu ve Demre'den kuzeye, Elmalı'ya doğru devam ettiğini ortaya çıkardım (büyük ihtimal bu yol, bir kolu Ağlasun'a, diğer kolu Göllühisar'a olmak üzere iki kolda ayrılmaktadır.)

Aynı zamanda Dereağzı'nda, Kasaba yakınlarındaki Kıbrıs deresinden, taze, kaynak sularını Demre'ye taşıyan bir de su kanalı vardır.

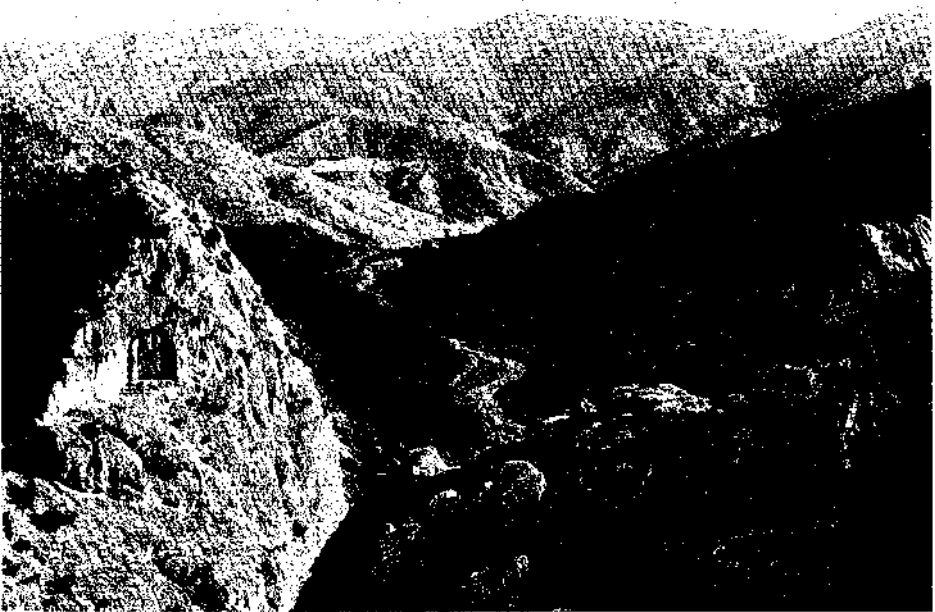
Antalya Müzesinde Septimus Severus'a ait bir miltaşı üzerinde çalıştım.

Raporumu bitirirken, Çorum, Amasya, Samsun, Tokat ve Amasya illeri ve Şebinkarahisar ve Kaş ilçelerindeki yetkili makamlara araştırma gösterdikleri yardım ve destekten dolayı çok teşekkür ederim.

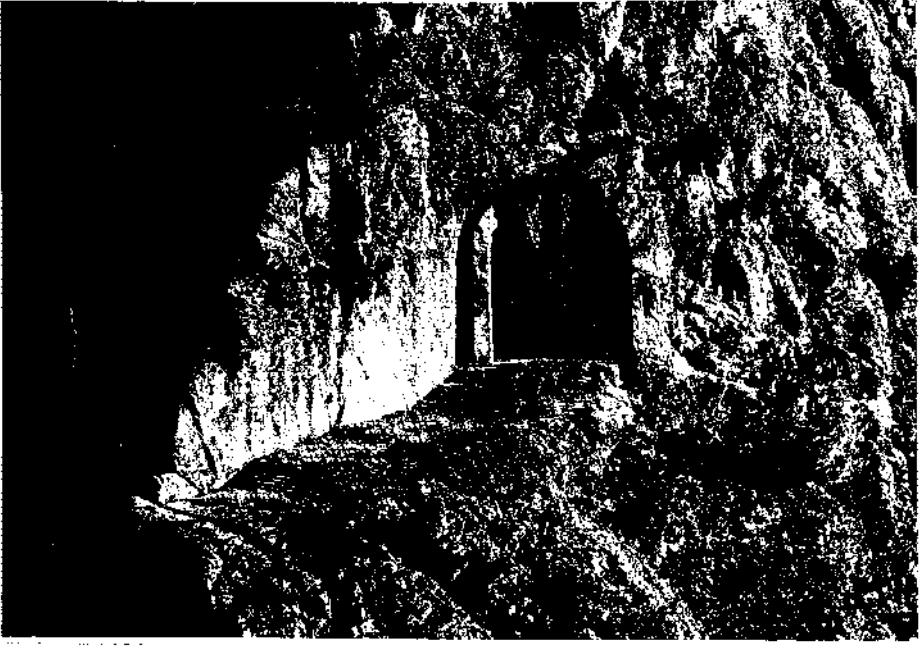
Bakanlık Temsilcisi Bay İsmet Ediz'e de ayrıca en içten teşekkürlerimi sunarım.

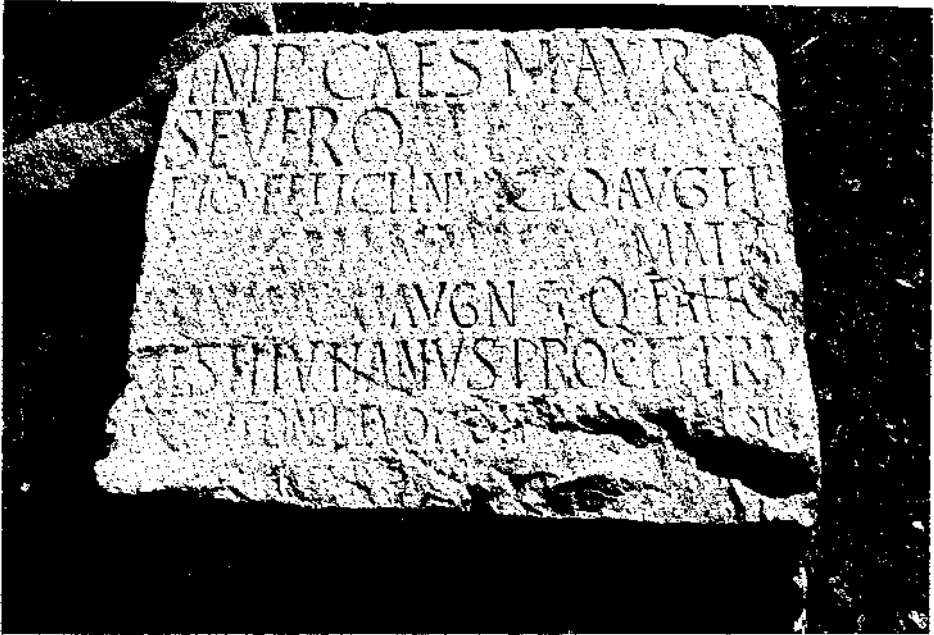
Resim : 1 — (Çorum vil.) Kırkdilim : Kale, kuzeyden (M. Ö. III - I y.y.)

Resim : 2 — (Çorum vil.) Laçın, Kapı Kaya : Kaya Mezarı (? M. Ö. II - I y.y.)

Resim : 3 — (Çorum vil.) Laçın, Kapı Kaya : Kaya Mezarı (? M. Ö. II-I y.y.)

Resim : 4 — (Amasya vil.) Amasya Müzesi : Yazıt Env. No. 83-13-1 (M. S. 222-235)

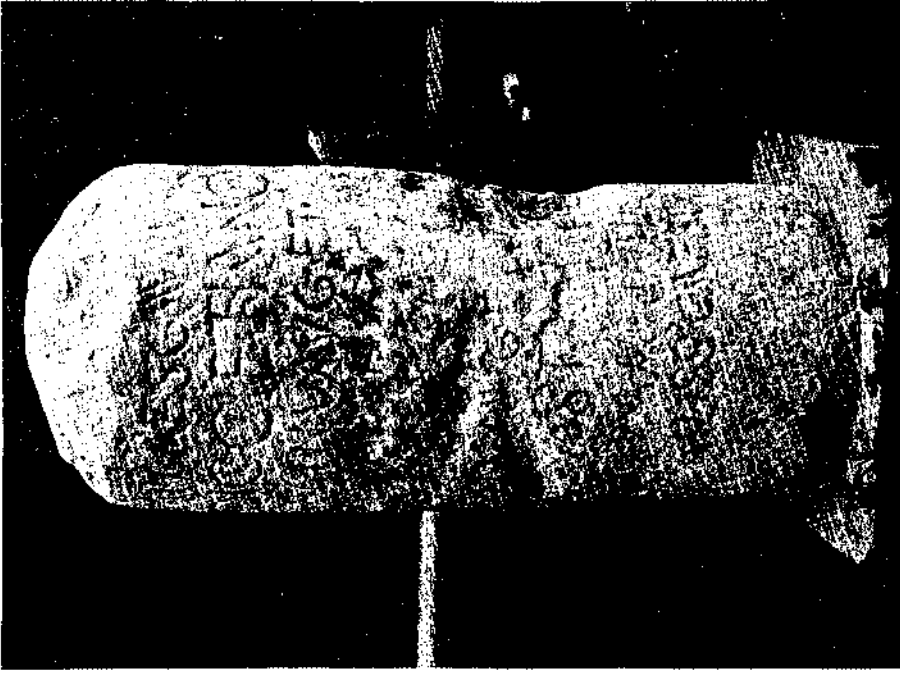
Resim : 5 — (Amasya vil.) Yassıçal (Ebimi) : Yazıt (M. S. I-III y.y.)

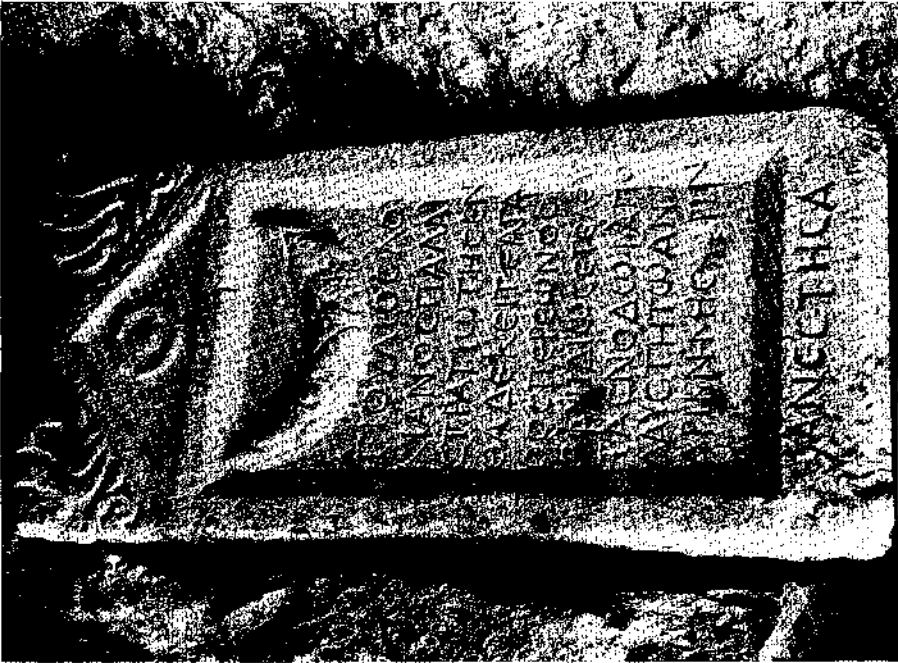
Resim : 6 — (Amasya vil.) Yassıçal (Ebimi) : Yazıt (M. S. I-III y.y.)

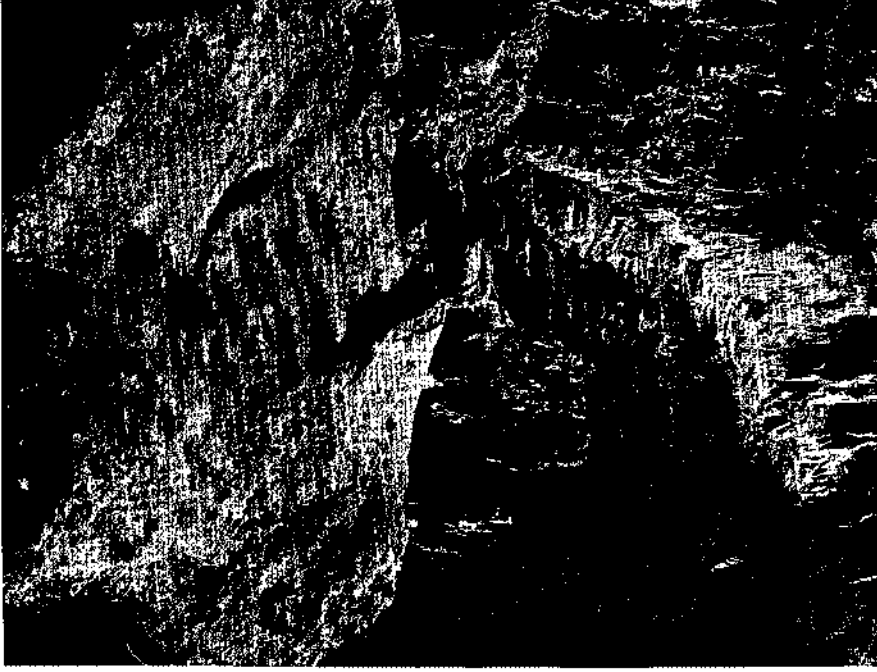
Resim : 7 — (Amasya vil.) Uluköy : Miltası (M. S. 198)

Resim : 8 — (Amasya vil.) Yerkozlu : Miltası (M. S. 293-305)

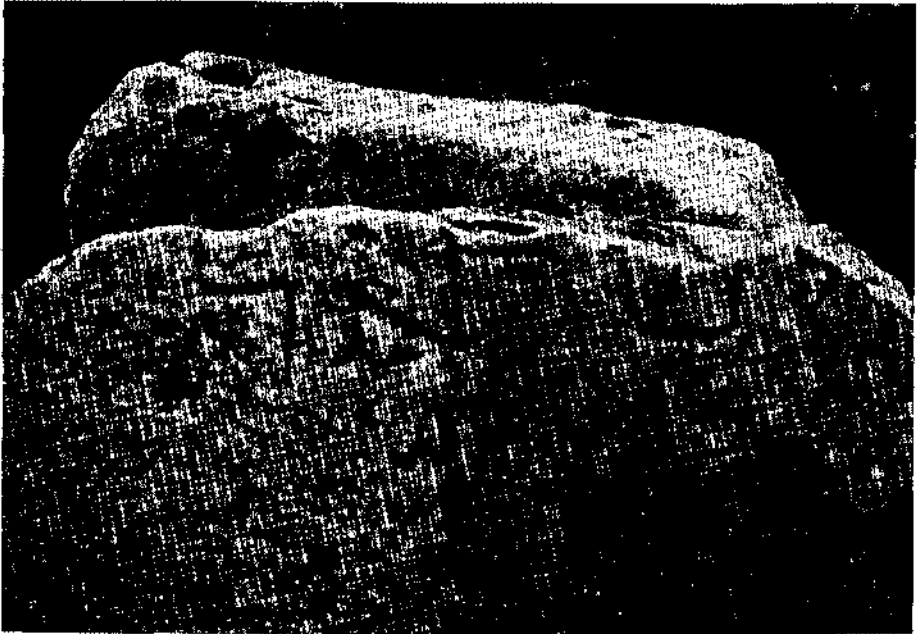
Resim : 9 — (Amasya vil.) Bağlıca : Yazıt

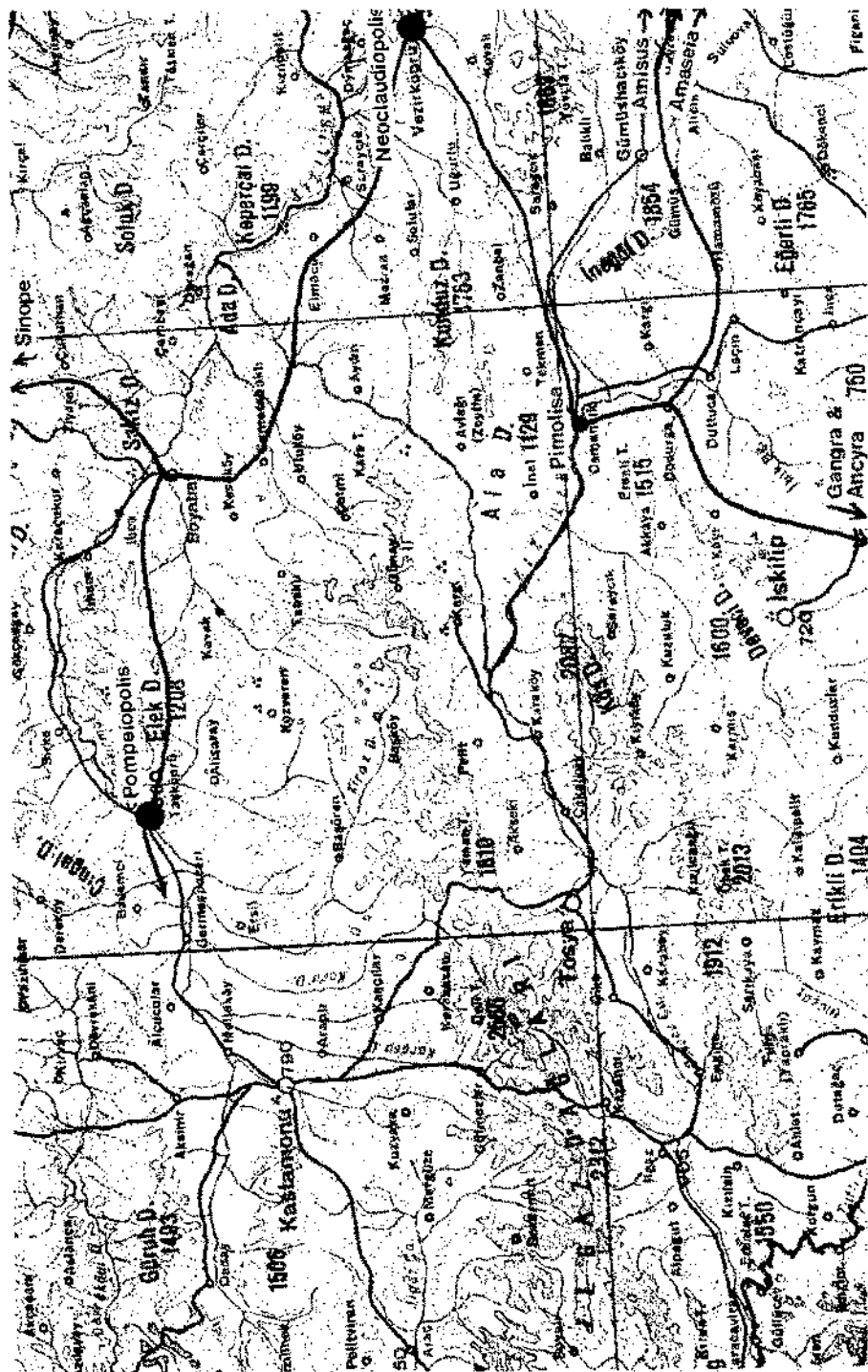
Resim : 10 — (Antalya vil.) Dereagzi : Roma Yolu

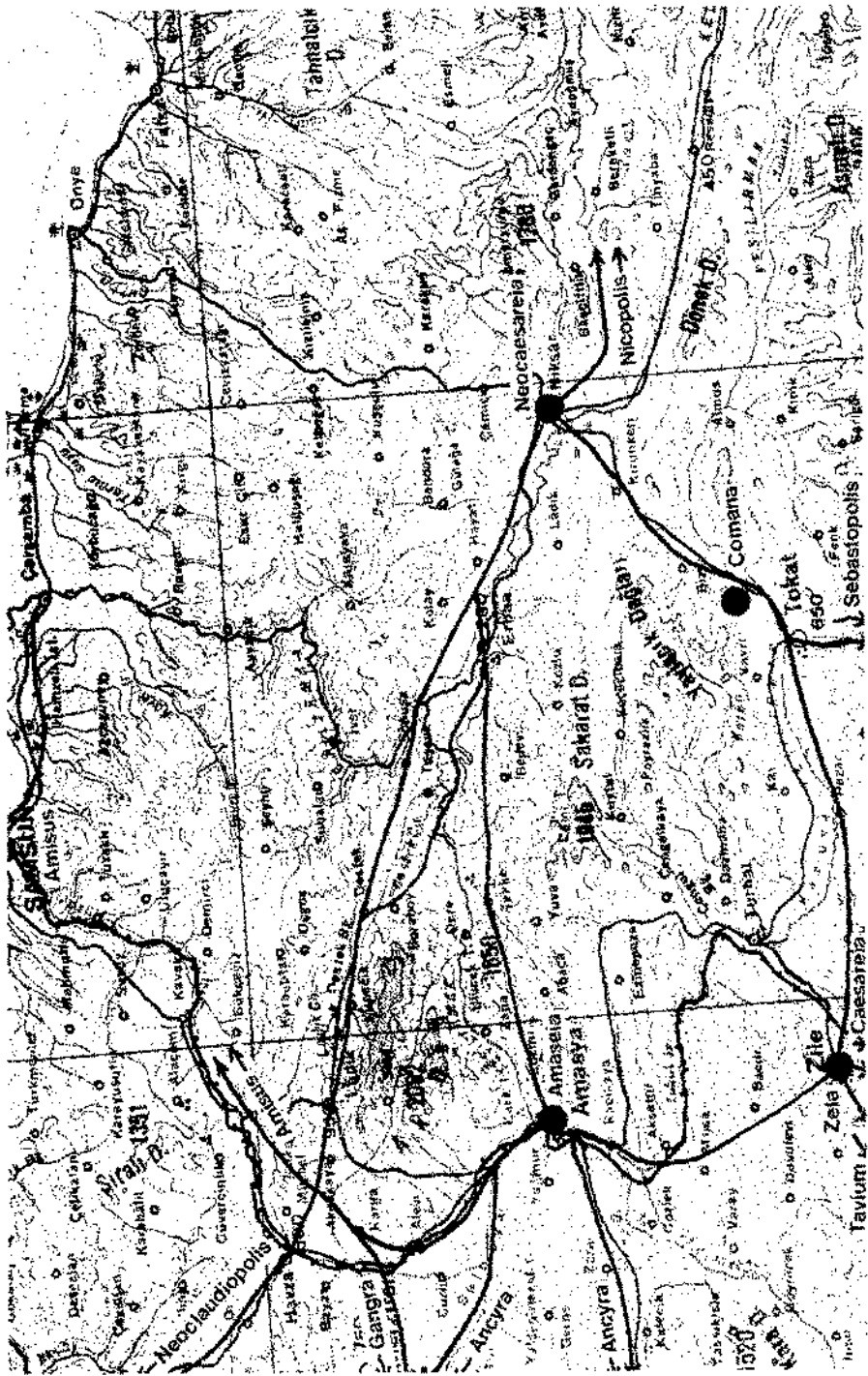
Resim : 11 — (Antalya vil.) Dereağzı : Roma Yolu

Resim : 12 — (Tokat vil.) Tokat Müzesi ; Aramice Yazıt (M. Ö. IV-II y.y.)

Resim : 13 — vazırkıpru (Neoclaudiopolis) yöresinde Roma yolları

Resim : 14 — Amasya (Amaseia) yöresinde Roma yolları

DIE WOHNHAUSER VON LATMOS

Anneliese PESCHLOW*

Das Städtchen Latmos, die Vorgängersiedlung von Herakleia am Latmos, liegt unmittelbar neben der hellenistischen Neugründung (Abb. 1). In beiden Städten und in ihrer näheren Umgebung haben wir von 1974 bis 1980 einen Survey durchgeführt. Diese Unternehmung ist an sich abgeschlossen. Was jetzt noch aussteht, sind Nachuntersuchungen im Zusammenhang mit der in Vorbereitung befindlichen Publikation. So haben wir uns im vergangenen Herbst noch einmal mit dem vorhellenistischen Latmos, vor allem seinen Wohnhäusern befaßt, von denen hier eine Auswahl vorgestellt werden soll.

Latmos war eine rein karische Stadt. Ihr Gründungsdatum ist nicht bekannt. Epigraphisch ist sie im 6. und 5. Jahrhundert bezeugt, dürfte jedoch sicherlich älter sein. Mit ihrer Verlegung und Neugründung als Herakleia um 300 v. Chr. wurde sie verlassen und nur noch als Nekropole weiter genutzt. Damit ist uns mit Latmos eine karische Siedlung erhalten, deren antike Baureste abgesehen von den Gräbern nicht jünger sein können als das 4. vorchristliche Jahrhundert.

Die Stadt, die wir insgesamt neu aufgenommen haben, zieht sich an einem in sich stark gegliederten Bergrücken des Beşparmak hoch. Dem Gelände entsprechend läßt sie sich in eine östliche, mittlere und westliche Unterstadt, das Zentrum und eine östliche, mittlere und westliche Oberstadt einteilen. Der Blick von einem höhergelegenen Punkt im Norden (Abb. 2) vermittelt einen sehr guten Eindruck dieses wild zerrissenen felsigen Geländes, das nach unseren Vorstellungen für die Anlage

(*) Dr. Anneliese PESCHLOW, Deutsches Archäologisches Institut, Podbielskiallee 69, D. 1000 Dahlem 33 Berlin

An dieser Stelle sei der türkischen Antikendirektion und ihrem Generaldirektor, Herrn Dr. Nurettin Yardımcı für die großzügige Gewährung der Arbeitserlaubnis mein aufrichtiger Dank ausgesprochen. Als Kommissar nahm an der Herbstkampagne 1984 Herr Mustafa Erol Orbay vom Burdur Museum teil, dem ich auch an dieser Stelle für seine Hilfsbereitschaft und Kameradschaftlichkeit herzlich danken möchte.

einer Stadt denkbar ungeeignet ist. Das Innere war unterschiedlich dicht bebaut, was weitgehend geländebedingt ist. Obwohl bei der Aufgabe der Siedlung ihre Mauern größtenteils, in einigen Fällen sogar bis auf den Felsboden abgetragen wurden, so daß meist nur lückenhafte Grundrisse auf uns gekommen sind, ist es dennoch möglich, eine relativ klare Vorstellung von dem Städtchen, insbesondere seinen Wohnhäusern zu gewinnen. Die Latmier haben nämlich den anstehenden Fels so weit wie möglich als Bauelement genutzt; da die Bruchflächen des Augengneises von Natur aus meist glatte senkrechte, gelegentlich sogar rechtwinklig zueinanderstehende Wände abgeben, boten sich diese geradezu als Hauswand an. Diese Verbindung von Formen der Natur mit denen von Menschenhand geschaffenen machen den besonderen Reiz der latmischen Häuser aus.

Wir haben Reste von 120 Häusern nachweisen können. Bei dem schlechten Kenntnisstand über das vorhellenistische Wohnhaus in Kleinasien kommt ihnen besondere Bedeutung zu. Unser Wiessen beruht bisher vor allem auf den Häusern von Priene, das jedoch erst um 350 v. Chr. gegründet wurde und damit bereits am Beginn des Hellenismus steht¹. In größerem Zusammenhang untersuchte Wohnhäuser älteren Datums, d. h. archaischer und klassischer Zeit, kannte man nur aus den Untersuchungen von W. Radt auf der Bodrum - Halbinsel².

Von den 120 Häusern sollen hier 14 kurz vorgestellt werden; es sind die am besten erhaltenen und auch interessantesten. Das erste liegt verborgen in einer kleinen steilen Schlucht der östlichen Unterstadt, an einer Stelle, an der man an sich kein Haus vermuten würde; zum einen ist es mühsam zu erreichen, zum anderen räumlich sehr beengt (Abb. 3.4). Es ist ein einfaches quadratisches Gebäude von 25 qm, das nur über ein Geschloß und einen Raum verfügte. Seine Westwand besteht insgesamt aus Fels; aus der Anordnung und Höhe der Balkenlöcher ist zu schließen, daß es mit einem Satteldach gedeckt war und zusätzlich einen Hängeboden besaß. Der Eingang liegt im Osten, wie an der erhaltenen Türschwelle zu sehen ist. Ein bescheidenes Haus also, das jedoch für die Bedürfnisse einer Familie ausgereicht haben muß.

Nicht weit von hier entfernt liegt ein Haus, das fast wie ein Schwalbennest am Fels klebt und nach außen eine geschlossene Anlage bildet (Abb. 5.6). Es besteht aus drei an die Felswand gesetzten Einraumhäu-

(1) Zur Wohnbebauung von Priene vergleiche die in nächster erscheinende Monographie von W. Hoepfner - E. - L. Schwandner, Griechische Städte I

(2) W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnaß, IstBeih 3 (1970)

sern, zwei auf gleichem Niveau, das dritte etwas tiefer. Man betrat das Haus von Norden, gelangte zunächst auf einen kleinen Hof, über den alle drei Einraumhäuser erreichbar waren. Das untere hat geländebedingt unregelmäßige Form. Von den beiden höhergelegenen mußte bei dem südlichen ein Felsspalt im Boden durch rohe Blöcke überdeckt werden; an aufgehendem Mauerwerk ist hier nichts erhalten. Der Aufbau des Hauses ergibt sich nur aus den Balkenlöchern an der Felswand. Durch einen kleinen Hof getrennt folgt das nördliche Haus, bei dem die unterste Steinlage große, roh behauene Blöcke von 1.20 m. Höhe noch in situ sind. An der Felswand eine Reihe niedriger Balkenlöcher für den Hängeboden. Im Vergleich zu dem sauber und regelmäßig bearbeiteten Quadermauerwerk der Befestigungen und anderer Bauten der Stadt möchte man diese Anlage wegen ihrer rohen Bauweise für älter halten; vielleicht handelt es sich hier um ein archaisches oder noch älteres Haus. Der Beweis dafür dürfte jedoch kaum zu erbringen sein.

Auf der westlich gegenüberliegenden Anhöhe findet sich eine Anlage, die vom Gelände her an allen Seiten nach außen abgeschlossen ist. Sie war nur von Osten über eine Treppe zugänglich und bestand aus einem Hof mit 2 Häusern (Abb. 7). Die gesamte Nordseite des Hofes wird von einem quergelegten Rechteckbau von 13x5,5 m. eingenommen, ein Breithaus also, das in drei Räume untergliedert ist, seitlich je ein größerer quadratischer und ein schmaler in der Mitte. Seine Mauern bestanden aus sauber und regelmäßig bearbeiteten Quadern. Zugänglich war das Haus von Süden. Außerhalb sind an seiner Nordostecke drei Gräber in den Felsboden geschnitten, eines davon ist noch unfertig. Ganz anders in der Art seiner Ausführung ist das zweite Haus, das an der Südwestecke der Anhöhe zwischen Felswand und Abgrund eingezwängt ist, und das man wegen seines groben Mauerwerks für das ältere von den beiden halten möchte.

An der Treppe dieses Hauses vorbei führt ein Pfad zur mittleren und westlichen Unterstadt. Im Gegensatz zur östlichen ist dieser Teil locker mit vereinzelt und größeren Wohnhäusern bebaut, was den Schluß nahelegt, dies als das Viertel der besser gestellten Schichten zu betrachten. Von der westlichen Unterstadt seien hier zwei benachbarte Häuser vorgestellt (Abb. 8-11). Das südliche liegt isoliert auf einem Felsplateau und war nur von Norden und Westen erreichbar (Abb. 8-9). Es gliedert sich deutlich in einen rechteckigen, breitgelagerten und in drei Räume unterteilten Bau im Norden, der im Südwesten um zwei weitere Räume erweitert ist; die Ostmauer des Haupttraktes ist ein Stück über die Flucht nach Süden vorgezogen, was hier auf eine Vorhalle hinweist. Davor erstreckt sich südlich der weitläufige Hof, der über ein großes Tor im Westen

- die Türschwelle ist noch in situ - zu betreten war. Die Struktur des Ganzen ist damit klar: das Wohnhaus im Norden, dessen Kern wie im zuletzt gezeigten Beispiel das Breithaus bildet, im Süden folgt eine schattenspendende Vorhalle und anschließend der große Hof mit Eingang im Westen.

Das Nachbarhaus im Norden, das nur durch einen Aufweg getrennt war, ist vor allem als Beispiel für Zweigeschossigkeit sowie der optimalen Nutzung des vorhandenen Fels interessant (Abb. 8, 10-11). Sein Untergeschoß ist zwischen zwei Felsen gesetzt, diese jeweils als Hauswand nutzend (Abb. 10). Mauerwerk ist bis zum Niveau der Türschwelle erhalten, es sind sauber behauene und außen bossierte Quadern im Läufer-Bindersystem, die auf eine Datierung in das 4. vorchristliche Jahrhundert hinweisen. Vom darauffolgenden Geschoß sind nur noch Spuren im Fels übriggeblieben, dies sind die nordwestliche Zimmerecke und an der östlichen Felswand die Abarbeitungen zur Aufnahme der Fußbodenlatten und der Wandquadern. Damit ergibt sich eine untere Raumhöhe von 3,40 m. über Eck versetzt folgt nördlich, den gleichen Fels nutzend, ein dritter, annähernd quadratischer Raum mit Eingang von Westen. An Wohnraum 80 qm. Zu der Anlage gehörte noch ein weiteres zweigeschossiges Gebäude, von dem allerdings außer den Balkenlöchern an einem Felsklotz nichts mehr zu sehen ist: vier Balkenlöcher in Höhe von 2,50 m. darüber weitere der Firstbalken bei 5,70 m- und die Regenrinne (Abb. 11). Über die Funktion dieses Baus- Speicher, Wohnhaus oder vielleicht Stall - können wir nichts sagen.

An zwei Häusern der mittleren Unterstadt läßt sich Ähnliches beobachten. Das eine (Abb. 12-13) ist ein besonders schönes Beispiel für die Eigenart der Latmier, den Fels in den Hausbau zu integrieren. Hinzu kommt, daß genügend Mauerreste, auch die Türschwellen vorhanden sind, so daß eine Gesamtrekonstruktion möglich ist. Vom Gelände her ist es wieder eine nach außen abgeschlossene Anlage, die nur von Nordwesten zu betreten war. Sie gliedert sich in vier Räume, einen kleinen Korridor und einen Hof. Raum 1 ist ein eigenständiges Einraumhaus von quadratischem Grundriß und 4,50 m. Höhe, das mit seiner Ostseite an einen Felsklotz gesetzt ist, seine gesamte Breite und Höhe einnehmend (Abb. 13). Das Dach wurde zu irgendeinem Zeitpunkt einmal verlegt, wie an der tiefer verlaufenden Kante und dem 2. Firstbalkenloch zu sehen ist. Raum 2 nutzt über Eck den gleichen Fels als Nordwand bis zu einer Höhe von 3,40 m. (Abb. 12). Die kleinen tiefer liegenden Balkenlöcher werden wieder zu einem Hängeboden gehört haben. Der Raum selbst ist wie Raum 1 quadratisch, zugänglich war er von Westen vom Hof. Südlich schließt unmittelbar der gleichgroße Raum 3 mit Zugang vom Korridor,

über den man auch den kleineren rechteckigen Raum 4 erreichte, an. Die Räume 2 bis 4 bildeten eine Einheit. An Wohnfläche umfaßt die Anlage 110 qm, insgesamt mit Hof etwa 140 qm. Eine genaue Datierung ist auch hier leider nicht möglich.

Das zweite Haus liegt nicht weit davon entfernt; es gehört zum Typ des bereits zweimal gezeigten Breithauses (Abb. 14). Wieder im Norden der quergelegte, diesmal in zwei Räume unterteilte Rechteckbau, der sich nach Süden zum Hof hin öffnet, erweitert im Osten um zwei kleine Nebenräume. Man betrat das Haus über das Hoftor im Westen. Auf dem Hof liegen umgestürzt zwei Säulen, die man am ehesten als Teil einer Vorhalle verstehen möchte. Damit begegnet hier wieder die dreifache Gliederung, Breithaus im Norden gefolgt von Vorhalle und Hof im Süden. An Wohnfläche umfaßt das Haus 70 qm, insgesamt mit Hof ca. 150 qm. In seiner Nähe wieder mehrere Gräber, ein Familiengrab für vier Erwachsene und drei Kinder. Gräber in der Nähe, wenn nicht gar in den Häusern selbst, sind keine Seltenheit. Es wird sich dabei kaum um einen Zufall handeln, ganz im Gegenteil, man gewinnt den Eindruck, als hätten die Latmier nach ihrer Zwangsumsiedlung aus Anhänglichkeit an ihre alte Umgebung diese wenigstens als Wohnstätte für ihre Toten beibehalten wollen.

Blickt man von diesem Haus nach Norden hinunter in das kleine Quertal, entdeckt man an der gegenüberliegenden senkrechten Felswand mehrere Balkenlöcher. Ganz versteckt liegt hier auf einer kleinen Fels-terrasse ein Haus, von dem nur die Spuren im Felsboden und an der Felswand übriggeblieben sind (Abb. 15); doch genügen diese, um das Haus im Ganzen wiedererstehen zu lassen. Über eine aus dem Fels gehauene Treppe im Osten gelangt man durch einen überdachten Eingang - Einarbeitungen mit Regenrinne an der Felswand - auf einen kleinen Vorhof und dann zum eigentlichen Haus, ein etwa quadratisches Einraumhaus von knapp 20 qm Fläche. Drei Balkenlöcher sichern Höhe und Form des Daches. Tiefer gelegen schließt sich westlich ein weiterer Hof an, unterhalb davon fließt der Bach, der die Wasserversorgung der Stadt garantierte und zu dem dieses Haus einen direkten Zugang besaß.

Die Wohnbebauung des Zentrums ist durch die Ruinen einer kleinen byzantinischen Siedlung, die sich im späten Mittelalter hier niederließ, verunklärt. Sie bleibt daher unberücksichtigt wie auch die Nordoststadt, die offensichtlich weitgehend ein öffentliches und sakrales Viertel darstellte. Reine Wohngegend hingegen war die Nordweststadt, von der hier als Beispiele für vereinzelt liegende Wohnanlagen zwei Häuser gezeigt werden sollen: das eine liegt völlig vereinzelt und versteckt an

einem steilen Felshang (Abb. 16). Es ist ein einräumiger einstöckiger Bau von 6x6 m, der in eine Felsecke gesetzt ist und nur von einer Stelle im Norden zugänglich war; südlich vorgelegt ein kleiner Hof. Ähnlich abseits liegt das zweite Haus auf einer kleinen Felsterrasse. Es besteht aus einem annähernd quadratischen Raum mit einem kleinen Vorraum und war nur mühsam über eine schmale Schlucht vom Tal im Osten zu erreichen.

Interessant als Beispiel einer zusammenhängenden Wohnbebauung sind Hausreste am Westhang dieses Viertels, die in sich einen kleinen geschlossenen Bezirk bilden (Abb. 17). Insgesamt sind es drei Hausanlagen auf verschiedenem Niveau, die zwar in sich jeweils eine Einheit bilden, untereinander jedoch durch Türöffnungen verbunden sind und einen gemeinsamen Treppenaufgang vom Tal im Süden besaßen. Die erste Anlage besteht aus einem Hof und zwei Einraumhäusern, von denen das eine in der bekannten Weise an den Fels gesetzt ist. Über diesen Hof gelangte man zu den beiden anderen, höher gelegenen Hausanlagen, wobei die Türschwelle zur westlichen keine Vorrichtungen für Türflügel aufweist, während dies bei der nördlichen der Fall ist. Hausanlage 2 besteht aus mehreren Einraumhäusern, von denen das nördliche sicherlich das Hauptgebäude darstellte. Die dritte Anlage umfaßt ein Einraumhaus im Westen, einen kleinen Hof und einen größeren, zweigeteilten Bau im Norden. Wegen ihrer Verbindung untereinander geben sich diese drei Hausanlagen als ein zusammengehöriger Komplex zu erkennen, der vielleicht im Besitze einer Großfamilie war. Ausgenommen aus der Betrachtung wurde hier das am weitesten im Norden gelegene Felshaus, das wegen seines eigenen Zugangs von außen eine separate Anlage bildet (Abb. 17-18). Es hat quadratischen Grundriß und ist zwischen zwei roh belassene Felswände gesetzt, die die üblichen Balkenlöcher für ein Satteldach aufweisen; über ein Felstreppchen im Norden gelangte man zum Hof, von dem nur noch die aus dem Fels gehauene Türschwelle übriggeblieben ist und von da über den kleinen Hof an der Felswand entlang zu einem Treppchen, über das man von Süden das Haus betrat.

Die hier vorgeführten 14 Häuser können als repräsentativ für das latmische Wohnhaus gelten; es waren vier Einraumhäuser, drei Beispiele für Häuser, die aus mehreren Räumen und sieben Komplexe, die aus mehreren Häusern bestanden, also eine Reihe von Formen und Kombinationen. Bezogen auf die Gesamtzahl sind etwa ein Drittel der latmischen Häuser Einraumhäuser von 20 bis 40 qm Wohnfläche. Unter den mehrräumigen oder aus mehreren Häusern bestehenden Anlagen begegnete häufiger das Breithaus im Norden mit vorgelegtem Hof im Süden - in zwei Fällen um eine Vorhalle bereichert - von 70 bis 110 qm Wohnfläche,

in dem man vielleicht einen bestimmten Haustyp erkennen kann. Die Räume sind bis auf geländebedingte Ausnahmen rechteckig oder quadratisch. In der Überzahl sind die Häuser eingeschossig, sie waren mit einem Satteldach gedeckt, einige zusätzlich noch mit einem Hängeboden ausgestattet. Auffallend schien uns vor allem neben der Nutzung des Felsens ihre oft isolierte und versteckte Lage. Die Latmier haben den Schutz des felsigen und stellenweise schwer zugänglichen Geländes offensichtlich ganz bewußt gesucht. Ihr Schutz- und Sicherheitsbedürfnis muß außerordentlich groß gewesen sein. In dem an sich schon sehr gut befestigten Städtchen wirken die Häuser in sich noch einmal wie kleine Burgen.

Was die Datierung betrifft, ist eine Unterscheidung in archaische bzw. noch ältere, klassische und spätklassische Häuser bisher kaum möglich. Scherbenfunde an der Oberfläche genügen alleine nicht. Bei einigen Häusern möchte man wegen der rohen und klotzigen Bauweise eine Entstehung in archaischer bzw. noch älterer Zeit, bei anderen wegen des sauberen Quadermauerwerks im Läufer - Bindersystem eine im vierten Jahrhundert v. Chr. für möglich halten.

Stellen wir zum Schluß die Frage nach der Bedeutung der latmischen Wohnhäuser für den vorhelleristischen Wohnbau Kleinasiens, insbesondere Kariens und Ioniens. Wie ist das latmische Wohnhaus in seiner Vielfalt hier einzuordnen? Zu dem im Kern auf das Megaron zurückgehenden Haustyp des benachbarten Priene³, das hier mangels früherer Beispiele als stellvertretend für den griechischen Städtebau der klassischen Zeit in Ionien herangezogen werden muß, gibt es keinerlei Verbindung. Damit setzt sich m. E. Latmos deutlich von den griechischen Städten Ioniens ab. Ziehen wir unter dem gleichen Gesichtspunkt die von W. Radt untersuchten Siedlungen der Bodrum - Halbinsel zum Vergleich heran, womit wir auch auf eine andere, sehr wichtige Frage zu sprechen kommen, der nach der Bevölkerung Kariens. Wie allgemein bekannt sein dürfte, sind als Bewohner dieser Landschaft vor dem Eintreffen der Griechen zwei Völker bezeugt, die Karer und Leleger, von denen man jedoch schon in der Antike nicht mehr wußte, ob sie miteinander identisch waren oder nicht⁴. Auch archäologisch konnte diese Frage bisher nicht eindeutig geklärt werden. Die von W. Radt beobachtete Einheitlichkeit und Eigenart der Siedlungen der Bodrum - Halbinsel schien zwar die antike Überlieferung über die Besiedlung dieser Region durch die Leleger zu

(3) vgl. Anm. 1

(4) Eine Zusammenfassung dieser Problematik findet sich bei Radt a.o. 10 ff. Zuletzt hat sich dazu geäußert S. Hornblower, *Mausolus* (1982) 9 ff. 89 ff. und passim

bestätigen, reichten für einen endgültigen Beweis jedoch noch nicht aus. Dafür fehlten bisher entsprechende siedlungskundliche Untersuchungen aus anderen Gegenden Kariens⁵. Mit Latmos ist der erste Schritt in diese Richtung getan. Es bietet sich regelrecht zu einem Vergleich mit den Siedlungen der Bodrum - Halbinsel an, von denen hier exemplarisch nur Alazeytin Kalesi genannt sein soll⁶. In beiden Fällen handelt es sich um gewachsene Siedlungen im Gebirge aus ein- und derselben Landschaft und Epoche mit einer vorwiegend bäuerlichen Bevölkerung. Bessere Voraussetzungen für einen Vergleich dürfte es kaum geben. Doch genügt allein ein Blick auf die beiden Stadtpläne, um grundsätzliche Unterschiede zu erkennen: Alazeytin Kalesi ist eine Rundsiedlung, bei der die teilweise schiefwinkligen Häuser eines an das andere gesetzt sind; Latmos hingegen ist eine Stadt von im Grunde genommen rechteckigem Grundriß mit meist vereinzelt liegenden, rechteckigen Häusern. Hinzu kommt eine völlig voneinander abweichende Mauertechnik und Dachkonstruktion. Diese unterschiedlichen Siedlungsstrukturen sind nach meinem Dafürhalten archäologisch ein klarer Beweis für die Existenz der Karer und Leleger als eigenständige in einer Landschaft nebeneinander lebende Völkstämme.

Latmos grenzt sich damit deutlich von dem ionischen Priene einerseits und dem lelegischen Alazeytin Kalesi andererseits ab; es spricht m. E. alles dafür, seine Häuser vor diesem Hintergrund als karisch zu bezeichnen.

(5) Radt a. o. 10 ff.

(6) Der Stadtplan von Latmos liegt noch nicht in Reinzeichnung vor und konnte daher hier nicht publiziert werden. Zu Alazeytin Kalesi s. Radt a. o. 17 ff Beil. 1

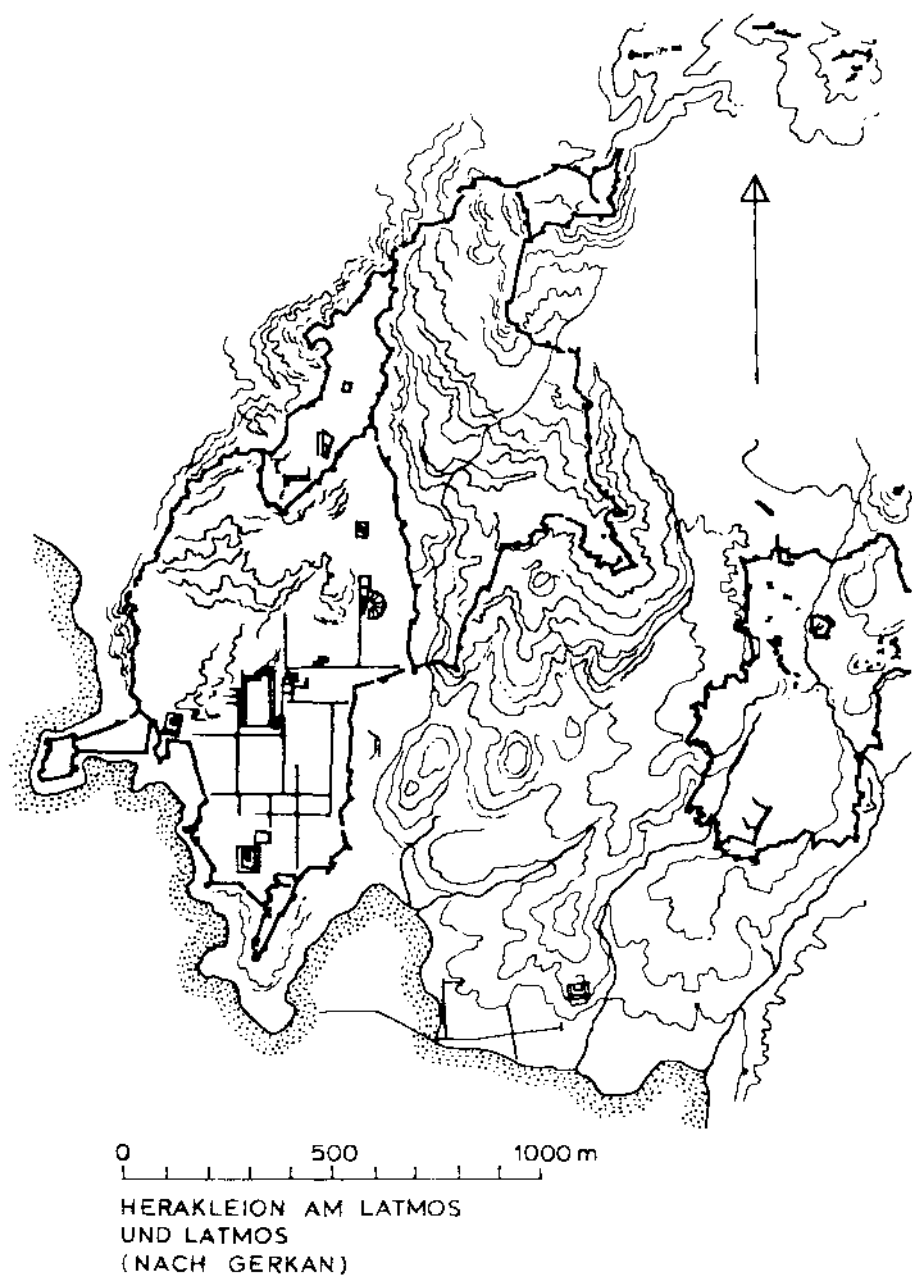

Abb : 1 — Herakleia am Latmos und Latmos, Stadtpläne (nach A. v. Gerkan, Griechische Städteanlagen Abb. 4)

Abb : 2 — Latmos, Blick von Norden auf das Stadtgebiet

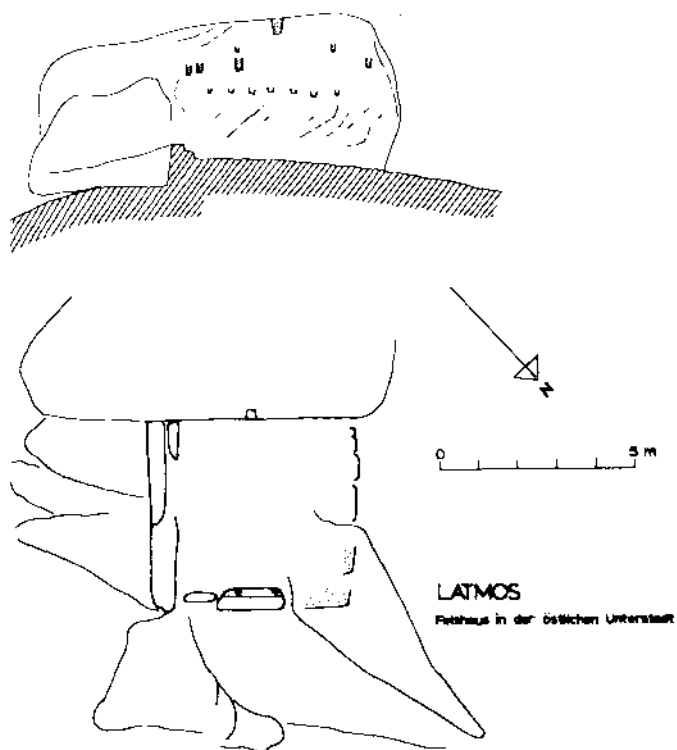

Abb : 3 — Latmos, Felshaus in der östlichen Unterstadt, Plan

Abb : 4 — Latmos, Felshaus in der östlichen Unterstadt, Blick von Osten

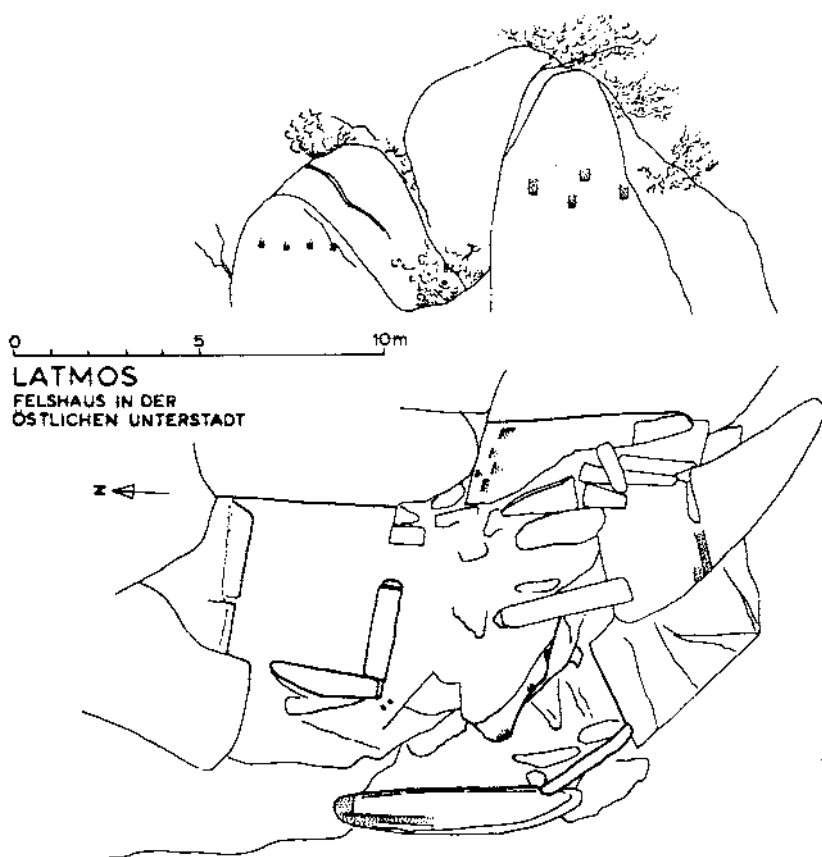

Abb : 5 — Latmos, Hausanlage in der östlichen Unterstadt, Plan

Abb : 6 — Latmos, Hausanlage in der östlichen Unterstadt, Blick von NordWesten

Abb : 7 — Latmos, Hausanlage auf einer Anhöhe der östlichen Unterstadt, Blick von Osten

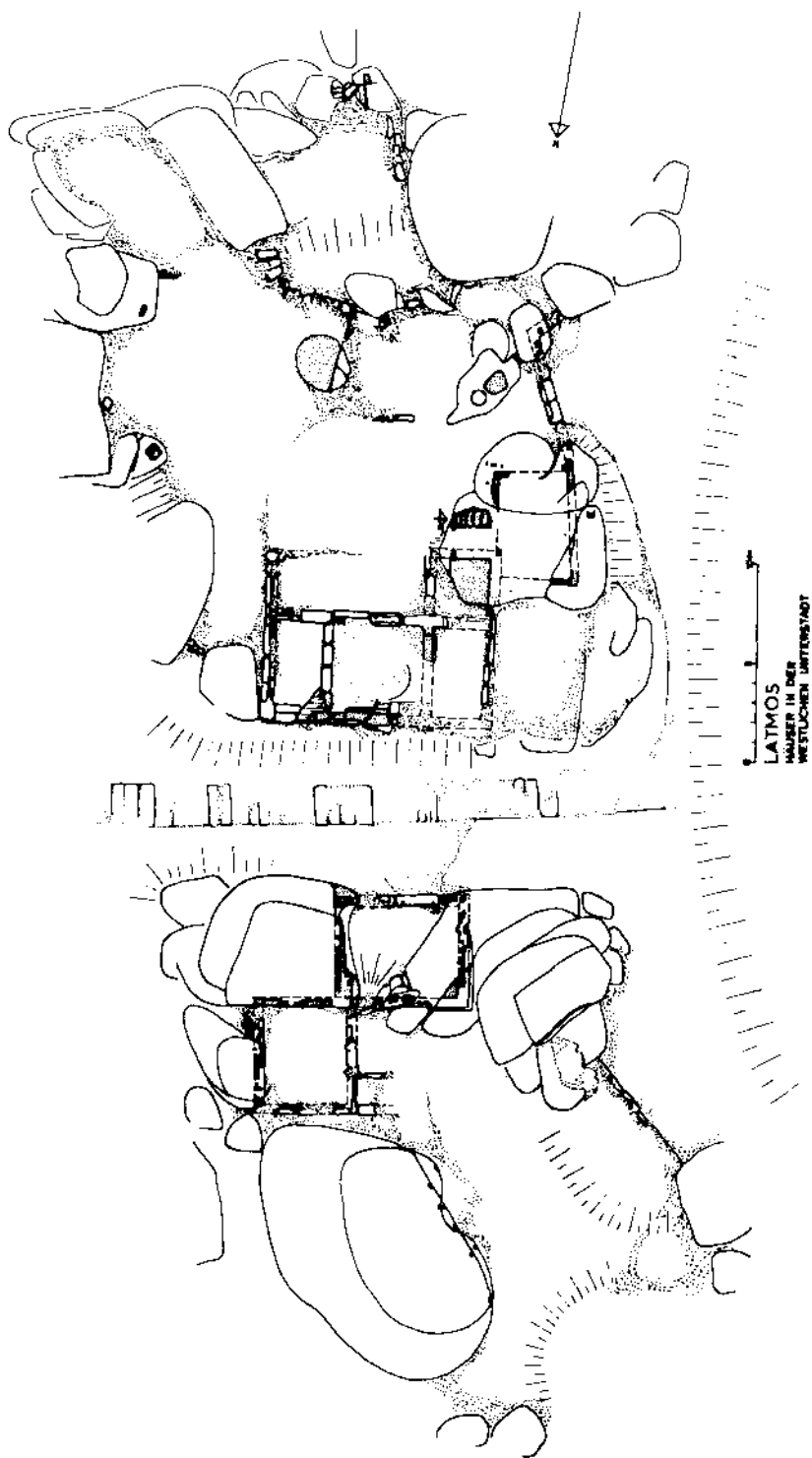

Abb : 8 — Latmos, zwei benachbarte Häuser in der westlichen Unterstadt, Plan

Abb : 9 — Latmos, Blick von Nordwesten auf das südliche Haus (vgl. Plan Abb. 8)

Abb : 10 — Latmos, Blick von Süden auf das nördliche Haus (vgl. Plan Abb. 8)

Abb : 11

Latmos, nördliches Haus (vgl.
Plan Abb. 8) Felsklotz mit Bal-
kenlöchern und Regenrinne

Abb : 12 — Latmos, Felshaus in der mittleren Unterstadt, Blick von Südosten

Abb : 13 — Latmos, Felshaus in der mittleren Unterstadt, Blick von Westen

Abb : 14 — Latmos, «Säulenhaus» in der mittleren Unterstadt, Blick von Westen

Abb : 15 —

Latmos, Felshaus im Quertal der mittleren Unterstadt, Einarbeitungen an der Felswand für die Überdachung des Eingangs)

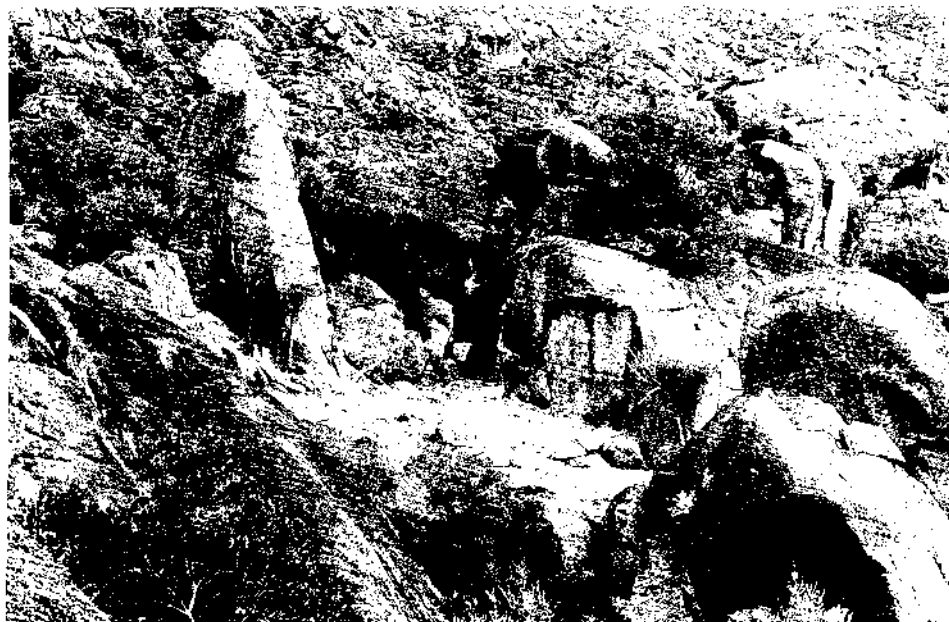

Abb : 16 — Latmos, Felshaus in der nordwestlichen Oberstadt, Blick von Südwesten

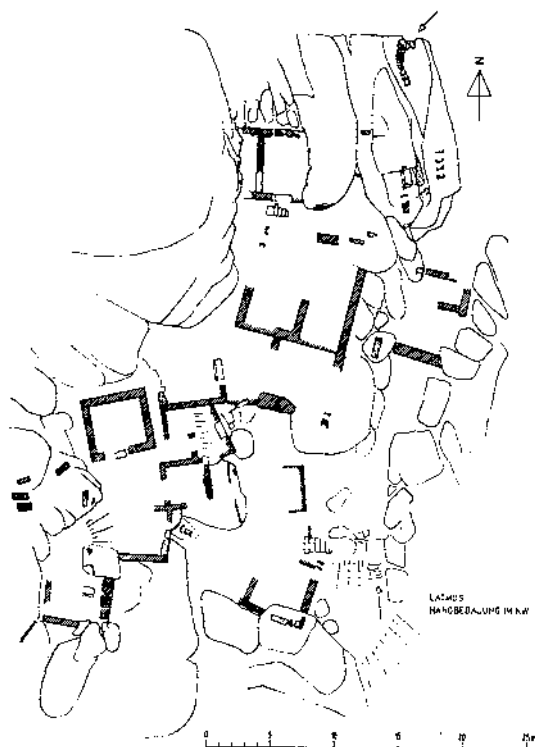

Abb : 17

**Latmos, Hangbebauung in
der nordwestlichen Oberstadt,
Plan**

**Abb : 18 — Latmos, Hangbebauung in der nordwestlichen Oberstadt, Felshaus,
Blick von Norden (vgl. Plan Abb. 17)**

ADAPAZARI/BEŞKÖPRÜ MEVKİİNDEKİ ANTİK KÖPRÜ VE ÇEVRE TARİHİ COĞRAFYASINDA YARATTIĞI SORUNLU DURUM

Sencer ŞAHİN*

1984 yılı yaz aylarında Köln Üniversitesinden Dr. Johannes Nollé ve İstanbul Arkeoloji Müzesinden Mustafa Hamdi Sayar ile birlikte antik Trakya, Bitinya, Pamfilya ve Likya bölgelerinde sürdürdüğümüz epigrafik ve tarihi coğrafya araştırmalarının ağırlık noktasını yine yazılı buluntular oluşturmakla birlikte¹, buradaki bildiri niteliğindeki konuşmamı, Adapazarı civarındaki anıtsal bir antik köprü üzerinde yoğunlaştırmak istiyorum. Çünkü, bugün «Beşköprü» adıyla tanınan bu dev yapı, yalnız mimari açıdan eşine az rastlanır bir örnek olması nedeniyle değil, aynı zamanda çevre tarihi coğrafyasında yarattığı sorunlu durum dolayısıyla da üzerinde önemle durulmaya değer inancındayım.

Adapazarı'nın güneybatı bitişiğinde, E5 karayolunun 200 m. kadar kuzeyindeki «Beşköprü» mevkiinde, bugünkü Çarksuyu'nun bir kolu üzerinde, 340 m'yi aşan uzunluğu, 9 m'lik genişliği ve bugünkü gömük durumuyla 8 m'ye ulaşan yüksekliği ve 13 adet kemeriyle görkemli bir anıtsal karakter taşıyan bu taş köprü, tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Justinianus (İ. S. 527 - 560) tarafından yaptırılmış olmalıdır.

Saray tarihçisi Prokopius, Justinianus'un, o zamana kadar köprü-süzlük yüzünden aşılması imkânsız Sakarya Irmağı üzerinde bu civarda ilk kez büyük bir köprü yaptırma işine giriştiğini övgü dolu sözlerle anlatmaktadır². Prokopius bunları yazarken, köprü henüz inşa halinde olmalıydı.

Prokopius'un bu yazdıkları ve 13. yüzyıl Bizans tarihçisi Pachymeres'in - Çarksuyu üstündeki köprüyü kastederek - Sakarya'nın sık sık yatak değiştirdiği ve bu yüzden köprünün altından şimdi «Melas» in

(*) Dr. Sencer ŞAHİN, Hermannstr. 35/440 Q Münster

(1) Araştırmalarımıza izin veren Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, bu kurumun Genel Müdürü Sayın Dr. Nurettin Yardımcı nezdinde teşekkür etmeyi zevkli bir borç biliyoruz.

(2) Procopius, de aedif. v 3.

(Çarksuyu) aktığını bildirmesi³, modern araştırmacıları, bu köprünün, Justinianus'un yaptırdığı Sakarya köprüsüyle aynı olduğu görüşünde istisnasız birleştirmiştir.

Gerçekten de, adı geçen köprünün, bugün altından akmakta olan ve Sapanca Gölü'nün fazla suyunu boşaltan, Çarksuyu gibi cılız bir dere için yapılmadığı ortadadır. Gerek geniş vadi tabanı, gerekse köprünün olağanüstü büyüklüğü, bunun büyük bir akarsu için düşünüldüğüne işaret etmektedir. Ne var ki, çevrenin tek büyük akarsuyu Sakarya, bugün köprünün 4 km. kadar doğusunda akmaktadır ve akış yönü de güneyden kuzeye doğrudur. Oysa Beşköprü mevkiindeki bu dev köprü, mimari özelliği bakımından, kuzeyden güneye akan büyük bir su için yapılmış gözükmemektedir. Çünkü, dalgakıran işlevi gören köprü mahmuzlarından sivri olanlar kuzeye, yuvarlak olanlar ise güneye bakmaktadır. Ayrıca, köprünün batı yakasında 2. ile 3. kemer arasına rastlayan köprü ayağının güney yüzüne örülmüş, ileriye doğru 6 m'lik mahmuz biçimli çıkıntı yapan, girdap önlemeye yarayan ve suyun yatağında kalmasını sağlayan bugünkü taban seviyesi gözönünde tutulduğunda 2 m. yükseklikte bir set bulunmaktadır. Bu da akıntının zamanında kuzeyden güneye olduğunu göstermektedir.

Hal böyle iken, modern literatürde, köprüyü, Sakarya üzerinde bulunması gereken Justinianus köprüsüyle aynı görme gayreti içinde, iki türlü görüş savunula gelmiştir. Bir kısım araştırmacı, Justinianus'un, Sakarya Irmağının bu bölgede sık sık taşkınlık yapması nedeniyle yatağını değiştirmek isteyerek, ilkin bugünkü Adapazarı çevresinde büyük bir kavis çizdirip, ırmağı kuzeyden güneye yöneltmek ve söz konusu köprünün altından geçirdikten sonra Sapanca Gölüne, oradan da bir kanalla İzmit Körfezine akıtmak istediğini benimserken⁴, diğer bir kısım araştırmacı böyle bir durumun çevrenin coğrafi özellikleriyle bağdaşmayacağı düşüncesinden hareketle ve fakat köprünün en çarpıcı mimari karakterini kâh görmezlikten gelerek⁵, kâh bunu modern teknik anlayı-

(3) Pachymeres II 331.

(4) Bk. v.d. Goltz, *Anatolische Ausflüge* (Berlin 1896), s. 103 vd.; C. Risch, *Der Sabandjasee und seine Umgebung*, şu periyodikte: *Petermanns Mitteilungen* 55 (1909), s. 185; H. İnandık, *Adapazarı Ovası ve çevresinin Jeomorfolojik Etüdü: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enst. Dergisi* 2 (1952/53), s. 132vd.

(5) Krş. örneğin v. Diest, *Von Pergamon über Dindymos zum Pontus* (Ergaenzungsheft 94 zu *Petermanns Mitteilungen*. Gotha 1889), s. 94-95i ayıca v. Diest *Von Tilsit nach Angora* (Ergaenzungsheft 125 zu *Petermanns Mitteilungen*. Gotha 1898), s. 70 (v. Diest burada, Sakarya'nın söz konusu köprü altından aktığına pek ihtimal vermemektedir.) Turgut Bilgin, *Adapazarı Ovası ve Sapanca Oluğunun Alüvyal Morfolojisi* (TUBİTAK. Projesi No 128) (1973-75) s. 63 vdd.

şıyla izaha çalışarak⁶, Sakarya Irmağının yatağının köprüünün güneydoğusunda değiştirildiğini ve ırmağın kendi doğal yönünde Çarksuyu vadisine sevk edilerek, bu köprü altından geçirildikten sonra kuzeye akıtıldığını benimsemişlerdir. Bu ikincilere göre, Sakarya sonradan, Pachymeres'in naklettiği gibi, yön değiştirerek yine eski, yani bugünkü yatağına dönmüştür⁷.

İlk görüş çevrenin coğrafi yapısı, ikinci görüş ise köprüünün belirlen mimari özelliği bakımından tutarsız kalmaktadır. İlk görüş, yani Sakarya'nın Sapanca üzerinden İzmit Körfezine akıtılmak istendiği yolundaki sav, ayrıca şu bakımdan da pek kuşku kalmaktadır: Böyle bir durumda, gerek Sapanca göl çanağı, gerekse İzmit Körfezinin sığ doğu ucu, ırmakla gelen enkaz yığınlarıyla kısa sürede dolma tehlikesiyle karşılaşacağından^{7a}, Justinianus'un bu tür bir projeyi uygulamaya koymuş olması pek olası değildir.

Bu durumda, köprüünün yapılış amacını kendi mimari özelliklerine ve coğrafi konumuna uygun biçimde yeniden yorumlamak gerekmektedir.

Köprü mimarisinde göze çarpan-yukarıda sözünü ettiğimiz-tekni k özellikler, aslında Justinianus'un amacını da ifşa eder niteliktedir. Şöyle ki: Bu imparatorun amacı görünüşe göre ve Prokopius'un bildirdiklerinin tersine, yalnız Sakarya'nın azgın sularını bu yörede dizginlemek ve bir ya da birkaç köprüyle aşılır duruma sokmak olmayıp, aynı zamanda, kuzeyde Karadeniz'e, güneyde ülke içlerine kadar açılan, gemi seferlerine elverişli bir su yolu şebekesini de gerçekleştirmektir. İzmit Körfezi - Sapanca Gölü ve Sakarya Irmağı üzerinden gerçekleşebilecek böyle bir proje Roma, Bizans ve Osmanlı devirlerinde birçok kereler ele alınmış olmakla beraber⁸, bu hususta ilk kararlı adımı, görünüşe göre, Justinia-

(6) Bu görüş daha çok yeni araştırmacılar arasında henüz tartışma aşamasındadır (bk. ayrıca Hülya Hasköylü, Adapazarında Justinianus Köprüsü [İst. Üniv. Sanat Tarihi Bölümü Lisans tezi, 1967]).

(7) Bu hususta ayrıca krş. F. G. Moore, Three Canal Projects, Roman and Byzantin: AJA 54 (1950) s. 97-111; özellikle 109.

(7a) Bak. T. Bilgin, a. e. s. 165.

(8) Plinius, epist. X 41'de Krş. ayrıca X 61. Traian'a yazdığı mektupta bugünkü Sapanca Gölü üzerinden Sakarya'yı İzmit Körfezine bağlayacak bir kanal yapımını teklif etmekte, böyle bir girişimin daha önceleri bir Bitinya kralı tarafından başlatıldığına da değinmektedir. Osmalı devrinde ilk kez Kanuni yönetiminde Sinan tarafından ele alınan bu proje (Selaniki tarihi, s. 283), 16, 17, 18 ve 19'uncu yüzyıllarda tekrar tekrar ele alınmış, ancak hiçbirini uygulama safhasına ulaşamamıştır; ayrıntılı olarak krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında, Beiletin IV (1940) s. 149-175; ayrıca aynı yazar, Osmanlı Tarihi III, 1 (2. Baskı Ankara 1973) s. 38 vd.

nus atmıştır. Bu tür bir su yolu şebekesinin gerçekleştirilmesi, kuşkusuz İzmit Körfeziyle Sapanca Gölünün bir kanalla birleştirilmesiyle mümkündür. Yukarda sözünü ettiğimiz köprünün bilmeceli durumu da gerçekte bu noktada düğümlenmektedir.

Sapanca Gölünün Körfezden uzaklığı 12 km. olup, denizden yüksekliği 31 m'dir. Bu kadar kısa bir mesafede 31 m'lik bir yüksekliği gemi ulaşımına elverişli bir şekilde deniz seviyesine indirmek için iki çözüm şekli düşünülebilir :

1. Göl ile körfezi kapaklı bendlerden oluşacak bir kanalla birbirine bağlamak⁹. Bu usul, çok sayıda kapaklı bend yapımını gerektireceğinden hem pahalı hem de zahmetli bir işti.

2. Göldeki su seviyesini asgariye düşürerek, gölden körfeze doğrudan az akıntılı bir kanal tabanı oluşturmak, böylece gemilerin rahat, çabuk ve ucuz işleyebileceği bir su yolu sağlamak.

Justinianus'un amacı gerçekten de bir kanal yapımı idiyse, bu ikinci yolu tercih etmiş olmalıdır. Çünkü, ortalama derinliği orta kısımlarda 50 m'yi aşan Sapanca Gölünde böyle bir seviye düşürülmesi, göl suyunun boşalması gibi bir tehlike yaratmayacağından, bu tür bir projenin uygulamaya konmuş olması mümkün gözükmektedir. Bu gerçekleştirildiği zaman ortaya çıkacak sorun, seviyesi düşürülen göl düzeyi ile, bunun hemen 4 km. kadar doğusunda akan Sakarya Irmağı arasında meydana gelecek büyük seviye farkından doğmakta, yani gölü en kısa yoldan Sakarya'ya bir kanalla bağlamak olanaksızlaşmaktadır. Bu durumda gölü Çarksuyu vadisinden Aşağı Sakarya'ya bağlamak tek çıkar yol, hatta en rahat su yolu olarak gözükmektedir.

Çarksuyu'nun Sakarya'ya birleştiği noktanın deniz seviyesinden bugünkü yüksekliği 14-15 m. civarındadır. 1400 yıl önce bunun daha da fazla olabileceği göz önünde tutulduğunda, bu noktanın, su seviyesi düşürülmüş Sapanca Gölünden biraz daha yüksek bir konuma sahip olması gerekir. Sakarya'nın kabarık olduğu mevsimlerde bu yükseklik farkı kuşkusuz daha da artacaktı. Bir başka deyimle, Çarksuyu vadisinin güneyden kuzeye olan doğal eğimi - ki bu binde 2 gibi çok az bir eğimdir¹⁰ - bu durumda yapay olarak tersine çevrilebilecek, yani Aşağı Sakarya'nın bir bölüm suyu bu yoldan Sapanca'ya akıtılabilecekti. Kuzey-

(9) Plinius, epist. X 61, 4'te kanal yapımı hakkında Traian'a yazdığı ikinci mektupta (ilki için bk. yuk. dn. 8), başka çare kalmazsa, göl ile denizi birleştirmek için, kapaklı bend usulüne başvurabileceğini bildirmektedir.

(10) Bk. Bilgin, a.e. s. 63.

den güneye sağlanacak bu tür bir yapay eğim için, Çarksuyu vadisinin tabanını, bugünkü Beşköprü civarında oldukça derine indirmek gerekecekti. Bu hususta da kesin bir rakam vermek mümkün olmamakla birlikte, köprü ayaklarının heybetli iriliği ve kalın bir dolgu tabakasına gömük olmaları¹¹, böyle bir olasılığı doğrular niteliktedir.

Bütün bunlar insan eli ve o devrin teknik bilgisiyle gerçekleştirilebilecek hususlar olup, Beşköprü mevkiindeki antik köprünün de ancak böyle bir sistem içinde kendi mimari özelliği ve çevre tarihi coğrafyasıyla uyum sağlayabileceğini sanmaktayız.

Öte yandan, 1984 yılı yaz aylarında Çarksuyu vadisinin kuzey güzergâhında ve doğu kıyısında saptadığımız iki adet Bizans kalesi de bu su kanalı sistemiyle ilişki içinde olmalıdır. Bataklıklarla çevrili ve antik yerleşme izi olmayan bu bölgede bu tür savunma ve gözetleme tesislerinin varlığını başka şekilde açıklamak mümkün gözükmemektedir.

Sonuç olarak : Beşköprü mevkiindeki antik köprü Sakarya üzerinde değil, Aşağı Sakarya ile Sapanca Gölünü Çarksuyu vadisi üzerinden birbirine bağlayacak büyük bir su kanalı üzerinde kurulmuş olsa gerekti. Bu kanalda, Sapanca Gölünün İzmit Körfezine bağlanmasından doğacak seviye farkı dolayısıyla, kuzey-güney yönünde ve Sakarya Irmağındaki su seviyesine göre hızı ve yüksekliği değişecek zorunlu bir akıntı mevcut olacaktı. Köprünün sivri mahmuzlarının kuzeye bakması ve 3. batı yakası kemerinin güney yüzüne örülmüş bir yatak settinin bulunması da esasen bu tür bir akıntıya işaret etmektedir.

Doğudan ve güneyden gelen iki ana karayolunun birleştiği bir kavşak noktasında da bulunması gereken bu köprünün olağanüstü bir stratejik öneme sahip olduğu ortadadır. Doğru yakasında köprüyle çağdaş bazı ek binaların varlığı, bu büyük tesisin aynı zamanda bir liman ve gerek deniz yoluyla kuzeyden, gerek kara yoluyla doğudan gelecek yolcular için bir gümrük kapısı olarak ta düşünüldüğüne işaret etmektedir. 13. yüzyılda köprünün Bizans tarihçisi Pachymeres (bk. yuk. dn. 3) tarafından «Pontogephyra» «Deniz», ya da «Liman Köprüsü» diye tanımlanması ise, tesisin bu en eski kuruluş amacından kaynaklanmış olabilir. Buna karşılık aynı köprünün daha 9.¹² ve 12.¹³ yüzyıl yazarları tarafından «Pentagephyra» («Beş-Köprü») diye tanımlanması, bu civardaki bir köprüler grubundan esinlenerek verilmiş bir ad olsa gerektir. Gerçekten de, Adapazarı'nın güneyinde uzanan ovanın düz ve yumuşak zemin üzerinde sık sık taşan ve yatak değiştiren Sakarya'yı bu yörede

(11) Bk. Bilgin. a. e. s. 85.

(12) Theophanes (ed. de Boor) I. 234.

(13) Kedrenos (ed. Bekker) I. 678.

emniyetle aşmak için ikiden fazla köprü yapımı o devirde şart idi. Çarksuyu'nun diğer kolu üzerinde tek kemerden oluşan ikinci bir taş köprü bulunmaktadır. Yapı tekniği bakımından «Beşköprü» köprüsünü çok andırmaktadır. Ayrıca Sakarya üzerinde hala kalıntısı bulunan ve «Eski Köprü» diye bilinen bir antik taş köprü daha vardır. Bu üç köprü büyük bir olasılıkla, yaklaşık 5 km'lik bir yol güzergâhına dizilmiş, tamamı 5 adet köprüden oluşan bir köprüler sisteminin birer bölümüdürler.

Her ne kadar «Pentagephyra» ve «Pontogephyra» sözcükleri sanki biri diğerinden bozularak ortaya çıkmış gibi görünüyorsa da¹⁴, Beşköprü mevkiindeki büyük köprünün yukarıda anlatılan özellikleri bakımından, her iki tanımlama da kendi tarzında doğru olabilir. «Pontogephyra» (Liman Köprüsü) tanımlaması, tesisin işlevini daha kuruluşu sırasında yitirmiş olması nedeniyle, unutulmuş, ancak literatüre geçmiş bir terim olarak gözükmektedir. Buna karşılık «Pentagephyra» (Beş Köprü) tanımlamasını, Türkçe'ye olduğu gibi, yani anlam aktarma yoluyla «Beş - Köprü» diye geçmiş olması nedeniyle, halk tarafından sürekli kullanılmış ve çevre topografisinde gerçek bir durumdan esinlenerek verilmiş bir ad olarak kabul etmek gerekmektedir.

Yukarıda özetlediğimiz savın doğru olup olmadığını, Çarksuyu Köprüsü'nün yine bizzat kendisi ortaya koyacaktır. Çünkü, köprü gerçekten de böyle bir su kanalı üzerinde yapılmışsa, Çarksuyu'nun Sakarya'ya karıştığı nokta ile köprü arasındaki seviye farkını, Sapanca Gölünde düşürülmüş su seviyesiyle denge oluşturacak şekilde ortadan kaldırmak gerekecekti. Bu ise vadi tabanının köprü civarında bugünkü seviyesinden çok daha derinlere indirilmiş olduğu ve köprü ayaklarının da bu nispette yüksek inşa edildiği anlamına gelecektir. Bu bakımdan, köprü ayaklarında yapılacak bir mil temizleme çalışması, yalnız bu gerçeği ortaya çıkarmakla kalmayacak, aynı zamanda kendi tarzında ünik bir eser olan bu tarihi köprü'nün devlet bakımı ve kontrolüne alınmasını da sağlayacaktır.

Şunu da burada bir sonuç olarak belirtmek gerekir ki, çeşitli zamanlarda çeşitli hükümdarlar tarafından ele alınan bu cesaretli proje hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir. Bir tek Justinianus bu işe gerçekten başlamış görünmektedir.

(14) Krş. örneğin Ramsay, Hist. Geogr. 215; Moore, AJA 54 (195), 109.

Resim : 1 — Köprünün doğudan görünüşü

Resim : 2 — Köprünün batıdan görünüşü

Resim : 3 — Çarksuyu vadisindeki kale

Resim : 4 — Çarksuyu vadisindeki kaleler

FORSCHUNGEN IN PAPHLAGONIEN

*Christian MAREK

Sehr geehrte Damen und Herren,

Meine Untersuchungen in der antiken Landschaft Paphlagonien sind vor allem der Epigraphik gewidmet, insbesondere den römischen Inschriften dieser größtenteils zur Provinz Pontus et Bithynia gehörenden Gegend. Im mittleren Teil der Provinz ist **Amastris**, heute Amasra, eine ihrer bedeutendsten Städte. Die vortreffliche Hafenlage an dieser Stelle der Schwarzmeerküste hatte bereits einer milesischen Kolonie mit Namen **Sesamos** Schutz geboten. Den neuen Namen und eine beträchtliche Gebietserweiterung erhielt die Stadt um 300 v. Chr. von der persischen Adelligen **Amastris**, einer Nichte des Dareios Kodomanos, die nacheinander mit den Diadochen Krateros und Lysimachos vermählt war. Sie hat hier am Rande der Diadochenkämpfe für kurze Zeit tyrannengleich geherrscht, bis sie c. 285 von ihren eigenen Söhnen umgebracht wurde. Historische Nachrichten über das weitere Schicksal der Stadt sind außerordentlich rar, immerhin ist uns ein epochales Ereignis recht gut bezeugt, das für meine Ausführungen im folgenden von Bedeutung ist: Ich meine die Einnahme durch Truppen des römischen Feldherrn Lucullus im Jahre 70 v. Chr. Bekanntlich sind die Maßnahmen des Lucullus im Osten sehr bald durch die Neuordnung seines persönlichen Widersachers Pompeius in den Schatten gestellt worden, der im Jahre 64 v. Chr. die römische Provinz Pontus et Bithynia einrichtete.

Ich möchte Sie nun auf ein epigraphisches Problem aufmerksam machen, das ich mit der Auswertung eines neuen Inschriftenfundes glaube lösen zu können. Es handelt sich um die **Ära der Stadt**. Unter den aus Pontus/Bithynia bekannten Inschriften fällt die Gruppe der amastrianischen dadurch auf, daß in ihr eine ganze Reihe von Datierungen nach einer in dieser Stadt gebräuchlichen Ära vorkommt. Die Häufigkeit solcher Zahlenangaben ist für ganz Nordkleinasien einmalig, und die zu ermittelnden Zahlenangaben gründen sich nicht wenige und keineswegs unbedeutende Daten der römischen Provinzialgeschichte im Osten.

(*) Dr. Christian MAREK Seminar Für Alte Geschichte der Philipps - Universität Wilhelm - Röpke Str. 60 - 3550. Marburg - Deutschland

Seit der Veröffentlichung der ersten Inschriftenfunde aus Amasra ergaben sich Anhaltspunkte für einen in Pontus - Bithynia ungewöhnlich hohen Beginn dieser Ära, die - wie sonst nur eine durch Münzen bezeugte Ära, Sinopesweit in die römische Republikzeit hinaufging. Die bedeutende Küstenstadt Sinope war in demselben Jahr wie Amastris - 70 v. Chr. - von Lucullus belagert und in Besitz genommen worden, ein Ereignis, das vor allem bei Memnon von Herakleia ausführlich berichtet wird. Dabei ist bemerkenswert, daß die Bürgerschaft von Lucullus rücksichtsvoll behandelt wurde und die Freiheit erhielt, und so überrascht es nicht, wenn die Stadt noch auf Münzen der Kaiserzeit neben einer Ära, die auf die Gründung der römischen Kolonie durch Caesar (45 v. Chr.) zurückgeht, eine andere Ära führt, die vom Jahr 70 v. Chr. beginnt.

Ogleich im Jahre 1847 der italienische Gelehrte Caelestini Cavdoni auf die Parallele zu Sinope hingewiesen und die Vermutung geäußert hatte, daß auch die städtische Ära von Amastris ihren Beginn im Jahre 70 v. Chr., dem Jahr der Einnahme und Befreiung durch Lucullus, festsetzt, gewann in der Forschung eine andere Hypothese die Oberhand. Ihr zufolge zählte die Stadt Amastris ihre Jahre nach der Einrichtung der Provinz durch Pompeius 64 v. Chr., jener umfassenden politischen Neuordnung des Gebietes, die sich in einem uns nicht bekannten Ausmaß noch in der Kaiserzeit auf eine **lex Pompeia** gründete. Diese Hypothese stellte Gustav Hirschfeld im Jahre 1888 auf, und sie ist in der wissenschaftlichen Literatur bis heute vorbehaltlos akzeptiert worden. Babelon Reinach benutzten sie bei der Datierung republikanischer Münzen der Stadt. Sowohl Cagnat in IGRB Band III (1906) als auch Ernst Kalinka, der 1933 die bis heute umfangreichste Sammlung amstrianischer Inschriften veröffentlichte, machten von ihr Gebrauch. Sie fand weiterhin Anwendung auf Inschriften von Abonuteichos (heute Inebolu) und Kytoros (heute Gideruz), und zuletzt verließ sich auch Louis Robert bei der Datierung einer neuen, von ihm 1963 in Amasra kopierten Inschrift, auf die Annahme der Pompeianischen Ära.

Diese Annahme ist falsch. Den Beweis liefert eine neue, von mir im vorigen Jahr aufgenommene Inschrift im Museum von Amasra. Es handelt sich um einen Säulenschaft aus rötlichem Marmor mit Ehreninschrift für Kaiser Claudius und Stadtgemeinde: **Autokratori Tiberio Klaudio Kaisari Sebasto Germaniko kai to demo**, gestiftet vom **Agonomos** Dioynsios im Jahre 121 (AKP) der Stadt. Brächten wir die Pompeianische Ära auf dieses Datum zur Anwendung, so gelangten wir in das Jahr 57, mithin in die Regierungszeit Neros. Setzen wir dagegen die Lucullische Ära ein, kommen wir auf das Jahr 51 n. Chr., als Claudius

Kaiser war. Die längst in Vergessenheit geratene These Caelestini Cave-donis erhält also eine glänzende Bestätigung: daß nämlich die Einnahme von Amastris im Jahre 70 offensichtlich den Beginn der lokalen Ära markiert.

Wenn wir diese Erkenntnis zum Ausgangspunkt einer Durchmusterung der Inschriften von Amastris nehmen, so stoßen wir auf überraschende Fügung bislang unbeachtet gebliebener Sachverhalte, die allesamt das Ergebnis untermauern. Eine Auswahl möchte ich im folgenden kurz erörtern.

Die **Inschrift Nr. 1** (Kopie) wurde 1933 von Kalinka publiziert. Die Ergänzungen stammen von Kalinka. Die erhaltenen Buchstaben geben im unteren Teil ein städtisches Ärendatum, 277, zu erkennen, im oberen Teil eine Kaisertitulatur mit Septimius Severus, Caracalla und Julia Domna. Die Anwendung der Pompeianischen Ära brachte Kalinka auf das Jahr 213 n. Chr., aber die Schwierigkeit im Hinblick auf Septimius Severus war ihm bewußt, denn er schrieb: «Das Jahr 213 erklärt den Wegfall des schon im Februar 212 ermordeten Geta, läßt aber die Nennung des bereits um ein volles Jahr früher verstorbenen Sept. Severus doppelt auffällig erscheinen». Setzen wir nun die Lucullische Ära ein und datieren die Inschrift in das Jahr 207 n. Chr., so befinden wir uns zwar noch zu Lebzeiten des Kaisers Sptimius Severus, werden aber auf den ersten Blick mit einer anderen Schwierigkeit konfrontiert: daß die Kaisertitulatur zu dieser Zeit kaum ohne die Nennung des Geta denkbar ist. Freilich löst ein genauer Blick auf die Beschreibung des Steins die Schwierigkeit nicht nur auf, sondern erbringt geradezu den Beweis für die Richtigkeit des Datums 207: Gegen Ende der Zeile 3, wo Kalinka die Beinamen **Parthicus** und **Britannicus** für Caracalla ergänzt hatte, befindet sich eine Rasur. An dieser Stelle kann nichts anderes als der Name Getas gestanden haben, welcher bekanntlich der **damnatio memoriae** zum Opfer fiel.

Ebensowenig wie die Ergänzungen Kalinkas in der besprochenen Inschrift halten diejenigen Hirschfelds in der **Inschrift nr. 2** (Kopie) einer Überprüfung stand. Auch hier finden wir ein Ärendatum, das Jahr 229 der Stadt, unterhalb einer Kaisertitulatur, die allerdings bis auf einen geringen Rest weggebrochen ist. Allein dieser Rest ist sehr wichtig, heißt es doch: **und ihre (Plura) Kinder und das ganze Kaiserhaus.** In die formelhafte Ehrung waren demnach die Kinder von mindestens **zwei** Angehörigen des Kaiserhauses einbezogen. Hirschfeld kam zu dem Ergebnis, daß die Kaiser Marcus Aurelius und Lucius Verus gemeint sein müssen und rechnete mit der Pompeianischen Ära das Jahr 165 aus. Es war ihm aber entgangen und blieb auch in der Folgezeit unbe-

merkt, daß der Ausdruck **und ihre Kinder und das ganze Kaiserhaus** - ausgehend vom Datum 165 - gar nicht auf Marcus Aurelius und Lucius Verus bezogen werden kann: Denn Verus, 164 mit der Tochter des Kaisers Annia Aurelia Galeria Lucilla verheiratet, besaß - soviel wir wissen - keine Kinder. Der Ausdruck galt folglich einem anderen Namenpaar und die Ergänzungen Hirschfelds (gegen die man übrigens noch weitere Argumente ins Feld führen kann, worauf ich aber jetzt verzichten) müssen fallengelassen werden. Die Datierung nach der Lucullischen Ära, umgerechnet das Jahr 159 n. Chr., macht deutlich, wenn die Bezeichnung meint: Es kann sich nur um die Kinder des **Marcus Aurelius Caesar** und der **Faustina Minor** handeln, die hier an der Seite des regierenden Kaisers Antoninus Pius genannt waren. Ich habe meine Ergänzungsvorschläge **exempli gratia** unter nr. 2a angeführt.

Die **dritte Urkunde**, auf die ich kurz eingehen möchte, ist ein Neufund im Museum von Amasra. Die Marmorbasis mit Profil offenbar die Statue eines Satyrn. Sie wurde zusammen mit einem Altar von dem **Ephebarches** Caius Heliophontos im Jahre 201 der Stadt, also 131 n. Chr. gestiftet für die **aeternitas imperii** des Kaisers Hadrian. Das neu errechnete Datum fügt sich auf das beste in den Rahmen unserer historischen Erkenntnisse ein: Denn es weist gerade in das Jahr, für welches die Anwesenheit des Kaisers in Bithynien am Ende seiner zweiten Kleinasienreise (129 - 131 n. Chr.) mehrfach belegt ist. Ich halte es für wahrscheinlich, daß er auch Amastris besucht hat und die Errichtung des Altars aus diesem Anlaß vorgenommen wurde.

Auch in der seit langem bekannten **Inscription nr. 4** wirft die Anwendung der Lucullischen Ära neues Licht auf eine bemerkenswerte Textstelle. Sie stammt vom Heiligtum des Zeus Bonitenus auf dem Territorium von Amastris, und ich habe sie im vorigen Jahr, etwa 5 km von der Lokalität des Tempels entfernt im Dorf Gökgöz wiedergefunden und revidiert. In der Urkunde sagt Marcus Aurelius Alexandros, der ein hoher Provinzialbeamter und Priester war, von sich selbst, er sei vom Kaiser geehrt worden:

Der Wortlaut läßt an die Verleihung des römischen Bürgerrechtes denken, auf die der Honorand hier stolz hinweist. Hirschfeld, der auf Grund des Ärendatums die Urkunde nach pompeianischer Zählung in das Jahr 215 datierte, vermutete eine Anspielung auf das Edikt Caracallas, die **Constitutio Antoniniana** des Jahres 212, die allen Freien des Reiches das römische Bürgerrecht verlieh. Auf eine solche allgemeine Maßnahme hätte aber der Honorand hier kaum hingewiesen, denn er wollte ja eine besondere Distinktion seiner Person hervorheben. Dies Argument hatte schon Doub-

let gegen Hirschfeld ins Feld geführt, war aber nicht zu einer befriedigenden Erklärung des Ausdruckes gelangt. Wenn wir die richtige Datierung nach der Lucullischen Ära, mithin das Jahr 209, zugrundelegen, löst diese Schwierigkeit sich auf: Denn die Constitutio Antoniniana gab es noch nicht, und der Provinziale konnte das römische Bürgerrecht noch als Auszeichnung vorweisen. Noch besser verständlich wird die Formel freilich erst durch eine weitere Beobachtung: Der **Theos Antoneinos** genannte Kaiser dürfte kaum **Caracalla** sein, da im allgemeinen die Divinisierung erst nach dem Tode ausgesprochen wird. Der Honorand bezieht sich also nicht auf eine Ehrung des zu dieser Zeit regierenden Kaisers sondern weist auf eine ihm schon vor längerer Zeit verliehene Privilegierung zurück. Welcher Kaiser ist dann hier gemeint? Gegen **Antoninus Pius** sprechen die große zeitliche Differenz und die Tatsache, daß der Honorand das Gentilnomen **Aurelius** trägt. Mithin bleibt meines Erachtens nur **Marcus Aurelius** übrig als der Kaiser, der hier mit **Theos Antoneinos** gemeint war, und der unserem Marcus Aurelius Alexandros das römische Bürgerrecht verliehen hatte.

Meine Damen und Herren, ich lasse es bei diesen Beispielen bewenden, um die Existenz einer Lucullischen Ära in der paphlagonischen Küstenstadt Amastris aufzuzeigen und zu sichern, weise aber darauf hin, daß dieselbe Korrektur auf eine ganze Reihe weiterer Inschriften und Münzen von Amastris, Kytoros und Abonuteichos angewandt werden muß, woraus sich nicht wenige prosopographische und chronologische Konsequenzen ergeben.

Städtische Ären in Kleinasien sind ein Gegenstand, der vor allem in der epigraphischen und numismatischen Spezialliteratur behandelt ist und leider kaum Berücksichtigung findet in den historischen Abhandlungen insbesondere über die römische Herrschaft und ihre Entstehung im Osten. Das Beispiel der vorschnellen Postulierung einer Pompeianischen Äre in der römischen Provinz Pontus et Bithynia zeigt, wie wichtig eine differenzierte Analyse der lokalen Verhältnisse für die Geschichte der Provinz ist. Die neugewonnene Lokalära von Amastris ergänzt sich mit denen von Kytoros, Abonuteichos und Sinope und führt uns zu der bemerkenswerten Feststellung, daß einige von Lucullus gut behandelte Städte an der Küste über Pompeius hinaus, der ja bekanntlich alle von seinem Vorgänger getroffenen Verfügungen rückgängig machte, ihre Jahre nach Lucullus Andenken zählten.

Wie schnell läßt man sich dazu verleiten, durch gängige Schablonen wie «Neuordnung des Ostens» «Lex Provinciae» in allen Bereichen eine epochale Maßnahme des Pompeius wirksam zu sehen. Aber vor Ort stellen sich die Dinge dann doch oft anders dar, als aus dem Blickwinkel Roms.

Ich danke Ihnen für Zuhören.

Christian Marek
FORSCHUNGEN IN PAPHLAGONIEN

Nr. 1

ΙΟΥΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ Α· ΕΠΙΤΙΜΙΟΥΣΕΥΗΡΟΥ,
ΑΔΙΑΓΗΝΙΚ Ο Υ· ΠΑΡΟΙΚΟΥΜΕΙΣΤΟΥΚΑΙΑΥΤΟΚΡΑΤΟΣ,
ΕΙΝΟΥΑΥΓΟΥΣΤΟΥΣΕΒΑΣΤΟΣ,
ΣΕΒΑΣΤΗΜΗΤΡΟΣΚΑΣΤΡΩΝΚΑΙΟΥΣΕΥΝΠΑΝΤΟΣΕΔΙΚΕ
ΝΗΣΚΑΙΙΔΙΝΟΥΔΙΑΜΟΝΗΣΚΑΙΕΦΑΣΕΥΝΚΑΝΤΟΥΚΑΙΔΗΜΟΥΣ
ΕΤΡΙΑΝΔΗΛΟΝΓΙΔΙΑΝΩΣΤΡΟΥΦΟΥΕΦΗΑΡΧΗΣΑΙΤΩΣΟΞΕΙ
ΝΟΝΔΙΟΝ ΥΙΟΥ ΤΗΠΑΤΡΙΔΙΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΣΕΥ

[Ἰὼρ τῆς τοῦ θεοῦ Αὐτοκράτορος Καίσαρος Αἰουλίου Σεβαστοῦ Σεβήρου (Ἡρην-
κος Σεβαστοῦ Ἀρμενίου) Ἀδελφικῶς Παρθικού μεγίστου καὶ Αὐτοκράτορος
Νέρου Αἰουλίου Ἀντωνίνου Αὐγούστου Σεβαστοῦ Παρθικού Ἡριανέου
μεγίστου καὶ Βουλῆς Ἀθήνης Σεβαστοῦ μητρὸς κίστρων καὶ τοῦ σὺνπαντος οἴκου
αὐτῶν συντάξας καὶ νείκης καὶ αἰνέσει διαμενῆς καὶ ἐκδῆς συντάξων καὶ δήμου Περ-
σιανῶν, καὶ
μετὰ καὶ τῶν δήμων Ἀμαστριανῶν Ἀντιοχευῶν (Ἰούρου Ἀντιοχευῶν τῶ Ἰού) ἔχει
..... τον διανοήσει τῇ πατρίδι τῶν δήμων ἀποσκευάσας, οὐ
.....

2. 3 gegen Ende Rauri:

Nr. 2

ΚΝΩΝΑΥΤΩΝΚΑΙΟΥΣΥΝΠΑΝΤΟΣΟΙΚΟΥΤΩ
Π· ΤΟΥΑΝΕΚΑΙΔΗΜΟΥΤΟΥΑΜΑΣΤΡΙΑΝΩ
ΩΠΑΔΙΑΝΟΥΑΥΕΙΤΟΥΠΡΕΒΕΥΤΟΥΚΑΙΑΥΤΩ
ΝΗΙΑΣΕΝΤΩ·ΟΚΕ·ΕΥΕΙΕΠΙΤΩΝΠΕΡΙΩΝ
ΑΡΧΟΝΤΑΡΧΟΝΤΩΝΑΝΕΚΕΤΗΕΛΕΥΣ
ΚΑΕΚΑΙΤΗΚΑΤΕΠΙΚΕΙΜΕΝΩΣ
... ΑΙΣΑΧΑΕΚΑΤΕΚΑΤΕΚΤΗΝΩΝ
ΑΡΧΟΝΤΩΝΠΡΟΜΩΝ

[Τῆς πατρίδος καὶ νείκης καὶ αἰνέσεως]
[Ἰουλιανὸς τῶν Κυρίων Αὐτοκράτορων καὶ τῶν τῶν]
καὶ αὐτῶν καὶ τοῦ σὺνπαντος οἴκου τῆς Σε-
βαστοῦ καὶ Βουλῆς καὶ δήμου τῶν Ἀμαστριανῶν, καὶ Α·
Ἀρμενίου Ἀντιοχίου τοῦ μεγίστου καὶ ἀντιοχευῶν
... καὶ τῶν Σκῶν ἔχει καὶ τῶν περὶ τὴν δόξαν
ἀρρενῶν ἀρχόντων ἀνέστηκεν ...
καὶ καὶ τῇ κατανευσμένη λαοῦ ...
... στήριξ ἀποκατεστήσῃ καὶ τῶν περὶ τὴν δόξαν
ἀρχόντων καὶ ὡς [Καλαυδῶν ...

Nr. 2 a

[Ἰούρ τῆς Αὐτοκράτορος Καίσαρος Τίτου Αἰλίου Ἀδριανοῦ Ἀντινεύων
Σεβαστοῦ Εὐσεβίου]
[πατρός πατρίδος καὶ Αἰρηλίου Καίσαρος, τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, καὶ ἀποκατείνης
ἐκαστοῦ, καὶ τῶν τῶν]
καὶ αὐτῶν καὶ τοῦ σὺνπαντος οἴκου τῶν Σεβαστοῦ καὶ ἱερῆς συντάξεως
καὶ δήμου [Ρωμαῖ]-
ων καὶ Βουλῆς καὶ δήμου τοῦ Ἀμαστριανῶν ----- καὶ Α.)
5 [Ἀρμενίου Ἀντιοχίου τοῦ μεγίστου καὶ ἀντιοχευῶν d βασιλῶν ἀντιοχῶν]-
[Ἰούρος ἐν τῇ θεῷ] ἔχει καὶ τῶν περὶ Π [----- τῶν βασιλῶν καὶ τῶν Ἡρα]-
άρχωντων ἀρχόντων ἀνέστηκεν [----- καὶ τῶν]
καὶ, καὶ τῇ κατεκτεταμένη λαοῦ ----- καὶ τῶν]
[δύο] καὶ ἀποκατεστήσῃ
10 [----- ἀρχόντων καὶ ὡς]

Nr. 3

Ἀγαθὴ Τύχη
Ἰούρ τῆς Αὐτοκράτορος Καίσα-
ρος Σεβ. Τραϊανοῦ Παρθικού υἱοῦ
θεοῦ Νέρου υἱοῦ Τραϊανοῦ
5 Ἀδριανοῦ Σεβαστοῦ ἡγεμο-
νίας τε καὶ αἰνέσει διαμενῆς
καὶ νείκης καὶ ἱερῆς συντάξ-
του καὶ δήμου Ῥωμαίων καὶ
Βουλῆς καὶ δήμου τοῦ Ἀμαστρι-
10 ανῶν καὶ Γάιος Ἡλιουπόλεως
ἐπιβουλῆς ἐν τῇ θεῷ
ἔχει καὶ τῶν περὶ Α· Αἰλίου
ν? Αἰλιανῶν ἀρχόντων τῶν οὐ-
τινων οὐν τῇ βασιλῇ ἐκ τῶν
15 ἰδίων κατασκευάσας ἀνέ-
στηκεν ἐντρίφας καὶ τοὺς
ὡς αὐτῶν ἐκέρχους.

Nr. 4

Ἀγαθὴ Τύχη ν θεῷ [ἐπαρῆς εἰς Βουλὴν
Ἡρα[νοῦ] Αἰρηλίου Ἀδελφικῶς Γαίου τοῦ
καὶ Ἀρμενίου τοῦ μεγίστου καὶ γενεάρχου
5 ἐκαστοῦ καὶ κίστῶν τῶν ἱερῶν τῶν
καὶ τροφῆς ἀποκατείνης καὶ πρώτου ἀρχόντος
καταρτισμένου τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ
ὁ γενεάρχης καὶ προστάτης καὶ κίστης καὶ τρο-
φῆς καὶ ἀρχιερέως τοῦ Πόντου, ὁδῶν τῶν μεγί-
10 στων ἀρχῶν τῆς κατεκτεταμένης Ἀμαστριανῶν
ἐκδῆς ἐπιβουλῆς καὶ Πονταρχῆς τετρα-
βελῆς υἱὸς θεοῦ Ἀντινεύων καὶ αὐτῶν τῆς
κατεκτεταμένης τετραβελῆς κατεσκευάσας
τοῦ ναοῦ μετὰ παντὸς τοῦ κόσμου καὶ
ἀπέρχοντος ν ἐν τῇ θεῷ ἔχει καὶ

AN EPIGRAPHICAL SURVEY IN THE KIBYRATIS 1984¹

I

Alan S. HALL*

The ancient city of Kibyra lies on high ground immediately above and to the west of the modern town of Gölhisar, in the south western corner of Burdur İli, backed by a mountain range which supplied abundant water both to the city and to the plain which it overlooks, where the Horzum Çayı flows north to join the Dalaman Çayı. Some 10 km. to the east, in a corner of this plain, lies Lake Gölhisar. The level of the lake has fallen by several metres since the Roman period, and what was once an island, on which there is a substantial ancient site, with evidence of occupation from the Early Bronze Age to the late Medieval period, is now a peninsula. The Gölhisar plain is one of a series which lie within the mountains which fringe the south western edge of the Anatolian Plateau. There is easy access to it from the upper stretch of the Büyük Menderes valley, by way of Denizli and Acıpayam, and one of the ancient roads from the West coast to Pamphylia passed through it.

The ancient evidence demonstrates that the territory of Kibyra extended beyond this plain to the Tefenni ovası, as far as the line of the Eren Çayı (the ancient Lysis), and suggests that a common boundary with the state of Sagalassus was established there. To the north, the low hills which divide the Gölhisar plain from that of Acıpayam probably formed a border, while to the south east its control stretched as far as the northern shoreline of the now-drained Lake Söğüt, creating a large, densely populated territory.

According to Strabo (631), there was a mixed population in the Roman period. Four languages were spoken: Lydian, the language of

(*) Alan S. HALL, Department of Classics, University of Keele - England

(1) I wish to thank the officials of the Directorate General of Antiquities & Museums, Ministry of Culture & Tourism, for their assistance in obtaining the permit upon which this work is based. I am also very grateful to the Director of the Burdur Museum, Bay Mehmet Türkmen, who was helpful on all occasions; and to the Ministry's representative, Bay Ramazan Peker, for his patience; and I owe a great deal to the local officials in the towns and villages which we visited, where we enjoyed friendly and hospitable assistance from those we met.

early incomers from the north; Solymanian, spoken by the indigenous inhabitants; Pisidian, brought by the most recent invaders; and Greek. Among these the Pisidians, who probably arrived in the Third Century B. C. from the east, had created a state out of its various elements, and dominated it thereafter. They continued to assert their common Pisidian heritage in association with neighbouring communities, such as that of Tabai to the west and Hierapolis to the north, and to present Pisidian deities on their coinage well into the Roman period. The strength of the state is shown by Strabo's information that it could raise an army of 30,000 infantry and 2,000 cavalry. Nevertheless, its ruler Moagetes chose not to oppose a detachment of a Roman army led by Manlius Vulso which invaded the territory in 189 B. C., and instead paid a large sum to protect it from damage.

At some stage Kibyra came to dominate its smaller neighbours, Bubon, Balbura and Oenoanda, which lie further south, and with them formed a Tetrapolis whose leaders were closely associated by marriage and other ties, and probably by Pisidian descent. Thus the area we call the Kibyratis, the political expression of ancient Kabalis, was a region lying between Caria, Lycia and Phrygia, in which the Pisidian minority was politically the strongest element. Kibyra enjoyed freedom from Pergamene rule and a treaty with Rome until the Tetrapolis was broken up by Murena in the aftermath of the disasters of the Mithridatic War; by 82 B. C. its territory had been attached to the Province of Asia, while the other three cities went to the Lycian League, an arrangement which in 43 A.D. carried them into the province of Lycia with Pamphylia. Although Roman administrative arrangements placed Kibyra and its southern neighbours in two different provinces, the close family ties between the wealthy families of the Kibyratis were maintained throughout the Roman period.

II

Kibyra and its surroundings were visited in the Nineteenth Century by a series of travellers who made valuable topographical observations and copied many ancient texts. In the late 1940s and 1950s Professor George Bean visited the area frequently and contributed much to our knowledge of its ancient sites and inscriptions. In the 1970s Professor Ümit Serdaroglu, with a team from Ankara University, carried out several seasons of topographical survey at Kibyra itself, and produced an excellent site-plan. However, no comprehensive collection of epigraphical material has yet been produced. The records of what has been published, with some unpublished material, are housed in the Academy in

Vienna, which has long proposed to publish all the known Classical inscriptions in Volume II.5 of the series *Tituli Asiae Minoris*, a project left unfinished by Professor Bean at the time of his death in 1977.

The aim of the new survey is to complete this task by establishing the texts of all the Classical inscriptions, mainly of the Roman period, which survive in the Kibyratis region, that is, on the sites and in the territories of Kibyra itself (Göhlhisar), Bubon (İbecik), Balbura (Çölkayı) and Oenoanda (İncealiler). The British Institute's survey at Oenoanda² has already added a substantial number of new texts from that site.

III

During a short first season which lasted from 11th to 28th September, I was accompanied by Bay Ramazan Peker of the Aydın Museum, who acted as the Ministry's representative. We visited most of the villages and ancient sites in the parts of the Burdur İli which are dependent upon Göhlhisar and Tefenni.

Little new material was seen at Kibyra. At Bubon, south of İbecik, some texts were recorded which were not seen by Schindler and Bean³. The only Classical site known between Bubon and Oenoanda lies below Maşta, on a tributary of the Seki Çayı, but it produced no epigraphic material and must remain unidentified. Can it be Orloanda?

In the Tefenni ovası, the ancient material in Tefenni itself confirms that it lies on an ancient site. On a height above the village of Sazak there is another, probably Alastos, which we did not visit. The site near Hasanpaşa continues to produce new material to add to what has been recorded in the past. This included the only Latin text found during the survey, seen in the Kavakdibi mahalle of Hasanpaşa (Plate 1). A statue - base honours the Emperor Claudius, and was erected by C. Iulius C. f. Fab(ia) Rufus, who is already known from a dedication which Ramsay published⁴.

Most of the eighty - two new texts were funerary. In the Göhlhisar plain the predominant type was the funerary column. Plate 2 shows a typical example from the village of Uylupınar, close to Lake Göhlhisar.

2. See *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1983), 145 - 149.

3. F. Schindler, *Die Inschriften von Bubon (Nordlykien)* (1972).

4. W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia*, Vol. 1 (1985), 318, no. 118

Of the texts recorded by earlier travellers, only a small number were re-discovered. Most have now disappeared, in the intensive agricultural and building activities of recent years, which has brought new inscriptions to light. This process has also led to the destruction of many of the smaller ancient buildings in the open countryside, particularly rural sanctuaries and herons, of which the shattered remains were shown to us in several places.

IV

An important inscription was brought to our attention in the kasaba of Yusufca, which lies 5 km. north east of Kibyra, from where it had clearly been transported at an earlier date. The stone carries parts of two official letters which can be dated to the Second Century A. D. The first is addressed to the authorities of Kibyra by Claudius Eteoneus, member of a well-known family of Cyzicus, probably acting as a **curator reipublicae**, who explains that he has been in touch with the Emperor - probably Marcus Aurelius - about problems which the city has experienced in enforcing regulations concerning the use of water supplies. He now sends them a copy of the Emperor's reply, so that it can be set up beside a bath - building in the city, in order that «they» (some group which has been ignoring the regulations, and probably refusing to pay), «may for the future take greater care not to disturb any of the arrangements made for the safety (of all?)».

What survives of the Emperor's letter confirms that his subordinate has done the correct things. There then follows a series of fragmentary, tantalisingly incomplete remarks on the problems of distributing water fairly between three groups who need it: 1) those concerned with bath - buildings and private houses; 2) farmers; and 3) those who look after grazing animals. This is the first such document to appear in Asia Minor, indeed anywhere in the Roman Empire, and is a valuable addition to what is already known from Italy, Spain and North Africa of Roman official attitudes to the problems of regulating and maintaining water supplies.

PISIDIAN ANTIOCH : FINDS IN THE MUSEUMS OF KONYA, AFYON AND ISTANBUL

Dr. Marc WAELEKENS*

In 1982 and 1983 a team directed by Dr. Stephen Mitchell completed a survey of the site and the monuments of the Roman colony of Pisidian Antioch (Yalvaç)¹. The writer dealt with the architecture dated to the Roman period. However, some of the finds from the excavations directed by W. M. Ramsay in 1912² and by D. M. Robinson in 1924³, in the mean time had been removed to the archaeological museums at Istanbul, Konya and Afyon. Between 10 July and 8 August this material, which had to be incorporated into our final publication on Pisidian Antioch, has been recorded by the writer.

Once again I would like to thank Dr. S. Mitchell who charged me with this research, as well as the Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, and especially Dr. Nurettin Yardımcı, for granting permission to carry out this study. I also would like to thank Dr. Nuşin Asgari, director of the Istanbul Museum, Ismail Karamut and Necip Cay from the Konya Museum, as well as Saadet Özgündüz and Ahmet Ilaslı from the Museum at Afyon, for giving me every possible help during my research. In October 1984 I also could xerox all the notes and drawings, made by the late Frederick J. Woodbridge Jr. in 1924, now kept in the American Academy at Rome. I would like to express here my feelings of deep gratitude towards the Woodbridge family, and towards Prof. Fr. Brown and Prof. R. Scott, who gave us access to this valuable material.

(*) Doz. Dr. Marc WAELEKENS, Seminarie Voor Archeologie Blandijnberg 2, 9000, GENT - BELGIUM

(1) See already S. Mitchell, *AnatSt* 33, 1983, 7 - 9; *id.*, *I. Araştırma sonuçları toplantısı*, Istanbul 1983, 79 - 81.

(2) W. M. Ramsay, *The Athenaeum* 4427, 31 August 1912, 226; *id.*, *JRS* 8, 1918, 107-145.

(3) D. M. Robinson, *AJA* 28, 1924, 435 - 444; *id.*, *The Art Bulletin* 9, 1926, 5 - 69.

My research was sponsored by the National Fund for Scientific Research, Belgium.

Altogether some 120 fragments or objects have been recorded, measured, drawn and photographed in the three museums. Most of them were pieces of architecture (36) or inscriptions (55). Yet, there were also 12 statues, 7 statuettes⁴ (Fig.: 1) and 6 portraits⁵, besides a limestone table-leg, an anepigraphical altar dedicated to Cybele and Helios⁶, a bronze receptacle, a fragment of a garland ostotheca, and finally a fragment of a sun-dial in Phrygian marble. Some of these objects, especially the inscriptions, had already been published before.

The study of the architectural elements was necessary to complete the reconstruction of the buildings, which confirms, with a few minor changes, the reconstructions drawn by the late Frederick J. Woodbridge Jr. for D. M. Robinson⁷. A first series of pieces of architecture belonged to the so-called Temple of Augustus. They include among others four blocks of the bucranium and garland frieze, whose material, dimensions and the finding spot according to the excavation notes of D. M. Robinson now at our disposal, leave no doubt that it belonged to the temple itself and not to another part of the sanctuary, as has been suggested recently⁸. That a second frieze made of tendrils decorated the upper part of the external cella walls, is made clear by some fragments, where the tendril springs from the edge of the capitals which crowned the corner pilasters of the cella. As a result the temple possessed two friezes: a tendril frieze running along the upper part of the cella walls as in the Temple of Augustus and Roma at Ancyra, and a garland and bucranium frieze supported by the architraves, which can be compared with the frieze of the slightly younger temple at Pessinus, where the garlands however are carried by Putti⁹.

(4) See for instance J. G. C. Anderson, *JRS* 3, 1913, 276 fig. 54; 277 fig. 55; 278 - 279 figs. 56 - 57.

(5) D. M. Robinson, *AJA* 30, 1926, 124 - 136; W. M. Ramsay, *JHS* 50, 1930, 263 - 264 fig. 1; J. Inan - E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London 1966, 59 no. 8 pl. VI, 1 - 2; 79 no. 50 pl. XXXII, 1 - 2; 80 no. 51 pl. XXXII, 3 - 4; 207 no. 285 pl. CLX; 208 no. 287 pl. CLXII, 1; CLXIII; 209 no. 288 pl. CLXIV, 1 - 2.

(6) See D. M. Robinson, *The Art Bulletin* 9, 1926, 45 fig. 66.

(7) Cf. already D. M. Robinson, *The Art Bulletin* 9, 1926, figs. 1.3, 67.

(8) K. Tuchelt, *Festschrift K. Bittel*, Mainz 1983, 507 - 508.

(9) See J. Devreker - M. Waelkens, *II. Araştırma sonuçları toplantısı*, İzmir 1984 (in print).

The central piece of the tendril frieze, which originally must have been sitting above the cella door, is now kept in the museum at Afyon¹⁰ (Fig.: 2). On the other hand the only surviving acroterium fragment of the temple has been discovered in the museum at Konya¹¹ (Fig.: 3). These acroteria were the only elements of the temple carved in marble instead of white limestone like the other elements.

Most of the architectural elements in the three museums belonged however to the triple arched gateway which led into the vast square in front of the Temple of Augustus¹². Whereas the construction of the temple proper seems to have started in the middle or late Augustan period, to be completed in the first half of the reign of Tiberius, the archway itself was not inaugurated until the middle of the first century A. D. Among its elements recorded last summer were two representations of Pisidian tribesmen, two fragments of its Triton frieze, a representation of a Capricorn, Augustus' constellation, and three busts of divinities, apparently Poseidon, Demeter (Fig.: 4) and male warrior god (Fig.: 5). They decorated the projecting entablature above the central pilasters¹³. The finishing and the sculptural technique used on these blocks clearly reflect the activity of at least two teams completing the decoration of the archway. At least one of them may also have participated in the decoration of the temple. The use of a drill in the reliefs of both buildings is striking. The Poseidon bust mentioned above even had the pupils of its eyes drilled (Fig.: 6) and therefore can be compared with the same technique used for the masks of the slightly older frieze of the Portico of Tiberius at Aphrodisias¹⁴ and for some of the heads representing foreign people on the porticoes of the Aphrodisian Sebasteion.

Since the archway frieze is full of allusions to Augustus' victories over Mark Antony (war galleys) and the Pisidian tribesmen (trophies, weaponry, victories, kneeling prisoners), since it refers to Augustus' cons-

(10) D. M. Robinson, *The Art Bulletin* 9, 1926, fig. 4.

(11) This acroterium fragment is mentioned by D. M. Robinson, *op. cit.* 18 fig. 127. It was discovered during Ramsay's trial excavation and has to be distinguished from the acroterium found by D. M. Robinson (*op. cit.*, 17 figs. 29 - 30), which I was unable to localize.

(12) D. M. Robinson, *op. cit.*, 26 - 29 figs 38 - 40; K. Tuchelt, *op. cit.*, 518 - 519 Taf. 105, 2; 106, 1 - 3.

(13) D. M. Robinson, *op. cit.* 26 - 29, figs. 38 - 40; K. Tuchelt, *op. cit.*, 518 - 19 Taf. 105, 2; 106, 1 - 3.

(14) See G. Jacopi, *MonAnt* 38, 1939, 86 fig. 7; 95 fig. 11; 135 fig. 13; 146f. figs 14f.; 151 fig. 16; L. Crema, *MonAnt* 38, 1939, 289f. fig. 52; 291 fig. 53; pl V - XXX. XLIV - XLVI.

tellation (Capricorn), and finally since a copy of the *Res Gestae Divi Augusti* was displayed on or somewhere around it¹⁵, the arguments still remain very strong that the sanctuary to which it belonged was dedicated to Augustus. This identification certainly is not contradicted either by the west orientation of the temple, which seems to have been dictated by the relief of the site and also occurs in the Sebasteia at Ancyra, Pessinus and Aphrodisias¹⁶, or by the door in its pediments, since the latter can also be seen in the pediment of the Temple of the Flavian ruler cult at Ephesus.

A last group architectural pieces belonged to a triple city gate¹⁷, clearly set to imitate the archway of the sanctuary of Augustus. They include two reliefs depicting barbarians and a Hippocamp from the frieze. A study of its architectural ornaments suggests a date in the late Antonine period for the city gate, either under Marcus Aurelius or under Commodus. Therefore, even if one cannot exclude the possibility that the C. Julius Asper mentioned in the dedication was the consul of 212, which was Robinson's hypothesis, who therefore dated the monument to the beginning of the third century, he might also have been his father. Some of the original bronze letters of the dedication are now kept in the museum at Istanbul.

The statues, mostly representing priests and magistrates, as well as the portraits from Antioch (including two portraits of Augustus and two of Lucius Verus), will be studied by I. Karamut (Konya Museum). Starting with the second century A.D. most of them seem to have been carved in Docimian marble. Moreover they seem to represent the activity of a single workshop, with traces of its work all over Phrygia¹⁸.

(15) See W. M. Ramsay - A. V. Premerstein, *Monumentum Antiochenum*, 1927.

(16) On Pessinus, see already M. Waelkens in J. Devreker - M. Waelkens, *Les fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinonte 1967 - 1973* IA, Brugge 1984, 52 - 53; on Aphrodisias, see now K. Erim, *V. Kazi sonuçları toplantısı*, Istanbul 1983, 521 - 522 figs. 1 - 2.

(17) D. M. Robinson, *op. cit.*, 45 - 56 figs. 1 and 67.

(18) See J. Inan - E. Rosenbaum (supra n.5) 76 no. 45 pl. XXVIII, 1 - 2; XXIX, 1, 77 no. 46 pl. XXVIII, 3 - 4; XLIX, 2; 79 no. 50 pl. XXXII, 1 - 2; 208 no. 287 pl. CLXII, 1; 209 no. 288 pl. CLXIV, 1 - 2; 209 no. 289 pl. CXLIIV, 3 - 4. Their catalogue numbers 249 (p. 184 pls. CXXXIV - CXXXVI from Akmonia) and 287 (p. 208 pls. CLXII - CLXIII from Antioch) have such closely related bodies that they might suggest a serial production in which only the heads were finished individually.

We are strongly inclined to localize this workshop at Dokimeion¹⁹, rather than at Antioch, where all the marble had to be imported. Some of the Antiochene statuettes and votive stelae also show strong Docimian connections.

With the exception of an official **homonoia**-inscription between the Roman colonies of Antioch and of Lystra, all other, mostly published, inscriptions belonged to the cult of Mên Askaênos (votive inscriptions, Tekmores-inscriptions, anagrams). Most of the stelae, either in marble or in limestone, may have been carved locally. Their shape and decoration (wreaths, crescents, busts, sacrificial scenes) allow their classification into several types, which all belong to the Roman Imperial period.

The results of my research are incorporated into the final publication of the three years of survey at Antioch, which is now being prepared by Stephen Mitchell and myself.

(19) For workshops of sarcophagi and sculpture there see : M. Waelkens, *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage*, *AF* 11, Berlin 1982; A. Hall - M. Waelkens, *AnatSt* 32, 1982, 151 - 155; S. Walker, *World Archaeology* 16, 2 (1984), 213 - 216; M. Waelkens, *From a Phrygian Quarry : The Provenance of the Statues of the Dacian Prisoners in Trajan's Forum at Rome*, *AdA* 89, 1985 (Octobre issue). See also S. Walker, *Libyan Studies* 15, 1984, 83.

Fig. : 1

Statuette of Men from Yalvaç
(Istanbul Museum)

Fig. : 2 — Central block of the tendril frieze from the temple of Augustus
at Antioch (Afyon Museum)

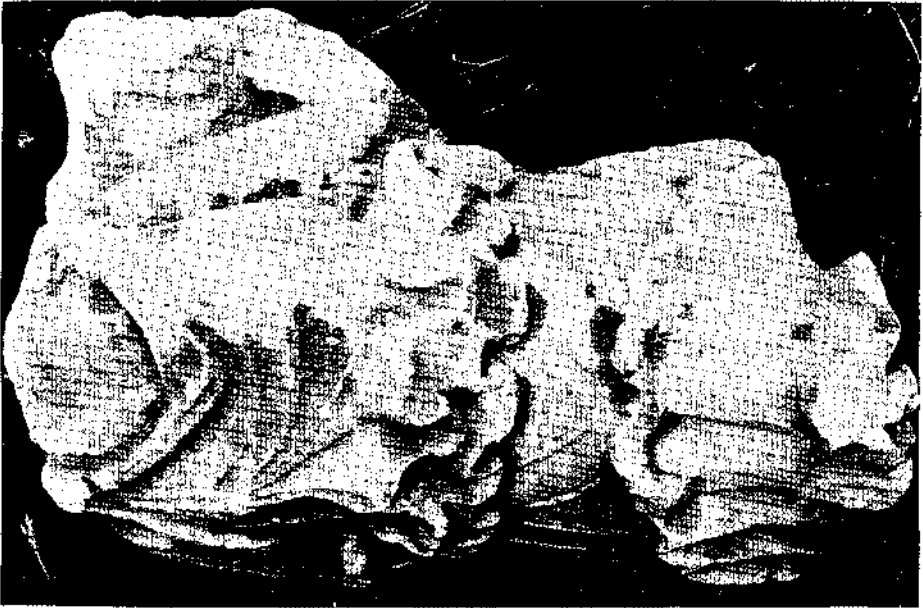

Fig. : 3 --- Acroterium of the Temple of Augustus at
Antioch (Konya Museum)

Fig. : 4 --- Bust of Demeter from the Propylon at
Antioch (Afyon Museum)

Fig. : 5 — Warrior god from the Propylon at Antioch
(Konya Museum)

Fig. : 6 — Bust of Poseidon from the Propylon at
Antioch (Afyon Museum)

1984 YILI İZMİR VE MANİSA İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMAALRI

Recep MERİÇ *

1984 yılı yüzey araştırmaları aşağıdaki yörelerde yürütülmüş, özellikle Aiolis ve Lydia'nın tarihsel coğrafyasına ışık tutacak yeni bilgiler toplanılmasına çalışılmıştır.

AIOLIS YERLEŞMELERİ

Gediz (Hermos) ırmağının Menemen boğazını geçip denize döküldüğü yere kadar olan bölgeyi, Aşağı Aiolis ya da Güney Aiolis olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Gerek Herodotos ve gerekse Strabon, bu bölgede bir çok şehirlerin kurulmuş olduğundan bahsederler. Araştırmalar sırasında bulunan yeni yerleşmeler, eski yazarların söylediklerini doğrular niteliktedir.

Geren : Foça ilçesine bağlı Geren köynün sırtını dayadığı yüksekçe, üstü düz bir tepe üzerinde toplanan seramikler yardımıyla burasının M. Ö. 2. binden, M. Ö. 4. yüzyılın ortalarına kadar iskân gördüğü saptanmıştır (Resim : 1).

Asarlık : Menemen ilçesinin güney-doğusundaki Asarlık köyü yakınındaki, 210 m. yükseklikteki bir tepe üzerinde tesbit edilen küçük bir şehir yerleşmesinde ele geçen seramik parçaları, Arkaik devir için yoğunluk göstermekte, bunun yanı sıra M. Ö. 4. yüzyıla ait Siyah Firnis örneklerine de rastlanmaktadır (Resim : 2).

Kumtepe : Menemen ilçesine bağlı Yahşelli köyünün güneyinde, Gediz ırmağına yakın bir yerde bulunan Kumtepe üzerinde de küçük bir şehir yerleşmesine ait izler tesbit edilmiştir. Toplanan seramikler arasında, M. Ö. 2. bine ait parçaların yanı sıra, Myken çağına ait iki kap parçası dikkati çekmektedir. Bu yerleşme, Arkaik, Klasik, Hellenistik ve Roma çağlarında da devam etmiştir.

(*)Dr.Recep MERİÇ, 9 Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Alsancak - İZMİR
Araştırmalarımıza çeşitli aralıklarla, Sedat Emir, Ergun Demirbek, Adil Meriç,
Nuri Uz, Ercüment Kuyumcu ve Onur Özbaşbuğ katılmışlardır.

Asarlık Tepe : Emiralem bucağına bağlı Beyköy yakınındaki sarp bir tepe üzerinde (Resim : 3) ve bu tepenin batı yamaçlarında görülen kalın şehir duvarları, burada önemli bir Aiol şehrinin kurulduğunu kanıtlamaktadır (Plan : 1). Yüzeyde toplanan seramik, M. Ö. 6. yüzyıl ve M. Ö. 4. yüzyıl ortalarına kadar inmektedir. Tepenin batı yamacında, bir çok teras duvarlarına (Resim : 4) ve evlere ait temel izlerine rastlanmaktadır. Çok kısa bir süre yerleşim gören Asarlık Tepe'nin bilinmeyen Aiolis şehirlerinden **Killa** olabileceği akla yakın gelmektedir. Bu yerleşimin çevresinde çok sayıda kaya mezarlarına da rastlanmıştır.

Yoğurtçu Kale : Geç Bizans dönemi coğrafyasına ışık tutacak önemli bir anıt, Muradiye bucağı, Uzunburun köyü üzerindeki Yoğurtçu Kalesi'dir. Bugüne kadar bir savunma yapısı olarak bilinen Yoğurtçu Kale'nin, aslında tahkim edilmiş bir manastır yapısı olduğunu düşünmekteyiz. İç yapıda görülen görkemli mimari mekânlar ve çok katlı keşiş odaları, bize burasının, her ne kadar kilise izleri henüz tesbit edilememişse de, Gregoras'ın bahsettiği Magnesia (Manisa) yakınındaki bir dağ üzerinde yer alan **Sosandra** manastırı olduğunu göstermektedir (Resim : 25).

SARDIS ÇEVRESİ

Sart Amerikan Kazı Heyeti'nin desteğiyle * yürütülen Sardis çevresi araştırmaları, bu merkez dışındaki Lydia yerleşmelerini ve kalıntılarını tesbit etmek, böylece Lydia bölgesinin Arkeolojik - Topografik değerlendirmelerine katkıda bulunmak amacını gütmektedir. Araştırmalar sırasında, bir çok tahrip edilmiş Lydia çağı Tümülüsleri ve bazı antik köy yerleşmeleri saptanmıştır :

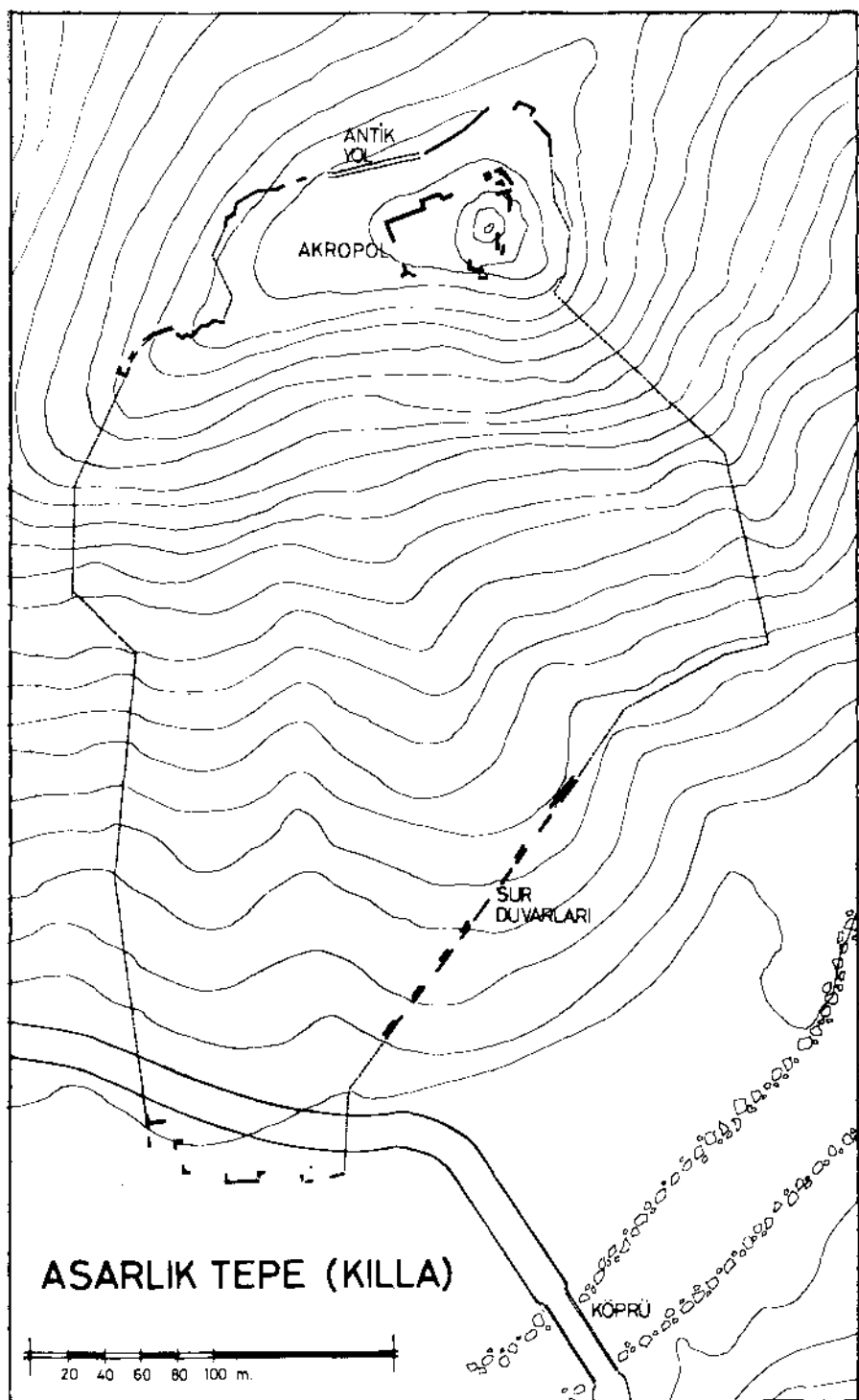
Marmara Gölü : Gölün güney kıyısı, daha önceki yıllarda Sart Kazı Heyeti tarafından incelenmişti. Tarafımızdan gölün güney - batısındaki Taşlıtarla mevkiinde, M. Ö. 2. bin ve Lydia çağlarında iskân görmüş, küçük bir yerleşme tesbit edilmiştir. Kılcanlar köyünün hemen güney batısında, alçak bir kayalık tepe üzerinde yer alan ve daha önce Sart Kazı Heyeti tarafından tesbit edilen höyükteki yerleşme, yaklaşık 300 m. uzunluğunda, 150 m. genişliğinde ve 5 m. yüksekliktedir. Höyük, M. Ö. 2. bin ve Lydia çağında yoğun olarak iskân görmüştür (Resim : 6). Bu höyüğün 1.5 km. kadar kuzeyinde, mezar odası tahrip edilmiş bir tümülüs saptanmıştır. Mezar odası dikdörtgen olup, kline girişin karşısında yer almaktadır. Yoğun tahribata karşın, klinenin dekore edilmediği görülmüştür.

(*) Sart Kazı Heyeti Başkanı Prof. Dr. Crawford H. Greenewalt, Jr.'a, araştırmalar sırasında göstermiş olduğu yardımlardan dolayı teşekkür ederiz.

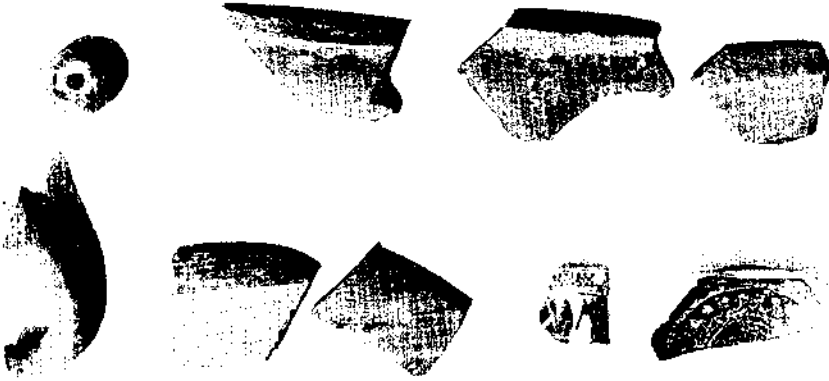
Sardis'in Doğusu : Taytan köyünün kuzey-doğusunda küvet biçimli bir Lydia lahtine ve Durasallı köyünün güney-doğusunda küçük bir antik yerleşmeye rastlanmıştır. Yeşilova köyünde Roma dönemine ait yazıtlar (Resim : 7) ve köyün kuzeyinde de antik bir yerleşme yeri bulunmuştur. Yeşilova'nın kuzey-doğusunda bir grup tümülüs yer almaktadır. Bunlardan birisi gizli kazılarla açılmıştır. Batıya bakan dikdörtgen mezar odası, özenle işlenmiş kireçtaşı bloklardan yapılmıştır (Resim :8). Odanın arka duvarı ise, hemen bütünüyle yıkılmış durumdadır. Mezar odasının üzerinde gözlenen in situ çatı kiremitleri, tümülüsün en çarpıcı özelliğini ortaya koymaktadır. Görüldüğü kadarıyla genellikle boyalı olan bu kompozit kiremit dizisi bütün odanın tavanını kaplamaktaydı. Yeşilova'dan daha doğuda, Alaşehir yolu üzerinde Tombaktepe olarak anılan diğer bir tümülüs bulunmaktadır. Burası daha önce Manisa Müzesi tarafından kazılmış, ancak mezar odasına rastlanamamıştı. Daha sonra, kaçak kazılarla mezar odası bulunmuş ve tahrip edilmiştir. Dromosu doğuya bakan mezar odası, dikdörtgen plana sahiptir. Odanın batısında yer alan klinenin tahrip görmüş olduğu ve ayaklarının lotus, palmet ve rozet motifleriyle süslendiği görülmüştür (Resim : 9). Mersinli köyünün 2 km. kadar doğusunda birkaç tümülüs yer almaktadır. Bunlardan Paşa Çiftliği tümülüsü, Kula yolunun hemen yanındadır. Mezar odası, Kogamos vadisine hakim, hatta Bintepeleli'yi gören yüksek bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Ancak tümülüsün toprak dolusu, mezar odasının tavan bloklarına kadar düzleştirilmiştir (Resim : 10). Odanın doğuya bakan duvarı mavi damarlı beyaz mermerden, tavan blokları ve dromos kısmı ise kireçtaşı bloklardan yapılmıştır. Odanın içinde, çok tahrip görmüş klinenin parçaları izlenebilmektedir. Paşa Çiftliği tümülüsünün 500 m. güney-doğusunda, yine yüksek bir tepe üzerinde, Çataltepe olarak anılan diğer bir tümülüs yer almaktadır. Bu tümülüste, tonozla örtülü olan mezar odasına çok uzun bir dromos ile ulaşılmaktadır. (Resim : 11). Odanın kuzey duvarında, silme profilli küçük bir niş görülmektedir. Odanın ve dromosun esas kısmı mermer bloklardan, geri kalan bölümü ise kaba yonu taşlarla yapılmıştır. Çataltepe tümülüsünün doğusunda, dağlar arasında Soğanlı köyü yer almaktadır. Yapılan araştırmalarla, köyün doğusunda mezarlar ve bazı kalıntılar tespit edilmiştir. Aynı zamanda, köyde de yukarıda bahsedilen bölgeden geldiği söylenen çeşitli yazılı taşlar saptanmıştır (Resim : 12). Kula ilçesine bağlı Gürvenit köyü yakınındaki Asar yerleşiminde yeni yazıtlar (Resim : 13) bulunmuş, bunların çoğunluğunun Artemis Anaitis ve Men Tiamou'ya adanmış steller olduğu gözlenmiştir.

ALAŞEHİR ÇEVRESİ

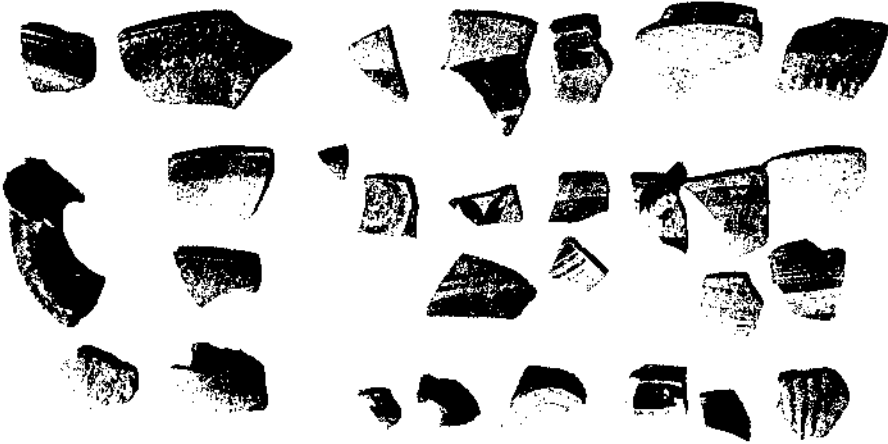
Toygar köyü yakınındaki Yuvacalı mahallesinde prehistorik bir yerleşme yeri, aynı mahallenin kuzeyinde, Hayallı köyü yolu üzerindeki Kalabak Tepe üstünde Hellenistik çağa ait bir gözetleme yapısına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Hayallı köyü içinde yazıtlar (Resim : 14) ve köyün kuzey - doğusunda antik mermer ocakları da, araştırmalarımızla ortaya çıkarılmıştır. Alaşehir'in doğusundaki Badınca köyünün güneyinde, daha önce bulduğumuz bir yazıtta adı geçen Apollon Tumusdes tapınağına ait olabilecek bazı mimari parçalar tesbit edilmiştir. R. Meriç - J. Nollé, *Neue Inschriften aus der umgebung von Philadelphia in Lydien : Badınca*. *Epigraphica Anatolica* 5, 1985, s. 19ff.).

Plan : 1 — Asarlık Tepe (Kıta)

Resim : 1 — Geren, seramik buluntular

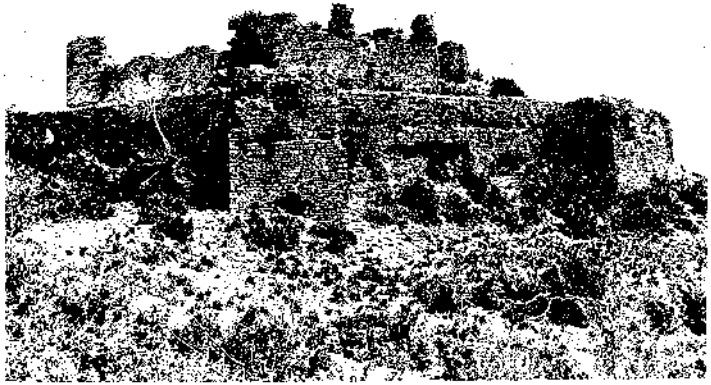
Resim : 2 — Asarlık, seramik buluntular

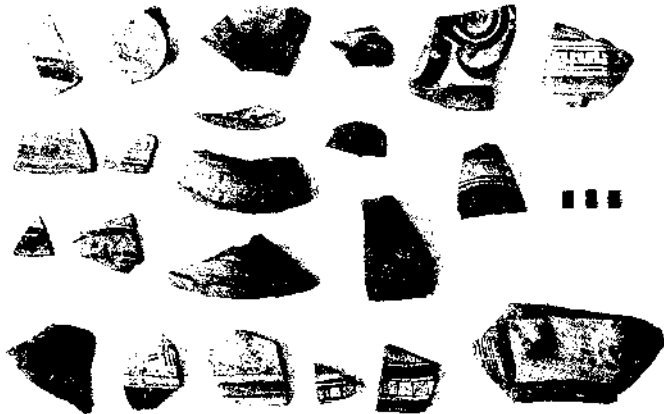
Resim : 3 — Asarlık Tepe, kuzeybatıdan görünüş

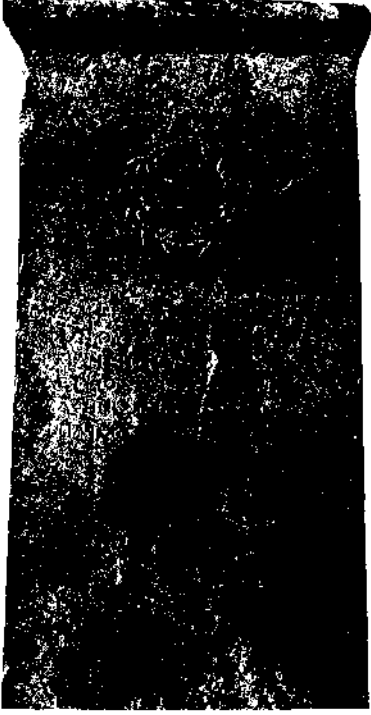
Resim : 4
Asarlık Tepe, teras
duvarları

Resim : 5
Yoğutçu kale
batıdan görünüş

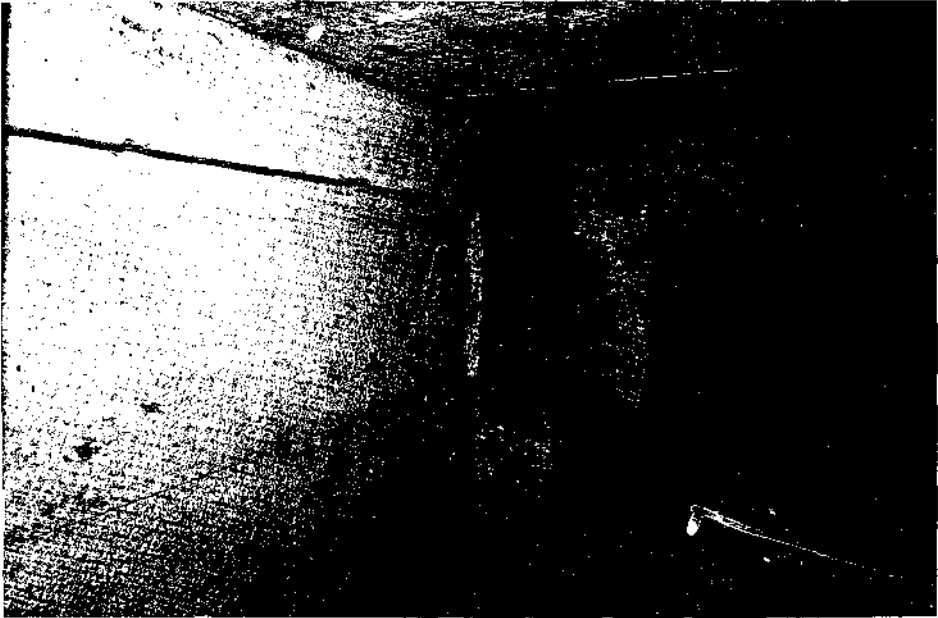
Resim : 6
Kılcanlar Höyüğü,
Lydia seramikleri

Resim : 7 — Aleksandros'a
ait mezar steli

Resim : 9 — Tombaktepe Tümölüsü, Lydia
dönemine ait bezemeli kline
parçası

Resim — Yeşilova yakınındaki tümölüsün mezar odası

Resim : 10 — Paşa Çiftliği tümülüsü, tahrip edilmiş tavan blokları

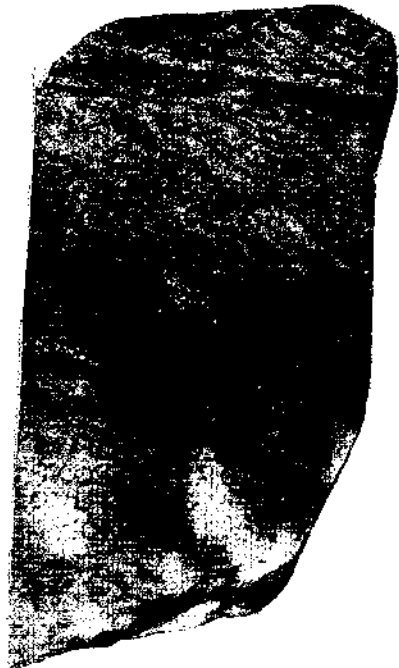
Resim : 11 — Çataltepe tümülüsü, tonozlu mezar odası

Resim : 12 — Soğanlı köyü,
Menekrates'e
ait stel

Resim 13 — Gürnevit -
Asar Ammias'a
ait stel

Resim 14 — Hermippos'a
ait stel,
Hayallı köyü

IONIA ve DATÇA YARIMADASI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI, 1984

Numan TUNA*

1984 yılı çalışma sezonunda Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğümüzün izni ve parasal katkılarıyla, Muğla İlinde Datça İlçesi ile İzmir İli Merkez ve Seferihisar İlçelerinde arkeolojik yüzey araştırmaları öngörülen program itibarıyla gerçekleştirilmiştir.**

Çalışma programımızın ilk aşamasına göre, 1984 yılı Temmuz ayı içinde İzmir İli, Merkez ve Seferihisar İlçelerinde özellikle Cumaovası, Değirmendere ve Kesre yerleşmeleri çevresinde kısa süreli arkeolojik yüzey taramaları yapılmıştır. Saptanan buluntu yerlerinin belgelenmesi yöntem olarak Chicago Üniversitesi tarafından kara Türkiye'si koordinatlarına göre geliştirilen karelemeye göre yapılmıştır¹. 22 x 28 Km²'lik bölümlerden R4 ve R5 kareleri taranmıştır (Şekil : 1). Bu yöntemle göre kodlanan yerleşme noktaları ve alansal büyüklüklerin dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

(*) Dr. Numan TUNA Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik - Mimarlık Fak. Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Alsancak - İZMİR

(**) 1984 yılı sezonunda çalışma ekibimiz Dr. Numan Tuna başkanlığında, Bakanlık Temsilcisi Göksal Yıldırım, Ege Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Ersin Doğer, topograf Ali Aktaş, mimar Atilla Akdoğan ve Alican Deveci'den oluşmuştur.

(1) P. Benedict, «Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması», «Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları, Ed. H. Çambel ve R. J. Braidwood, Edebiyat Fak. (İstanbul: 1980), sh. 107 ff.

**Çizelge : 1984 Yılı Çalışma Sezonunda İzmir İli, Merkez ve
Seferihisar İlçelerinde Saptanan Arkeolojik Buluntu
Alanlarının Dağılımı**

Buluntu Alanı Mevkii	Köyü	Kod. Yerleşme	Alansal (Ha.) Büyükük
Nohuttepe	Palamutarası	R5/16	1.6
Tiskinlik	Çamönü	R5/15	1.5
Ulupınar	Cumaovası	R5/7	8.0
Furunyığı	Değirmendere	R5/13	0.6
Kurucaova	Değirmendere	R5/14	3.75
Şaşalkalesi	Şaşal	—	0.1
Çatalkaya Kalesi	Görece	P5/3	2.4
Altıntepe	Cumaovası	R5/11	10.75
Hantepe	Çileme	R5/3	2.9
Çiftkale	Doğanbey	R4/3	2.9
?	Sancaklıköy	R5/4	1.0
Bulgurca Höyük	Bulgurca	R5/8	1.5
Kemer	Ortaköy	R5/5	1.9
Karatepe	Kunerlik	R5/2	7.0
Çukuraltı	Kesre	R5/6	5.5
Kısıık	Ürkmez	R4/2	18.5

16 buluntu noktasında yapılan yüzey toplamalarında ele geçen çanak - çömlek örnekleri belgelenmiştir. Ayrıca, her yerleşme yerinde yapılan gözlemler 1/5000 ölçekli haritalar üzerine işlenerek, yaklaşık yerleşme planları elde edilmiştir.

Bölgede, üzerinde en uzun süre çalışılan buluntu alanı ürkmez köyü yakınında, Kısıık mevkiinde bulunan antik Lebedos kenti olmuştur. 12 İon kent - devletinden biri olan Lebedos'un² antik kalıntıları üzerinde şimdiye kadar sadece Weber ve Bean tarafından yapılan kısa süreli araştırmalar dışında gerçek bir çalışma yapılmamış olması çalışmalarımızın önceliğini buraya yöneltmiştir³.

(2) C. I. G. No. 2374; Herodotos I 142.

(3) G. Weber, «Zur Topographie der Ionischen Küste. »Ath. Mitt. XXIX (1904), Sh. 288 ff. G. Bean, *Aegean Turkey*, Ernest Benn Ltd. (London : 1972), Sh, 149 ff.

Antik Lebedos kalıntıları Ürkmez ve Gümüldür yerleşmelerine ait arazilerin güneyinde kıyı boyunca uzanan genç alüvyon dolgulu ovanın yeksenaklığını güneydoğu yönünde denize ulaşarak bozan alçak iki tepelik (45 ve 14 m.) ve aralarında kalan düzlük üzerinde yer almaktadır. Bu iki tepenin yer yapısı daha kuzeyde kıyı boyu uzanan az değişikliğe uğramış tortul kayaların devamıdır. Lebedos'un bulunduğu tepeler İzmir'den güneye inen kırık sisteminin üzerine düşmektedir⁴.

Seferihisar - Kuşadası turistik karayolu Lebedos sit alanını ikiye bölmektedir (Şekil 2). Kuzey ve kuzeydoğuda kalan sırtlar nekropolis alanı olarak belirlenmiştir. Lebedos kentinin kalıntıları yeni ve eski karayolunun güneyinde kalmaktadır. Antik Lebedos sit alanı güney ve doğusunda yer alan Sun-Tur ve Erdem-Tur gibi yapılanma girişimleri kalıntılar üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. 1980'den sonra, antik Lebedos kent kalıntılarının bulunduğu Kısık Tepenin batı ve kuzeybatı yamaçları da ikincil konut gelişmeleri ile dolarak, Ürkmez köyü yerleşmesi ve batıda deniz kıyısı boyunca uzanan ikincil konut gelişmeleri ile çevrelenmiştir (Resim : 1).

Antik Lebedos sit alanında öncelikle topraküstü kalıntıların planını çizmek ve hazırlanacak bu haritanın da yardımıyla yöntemli yüzey toplaması yapmak kısa süreli araştırmanın temel amaçlarıydı. Sit alanının topoğrafik haritasını hazırlamak için vaktimiz ve olanaklarımız kısıtlıydı. Çalışma alanında bulunan kadastro poligon noktaları kullanılarak antik duvar izlerini 1/1000 ölçekli kadastral plana oturtabilecek yeni bir poligon ağı kuruldu. Duvarların poligon ağına yerleştirilmesi prizmatik ölçümlerle yapıldı (Şekil : 3).

Lebedos sit alanının belirlenebilmesi için antik savunma ve teras duvarları, çanak - çömlek yoğunluk alanları, bitki/toprak örtüsü, yüzey şekillerinin özellikleri ve nekropolis alanları saptanmıştır. Küçük yarımada çevresini dolanan savunma sistemi Kısık Tepenin bulunduğu ana yerleşme bölümündeki savunma duvarları ile kıstak bölgesinde bağlanmaktadır. Burada önemli kamu yapıları ile beraber, antik liman, M. Ö. I. yüzyılda Lebedos'a yerleşen Dionysos sanatçıları için gerekli tiyatronun

(4) Seferihisar'da bulunan bir yazıtta Antigonos'un M. Ö. 304 yılında şiddetli yer sarsıntılarından etkilenen, ayrıca ekonomik durumu kötü olan Lebedos'luları Teos'a yerleştirme projesinden söz edilmektedir. Yazıtı göre, Teos'a yerleşecek Lebedos'luların evlerini süratle yapabilmeleri için üç yıllık bir süre verilerek, *oikopeda*larını kaybeden Lebedos'luların yüklerini hafifletmek ve Teos ile Lebedos arasında gerçekleşecek *Synoikismos* sürecinin hızlandırılması istenmiştir (C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, Yale Univ. Press, New Haven : 1934, No. 3 - 4).

olası yeri de bulunmaktadır⁵. Buna göre, antik Lebedos yerleşmesi en yaygın olduğu dönemde 18.5 hektarlık bir alana yayılmaktadır⁶. Sit alanı içinde yerleşebilecek nüfus ise, $18.5 \text{ ha.} \times 200 \text{ k/ha.} = 3700$ kişi olabileceği tahmin edilir.

Bu veriler eski araştırmacıların saptamaları ve Lebedos çevresinin 1/20000 ölçekli hava fotoğrafları ile desteklenmiştir. Sit alanı kendi içinde yukarıda verdiğimiz değişkenlere göre homojen alt - bölgelere bölünmüş ve her alt bölgeden seçmeli yüzey toplaması yapılmıştır.

Antik Lebedos kenti üç kesimde ele alınabilir :

- Kısırk Tepe (Akropolis)
- Kıstak Bölgesi (Isthmos)
- Adacık Tepe (Küçük Yarımada)

Bunlardan küçük yarımada iyi korunmuş savunma duvarları ile çevrili olduğundan yerleşme alanı belirgindir. Tepe 400 x 200 metre boyutlarında, denizden 14 metre yüksekliktedir (Resim : 2). Üzerinde terasların varlığı ve orta yoğunlukta çanak-çömlek serpinthlerinin bulunması iskân kullanımında olabileceğini düşündürmektedir. Buradaki savunma duvarları kalıntıların en güzel korunmuş örneklerini vermektedir (Resim : 3). Duvarlar dış ve iç cepheleri düzensiz dikdörtgen bloklardan (ortalama 1.20 x 0.60 m.), araları moloz taş dolgulu, düzensiz atkılı örgülüdür. Savunmayı güçlendiren değişik boyutlarda 4 adet dikdörtgen kule saptanmıştır. Eski araştırmacılarca görülen üç kapıdan sadece biri, kuzeybatıda olanın yeri belirlenebilmiştir⁷. Güneydoğuda kapı olarak saptanmış duvar kalıntılarının kule olması gerektiği anlaşılmıştır. Aynı şekilde, eski araştırmacılarca kapı olduğu ileri sürülen kuleye uzanan rampanın aslında duvar yapımı için ana kayadan yapı taşı elde edilmesi için açılmış yataklar olmalıdır. Lebedos'taki bu savunma sistemi Ptolemaios'lar döneminde (M. Ö. 266 - 203) yapılmış olmalıdır⁸.

(5) "... Bundan sonra Kolophon'dan 1290 stadia uzaklıkta olan Lebedos'a gelinir. Burası, Hellespontos'tan itibaren İoniadaki bütün Dionisiac sanatçıların bir araya geldikleri ve oturdukları ve aynı zamanda her yıl Dionysios onuruna düzenlenen oyunların yapıldığı, genel festivalin toplantığı yerdir. ..." Strabon XIV 643 (Çev. Adnan Pekman, İstanbul Univ. Edebiyat Fak. Yay. İstanbul: 1975).

(6) Eski karayolunun hemen kuzeyindeki alanların ve doğudaki turistik tesislerin kapladığı alanların sit alanı ile ilişkisi yeterince araştırılmamıştır. Bu konuda Bean tarafından eski karayolunun hemen kuzeyinde saptanan Lebedos gymnasionuna ait yazıt parçası ve yeri için bk: Bean, a.g.s., Sh. 153.

(7) D. Weber a.g.e., Sh. 230

(8) D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, vol. 1, (Princeton: 1950), Sh. 99; bk. dipnot 11.

Lebedos kentinin esas iskân bölgesi Kısık Tepe üzerinde yer almaktadır. Denizden 45 metre yüksekliğinde olan bu tepe küçük yarımada ve kıstak bölgesine hakim konumdadır (Resim : 4). Günümüzde tarla duvarları olarak kullanılan eski teras izlerine bakılırsa, Kısık Tepe ve Kısıtak bölgesi üzerinde yer alan antik kent yapıları belirli bir ortogonal plana göre düzenlenmiş olmalıdır. 1/1000 ölçekli antik kent planına göre elde edilen kesitten görüldüğü gibi, iskân adaları özellikle güneydoğu yönünde teraslanmışlardır (Şekil : 4).

Kısık Tepe bugüne kadar korunabilmiş teras duvarı izleri, yoğun çanak - çömlek döküntülerinin olduğu tarlaları ve anakaya üzeri işlenmiş yapı izleri ve yolları ile araştırılması gereken en önemli kesim olarak belirlenmiştir. Savunma duvarı izlerinin de yer yer görülebildiği tepede en önemli yapı kalıntısı olarak, en üst terasta yer alan çevre duvarları ile belirlenmiş Temenos alanıdır.

Temenos alanı 65x65 metrelik, yaklaşık kare şekilli bir alana yayılmaktadır. Doğu duvarında görülen farklı dönemlere ait duvar teknikleri diğer yönlerdeki teras duvarlarında da görülür (Resim : 5, 6). 1982 yılında yapılan tahribat sonucu doğu duvarına bitişik, daha eski bir evreye ait küçük boyutlu çokgen kenar örgülü duvarlar ortaya çıkmıştır⁹. Temenos platformu üzerinde stybolat sırası olabilecek yerli kaya malzemenin blok sıraları (1.30 x 0.69 x 0.34 - 0.94 x 0.75 x 0.28 m.) görülmektedir.

Lebedos yüzey araştırmalarında üç adet yazıt saptanmıştır. Bunlardan Agora'ya ait olması düşünülen alanda rastlanan 18 satırlık eponym listesi oldukça ilginçtir. M. Ö. erken I. yüzyıla ait olduğu anlaşılan kayıt üzerinde epigrafist Thomas Drew - Bear çalışmaktadır¹⁰ Baş

(9) Dolgu malzemesi içinde bollukla M.Ö.V ve VI. yüzyıl bezemeli çanak - çömlek parçalarına rastlanılmıştır.

(10) Yazıtın bütünü şöyledir :

Athe [naios?....

Herakles

Sarapis

4 Dio [nysos]

[falan kişinin evlâdı] Alkimakhos, Deiklo [...] nun oğlu

Dionysos

Themistokles'in oğlu Themistokles

8 Herakles

Asklepios

Khromon'un oğlu Sotemes

Artemidoros'un oğlu Athenaios

12 Dionysios'un oğlu Kharidemos

Eikadios'un oğlu Athenaios

Sarapis

Bion'un evlâdı Apollodotos, Menestheus'un oğlu

16 Sarapis

Dionsysios'un oğlu Dionysios, Praksis'in torunu

Artemidoros'un oğlu [....] Ian

tarafı ve sonu eksik olan yazıtın 18 satırın 7 sinde Sarapis, Herakles, Dionysos ve Asklepios isimleri geçmektedir. Bu yazıtın dikildiği tarihlerde. Lebedos kentinin eponym olabilecek zengin kişi çıkartamayacak kadar çok varlıksız olduğu anlaşılmaktadır".

Yazıtların bulunduğu alan 1980'lerin başında greyderle sürülerek geç hellenistik dönemde düzenlendiği anlaşılan kamu kullanışlarına ait yapıların oluşturduğu üst kültür tabakaları büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Ortaya çıkan 15 - 20 adet mermer levhadan oluşan yazıt gurubu ve mimari elemanlara ait parçalar yapı malzemesi olarak kullanılmak üzere buradan taşındığı görgü tanıkları tarafından ifade edilmektedir. Aynı bölgede tahribatla ortaya çıkarılmış normal boyutlarda aslan heykeli (Resim 7) ve bazı mimari parçalar yerlerinde durmaktadır.

Antik Lebedos limanı hâkim rüzgara kapalı olan küçük yarım-
adanın güneydoğu koyunda yer alıyor olmalıydı. Limanın konumu hava fotoğraflarındaki izlerden belirlenebilmektedir. Günümüzde bu alan kıyı sürüntü hareketleri sonucu dolmuş bulunmaktadır.

Kıstak bölgesinde septik çukur için açılan 4 m. derinliğinde bir kuyudan çıkan malzeme arasında arkaik çanak-çömlek parçalarına rastlanılmıştır. Bu kesimde erken dönemlere ait kültür katlarının niteliği ancak ileride yapılacak sondaj ve kazı çalışmaları ile aydınlanabilmektedir.

Antik Lebedos kentinin erken çağlarına ait malzeme Kısık Tepenin güney-güneydoğu yamaçlarında erozyonla ortaya çıkmış dolguların dü-
küntülerinde bollukla rastlanılmaktadır. Akropolis doğusundaki C terasında ele geçen pişmiştoprak mimari üstyapı elemanı parçası (Resim : 8) ve baskı kabartma motifli thymiaterion parçası (Resim : 9) arkaik ge-
leneğin yerel örnekleri olarak gösterilebilir. Arkaik çağa ait çanak - çöm-
lek örneklerine özellikle GI terasında çok sayıda rastlanılmıştır. Bu ke-
sim son yıllarda greyderle düzeltilmiş, traktörle derin sürüldüğünden

(11) Komşu kent-devletlerine göre Lebedos'un tarihte önemli bir varlık göstere-
mediği ve nüfusunun az olması antik kaynaklarca belirtilmektedir. Lebedos
M. Ö. 304 depremiyle yıkılınca, Antigonos tarafından Teos'a taşınma projesi
hazırlanır (bk : dipnot 4). Taşınma projesine ilişkin yazıtta Lebedos kent - yö-
netiminin mali durumunun çok bozuk olduğu belirtilmektedir. Büyük bir olasılıkla,
bu proje Antigonos'un ölümüyle gerçekleşemez. M. Ö. 288 de bu kez
Lysimakhos tarafından bir kısım Lebedos'luların Ephesos'a taşınması söz ko-
nusu olur (Pausanias I 9,7). Lebedos, M. Ö. 266 - 203 yılları arasında Ptolemaios
II ve Ptolemaios IV ün katkılarıyla ekonomik bakımdan canlandırıldığı anlaşılmaktadır
(B. V. Head, *Historia Numorum*, 2nd. edition, Oxford : 1911, 580). Bu
dönemde Lebedos Ptolemais ismini alır. Daha sonra, tekrar nüfusun azaldığı
tarihsel kaynaklardan anlaşılmaktadır (Strabon XIV 643).

daha eski katların kültür malzemesi yüzeye çıkmıştır. Bu bölgeden az sayıda geometrik parça da ele geçmiştir¹².

Yüzey toplamalarında yerli yapım çanak - çömlek malları kadar ithal malları da ele geçmiştir. Samos kökenli terra - siciliata örneklerine çok rastlanılmaktadır. Lebedos'ta yapılan toplamalardan ele geçen çanak - çömlek örneklerinin çoğu çizilmiş ve belgelenmiştir (Şekil: 5). Yüzey toplamasında dikkat çeken bir özellikte ağırşakların buluntular arasında sık rastlanılmakta oluşudur.

Amphoraların ağız ve kaide tiplerinden büyük çoğunluğunun ithal mal oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle, M. Ö. VI. yüzyıldan başlayarak Khios, Kos benzeri amphora kaide ve ağız kenar parçaları çoğunluktadır. Roma çağında pseudo - Kos benzeri, plastik bant ağız profilili amphoralara bollukla rastlanılmıştır.

1984 yılı sezonunda Ionia bölgesi çalışmasında saptanan buluntu alanından Lebedos'tan başka, Altıntepe (R5/11), Bulgurca Höyük (R5/8), Çatalkaya Kalesi (P5/3) ve Kunerlik Köyündeki Karatepe (R5/2) önemli bulunmuştur. Altıntepe buluntu alanı Bulgurca çayı batı kenarında alçak bir sırt üzerinde yer alan tarihöncesine ait bir höyüktür. Höyüğün dolgu kalınlığı 6 metre kadardır. Höyüğün hemen doğu kenarında İzmir - Aydın demiryolu geçmektedir. Höyük doğu - batı yönünde uzanan ve doğuda dikleşerek demiryolunda biten bir profile sahiptir. Bu dik yamaçta bozulmuş çanak - çömlek ve cüruf parçalarına rastlanılmaktadır. Özellikle höyüğün doğu yamacının alt kesimlerinde M. Ö. III. bin malzemelerine bollukla rastlanılmıştır. Burada taş aletlere de rastlanılmaktadır. Buluntu alanı 10 hektardan fazla bir alana yayıldığı gözlenmiştir. Batı düzlüklerde demir çağ yüzey buluntularına daha çok rastlanır.

Bulgurca Höyük İzmir - Gümüldür yolunun Bulgurca köyü kuzey girişinde, hemen Bulgurca çayının yanında doğal bir tepenin üzerinde yer alır. Dolgu kalınlığı 2-3 metre kadardır. Yüzey buluntularına göre, burası M. Ö. erken III. binde iskân edilmiş küçük bir merkez olmalıdır. Höyüğün kuzeydoğusundaki yamaç geç antik çağda mezarlık olarak kullanılmıştır. Höyük yüzey malzemesi genellikle gri - açık deve tüyü renkli astarlı ve açkılı mallardır. Hamurları taşçık ve organik katkılıdır.

(12) Bu verilere göre, Lebedos'un kurucusu olarak gösterilen Kodros'un oğullarından Andraemon (veya Andropompus) ve beraberindekiler (Strabon XIV 633) koloni yerleşmesi olarak Kısık Tepeyi seçmiş olmaları gerekir.

Çataalkaya Kalesi (P5/3) Görece köyünün kuzeybatısında Cumaova-sına hâkim bir konumda yer almıştır. 1980'li yılların başında orman ağaçlandırma çalışmaları sırasında nekropolis alanı üzerinde kaçak kazılar yapıldığı bilinmektedir. Çataalkaya kalesinin oturduğu sarp kalker kitle denizden 468 metre yüksektedir. Tepenin doğu yamacında çok dik bir akarsu vadisi yer alır. Yerleşmeye ancak güneyden yaklaşan bir sırt üzerinden çıkılabilmektedir. Nekropolis alanı da bu sırt üzerindedir. Kale-yerleşme güneye doğru uzanan eğimli sırt üzerinde teraslar halinde düzenlenmiştir. Batı kesiminde bulunan savunma duvarları geç antik çağ/Bizans çağı tekniğindedir. Güneyde bulunan savunma duvarı parçasında klasik çağ tekniği görülür.

Çataalkaya yerleşmesinde arkaik çağdan başlayarak, kesintisiz şekilde geç antik çağa kadar tarihlenen yüzey malzemesine bollukla rastlanılmaktadır. Özellikle iç palmet mühürlü klasik çağ küçük çanakları, batı yamacı örnekleri ilgiye değer. Yüzey toplamasında çok sayıda klasik hellenistik kandil parçası da ele geçmiştir. Arkaik çağ çanak - çömlekleri bant, baklava dilimli, rozet bezemelidir (Şekil : 6).

İzmir - Gümüldür karayolundan 1 km. içeride bulunan Kunerlik köyünün batısını sınırlayan Karatepe üzerinde önemli bir buluntu alanı saptanmıştır. Volkanik bir tepe üzerinde 7 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Seyrek otsu bitkilerle kaplı, köy merası olarak kullanılan buluntu alanı yüzeyinde eski bina teraslarının duvar izleri kolaylıkla görülmektedir. Yüzey buluntularına göre, bu yerleşme alanı da arkaik çağdan itibaren geç antik çağa kadar sürekli iskân görmüştür. Tepenin özellikle güney ve güneydoğu yamaçlarında yaygın görülen bozuk çanak - çömlek örnekleri ve cüruf parçalarının burada çanak - çömlek atölyelerinin varlığını göstermektedir. Yüzey buluntularında bollukla rastlanan küçük kaselerin kaide profilleri tipiktir.

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izin ve parasal katkılarıyla Datça Yarımadasında 1984 yılında da çalışma olanağı bulunmuştur. Çalışmaların bu bölümünde, Bakanlık temsilcisi Göksal Yıldırım ile Dr. Numan Tuna başkanlığında Ege Üniversitesinden arkeolog Ersin Doğer, Freiburg Üniversitesinden arkeolog Dietrich Berges ve topoğraf Ali Aktaş araştırma gurubunu oluşturmuştur. Çalışmalar, Hızırşah köyü çevresindeki amphora atölyeleri, Burgaz buluntu alanı ve Yarımada'nın batı kesimi olmak üzere üç alt bölgede yürütülmüştür.

Kiliseyanı - Hızırşah köyü çevresinde amphora imalathaneleri ve bunların atıklarından oluşan buluntu alanları (X7/6; X7/9) üzerinde daha önceki yıllarda başladığımız çalışmalar sürdürülmüştür. Kiliseyanı mevkiindeki büyük tepenin oluşturduğu buluntu alanından başka,

daha küçük tepelerin ve bazı yamaçlardaki arkeolojik yüzey buluntularının varlığı Datça İskelesi yolu üzerindeki Benzinlik mevkiine kadar köy yolu üzerinde izlenmiştir. Bu buluntu alanlarının M. Ö. IV. yüzyıl - M. S. I. yüzyıl arasında çalışan çok sayıda farklı amphora atölyelerine ait oldukları anlaşılmıştır.

Hızırşah köyüne giden yenyolun ortasından geçmesiyle Kiliseyanı buluntu yerindeki kültür katları ana toprağa yakın bir seviyeye kadar izlenabilmektedir (Resim : 9). Yatayda 25 - 30 derecelik açıyla, çanak - çömlek artıklarının oluşturduğu 15 - 20 cm. kalınlığındaki tabakalar, 30 - 50 cm. kalınlığındaki kum ve çakıl birikinti (elenmiş toprak?) ara tabakaları arasına sıralanmışlardır. Yeni yolun açtığı 8 metrelik derin şev üzerindeki kesitten anlaşıldığı kadar, çanak - çömlek atölyelerinin atık cürufları, bozulmuş mühürlü amphora kulpları, elenmiş toprak, fırın duvarı atıkları, amphora parçaları, işçi - kölelere ait olduğu tahmin edilen insan kemikleri, günlük kullanımlı kap ve eşya atıkları çok sayıda konik tepecikler oluşturmuştur. Konik tepecikler 6 - 10 metre çaplıdır. Bu açmalardan toplanan yüzey buluntularına göre, en üst tabakalar M. Ö. geç I. yüzyıla ait mühür örnekleri verirken, en alt tabakalarda M. Ö. erken II. yüzyıl Phourarchoslar dönemine ait örneklerle rastlanmıştır¹³.

Hızırşah köyü kuzeyinde yer alan Alandöümü ve Kovanlıkönü mevkiilerindeki (X7/9) iki değişik atölyeye ait döküntü alanlarının malzemesi M. Ö. I - M. S. I. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

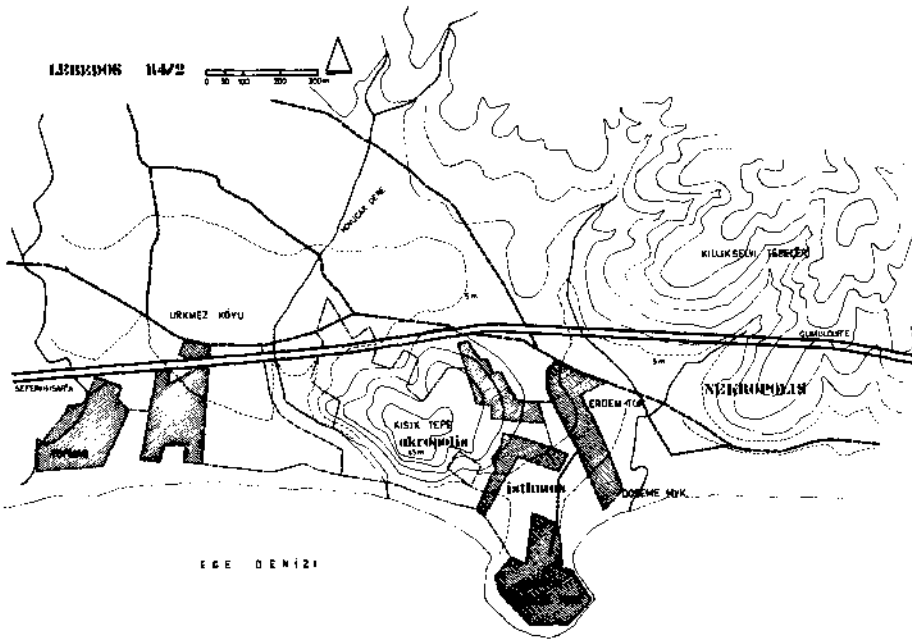
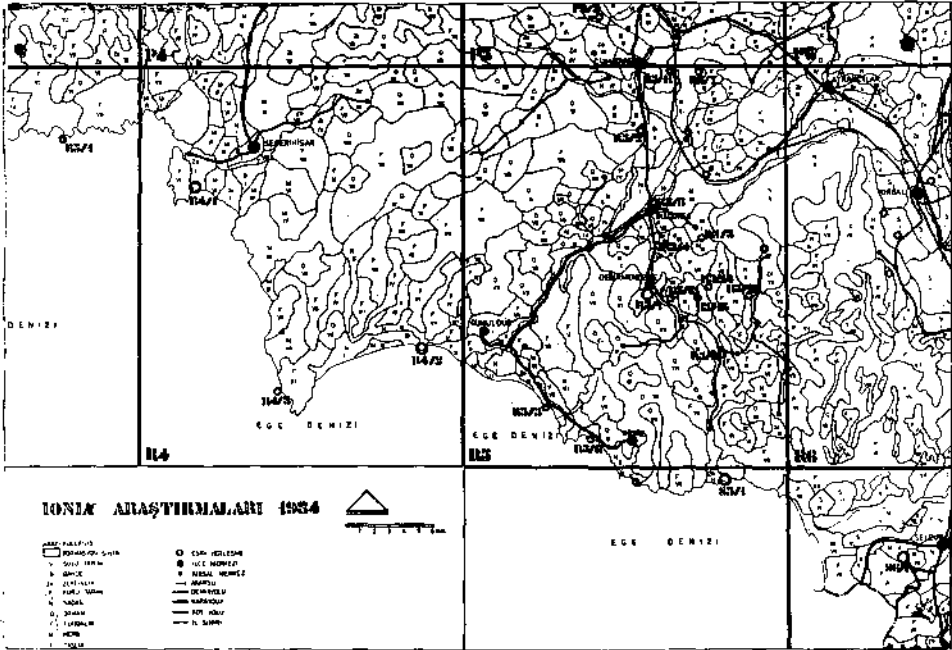
İkinci çalışma alanı olarak, Yarımada'nın önemli buluntu alanı olan Datça İskelesinin kuzeydoğusunda Burgaz mevkiindeki (X7/1) kalıntılarda küçük akropolisi çevreleyen savunma duvarları, bazı teras duvarları ile L1 ve L2 limanlarına ait duvar kalıntıları 1/1000 ölçekli halihazır topografik haritaya mevcut poligon ağına göre işlenmiştir. Ayrıca, L2 limanındaki dalgakıran ve kule kalıntısının 1/100 ölçekli rölevesi hazırlanmıştır.

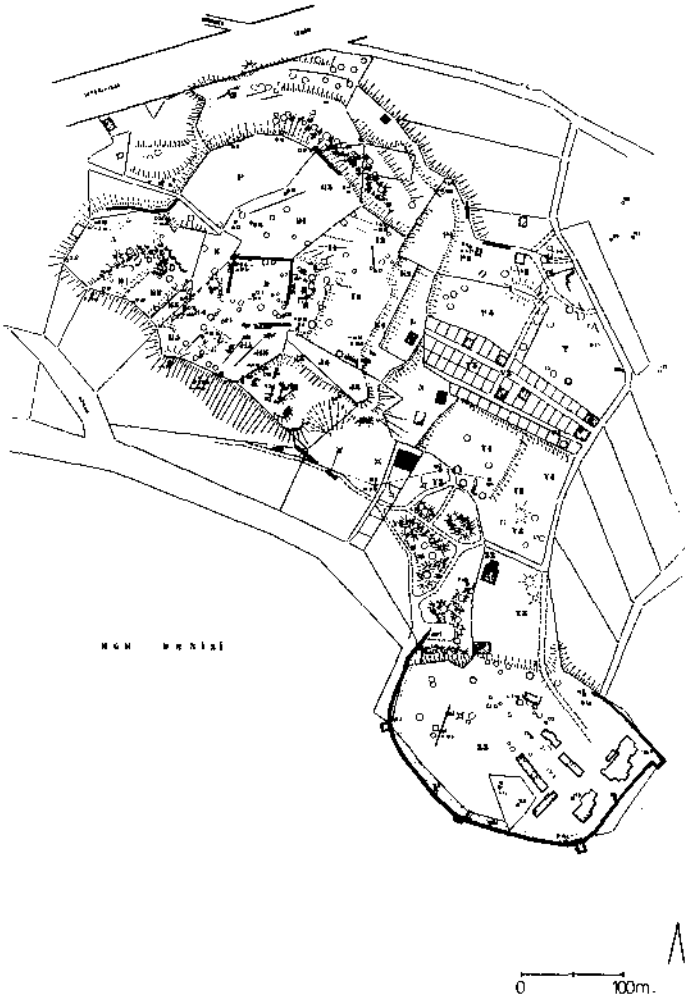
Burgazın kuzeydoğusunda, deniz kenarında yer alan antik zeytinyağ imalathanesinin 1/500 ölçekli planı yapılmıştır (Şekil 7). Güçlü bir çevre duvarı ile korunmuş bir avlu içinde, zeytinyağ pres taşlarının bulunduğu işlikler ve depolara ait kapalı mekânlar yer alır. Orta mekânların birinde, pres taşı ve zeytinyağ biriktirme havuzu oldukça iyi korunmuştur (Resim 11).

(13) V. Grace, «Les Timbres Amphoriques Grecs,» *Délös XXVII l'îlot de La maison des comédiens*, E. de Boccard (Paris : 1970), sh. 275-77, katolog : E 50-56 (Dönem IV A : M. Ö. 188 - 167).

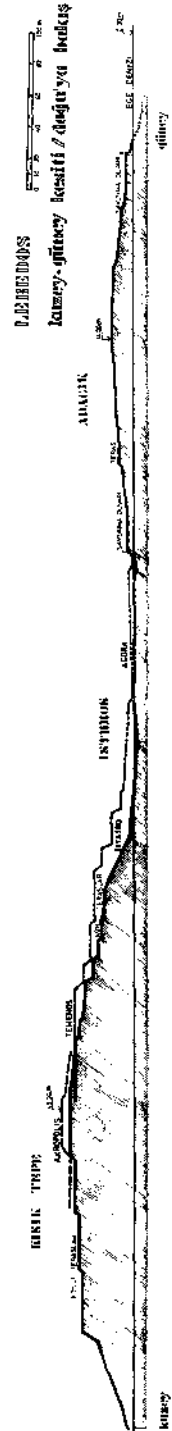
Üçüncü çalışma bölgesi Yarımada'nın batısında bulunmaktaydı. Tekir'deki hellenistik Knidos ören yerinin (X6/1) nekropolis alanında araştırma gurubu üyelerimizden arkeolog Dietrich Berges yuvarlak altarlara üzerinde çalışmıştır. Erken hellenistik çağa tarihlenen altarlara kent doğu savunma duvarlarının hemen birkaç yüz metre doğusunda başlayan nekropolis bölgesinde yoğunluk göstermektedir. Daha geç tarihlere ait altarlara kentin gelişimi ile doğuya uzayan nekropolis alanında daha sık bir dağılım göstermektedir.

Geçen yıl nekropolis alanında rastladığımız çanak-çömlek atölyelerine ait olabilecek atıkların yer aldığı alanın geniş çevresi araştırılmıştır. Daha güneydoğuda, antik yol kenarında denize hâkim bir tepecik üzerinde çanak-çömlek fırınlarına ait döküntü parçaları ve büyük bir rastlantı olarak, insitu fırın tabanlarına rastlanmıştır. Ancak buradaki malzeme geçen yılın erken hellenistik mallarını üreten atölyeler olmadığı, daha geç tarihlenen malların üretildiği bir merkez olduğu anlaşılmıştır.

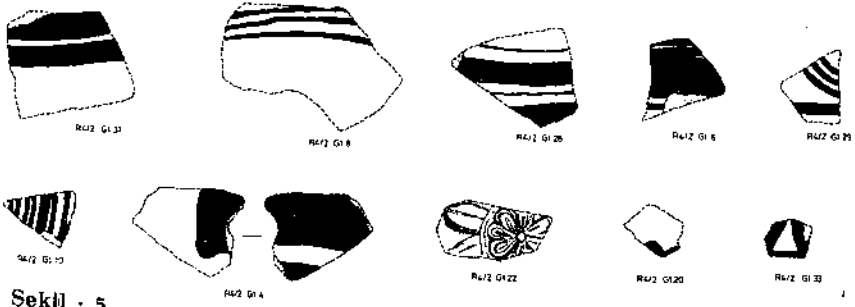

Şekil : 3

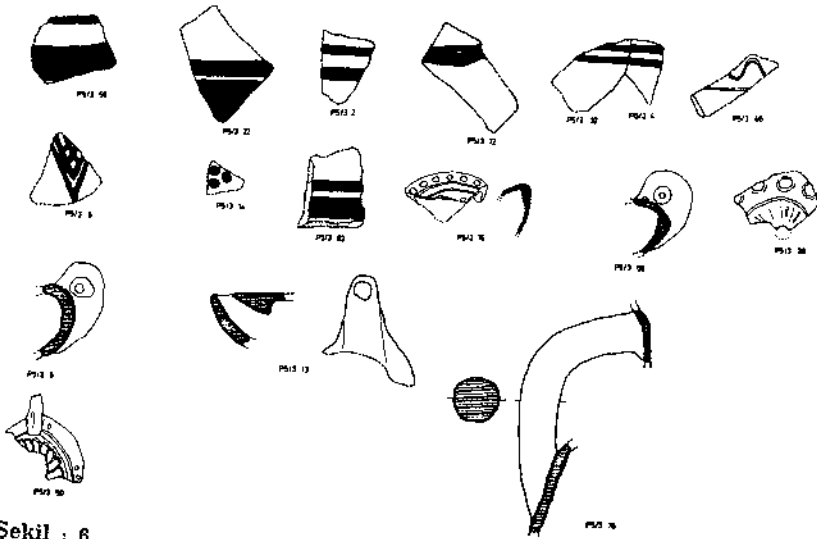
Şekil : 4

LEBEBOS R4/2

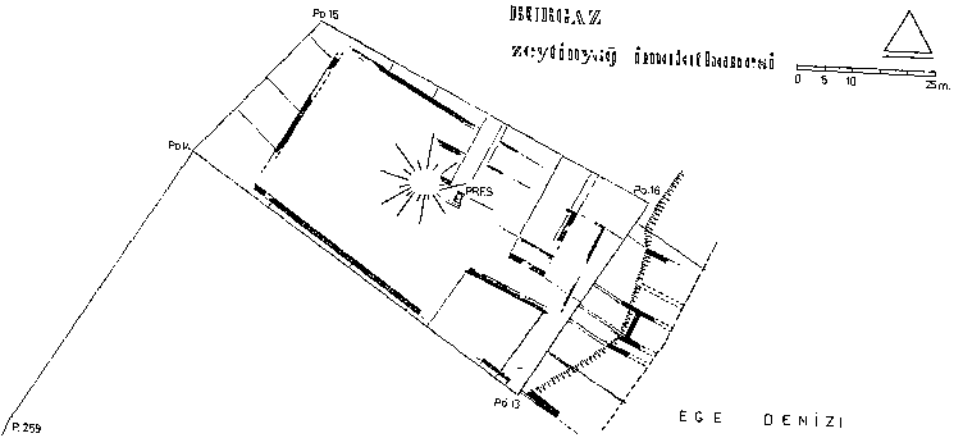

Şekil : 5

ÇATALKAYA KALISI P13/5

Şekil : 6

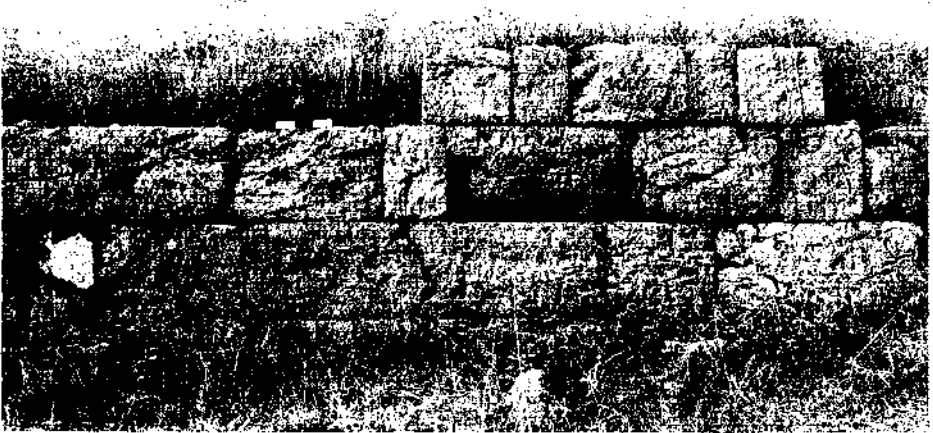
Şekil : 7

Resim : 1

Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4

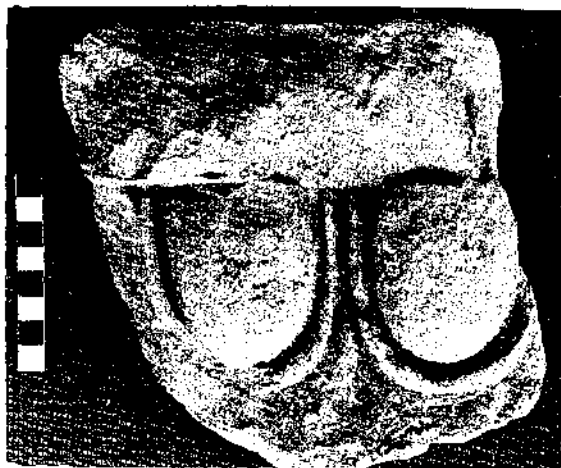
Resim : 5

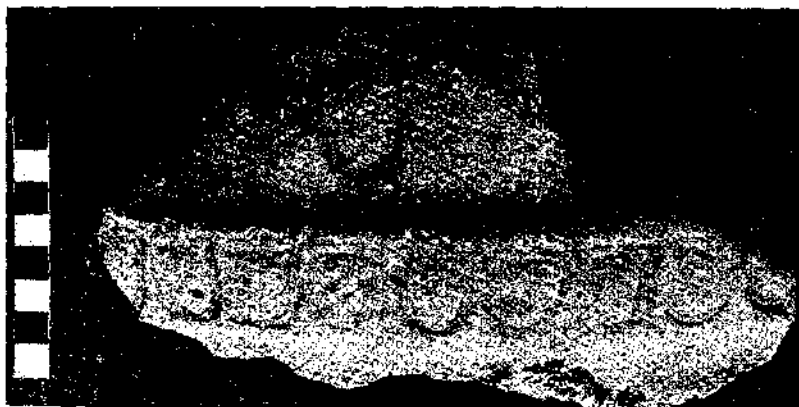
Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

Resim : 11

TEOS DIONYSOS TAPINAĞI TEMENOS ALANI

M. Duran UZ*

Teos kenti, kuzey-güney yönünde uzanan bir yarımada kıstağının en dar yerinde kurulmuştur. Kentin hem kuzeyde, (Sığacık) hem de güneyde (Eski iskele) bütün rüzgârlara karşı korunaklı birer limanı vardır¹. İlk yerleşme yeri olan akropol ise kıstağın üzerinde yükselen iki tepeden (Külahlıkır Tepe, Kabakır Tepe) oluşmaktadır. Yarımadayı oluşturan sırt doğuya doğru yumuşak bir eğimle alçalmakta, kentin sur duvarları bu eğim üzerinde kuzey-güney yönünde bir teras yapmaktadır. Teos Dionysos tapınağının temenos alanı, kıstağın kabaca ortasında, kentin Hellenistik devir surları içinde yer almaktadır².

Kısıtlı bir bölümü 1862 yılında R. P. Pullan tarafından kazılan³ temenos alanının sınırları, 1924 yılında Fransız araştırmacılar tarafından sondajlar yoluyla belirlenmiştir⁴. Yayınlanan plânda, bir çift temel dizi-

(*) M. Duran UZ, 9 Eylül Üniversitesi, Mimarlık Bölümü Alsancak/İZMİR

- (1) Denizcilik için yelken ve küreğe dayandığı, 16 yüzyılda da „Piri Reis, hem Sığacık koyunu, hem Tuzla'yı (Eski iskele) demirlemeye uygun yerler olarak belirlemektedir. Piri Reis *Kitab-ı Bahriye*, T.T.K. No : 2, İstanbul, 1935, Sayfa 178, Harita 177 ve 181.
- (2) Kentin sur duvarlarını Prof. Dr. Akarca İ. Ö. III. yüzyıla vermektedir. A. Akarca, *Şehir ve Savunması*, T.T.K. VI. 15 Ankara 1972 s. 125. Buna karşın F. E. Winter sur yazıtlarının tarihlendirilmelerinden yola çıkarak İ. Ö. 200 civarını önermektedir. F. E. Winter, *Greek Fortifications*, University of Toronto Press Toronto, 1971, s. 236. Ancak hem bu duvarların inşası, hem de kentin yeniden düzenlenmesi İ. Ö. 304-303 yılı depreminden sonra Antigonos'un Teos'la Lebedos'u birleştirme (synoecism) programından sonra bir dönemde olmalıdır. C. B. Welles, *Royal Correspondance in the Hellenistic Period, A Study in Greek Epigraphy*, Yale University Press, 1934, sayfa 25 ve 26.
- (3) The Society of Dilettanti, *Antiquities of Ionia*. Vol. IV London 1881, s. 35 - 40 Lev XXII - XXV
- (4) Y. Bequignon ve A. Laumonier, «Fouilles de Teos». *BCH* 1925, 49 s. 281 - 321 Lev. VIII

sinin yamuk şekilli alanın etrafını çepeçevre dolaştığı görülmektedir. 1962-65 yıllarında ise Prof. Dr. Y. Boysal ve Prof. Dr. B. Ögün'ün yürüttüğü kazılarla Temenos alanının önemli bir bölümü daha ortaya çıkarılmıştır⁵.

1980 yılından bu yana yaptığımız araştırmalarda, temenos alanı içinde, yarımadanın doğuya doğru olan eğiminin devam ettiği anlaşılmıştır (Resim : 1). Temenosun özellikle güney ve batı bölümlerinde, döşeme erozyon nedeni ile kısmen kaybolduğundan, anakaya bugün üzerinde yürüdüğümüz döşemeyi oluşturmaktadır. Bu anakayanın yükselip, çıkıntı yaptığı bir bölüm ise taşlanıp, şekillendirilmiş ve tapınağın temelleri bunun üzerine yerleştirilmiştir. Nitekim zeminin daha yüksek olduğu batıda tapınak beş basamaklı, doğuda ise oniki basamaklıdır (Resim : 2).

Temenos alanındaki bu eğim, bir seri basamaklar inşaa edilerek çözülmüştür. Tapınağın güneyinde, yapının batı yönüne yakın bir bölümde yerde kireç harçla, moloz taş ve derleme taşlardan örülmüş kuzey-güney yönünde bir temel görülmektedir. Bu temelin, güneydeki temenosun iç duvarlarına bittiği bölümde basamak izleri oyulmuştur. Burada düzgün sıralar halinde giden duvar yüzeyinde 4-6 cm. derine kadar giren bu izler, iki riht ve iki basamağı ifade etmektedir. Üçüncüsü için de taşa işaret çizilmiştir (Resim : 3-4).

Temenosun, tapınağın kuzeyinde kalan bölümde ise, basamak izleri, bizzat tapınağın podiumunu oluşturan duvarda seçilmektedir (Resim : 5). Burada, podium yüzündeki taşların yer yer işlenmeden bırakılmasından, döşemede bir kademelenmenin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, 1985 yazındaki sondajlar burada yine moloz ve derleme taşlar kullanılarak kireç harçla örülmüş üçlü bir basamağın temellerini ortaya koymuştur.

Öte yandan, 1924 yılında Fransız kazılarında tapınağın doğu yönünde bir altar temeli ve bu altarla tapınak arasında bir döşeme bulunmuştur⁶. Bu döşeme, altta kaba kireç taşından kabaca rektogonal, yer yer kertilerek birine uydurulmuş bir diziden oluşan temele sahiptir. Üstte ise esas döşeme gri Teos taşından düzgün yontulmuş rektogonal diziler halindedir. Altarla tapınağı bağlayan bir platformun kuzey ve güneyde nasıl sınırlandığı tam belli değildir. Günümüze moloz taştan yapılmış tek sıralı kaba bir duvar kalabilmiştir. Burada 19. yüzyılda kazı yapan Pullan,

(5) Y. Boysal, «Teos Kazısı 1962 Kısa Raporu» *TAD*, 1962, XII. I Sayfa. 11 - 13, D. Çukuru

Y. Boysal, «1962 Senesi Teos Kazıları Hakkında Kısa Rapor» *TAD*, 1963, XII. 2, s. 5 - 7 D. Çukuru

B. Ögün, «Teos Kazıları» *TAD* 1964, XIII - I s. 115 - 121 D. Çukuru Y. Boysal, «Teos Kazısı 1965 yılı Kısa Raporu» *TAD* 1965 XIV. I. 1. s. 231 - 233

(6) BCH. 1925, Lev. VIII

sıralar bulmuştur⁷. Ancak çevreye, kazılardan sonra da taş ocağı olarak hizmet eden bu alanda, bugün böyle bir ayrıntıyı saptamak artık mümkün değildir.

Yine Altarın kuzeybatısında görülen, moloztaş ve Hellenistik devir silmeleri içeren taşlar kullanılarak örülmüş, duvar 1985 yazında kazıldığında temenos alanını teraslayan üçlü bir basamağın daha temelleri ortaya çıkmıştır. Kuzey-güney yönündeki basamaklar kuzeyde temenosun iç duvarına yaslanmakta güneyde ise tapınakla altar arasındaki platformda sona ermektedir. Böylelikle temenos alanının Roma çağında en az üç platform halinde düzenlendiği anlaşılmaktadır (Resim : 6).

Temenos alanının çevresinin henüz bütünü ile kazılmamış olmasına karşın stoalarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Bu stoalar kuzey ve güneyde dor, doğu ve batıda ion düzenindedir. Bu yapıların birbirleri ile olan ilişkilerini, özellikle köşelerde olan bağlantılarını saptamak, bu bölümlerdeki kazıların tamamlanmasından önce mümkün değildir. Nitekim, temenos alanın hem kuzey batı hem güney batı köşesinde kemer taşları görülmektedir (Resim : 7).

Batı Stoa ve yüzeydeki kalıntılardan anlaşıldığı üzere Doğu Stoa, ion düzeninde olup (Resim : 8), ion Kymalı dor başlıklarına sahiptir. Diğerlerine oranla daha iyi kazılıp, korunmuş olan Batı Stoa'nın Stilobatu korunmamışsada⁸ (Resim : 9) dış duvarları üzerinde silmeler olan bağ taşına varasıya günümüze kalmıştır⁹ (Resim : 10- 11). Bu duvar üzerinde dışarıdaki caddeye açılan birde talii kapı bulunmaktadır¹⁰. Stoa boyunca, alt 204 cm. lik bölümüne yiv ve setlerin işlenmediği, ion tarzı yirmi yüzlü sütun tamburları yatmaktadır. Bu sütunların üzerine gelen dor başlıklarının ekhinusu ion kyması ile bezenmiş, abakusu ise bir silme ile taçlandırılmıştır (Resim : 12- 13). Yapının sıradan bir işçilikle yontulan

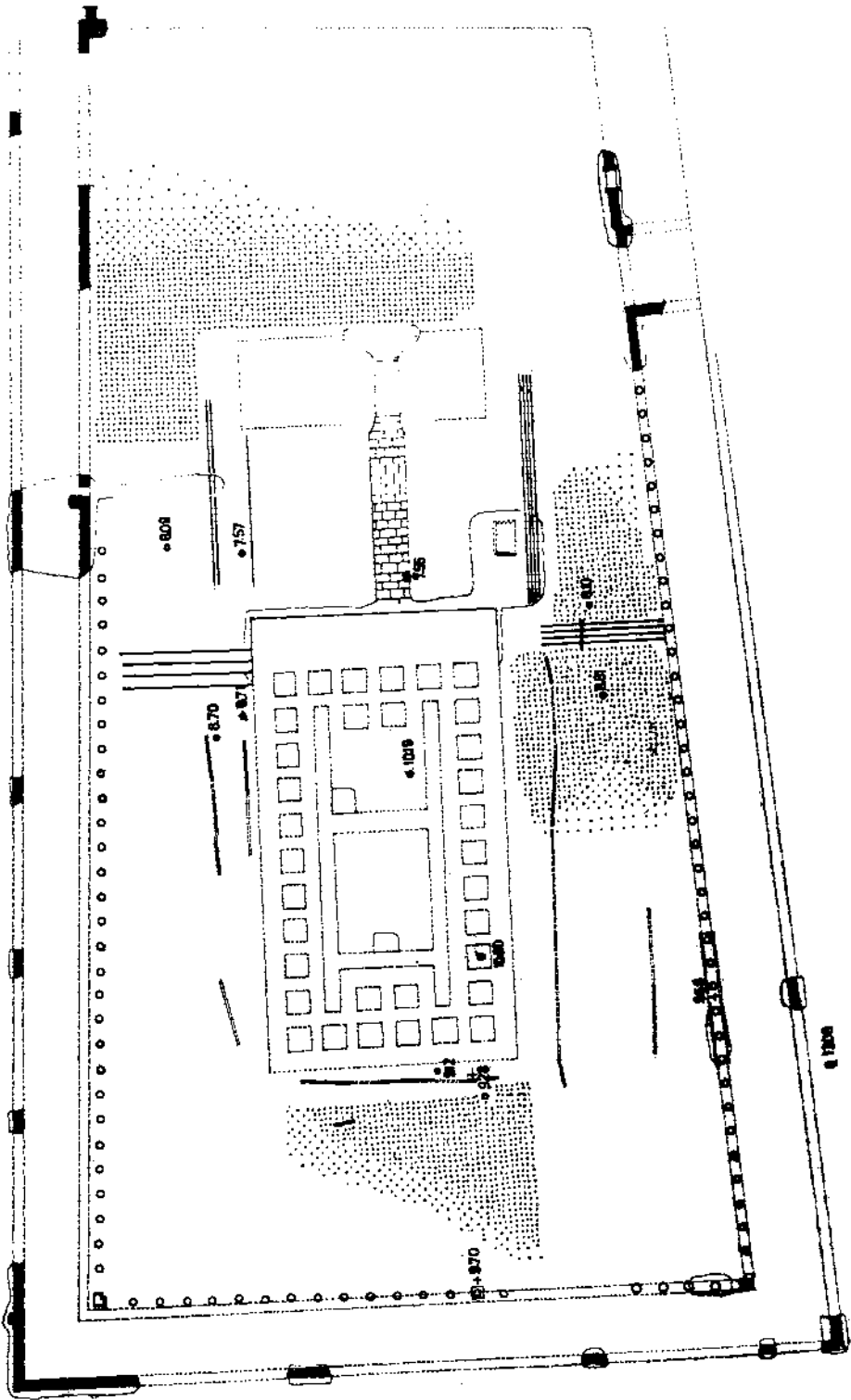
-
- (7) The Society of Dilettanti, *Antiquities of Ionia*, Vol IV. London, 1881, s. 38. «... the pavement of the area in front of the temple was discovered; it had been bounded by a low wall, or more probably by seats, one of which was insitu».
- (8) Batı Stoa'nın sütun aralığını veren bu çizim, şimdi British Museum; Department of Greek and Roman Antiquities arşivlerinde saklanan, 1862 kazılarını yapan R. P. Pullan'a ait not defterinde bulunmaktadır. Bu defterleri yerinde incelememe müsaade eden yukarıdaki adıgeçen kurum yetkililerine ve bana bu konuda olanak sağlayan Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü yetkililerine teşekkürü sunmayı borç bilirim.
- (9) Bu fotoğraf, 1924 yılı Teos Kazılarına aittir. Atina Fransız Arkeoloji Enstitüsünde saklanan bu kazıların belgelerini, yerinde incelememe yardımcı olan bu enstitü yetkililerine, bu vesile ile teşekkürlerimi sunarım.
- (10) «Çukurun hemen hemen ortasında doğu - batı yönünde bir cadde ortaya çıkarılmıştır. Bunun tam karşısında temenos duvarının batı kapısı bulunmaktadır.» B. Ögün, «Teos Kazıları» *TAD* 1964, XIII - I S. 115 Resim, 1 - 2

ion düzenindeki üst yapısının, baştaban, friz ve saçaklık gibi öğeleri Roma çağı özellikleri göstermektedir. Ancak elimizde Hellenistik devir işçiliği ile bezenmiş başlıklara ait parçalar da bulunmaktadır (Resim : 14-15).

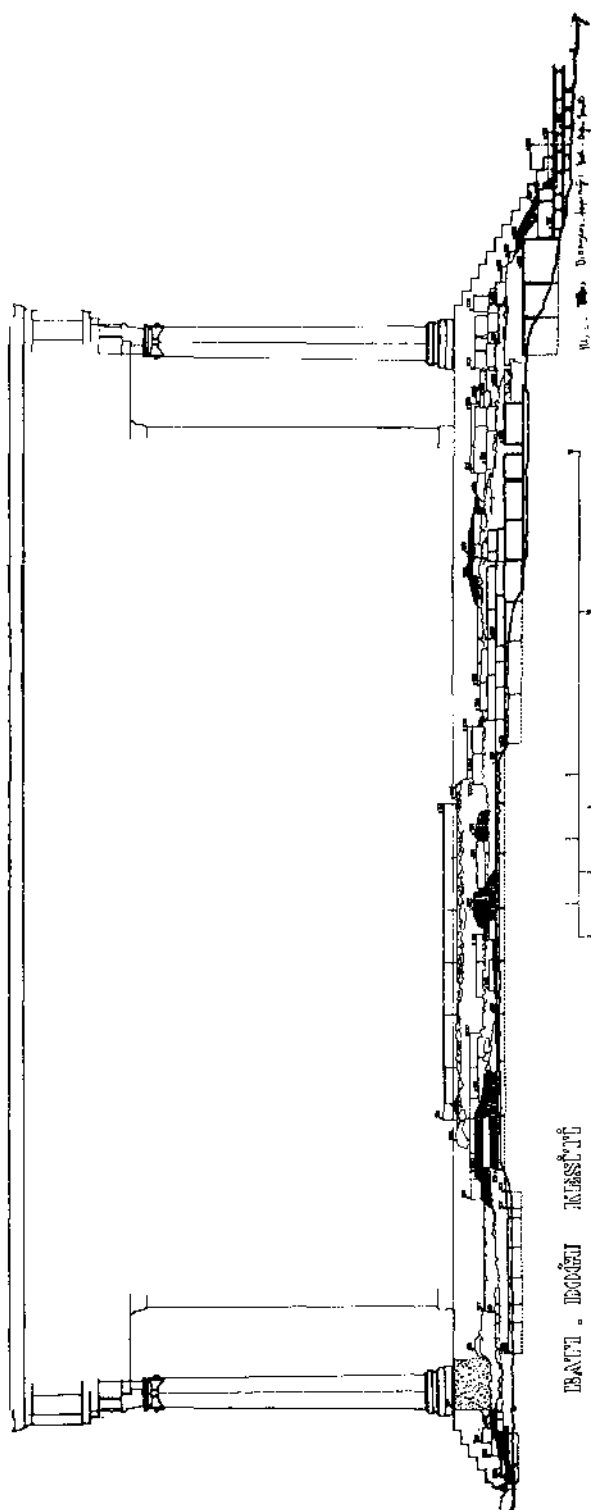
Temenos alanını kuzey ve güneyde iki çift dizi duvar sınırlamaktadır. Her iki yönde de, Stoaların temellerini oluşturan bu duvarlar boyunca, açığa çıkartılmış olan yapı öğeleri, dor düzenindeki Stoaları kanıtlamaktadır (Resim : 16). Güney Stoa'nın stilobatının uzunca bir bölümü günümüze kadar korunmuştur (Resim : 17). Temenos alanından tek bir basamak halinde yükselen bu bloklara, sütunlar çift zivana ile bağlanmışlardır. Çoğu kaybolmuş olan sütun tamburlarının alt kısımları yirmi köşeli bir çokgen halinde bırakılmışlardır¹¹. Yapıya ait dor başlıklarındaki ekhinus ve bilezik (annulet) ayrıntıları bunların hem Hellenistik hem de Roma çağına üretildiğini göstermektedir (Resim : 18-19). Her ne kadar bütün bir baştaban yoksa da friz bloklarından hesap edilen sütun aralığı ölçüsü stilobattan elde edilen ölçü ile uyumlu olup, her sütun aralığına üç metop düşmektedir (Resim : 16). Friz blokları, Triglifler üzerine gelen bir silme ile taçlanmış olmaları ve metopun üstündeki ovolo silme bakımından alışlagelenden farklıdır¹² (Resim : 20). Ancak bu özenli ayrıntılar Roma Çağına ait friz bloklarında bozulmuştur (Resim : 21). Yine trigliflerin üst köşesindeki kulakların stili, (Resim : 20) yapının İ.Ö. 11 yüzyıldaki yapım evresini kanıtlamaktadır¹³. Gerek yapının saçaklık ayrıntıları, gerekse arslanbaşı çörtenlerde uygulanan şema ve işçilik, güney ve kuzey stoada farklı olduğu gibi stoalar boyunca doğudan batıya doğru gidildiğinde de değişmektedir.

Yapımına Hellenistik devirde başlanmış olan temenos alanı ve çevresindeki stoalar, onarım ve eklemelerle daha karmaşık bir düzene ulaşmıştır. Bu karmaşık düzenin, arazinin daha da alçaldığı temenos alanının henüz kazılmamış olan doğu bölümünde bodrum kat çözümlerini de içermesi mümkündür.

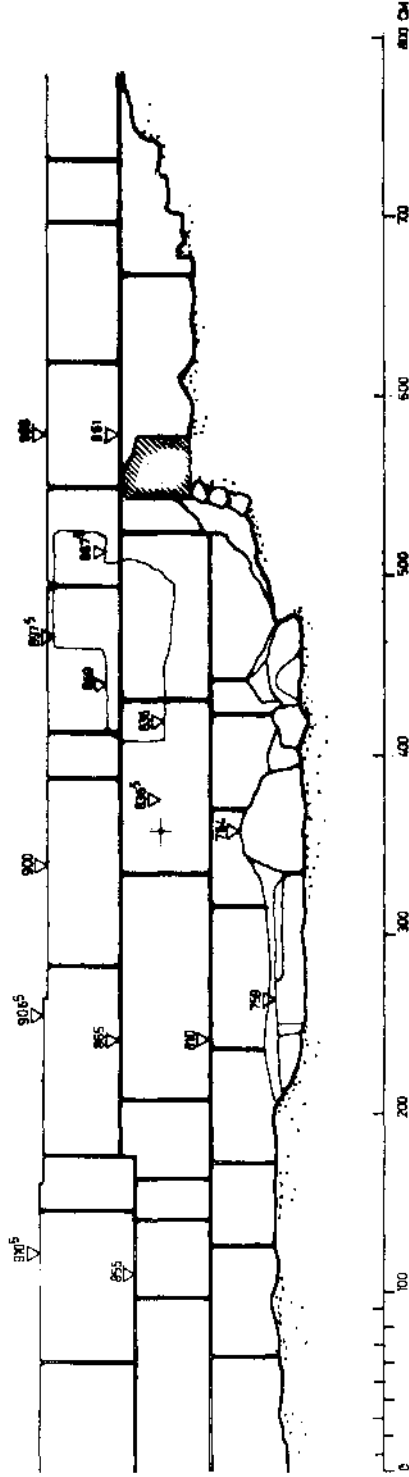
- (11) Korunagelen tek bir tambur ve yarım bir başlıktan başlayarak yapılan projeksiyonda dor düzenindeki stoaların sütunları çok narin oranlarda bulunmuştur. Ancak elde edilen yükseklik, elimizde daha çok ögesi bulunan ion düzenindeki stoaların yüksekliğine yakındır. 1985 yılında yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan öğelerde, dor düzenindeki stoaların Roma çağındaki daha kesin bir restitüsyonunu yapmak mümkün olacaktır.
- (12) Metopların üstündeki silmenin bir diğer örneği, bir kymareversa, Labraunda'da 4. yy. ikinci yarısında görülmektedir. P. Hellström ve T. Thieme «The Androns at Labraunda» *Medelhavsmuseet, Bulletin* 1981, 16. S. 73-74. Trigliflerin üstündeki taç ise Priene'de hem Kuzey Stoa'da; T. Wiegand ve H. Schrader, *Priene*, Berlin, 1904, Abb. 188, hem de tiyatronun proskenesinde görülmektedir. A. Von Gerkan, *Das Theater von Priene*, München 1924, tafel XIX, XX, XXV
- (13) Triglif kulakları konusunda son tartışma için bakınız W. Martini «Das Gymnasium von Samos» *Samos XVI*, Bonn 1984, S. 82

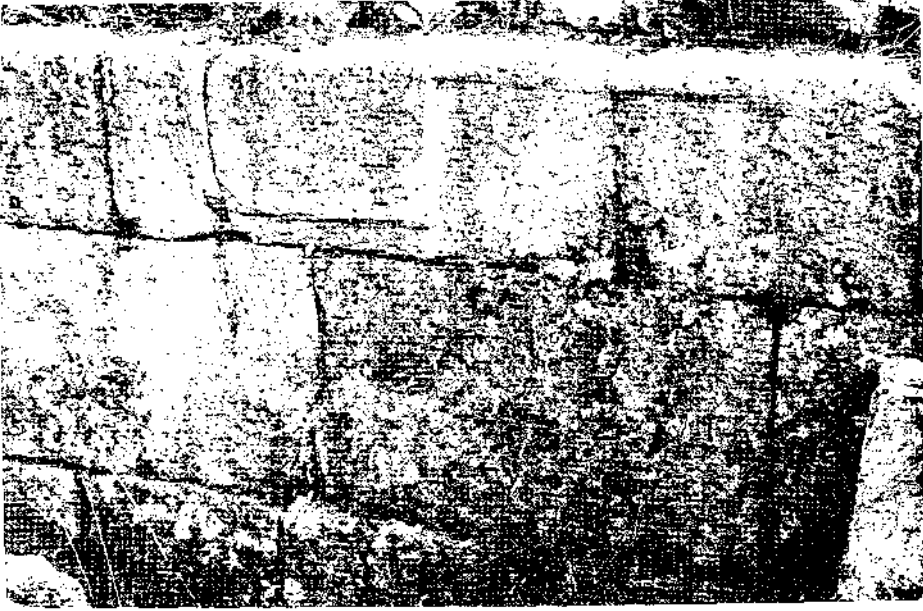
Resim : 1 — Teos Dionysos tapınağı temenos alanı 1984 yılı planı. Açık renk olan duvarlar 1924 yılı planından tamamlanmıştır. Noktalı alanlar dolgu-ları göstermektedir.

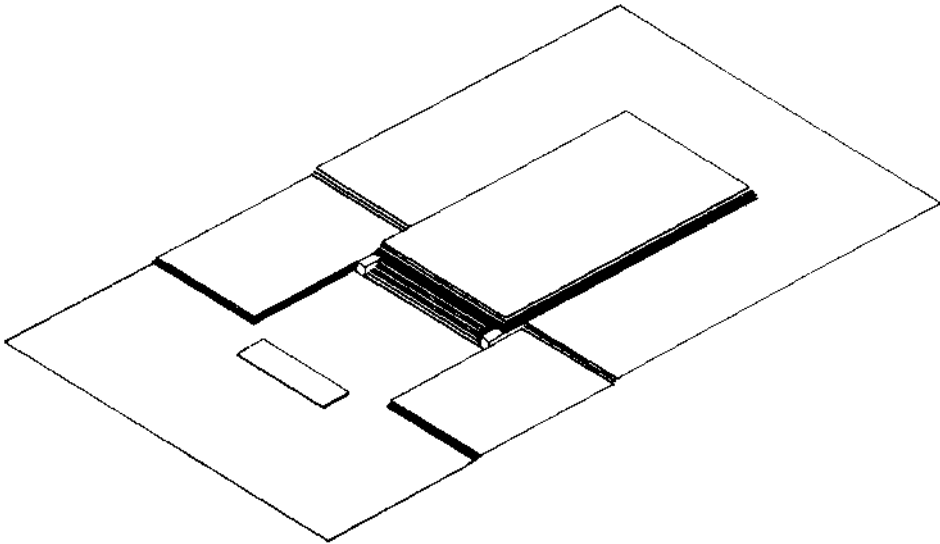
Resim : 2 — Teos Dionysos tapınağı, batı-doğu kesiti

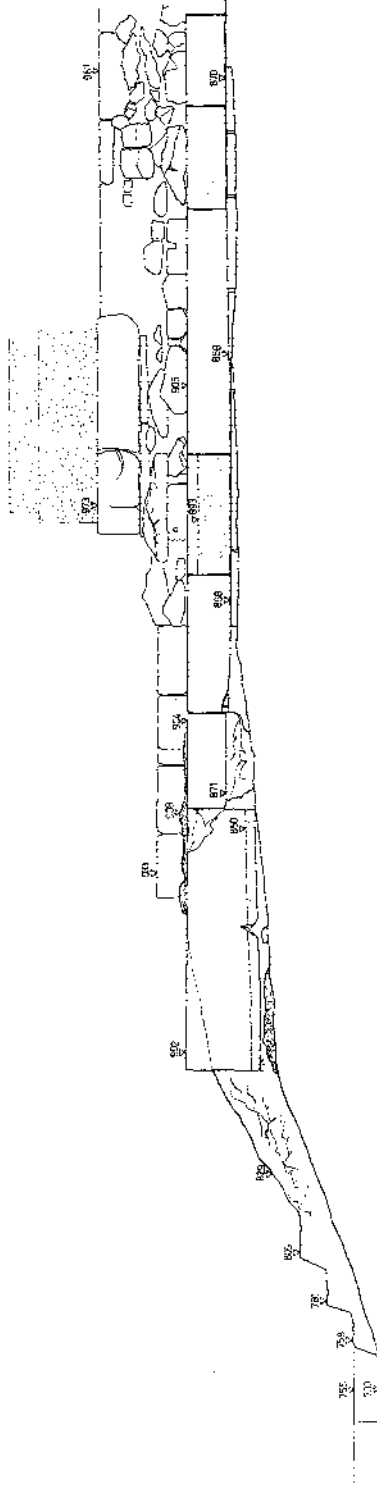
Resim : 3 — Güney stoa duvarı (çizim)

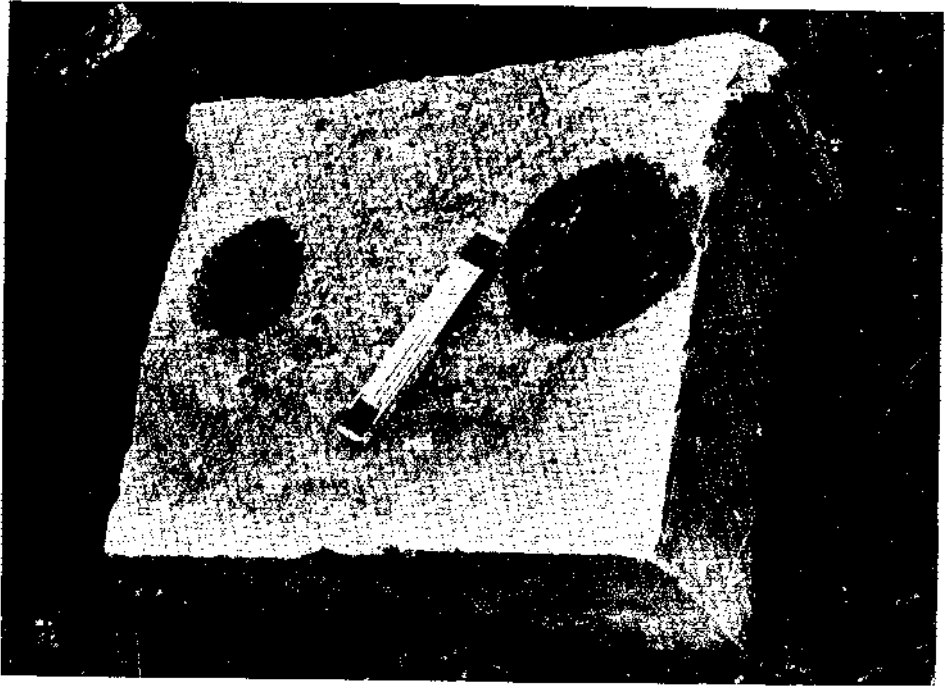
Resim : 4 — Güney stoa duvarı

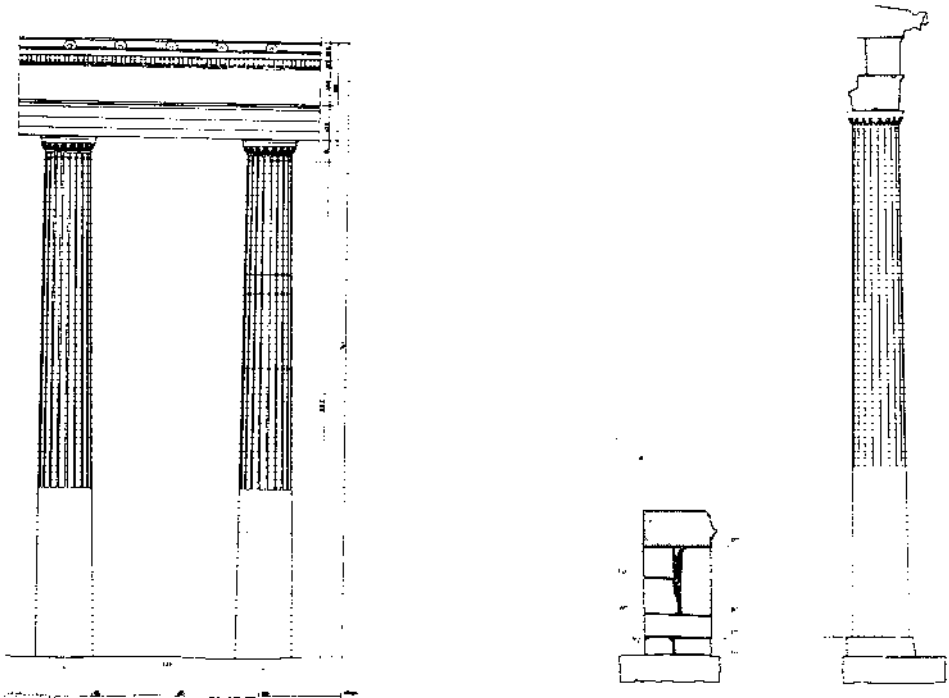
Resim : 6 — Temenos alanı şematik görünüm

Resim : 5 — Tapınak podium görünüşü

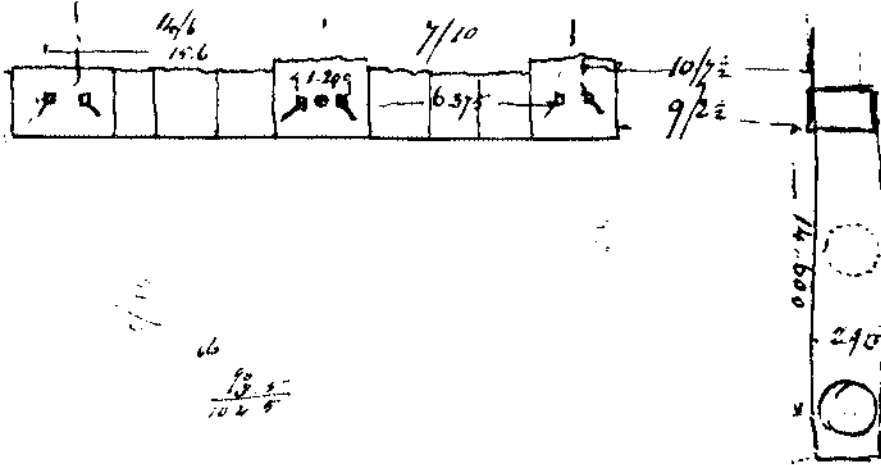

Resim : 7 — Kemer taşı

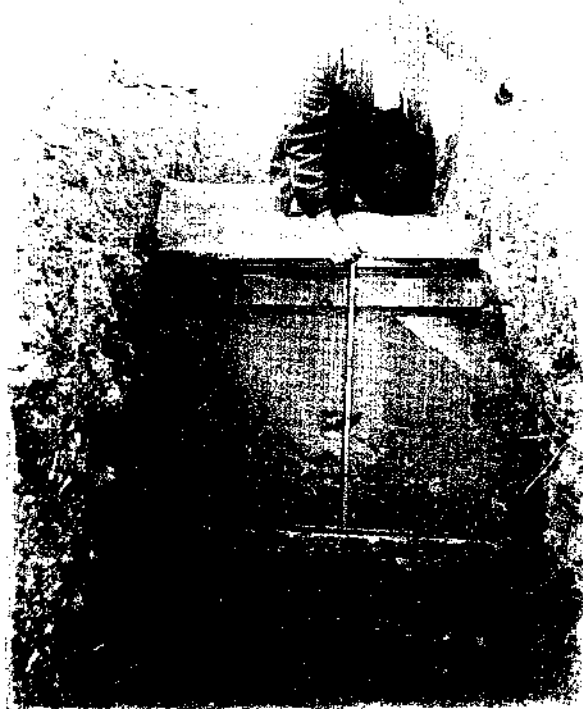
Resim : 8 — Batı stoanın mimari düzeni

Penbolen Wale - 1. m. a.

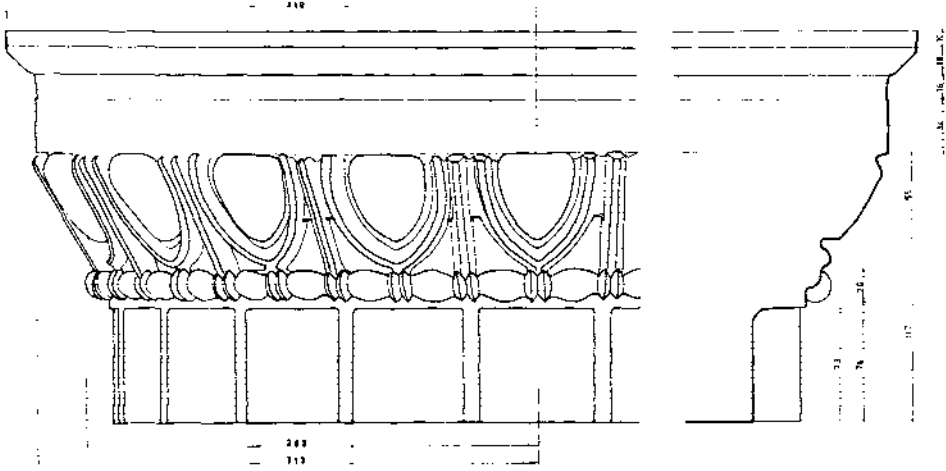
Penbolen Wale Wale

Resim : 9 — 1862 Pullan çizimlerine göre temenos alanı güneybatı köşesi

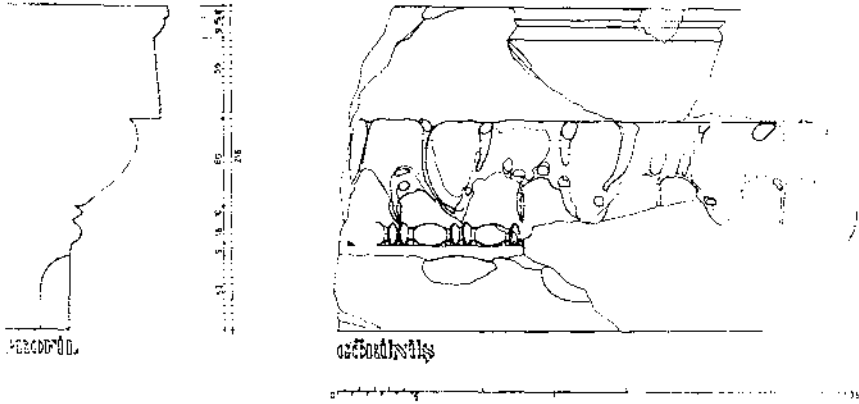
Resim : 10 —

Teos 1924 - Fransız kazısı

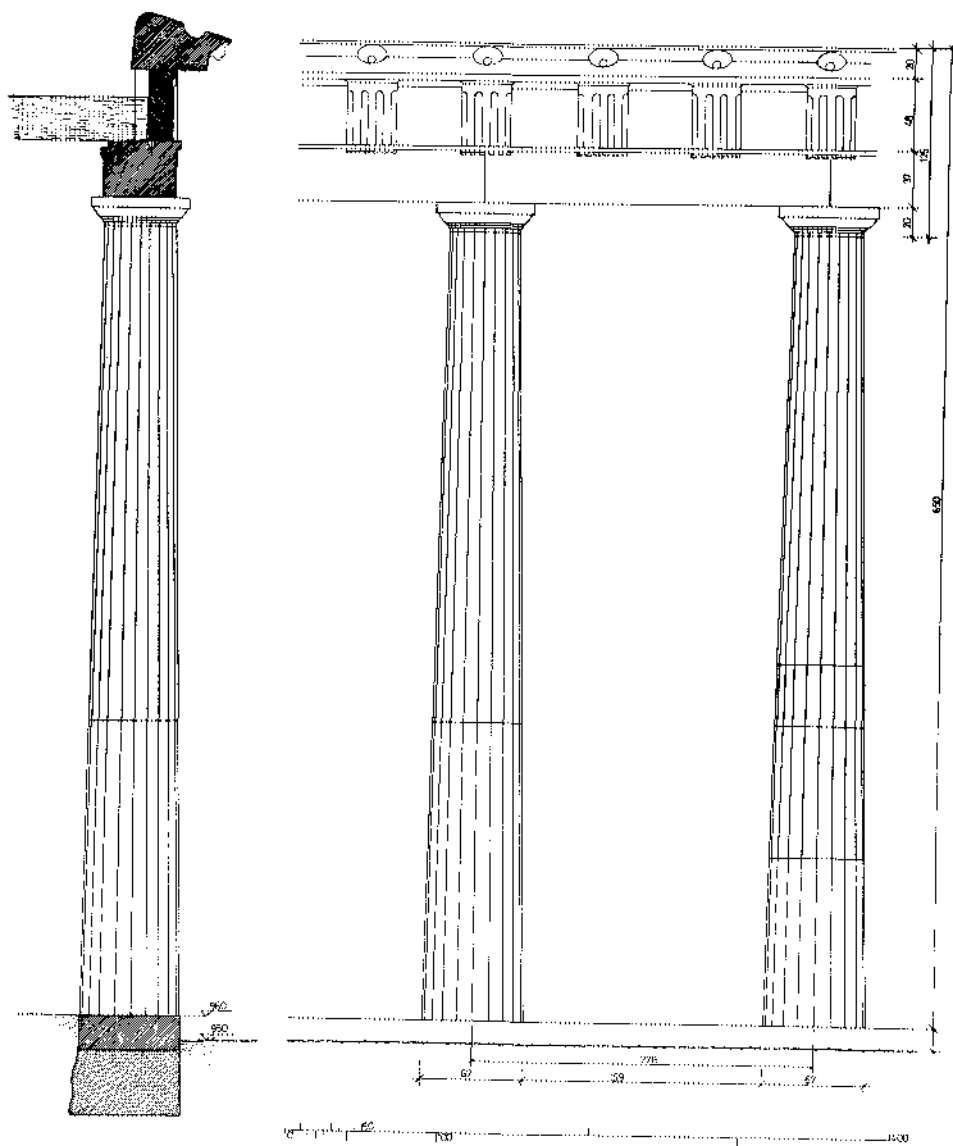
Batı stoa - başlık

Resim : 14 — Başlık - kesit görünüş

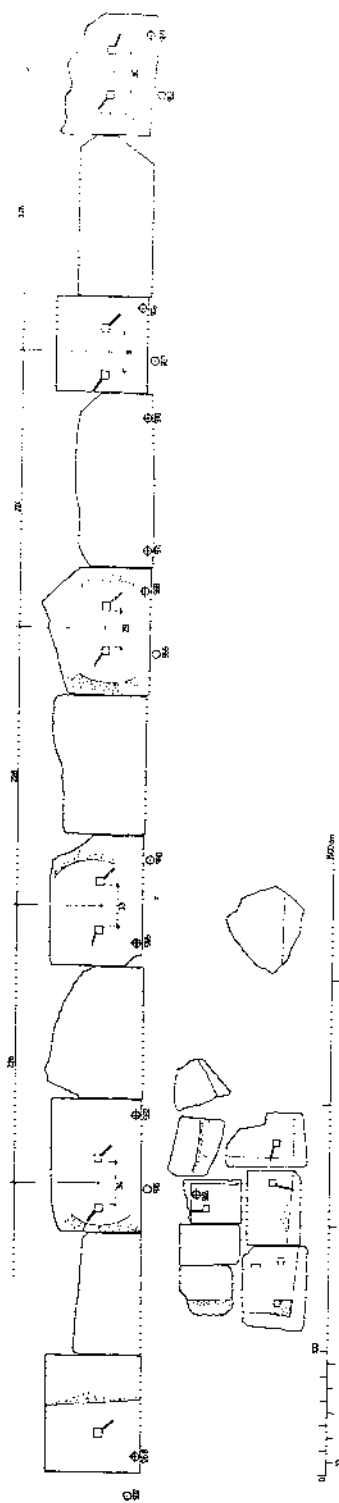

BAŞLIK 23 Batı stoa

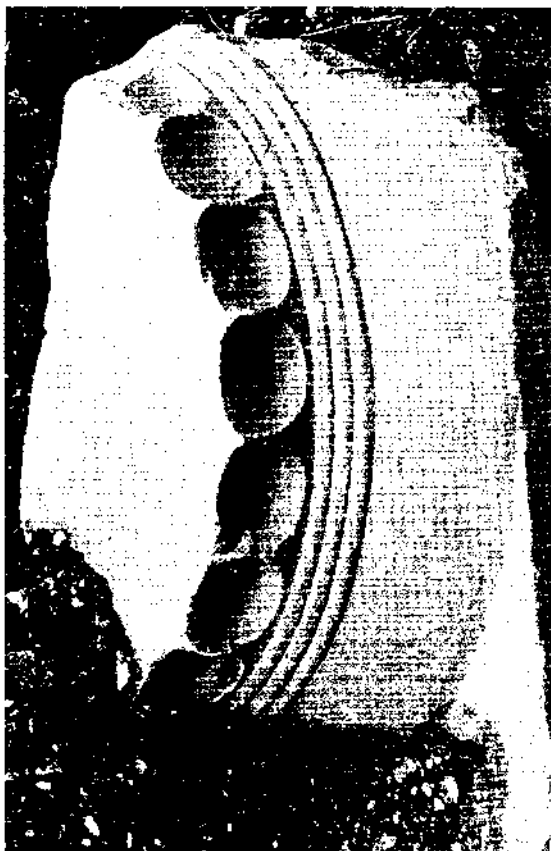
Resim : 15 — Batı stoa, Hellenistik devir başlık kesiti

Resim : 16 — Dorik stoa

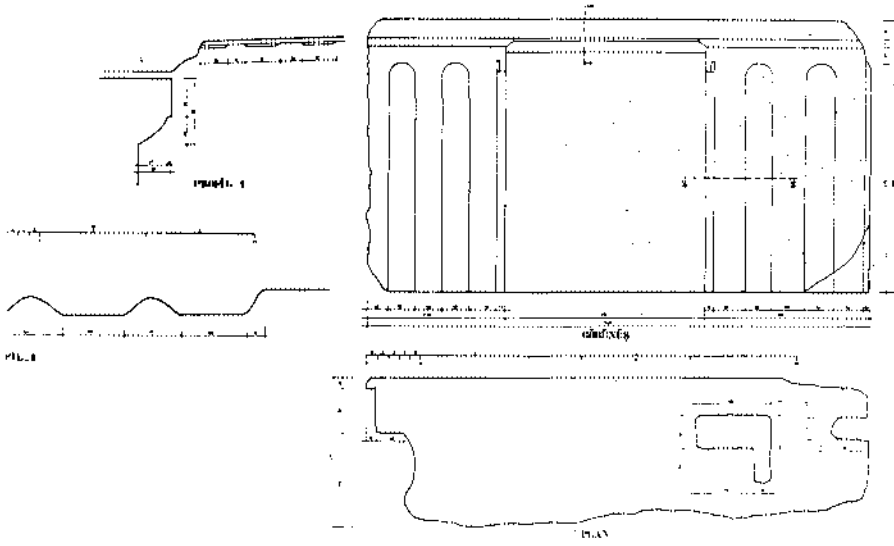
Resim : 17 --- Güney stoa, stylobat

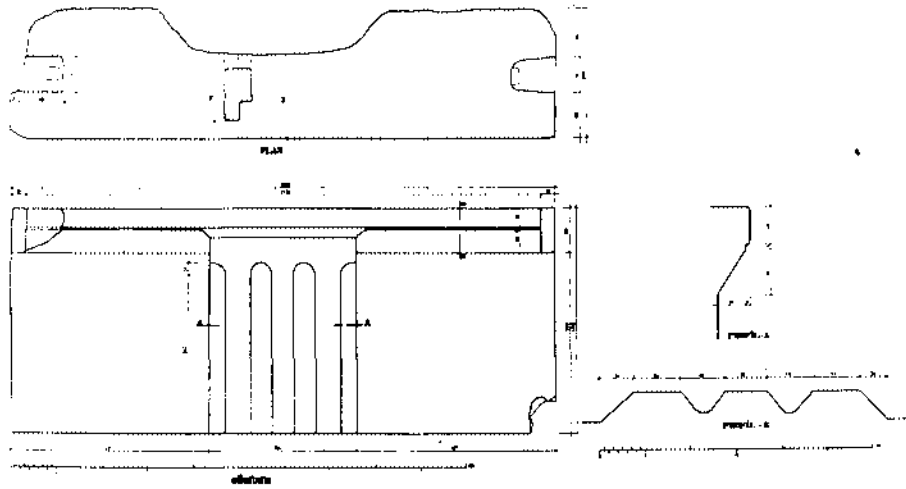
Resim : 19 --- Güney stoa, Roma başlık

Resim : 18 --- Güney stoa, Hellenistik başlık

Resim : 20 — Kuzey stoa Hellenistik devreye ait friz bloğu.

Resim : 21 — Güney stoa Roma Çağı friz bloğu.

KYME 1984

**CATANIA (İTALYA) ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ
ENSTİTÜSÜNCE SÜRDÜRÜLEN ARAŞTIRMA VE
KAZILAR**

Sebastiana LAGONA *

Catania Üniversitesi Arkeolojik Misyonu tarafından 1984 yılı yaz aylarında Kyme yöresinde sürdürülen araştırma, bir yıl öncekinin devamını teşkil edecek şekilde ve şehrin **liman kısmındaki kazı** kampanyası ile başlatılmıştır. Çalışmalar önceden varılmış bulunan anlaşma uyarınca, yine Ankara Üniversitesi mensubu Doç. Dr. Vedat İdil başkanlığında yönetilen İzmir Müzesi Türk Misyonu ile ortak bir şekilde sürdürülmüştür.

Açılan **iki büyük yarın** birincisi 1983 yılına ait «iç kısım» dakinin devamını teşkil edecek şekilde, diğeri ise inceleme alanı içinde kalan at nalı biçimindeki tümseğin karşısına gelen kısımdan itibaren başlayarak kazılmıştır.

Birinci yarın kazılmasında, 1983 yılında daha ilk aşamada tümüyle ortaya çıkarılmış bulunan çöküntü halindeki yığının temizlenmesine başlanmıştır. Yığının altından büyük ortaçağ duvarının (önceden tahmin edildiği gibi) güneydoğu yönünde devam etmekte olduğu kısım ortaya çıkarılmıştır.

Ayrıca duvarın bu kısmında daha eski yapılarda kullanılan bloklardan yeniden yararlanıldığı kaydedilmektedir. 1983 yılında kazılan ve «sahil» kesiminde bulunan dikdörtgen yapının güneyindeki duvarda görülen muntazaman yontulmuş taşlarla örülü **büyük bloklardan oluşan duvar** ile birleşmektedir. Söz konusu bu duvarın son kazılan kesimde doğu ile batı köşesindekinin aynı biçimde yarım kolon kaidesi üzerine yerleştirildiği ve **mermer basamaklar** ile bağlantılı olduğu görülmüştür. (İki yarım kolon bir giriş-geçiş kısmını sınırlamaktadır). Dolayısıyla yapının basamaklar bölümünde alt tarafı 5.10 metre olan bir kısım ortaya çıkarılmıştır.

(*) Prof. Sebastiana LAGONA Via Tagliamento, 42 CATANIA

Bu kesimde de küçük bir duvarın (c) 1983 yılında bulunan büyük duvara paralel olarak dayandığı dikkati çekmektedir. Anılan bu duvarın temeli mermer abidenin üzerinden geçmektedir. Dolayısıyla duvarın söz konusu bu abidenin yıkılmasından bir sonraki döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu seviyede muhtemelen aynı duvara ait ve bazı kısımlarında tuğla ile döşenmiş, zemini teşkil edecek bir yüzeye rastlanmış bulunmaktadır. Burada ele geçirilen seramik parça ve bir para, duvarının geçen yıl ileri sürüldüğü şekilde orta çağ dönemine ait olduğu tezini doğrulamaktadır.

Ortaçağ duvarının dış kısmında yapılan kazıda (=kuzeyde), uzun-boylu (yaklaşık 1.90 m.) sırtüstü pozisyonda, kafası ortaçağ duvarı yanında ve kolları belde kavuşturulmuş vaziyette iki insan iskeleti gün ışığına çıkarılmıştır.

Ahşap kasalar içine yerleştirilmiş (üzerinde tahta kalıntısına rastlanan birkaç çivi bulunmuştur) iki iskeletin yanında başka eşya ele geçirilmemiştir. Bununla beraber iskeletlerin altındaki toprak içinde bulunan az miktardaki seramik parçalarından ve kolların pozisyonundan, ortaçağ dönemine ait bir tarihlendirme yapılabilmektedir. Muhtemelen büyük duvarın tarihine yakın bir zaman söz konusudur.

Ortaçağ duvarının tahmin edilen diğer ucunun mevcudiyetine dair tezin, at nalı biçimindeki tepenin güney kanadında açılan **diğer büyük yar** (Resim : 1) ile doğrulandığı görülmüştür. Nitekim kazı, daha kuzeydeki aynı biçimde, çift çevreye haiz bir büyük duvarın ve -buna bitişik-batıdan (deniz tarafından) (Resim : 2) girişi olan kaba taban yüzeyine haiz bir bölümün gün ışığına çıkarılmasını sağlamıştır.

İlk deneme kazısı önünde ilerletilen yar oldukça muntazam **büyük plaka taşlarla ve görüldüğü kadarıyla orta mendirek büyük platformu ile bağlantılı bir taban yüzeyinin** bulunmasını sağlamıştır (Resim : 3).

«At nalı» biçimindeki alanın bütün iç tarafında sürdürülecek kazı, söz konusu bu yüzeyin limana kadar ulaşan bir güzergahı mı yoksa şehirden geldiği tahmin edilen yol ile birleştiği noktada mendirek bitişiğindeki bir alanı mı oluşturduğunun belirlenmesini sağlayacaktır. Kazılan yan taraf yarlarından ortaya çıkarılan kalıntılar ile yukarıda anılan bu taş döşeli zemin arasında bir ilişki kurmak şimdilik mümkün olamamakla birlikte, mermer basamaklar yanında bulunan yüzey ile aynı seviyede olduğu tahmin edilmektedir (Resim : 4).

Buluntular arasında yapılara ilişkin ele geçirilen malzemelerin, mermer basamak ve büyük duvarın ait olduğu dönem ile ilgili 1983 yılında ileri sürülen tezi doğruladığı görülmektedir. En çok anlam taşı-

yan malzemeler Ortaçağ ve Hellenistik döneme ait olanlarıdır. Hellenistik döneme dair bulunan parçalar arasında en önemlisi şimdiye değin ilk olarak ele geçirilen Kyme mührüne haiz bir anfora sapı parçasıdır. Geniş bir şerit biçimindeki sap üzerine basılmış, olan mühür K ve Y harfleri arasına yerleştirilmiş tek kulplu bir vazoyu temsil etmektedir (Resim : 5).

Arma ve harflerin Kyme'ye ait olduğu bir para baskısına tamamen uymakla da bu husus teyid edilmektedir. Bu para ayrıca, Ege kentler paraları arasında en önemlilerindendir.

Anfora mührü ve para üzerindeki motif arasındaki ilişki kesin olup, bu yöredeki ticari alanda sık sık rastlanan bir alışkanlığa uygun düşmektedir.

Nitekim bu konudan olmak üzere Chios, Thasos ve Knidos para motifleri ve anfora mühürleri arasındaki bağlantıyı hatırlatmakta yarar vardır.

Bizim mührümüze en yakın motife haiz para diapositifte gösterilen olup, 350 ila 320 tarihleri arasında kalan döneme ait ve düz tarafindan bir kartal figürü taşımaktadır.

Aynı tarihin bizim mührümüz için de geçerli olabileceğini düşünmekteyiz. Zira K ve Y harfleri uç kısımları ilk Hellenistik dönemin özelliklerini taşımaktadırlar.

Bu işarete haiz mühür, Kyme'de kentin zenginlik kaynağını teşkil eden bir anfora fabrikasının mevcudiyetini kanıtlaması açısından özellikle önem kazanmaktadır. Daha da ilginç bir diğer husus da, anforu imal eden şahsın o devir paralarında en çok kullanılan (ilk kez takdim ettiğim tipte olduğu gibi görülen ve bütün Hellenistik dönemde kullanılan tek saplı vazo) figürden ayırıcı işaret olarak yararlanılması, ticaretin devlet tarafından kontrol edildiğini kanıtlamaktadır.

Bu arada bütün Hellenistik dönem sırasında Kyme kentini temsil eden söz konusu bu ayırıcı işaret hakkında bir gözlemde bulunmak isterim.

Çok büyük bir boyutta olmayan vazo alışlagelmiş bir biçime sahip değildir yörenin mutlaka çok zengin olduğu yağ için kullanılan bir ölçü benzemektedir.

Bu konuyla ilgili olarak, yine aynı tip paraya IV asrın ikinci yarısında Kyme'nin iç tarafındaki ve muhtemelen Kyme'nin yörüngesindeki TISNA küçük merkezinde de rastlanması ayrıca önem arz etmektedir. Bu büyük Kyme ve topraklarının en başta gelen ticarî faaliyet merkezi hakkında fikir edinebilmekteyiz. Hemen sonra (veya aynı sırada?) paralarda görülen motifler ticarî alışverişlerde kullanılan anforalar için de uygulanmıştır.

TISNA küçük merkezinin, kazı kampanyasının kapatılmasından sonra yapılan keşif gezisinde Kyme'nin hemen iç kısımlarında tesbit edilen, küçük kale şehirlerinden biri olması gerekmektedir.

Özellikle Yeni Köy yakınında, şehrin sırt kısmında yayılan geniş ovanın sonundaki bir küçük tepede inceleme yapılmıştır. Ova, mutlaka eski tarihlerde de içinden geçen (bugün bir baraj ile yararlanılan) zengin bir nehir tarafından sulanmaktadır. Tepe üzerinde, teraslama ve savunma duvarları ile ev ve bazı mezar kalıntıları tesbit edilmiştir.

Bu küçük kalelere duyulan ilgi, kentin zenginlik ve refah kaynağı olan ovanın korunabilmesi için kentin etrafına yerleştirilmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

Kyme'nin kuzeyindeki topraklara Elea ve Myrina'ya da daha başka keşif gezileri yapılmıştır. Elea'da Kyme'dekine Dr. La Morce ve Dr. Coscarella yardımıyla Kyme'dekine çok benzeyen çift çevreli uzun bir mendireğe haiz liman bölgesi özellikle incelenmiştir.

Myrina'da, Prof. Traversari, Bosio ve Zaccaria Ruggiu'nun yardımıyla, 1982 yılında başlatılan araştırma, dikkatli bir jeofizik ve arkeolojik durum incelemesi yapılarak daha da derinleştirilmiştir. Özellikle, şehrin nehir ve deniz arasında kalan ovaya benzer bir alana en geniş şekliyle yayıldığı dikkati çekmiştir. Tepenin doğu yanacında (Birki Tepe) geniş ve muntazam bir alanın mevcudiyeti dikkati çekmekle, buranın eski tiyatro sitini işaret edebileceği düşünülmüştür. Son olarak ise, şehrin oldukça önemli bir stratejik konuma haiz olduğu görülmekle, bizim Kyme'miz ile ilişkisini anlamaya çalışmanın çok ilginç olacağı düşünülmüştür.

Resim : 1

Resim : 2

Resim : 3

Resim : 4 — Mermer basamaklar, Pythos

Resim : 5 — Sikke

Resim : 5 — Sikke

Resim : 5 — Anfora kulpu parçasından

SURVEY BEI AKBÜK

Walter VOIGTLÄNDER (*)

Wer der Frage nach den historischen Zusammenhängen vor der persischen Expansion in Westanatolien nachspürt, wird den bodenständigen Traditionen breiten Raum widmen müssen. Dies gilt auch für die Geschichte Kariens¹. Ohne ein tieferes Verstehen der diese Landschaft prägenden Kräfte wird auch keine ausreichende Ausdeutung der spät erst hellenisierten Stätten wie Didyma, Milet oder Myus möglich sein.

Ein weitläufiges Ruinengebiet liegt gleich weit von Didyma und von Herakleia am Latmos entfernt am Nordufer des Akbük körfezi, 4 Km nordwestlich des Fischerdorfes Akbük. Weder der Zusammenhang der zahlreichen Ruinen noch die große Bedeutung der Stätte für Karien sind bisher erkannt worden². Die Direktion der Antiken und Museen in der Türkei genehmigte uns für den Herbst 1984 eine erste Survey in diesem Grenzgebiet der Vilayetler Aydin und Muğla³. Unsere Untersuchungen und vorläufigen Vermessungsarbeiten beschränkten sich auf sieben Stellen innerhalb des mehrere Quadratkilometer umfassenden Gebiets:

1. Kömüradası, eine 190x80 m kleine Landzunge.
2. Saphıadası, eine 500x250 m große Halbinsel (Abb. 1).
3. u. 4. Zwei Nekropolen.
5. Ungedeutete, zum Teil anstehendem Felsen abgewonnene Architektur.
6. Ungedeutete Architektur über ovoiden Grundrissen.
7. Eine monumentale Anlage 100 m. ü. M.

(*) Doç. Dr. Phil. Walter VOIGTLÄNDER D - G 100 Darmstadt technische Hochschule institut J. Kunstgeschichte - W. Germany

(1) Vgl. W. Voigtländer, II. Araştırma sonuçları toplantısı (İzmir 16. - 20. April 1984), 1985, 153 ff.

(2) Vgl. die Karte von P. Wilski in Milet I, 1 (1906), Beiblatt.

(3) Mein Dank gilt im besonderen Dr. Nurettin Yardımcı, General-direktor der Eski Eserler ve Müzeler in der Türkei. Dankbar erwähnen möchte ich Necip Altınışık, der als Vertreter der türkischen Regierung uns vor Ort und bei den Behörden half. Neben Necip Bey und dem Antragsteller nahm Ingrid Voigtländer - v. Reckow an den Arbeiten im Gelände teil.

1. Die unteren Lagen zahlreicher Mauern (75) blieben in der freigespülten Uferzone von K  m  radas   erhalten. Die Mauern bestehen aus Bruchsteinen in Lehm und sind einer großräumigen, orthogonal ausgerichteten Architektur zuzuordnen. Einzelne Partien aus festem, mit Scherben und Steinen durchsetztem Lehm mögen zu F  llungen ehemals auch fortifikatorisch genutzter Teilanlagen gehören.

K  m  radas   war seit der frühen Bronzezeit (FH) besiedelt. Dies bezeugen größere Mengen einer rotmonochromen, nicht auf der Drehscheibe geformten Ware, die an zeitgleich datierte Funde aus der Grabung westlich des Buleuterion in Milet erinnert⁴. Einzelne Scherben verweisen auf Verbindungen von K  m  radas   nach Troja und Beycesultan während der mittleren Bronzezeit (MH) hin. Eine Vielzahl der Streufunde gehört eindeutig in die Zeit der sp  tminoischen Phase I. Hierzu zählen Fragmente mit 'light-on-dark'-Mustern, mit charakteristischen Tonkn  pfchen am Übergang vom Rand zum stets vertikal angeordneten Henkel sowie mit langen und tiefen Kerbschnitten in den Henkelzonen⁵. Die drei Gruppen gehören zu Vasen aus lokalen Werkstätten, die in der Zeit um die Katastrophe von Santorin arbeiteten. Es sind dies minoisierende Vasen aus levanto-minoischer Produktion.

Levanto-mykenische Scherben sichern eine Besiedlung auf K  m  radas   für die Zeit um 1200 v. Chr., Bruchstücke mit Gruppen konzentrischer Kreise verweisen auf die erste Siedlung südlich von Milet aus den Dark Ages. Diese Siedlung bestand bis in die sp  tgeometrische Zeit hinein. Dann wurde K  m  radas   aufgegeben. Damals entstand auf der 600 m entfernten Saphadas   eine neue Siedlung, die schon bald städtische Form bekam.

2. Saphadas   war im Neolithikum schon einmal besiedelt. Geräte aus Stein und Obsidian sowie Vasenscherben erinnern an die Funde des Killiktepe⁶. Jedoch verweist das besonders zahlreiche Material aus dem 8.-6. Jh. auf die Blütezeit dieser seit 600 v. Chr. befestigten Stadt.

Ihr Westtor, eine Ostpforte sowie eine aufwendig ausgebaute Nordost-Bastion konnten an den Uferzonen erkannt und gezeichnet werden. Es ist denkbar, daß diese Stadt, von der mehr als 100 Mauern registriert wurden, gegen die Mitte des 6. Jh. zerstört wurde, als das Heer des Harpagos durch Karien zog⁷.

(4) W. Voigtländer, *IstMitt* 32, 1982, 31ff. Abb. 1ff.

(5) Zu 'light-on-dark' vgl. J. L. Davis, E. Schofield, R. Torrence, D. F. Williams, *Hesperia* 52, 1983, 361 ff.; zu den Tonkn  pfen vgl. Sp. Marinatos, *AAA* 4, 1971, 72 Abb. 22; zu den Kerbschnitten ist auf Neufunde von Kos zu verweisen (freundlicher Hinweis von Toul   Markettou, Epimelitin der Ephorie auf Rhodos)

(6) W. Voigtländer, *IstMitt* 33, 1983, 5ff.

(7) Herodot I, 171 ff.

Nur wenige Streufunde künden von geringer Nachbesiedlung im 5. Jh., alle Hinweise einer spät- und nachklassischen Bebauung fehlen bisher⁸.

3. u. 4. Zwei Nekropolen aus archaischer Zeit können der Stadt auf Saphiadasi zugeordnet werden. Ein dicht belegter, bisweilen vom Meer überspülter Urnenfriedhof liegt am Nordufer zwischen Saphi- und Kömüradasi. Nach Norden folgt eine weitläufige Nekropole. Ihre Grenzen bleiben in dem zum Teil recht unwegsamen Gelände noch undeutlich. Bisher wurden über 30 oberirdische, durch Raubgrabungen, Steinraub und Erosion bis auf ihre Sockel abgetragene Grabmonumente unterschiedlicher Typoi erkannt. Einzelne Anlagen wirken wie die archaischen Vorläufer des Maussolleion in Bodrum⁹.

5. Diese Nekropole grenzt nach Westen an ein Gebiet, dessen Bedeutung noch unklar ist. Ein rechtwinkliges Turmgehöft (?) liegt wie ein Fremdkörper zwischen anderen Anlagen. Diese bestehen zum Teil nur aus Steinzäunen oder sind dem anstehenden Felsen abgewonnen und bilden Felsenhöfe. Es ist nicht zu beantworten, ob diese Bauwerke alle gleichzeitig entstanden, auch sepulkrale Bedeutung hatten oder nur profan genutzt wurden¹⁰.

6. Nördlich dieses Gebietes und nördlich der großen Nekropole steigt das Gelände zunehmend an. Dort liegen in kaum einsichtigen Macchiaflächen mehrere Bauten mit ovoiden Grundrissen. Die Anlagen sind bis zu 20x12 M groß, ihre Mauern blieben an einzelnen Stellen 3 M hoch, bis zum Ansatz des Kraggewölbes erhalten. Ob es sich um Grabanlagen handeln kann oder ob diese am steilen Hang errichteten Bauten den 'Compounds' bei Bodrum zuzuordnen sind, kann nur eine genauere Untersuchung erbringen. Das aufgelesene Material ist archaisch¹¹.

7. Oberhalb der Ovalbauten liegt auf der Kuppe eines 100 M hohen Hügels ein vieleckiger Komplex von 45x30 M. Seine Mauern aus Marmorbruch sind nur auf kurzen Strecken sichtbar und liegen zu großen Teilen unter bis zu 5 M hohen Sturzmassen verborgen. Der asymmetrische Baukomplex besteht aus Teilanlagen, die durch 2 M breite Mauern

(8) Unter den klass. Funden dominiert die aus Attika importierte Ware, die aber kaum über 560/50 v. Chr. hinabreicht. Zu Neuteichiussa s. unten.

(9) Ein Grab als Kammergrab deutlich. Die gut 2 m lange Kammer könnte überdeckt von Steinplatten innerhalb eines Tumulus aus Steinschotter gelegen haben. Bei anderen Gräbern sind auf die Sockel hinaufführende Treppen (!) erhalten.

(10) Zu Felsenhöfen, vgl. W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, *IstMitt Beih.* 3 (1970) Taf. 7.

(11) Genauere Entsprechungen sind nicht zu nennen, vgl. ebenda 202 Abb. 17 u. Taf. 1ff.

untereinander verbunden scheinen. So entstand ein Hof, in dessen Zentrum ein mit Mauern umkleideter Felsklotz aufragt. Nach Aussage der Streufunde stand diese Anlage in der ersten Hälfte des 6. Jh.

Eine abschließende Ausdeutung dieses monumentalen Bauwerkes ist verfrüht. Vorerst gehe ich von der Annahme aus, in diesem Komplex eine in ihrer Art bisher einzigartige Grabstätte gefunden zu haben, der auch sakrale Bedeutung beizumessen ist¹².

Auch wenn vorerst noch alle inschriftlichen Hinweise fehlen, sind doch einige Gründe zu nennen, in der Stadt auf Saphradası und in der zeitlich vorausgehenden Siedlung auf Kömüradası gleichermaßen Teichiussa zu erkennen, dessen Lage so intensiv diskutiert worden ist¹³. Einige hundert Meter westlich des von uns untersuchten Gebietes liegen die Reste einer Stadt, die - so kann vermutet werden - nach Aufgabe von Saphradası neu gegründet worden ist und bis in die Kaiserzeit hinein bestanden hat. Diese Stadt, Neuteichiussa sozusagen, mag von Thukydides erwähnt und auf den attischen Tributlisten genannt worden sein¹⁴.

Durch die Survey 1984 gelang es, in Karien ein Zentrum für die wissenschaftliche Diskussion wiederzugewinnen. An dieser Stätte der eingangs genannten These nachzukommen, ist nicht nur eine mögliche, sondern wahrscheinlich auch notwendige Aufgabe für die Geschichte Westanatoliens im Grenzbereich ägäischer und anatolischer Ausstrahlungen.

(12) Südlich des Komplexes liegen zahlreiche kleinere Rund-Oval und auch Rechteckbauten, die alle durchwühlt sind. Manche dieser Denkmäler sind als Nutzbauten zu klein und werden wohl Gräber sein.

(13) vgl. G. S. Bean, J. M. Cook, BSA 52, 1957, 108 ff.; F. Geschnitzer, Zetemata 17 (1958), 121; The Princeton Encyclopedia of Classical Sites (Herausg. R. Stillwell) (1976), 890 f.; noch einmal unkritisch nachgeschrieben von N. Ehrhardt, Milet und seine Kolonien (1983), s.v. Teichiussa.

(14) Thukyd. 8, 28; J. P. Barron, JHS 82, 1962, 1 ff.

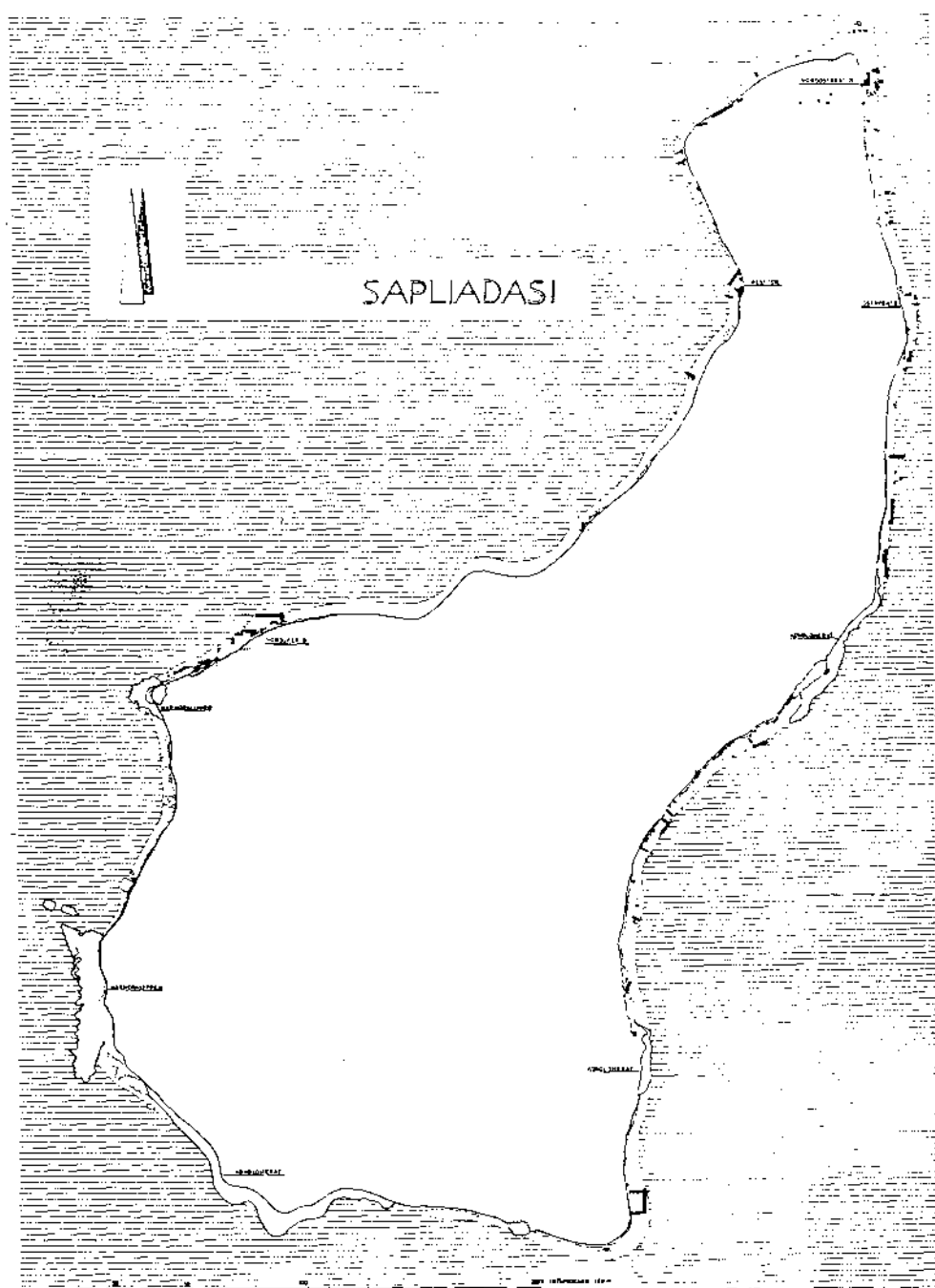

Abb. : 1 — Saplíadasi, Vorläufiger Übersichtsplan

FRİG DİLİNDE YENİ YAZITLAR

Thomas DREW—BEAR *

Burada sonuçlarını özetleyeceğim araştırmayı yapmama izin veren Sayın Genel Müdür Dr. Nurettin Yardımcı'nın kişiliğinde Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne içten teşekkürlerimi sunarım.

Frigya'nın en göze çarpan özelliklerinden biri Frig dilindeki yazıtlardır; bunların hepsini okuyabilmemize karşın, çoğunun anlamını çıkaramamaktayız. Gene de bu yazıtlar Küçük Asya'nın bu çok eski halkından kalan en önemli belgeleri oluşturmaktadır. Friglerin yerleşim alanı bugünkü Kütahya, Afyon ile Denizli ve komşu Uşak, Isparta, Burdur ve Ankara illerinin bazı kesimlerini kapsamaktaydı.

Frig dilindeki ilk epigrafi belgeleri İ.Ö. VIII. yüzyıldandır. Orta Frigya'da «Midas şehri» ve Afyon ile Seyitgazi arasındaki başka anıtlar herkesce bilinmektedir. Ancak, bütün eski Frig döneminden taş üzerine yazılmış yalnızca 41 yazıt elimize geçmiştir; ben bunlardan Afyon'un güneybatısına yaklaşık 50 km. uzaklıktaki Çepni köyü dolaylarında üç tanesini buldum. İ.Ö. VII. yüzyıldan kalan bu üç yazıttan en göze çarpanı yörede «Gelincik Kayası» denen, tepenin yamacına bir kule gibi yükselen büyük bir kayanın güneydoğu yüzüne yazılmış olanıdır (Resim : 1) ¹. Birçok başka eski Frig kaya yazıtı da gene böyle güneşin doğduğu yana bakmaktadır. Bundan, bu yazıtların dinsel bir nitelik taşıdığı sonucu çıkmaktadır.

İ. Ö. VI. yüzyıldan sonra Frig dilinde taş üzerine yazılmış önemli yazıtlar yoktur : Frig devleti Persler tarafından yıkılınca, anıtsal kaya yazıtları yazılmaz olmuştur. Buna karşılık Frig halkı varlığını sürdürmüştür : Sözüünü ettiğim yörede İ. Ö. II. III. yüzyıllarda yeni Frig denilen bir dilde epeyce yazıtın olması bunun kanıtıdır. Nitekim, beş yüzyıl suskunluktan sonra taş üzerine yazılmış Frig yazıtları yeniden bulunmaya başlamıştır : Bunlar mezar yazıtlarıdır, kimi Frig dilindedir kimi de Frigce ve Yunanca olmak üzere iki dildedir.

(*) Thomas DREW-BEAR, Directeur de Recherche au Centre National de la Recherche Scientifique. 31 rue Royale, 69001 Lyon, France

(1) C. Brixhe ve Th. Drew-Bear, «Trois nouvelles inscriptions paléo-phrygiennes de Cepni», *Kadmos* 21 (1982) 64 - 87.

Bu yeni Frig yazıtları yalnız dinsel bir nitelik taşımakla kalmamakta, bir de mezara zarar vermeye kalkanın gözünü korkutan bir lânetleme formülü içermektedir. Halk, bu formülü Yunanca değil de memleketin eski dilinde yazmaktaydı. Frigce artık kutsal bir dil olduğu için, büyü gücünü artırmayı sağlamaktaydı. Bu, İ. S. III. yüzyılda Frigcenin hâlâ konuşulduğunu göstermektedir.

İşte, Amorion yöresinden çıkan, iki dilde yazılmış bu tür yeni bir örnek eskiden anıtsal bir mezar kapısının «architrave» ı olan, bugün iki parça halindeki bu taşlardan soldakininde, annesinin eliyle gömdüğü iki oğulun erdemlerini anlatan Yunanca bir mezar epigramının başı okunabilmektedir; sağdakinde ise epigramın sonu ile bu mezara zarar vermeye kalkana karşı Frigce bir lânet formülü yer almaktadır. Bu yazıt kuşkusuz İ. S. II. veya III. yüzyıllardandır.

Böylece İ. Ö. VII. yüzyıldan eski bir Frigce yazıtla, İ. S. II. veya III. yüzyıldan yeni Frigce bir yazıt görmüş olduk. Aradaki dönemde ne olmuştur? Frig halkı aynı yörelerde yaşamayı sürdürmüş olduğuna göre, beş yüzyıldan uzun süre bu dilde taş üzerine yazılmış yazıtlar bulunmamasını, sonra da oldukça çok sayıda yazıtın yeniden ortaya çıkmasını nasıl açıklamalıdır?

Hiç kuşku yok ki, Frigya köylüleri bu süre içinde ataları gibi kendi dillerini konuşmuşlardır. Ancak, Büyük İskender'in Pers imparatorluğunun topraklarını ele geçirmesiyle başlayan dönem içinde, Yunancanın (sonradan bir ölçüde Latincenin) etkisi öylesine büyüktü ki, okuma-yazma bilen, demek ki yazıt yazdıran bütün kültürlü kişiler yalnızca bu dillerde yazmaktaydı, buna karşılık Frigce konuşan halktan kişiler okuma-yazma bilmezdi, öte yandan yoksul olduğu için taş üzerine yazı yazdırmak için para bulamazdı. Böylece dil toplumsal sınıfın bir belirtisi olmaktaydı. Varlıklılar Yunanca ve Latince, yoksullar ise Frigce konuşmaktaydı.

İ. S. II. ve III. yüzyıllarda Frig dilindeki yazıtların yeniden görünmesi, Roma imparatorluğunun Küçük Asya'ya götürdüğü yüzyıllar süren barışla birlikte gelen büyük ekonomik gelişme ile açıklanabilmektedir. Yalnız kentlerde oturanlar değil, köylerde oturanlar da yavaş yavaş belli bir eğitim düzeyine gelmekteydi. Aynı zamanda, köylüler, mezar taşına yazıt yazdırma lüksünü gösterecek zenginliğe erişmişlerdi. Doğal olarak kendi dillerini konuşmayı sürdüren Frigya köylüleri, Roma dönemi kültüründen böylece etkilenip, ölümlemlerinden sonra anılarını sürdürecekt ve mezarlarını koruyacak mezar anıtları üzerine yazıt yazdırmaya da başlamışlardır. Bu konuda, imparatorluk yönetiminin yerli köylüler üzerindeki baskısından söz etmeye kalkışanlara karşı şunu belirtmek gerekir

ki, eski Frig yazıtları, ünlü Midas gibi kıralların veya saray mensuplarının eserleridir. Oysa, Roma imparatorluğunda köylüler bile, Frigya tarihinde ilk kez taş mezar anıtları dikme olanağı bulmuşlardır.

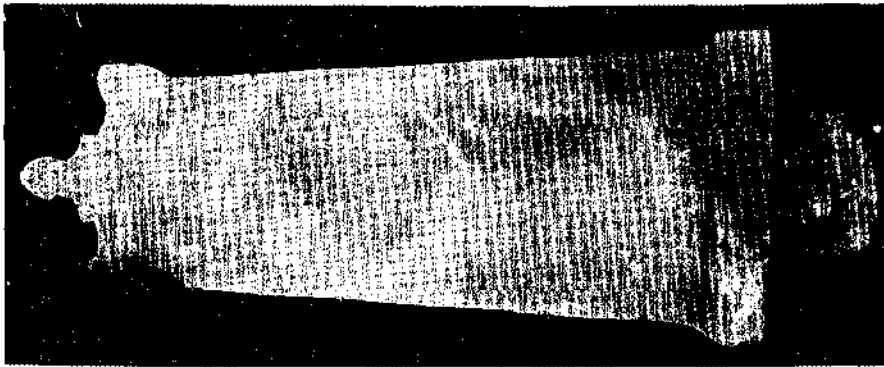
Şimdi, yukarıda sözünü ettiğimiz, İ.Ö. VI. yüzyıl ile, İ.S. II. yüzyıl arasındaki boşluğu doldurmaya yardım eden yeni bir buluntudan söz edeceğim. Afyon müzesinde, Afyon'un biraz kuzeyinde bulunan İscehisar yanı Dokimeion dolaylarından gelen beyaz, mermer bir stel bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bu stel üç akroteri ve üçgen alınlığı ile tümüyle klasik özelliklere sahiptir (Resim : 2); stel üzerinde sekiz satırlık bir yazıt vardır. Üstelik bu yazıt, İ.Ö. IV. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başındaki Hellenizm çağının yazıtlarında görülen tipik Yunanca harflerle yazılmıştır. Bu harfler, stampaj üzerinde daha açık bir biçimde görülmektedir, burada özellikle 4. satırın sonunda nominativ olarak Nikostratos adı ve 5. satırın başında dativ olarak Kleumakhos adı okunmaktadır. Açıkçası, bu, Nikostratos'un Kleumakhos adlı biri için diktiği bir mezar yazıtıdır.

Afyon müzesinde, aynı yerden çıktığı bilinen ve yukarıda sözünü ettiğimiz stele çok benzeyen bir başka stel daha bulunmaktadır. Bu stelin üzerindeki iki göğüs kabartması, onun bir kadına ait mezar taşı olduğunu anlamamıza yardım etmektedir (Resim : 3). Yunan dilindeki yazıtı çok kısadır : «Nikostratos'un kızı, Theophilos'un karısı Tatis». Bu kadın, önceki yazıtta adı geçen Nikostratos'un kızıdır. Burada iki kuşak arasındaki kültürel bir alışverişe tanık olmaktayız. Frigya ırkından olan baba -çünkü Frigce yazdırmaktadır- bir Yunan adı taşımaktadır, oysa bir kuşak sonra, kızının adı Frigcedir ama buna karşılık mezar yazıtı Yunan dilindedir.

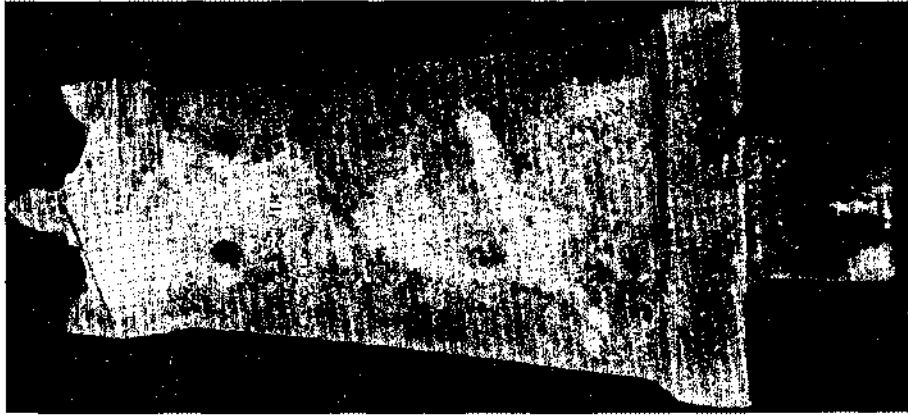
Bu iki steldeki karakteristik özellikler, bunların Hellenistik döneme ait olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Bu, İskender'in generallerinden biri olan Dokimos'un, Dokimeion kentini kurduğu ve Yunan kültürünü benimsediği bir dönemdir. Bir süre sonra, yerel Frig aristokrasisi kendi öz dilini köylülere bırakacak ve bunun sonucunda, tabii ki, Roma imparatorluğunun getirdiği refah dönemine kadar Frig dilinde yazılı taş eserler görülemeyecektir.

Resim : 1 — Gelincik kayası

Resim : 2 — Frig mezar yazıtı

Resim : 3 — Hellenistik mezar yazıtı

GORDION 1984

*Keith DeVRIES

The 1984 Gordion work consisted of study, conservation, and restoration and was conducted mainly at the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara. For making that work possible and for doing so much to facilitate it, we would like to thank the officials of the Ankara Museum, in particular Mrs. İnci Bayburtluoğlu and Mr. Osman Aksoy, and the officials of the General Directorate of Antiquities and Museums, in particular Mr. Kudret Ata and Dr. Nurettin Yardımcı. We would also like to thank the British School of Archaeology at Ankara for giving its conservator Robert Payton leave from his work for the School to undertake the Gordion conservation.

In the 1984 work Sebastian Payne resumed his study of the animal bones from the site and concentrated especially on the animals which had been sacrificed as part of a funerary ritual and deposited in Tumulus E, which was heaped over a human cremation burial and which also contained other funerary offerings. Ellen Kohler dates the tumulus to about 500 B. C. Mr. Payne found that the animals include both cattle and horses. Animal sacrifices are known from only two other Gordion tumuli; Tumulus D, which Dr. Kohler puts about 550 B.C., and Tumulus KY, which she dates about 700 B. C. In both those other instances there is not a mixed sacrifice of cattle and horses, as in Tumulus E, but instead a sacrifice of horses alone.

Tumulus E was itself an imposing tumulus and was a rich one. Of particular interest, in addition to the animal sacrifices, was a deposit of metal objects. In that deposit was a bronze tripod, which is related to archaic Greek examples, but which Dr. Kohler sees as local Phrygian work. Also present was a remarkable iron and bronze horse bit, which may be Greek work. The bit itself ends in bronze rams' heads, and the bronze side plates have palmettes at the peaks of triangles, quite like the palmettes which crown the archaic funerary stelae on Samos.

(*) Keith DEVRIES, University Museum, University of Pennsylvania 33rd and Spruce Streets, Philadelphia, PA 19104

Dating from about the same time as Tumulus E, that is, the late 6th century, are the Gordion fresco fragments. Franca Callori di Vignale resumed her cleaning of them, with the assistance of Elizabeth Simpson and under the general supervision of Machteld Mellink. She cleaned what is perhaps the best known of the fragments : two facing female figures, one of whom holds a jug (figure 1). The cleaning allowed a better appreciation than before of the skin color, which is a delicate added white, quite distinct from the white of the plaster. The cleaning also revealed a somewhat circular red patch on the cheek of the figure at the left, a kind of patch which also is known in contemporary Etruscan painting. Miss Callori's work furthermore revealed a short curving line at the chin, which gives the effect, perhaps intentionally, of a double chin.

Other fragments which she cleaned include the upper part of an elegant figure with a long neck (figure 2). It was reconfirmed that the individual pieces of the fragment, while not all actually joining, do indeed belong together. On a large fragment, mostly made up of the lower parts of figures, a hand shows particularly well the added white skin color (figure 3). Of particular interest on that fragment is a straw or tube, which rises from a jug and which presumably was for the drinking of beer. The detail is a good reminder that while the Gordion frescoes were, more or less, rendered in the international archaic style, known from Greek, Etruscan and Lycian painting, the subject matter was Anatolian and presumably Phrygian.

Miss Callori also cleaned two further fragments of the lower parts of figures, and her work has made the blue and red colors of the garments more readily apparent again.

The other 1984 Gordion work dealt with the conservation and restoration of the wooden furniture from two tumuli of the late eighth and early seventh centuries B. C. That project was under the direction of Elizabeth Simpson, the conservation itself being undertaken by Robert Payton. Giving valuable overall assistance was Nazif Uygur of the Ankara Museum.

A major part of the work consisted of the reassembly of two large pieces from Tumulus MM, which very possibly was the tomb of King Midas himself. They had originally been thought to be screens (*paravallar*), but Dr. Simpson has conclusively demonstrated that they were stands for the serving of food or drink. In 1983 Mr. Payton had already introduced a consolidant into the individual fragments of the serving stands and he left the pieces to dry in plastic bags over the winter.

Payton removed the fragments from the bags in May 1984 and then did the final cleaning. The original color was now revealed even more vividly than in 1983. During this stage he and Dr. Simpson made further new joins.

Meanwhile Dr. Simpson had had made plexiglass mounts on which the stands could be reassembled and also had made plexiglass legs to replace the original wooden legs that had disintegrated. The plexiglass legs were cut roughly at the factory from drawings, and then were given their final shaping at the Ankara Museum, in work that involved considerable grinding.

In the assembly, the front faces of the stands were attached to the mounts with plexiglass hooks. The mounts and stands were then stood upright on iron supports, and the side and back pieces of the stands were added as well as the plexiglass legs. Once the assembly had been completed, the stands were placed in a specially constructed case in the Ankara Museum.

Thus, thanks first to the cleaning and consolidation and then to the assembly, it is possible to appreciate once more the contrasting wood colors, the intricate designs, and the original forms of the stands (figures 4 and 5).

In addition, Mr. Payton worked in 1984 on two pieces of furniture from Tumulus P, of about the late eighth century B.C.: a richly patterned inlaid stool and a three-legged table. He cleaned the individual fragments, and wrapped the pieces belonging to the table, which were exceptionally fragile, in aluminum foil. He then put all the fragments in a consolidation tank where, with the help of a vacuum pump he saturated them in a solution of Polyvinyl Butyral, ethenol, and toluene. He left them in the consolidant for several weeks and then put them into storage cabinets to dry during the winter and spring. They will be ready for reassembly this coming summer.

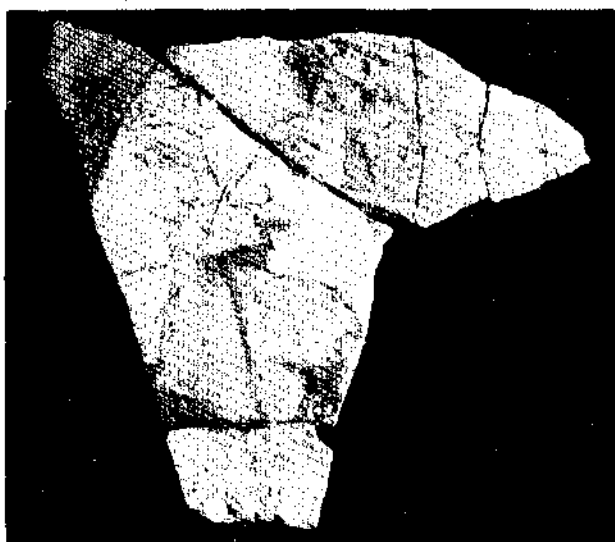

Fig. : 1 — Gordion fresco fragment after deaning,
1984

Fig. : 2 — Gordion fresco fragment after
deaning, 1984

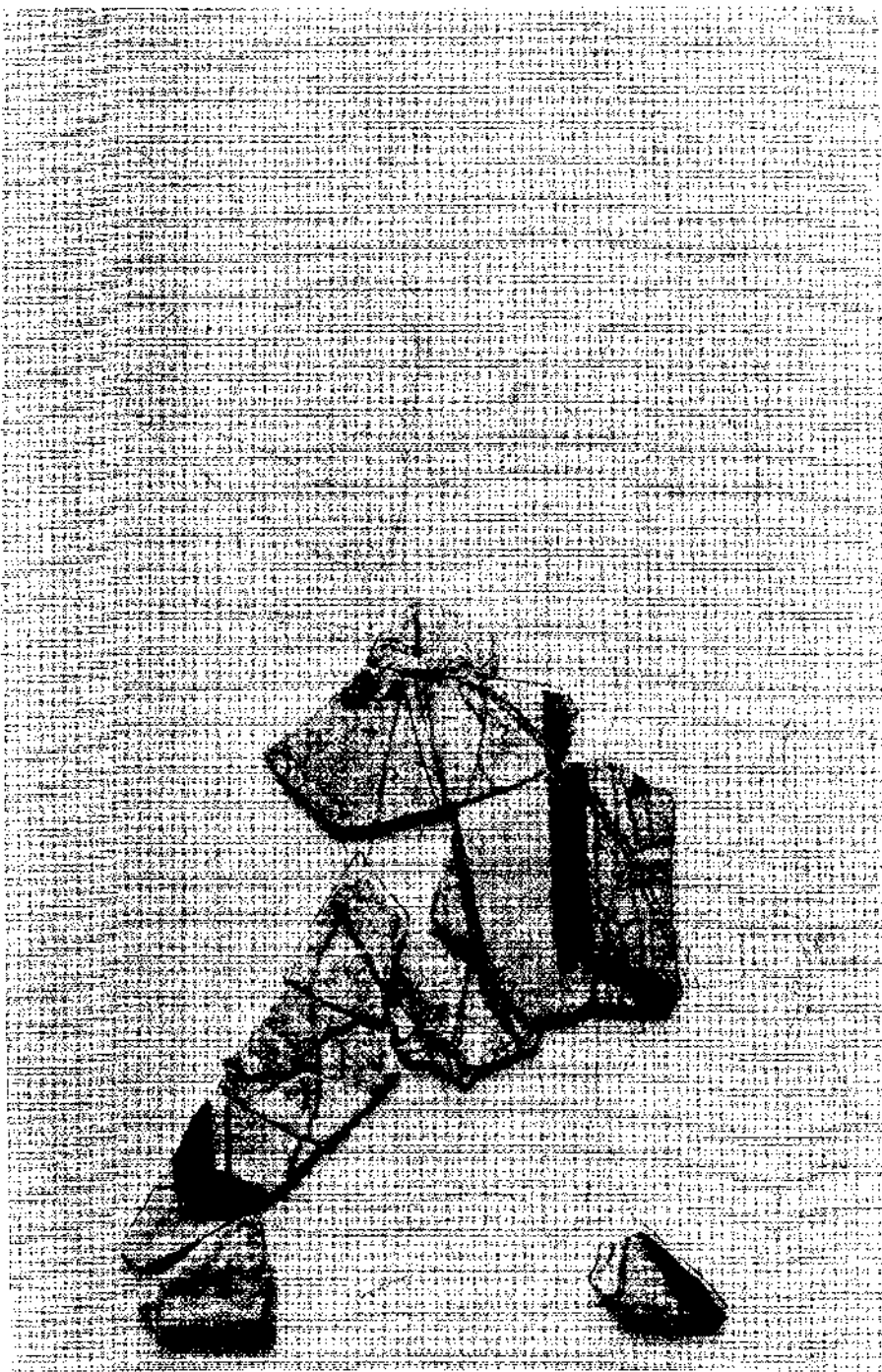

Fig. : 3 — Gordion fresco fragment after deaning, 1984

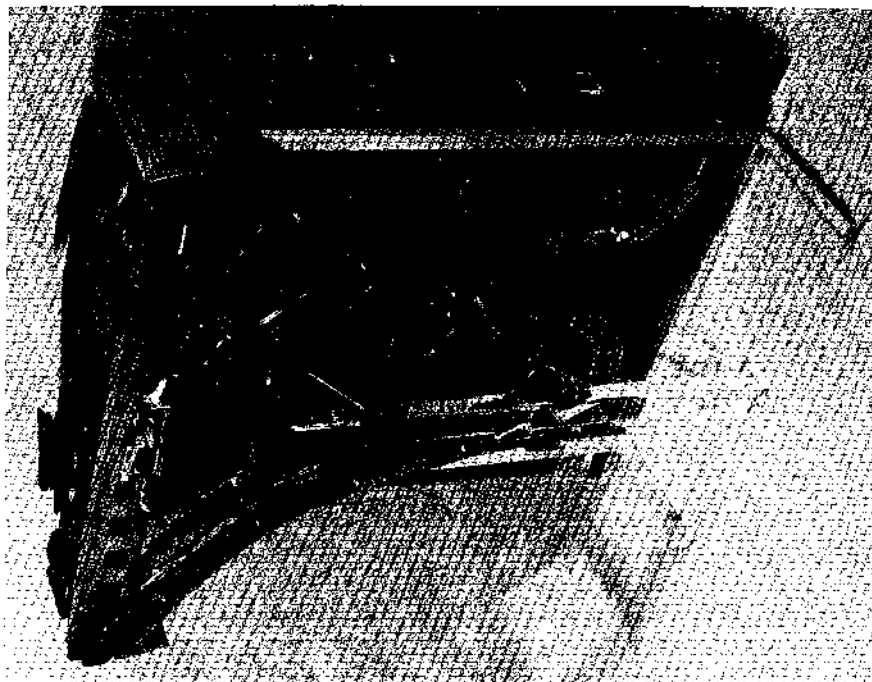

Fig. : 5 — Serving stand from Tumulus MM Gordion,
after reassembly, 1984

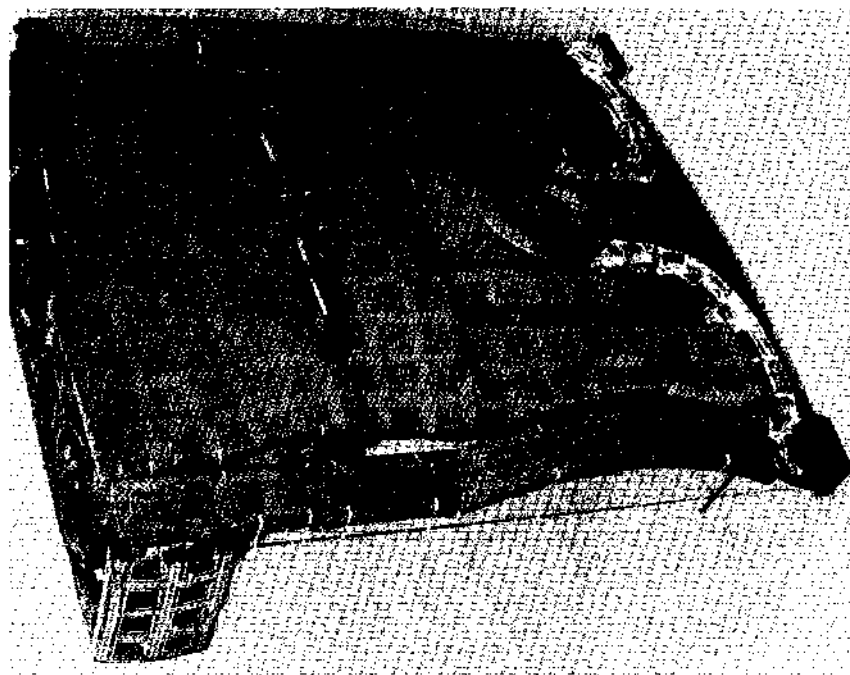

Fig. : 4 — Serving stand from Tumulus MM Gordion,
after reassembly, 1984

WORK IN KARAMAN AND ANKARA MUSEUM

Robert PAYTON *

In 1984 conservation and restoration projects were carried out in Karaman and Ankara Museums for the British Institute of Archaeology at Ankara.

A. KARAMAN

The aim of the work carried out in Karaman Museum was to make replicas of 6 bone spatulas from Can Hasan III so that they could be studied by the British Museum. An accurate method of moulding and casting objects was developed by Benner Larsen in Denmark. Silicon rubber was used with a hard outer casing to make a two-piece mould.

The work was carried out as follows :- (figure : 1)

1. The spatulas were embedded in 'plasticene', modelling clay so that only half the flat spatula was visible.
2. Silicon rubber 9161 RTV was used as the moulding compound and was carefully applied over the spatula and surrounding plasticene.
3. The rubber was cut so that small dovetails were present in the rubber. These would hold the rubber in place with the hard outer casing.
4. Wedges were placed onto the plasticene to provide locking devices for this outer casing.
5. Plaster of paris was poured over the rubber to strengthen it.
6. The mould was turned over and the plasticene removed.
7. A funnel was made out of plasticene and placed at one end of the mould. This would provide the space for resin to be poured in when the casting took place.
8. A release agent was spread over the exposed face onto which silicon rubber was applied for the moulding of the second side.
9. This was cut to shape as before.

(*) Robert PAYTON İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Tahran Cad. No : 24

Kavaklıdere/ANKARA

10. A plaster of paris outer casing was then made for this second side.

11. The casings were prised apart and the bone was removed from the silicon rubber, leaving a vacant space into which a suitable resin could be poured to make the replicas.

B. ANKARA : CAN HASAN POTTERY

A second project was carried out in Ankara Museum. This comprised of two jobs : Firstly Can Hasan pottery was conserved or re-conserved as follows : the sherds were cleaned then joined with an adhesive. Missing areas were gap-filled with plaster of paris which was carved down to the original surface. Any obvious inscribed decorations were also inscribed into the plaster. Nonjoining sherds were either left out of the restoration, or placed into the plaster restoration if their location was known.

The restored areas were painted with artist's acrylic emulsion paints and were made obvious by painting them to a colour slightly different to the original; or close to the original on the outside surface, but a lightly off colour on the inside surface of the restoration.

Occasionally where only a few sherds were present, sections of the pots were restored to give a visual indication of the design.

C. ANKARA MUSEUM : CAN HASAN WALL-PAINTING

Also in Ankara Museum a fine piece of painted Chalcolithic plaster was conserved and restored.

The plaster originally came from Can Hasan 1 in house 3 excavated during the 1961 season. None of the plaster was in situ and it is supposed they fell from an upper storey. The pieces were sent to Ankara Museum after excavation.

In 1984 the pieces were removed from the depot then photographed. The surface of the pieces was coated with a thick layer of hard adhering siliceous salts which had to be mechanically removed with a scalpel. Care was taken not to disturb the paint layer. After cleaning, the plaster surface was strengthened by applying coats of Paraloid B-72, an acrylic copolymer, dissolved in xylene.

Joins were found between the plaster surfaces and also between the underlying mud-brick remains, which indicated that there were two faces, or sides, to the plaster structure. After working out the complete

design, the fragments were temporarily joined into small sections with an easily removable adhesive. The surfaces of the sections were coated with a hard facing of plaster, using aluminium foil as a separating layer. The sections of fragments were then turned over to reveal the mud-brick and mud-plaster, pisé layer.

This was mechanically thinned down using a scalpel at the same time making notes of the arrangement of the mud-brick and pisé being removed. This enabled a reconstruction to be made of the building methods used to build the plastered structure.

After virtually all of it had been removed the back of the plaster was consolidated with coats of Paraloid B-72 and when dry with a coat of soil flour mixed with P.V.A. (Polyvinyl acetate) dissolved 10 % in acetone, to provide a reversible separating layer.

A hard stiffening coat of Epoxy, 'Araldite 2001' was applied to the consolidated back face which was then further strengthened with fibre-glass and polyester resin.

The sections were then joined together on a sheet of fibre-glass/polyester resin. Missing areas were gap-filled with a thin film of plaster of paris.

The other face of the plaster structure was conserved as above and a piece which was once on display in the Museum was found to join it, providing the plaster structure with a complete profile. The two faces were joined together with fibre-glass and resin and then coated with plaster of paris. This was smoothed down to a level just below that of the original surface to define where the original was present. The plaster was then painted (with artist's acrylic emulsion paints) to a slightly different colour to that of the original, thereby complying with the ethics of conservation which states that any restoration should be obvious and recognisable.

The two ends of the plaster structure were left unrestored as the length of the structure was not known. A drawing was made which gave a hypothetical indication of the size of the structure. We have also considered all available evidence and again have put forward a tentative reconstruction of the structure-it may be the decorative coping for a fireplace.

Finally the plasters and paints were analysed and a report written on the physical make-up of the structure.

D. ANKARA MUSEUM : GORDION FURNITURE

Thirdly, in Ankara Museum the conservation of the Gordion wooden furniture was continued. The conservation of the 'screens' (serving stands) A and B from Tumulus MM was completed and they were then restored and mounted. Two other pieces were conserved and are awaiting final treatment; a decorated table and stool (For further comments on this work see 'Gordion Work', Keith DeVries.)

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to thank İlhan Temizsoy and the staff of Karaman Museum, and Osman Aksoy and the staff of the Museum of Anatolian Civilizations at Ankara for the help they gave me in their respective Museums. And the Ministry of Culture and Tourism for allowing me to carry out this work.

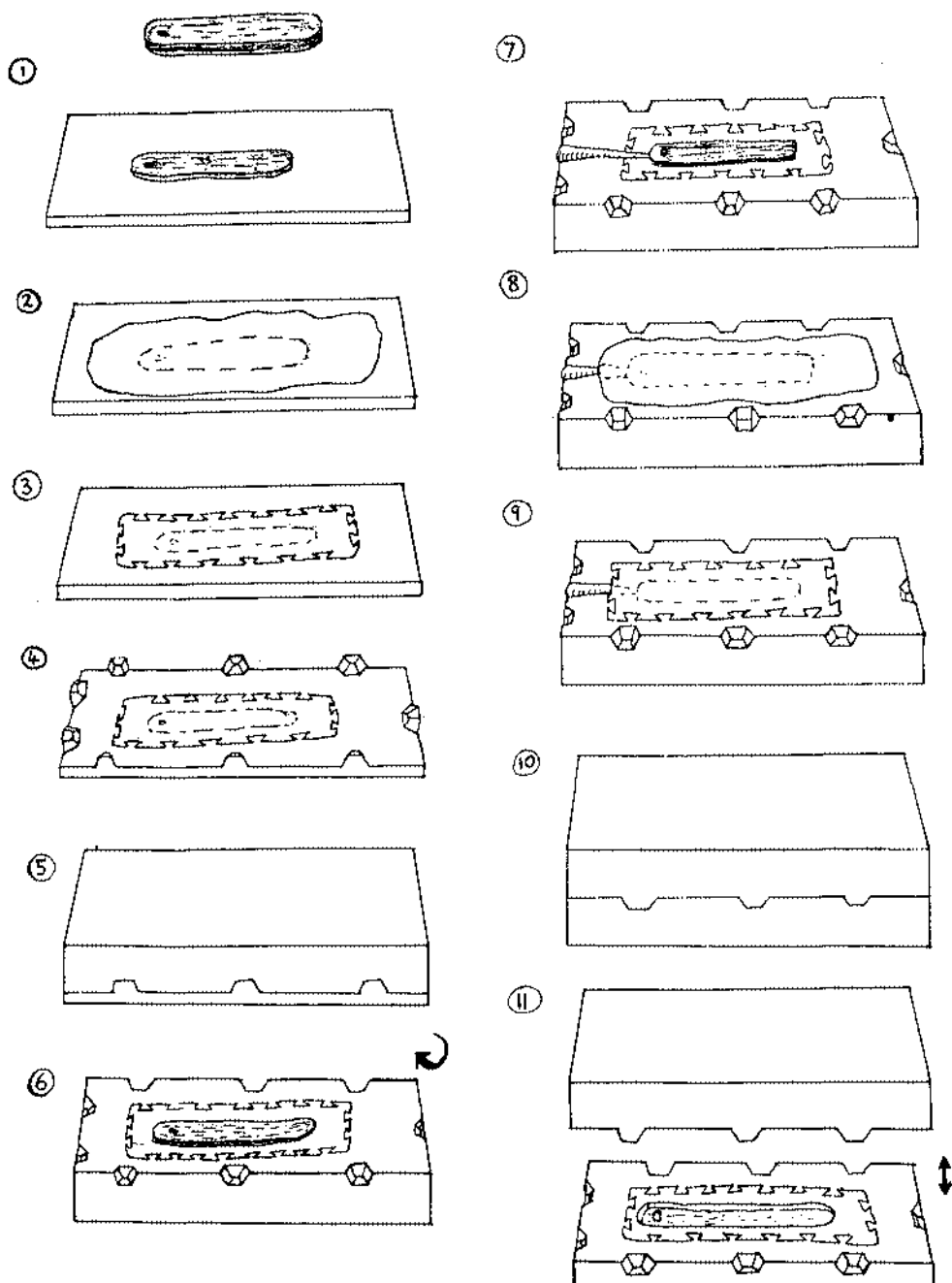

Fig. : 1 ~

WORK IN ELAZIĞ AND PAMUKKALE MUSEUM

* Ann MURRAY

I wish to thank the Eski Eserler and Müzeler Genel Müdürlüğü for its permissions to work in Elazığ and Pamukkale Museums, and the Directors of those museums for the assistance they gave. I would also like to thank Professor Hauptmann for the generous access he offered to the Norşuntepe excavation notebooks and plans.

Dealing first with the work carried out in Elazığ Museum during July and September 1984.... The purpose of this research, part of a doctoral dissertation, was to study the ceramic material of Norşuntepe in an attempt to examine the Central Anatolian influences on the Keban region in the latter half of the 2nd millennium, and thereafter, to try and link the artifactual material from the Keban excavations to those Hittite texts mentioning the land of Isuwa, the generally accepted 2nd millennium name for the area immediately east of the Euphrates and south of the Murad Su.

To summarise briefly what we know of Hittite involvement in the land of Isuwa.... No mention is made of it in any of the Old Kingdom texts. It first appears in the Boğazköy historical records during the early Empire period, in the time of the predecessors of Suppiluliuma who, it is generally accepted, ascended the throne in the first quarter of the 14th century. The question of the predecessors of Suppiluliuma and the dating of texts during the early Empire are two of the thorniest problems of Hittite studies and ones which I do not propose to go into here. Suffice it to say that we are somewhere in the 15th century when Isuwa first appears in the Hittite record, and at a time when Isuwa lies between the Hittite kingdom and the Hurrian kingdom of Mitanni. Up until the accession of Suppiluliuma and in the early years of his reign, Isuwa continues as a trouble spot east of the Euphrates but with Suppiluliuma's defeat of Mitanni, Isuwa is removed from that sphere of influence and is incorporated in the Hittite Empire. The bulk of the texts derive from this period and they portray the area as an integral part of

(*) Ann MURRAY İngiliz Arkeoloji Enstitüsü No. 24, Kavaklıdere/ANKARA

Hatti with indications that at times its king is a member of the Hittite royal family. Whether Isuwa maintained its own king to the end of the Empire period is questionable; equally questionable is whether Isuwa remained part of the Hittite Empire until its collapse or whether it had already fallen victim to Assyria.

It is against this historical framework that I have been examining the ceramic material. I must emphasize at the out-set that I am dealing in this paper only with the result of my own researches of the past year and not with the material already published by Professor Hauptmann since I do not wish to duplicate information readily available in his reports. He has already drawn attention to parallels between Norşuntepe and Boğazköy material in his various publications. My results have been somewhat less positive, partly perhaps through lack of experience but also in large part due to the fact that I have examined only sherd material, not complete pots. As a result, I have been unable to identify a large bulk of the material, simply because many sherds defied shape categorisation. Neither have I yet come to grips with the local wares.

The problem which faces all researchers engaged in pottery typology of Anatolian 2nd millennium material is the lack of shapes and wares typifying short, precisely delineated periods; in other words, shapes found early on in the millennium tend to be still in existence towards the end of it. This complaint was expressed by Fischer in 1963 in his publication of the Boğazköy material and again only 2 years ago by Dupré in the Porsuk publication, demonstrating that the situation has little improved over the last 20 years. What then do we have which might be regarded as chronological markers and, more to the point, do we have them at Norşuntepe?

Yes, indeed we do and I wish to illustrate a few examples.

The first of these is the cylindrical cup with high handle (Fig. 1) which first appears at Boğazköy in Büyükkale IVb and Lower City Level 2 - the beginning date of both levels is set by Fischer at around 1400 B. C. A further example from Korucutepe Phase I fits well into this scheme since on other ceramic evidence, the Korucutepe excavators have equated their Phase I with Boğazköy Lower City Level 2. Inexplicably, the example from Tepecik seems to date somewhat earlier, namely Level 3b, the end of the Middle Bronze. That aside, we seem to have a date of approximately 1400 - 1300 B. C. for the Norşuntepe example.

The second chronological marker found at Norşuntepe is the platter - a wide - spread indication of the final phase of the Late Bronze Age. It appears at Korucutepe with a broad internal rim in Phase I (the first phase of the LB) and Boğazköy Lower City Level 2; in the succeeding phases (J at Korucutepe and I at Boğazköy), the broad rim has disappeared and has developed (or perhaps deteriorated would be the more appropriate word) into the rimless type found at Norşuntepe (Fig. 2). Similarly, it marks the final phase of the Late Bronze at Tarsus. The typical characteristics of these platters are their drabness, their heavy chaff temper, wheel - marks and general ugliness. In the Norşuntepe sample studied, I have come across none of the earlier broad rimmed phase.

Another type which provides an approximate date at Norşuntepe is the miniature bowl. The two lower examples in figure 3 are from Norşuntepe while the upper ones derive from Korucutepe J, i.e. the latest phase of the Late Bronze. These correspond to examples from Büyükkale III (the latest LB) and Tarsus LB II. Our miniatures seem, therefore, to fit into the 13th century.

The jug with pointed base is another chronological determinant; it occurs in the latest phases of the Late Bronze at Korucu and Tarsus. A characteristic of this type of vessel is streaky vertical burnishing on fine ware. A complete Norşuntepe example (Fig. 4) is in the vitrine of Elazığ Museum and is a light reddish brown. It parallels almost exactly the Tarsus and Korucutepe examples - however, I may say that, despite the shape being generally considered «typically Hittite», I have found no exact parallel in the published Boğazköy material. The closest one comes to a parallel is a series of jugs from Büyükkale Level III. This in combination with the Korucutepe and Tarsus examples, points to a date in the 13th century.

The carinated bowl is well represented at Norşuntepe. It would appear from comparisons with other sites and with other examples from Norşuntepe to be a rather imprecise chronological marker since it occurs at Tepecik in the Middle Bronze (Level 7), at Boğazköy in the Late Bronze, at Tarsus in the Middle Bronze and the Late Bronze. Professor Hauptmann has published other examples from Norşuntepe Horizon IV (Ist. Mitt. 19/20, fig. 5, 4 and 5); my examples (Fig. 5 and 6) are from Horizon III and I am inclined to date them to the 14th century since they were found with the cylindrical cup.

To summarize my results, the carinated cup and bowls derive from a 5 roomed building complex separated from another to the south of it by a 1.20m wide alley-way. I am, consequently, dating this complex to the period from 1400 - 1300 B. C., a century when, according to the texts, Isuwa is conquered by Suppiluliuma and made an integral part of the Hittite Empire. The ceramic types which I have allocated to the 13th century B. C. - the platters, the miniature bowls and the jug, derive from a concentrated layer of pottery which unfortunately, cannot be tied into a coherent architectural plan because of pit destruction from later levels. As an assemblage it fits well into the Central and Southern Anatolian ceramic repertoire of the final stage of the Late Bronze Age.

The ceramic blight affecting large areas of Anatolia under Hittite control during this final phase with its drab, mass-produced, utilitarian pottery is the dominating factor also at Norşuntepe. In the restricted ceramic study so far carried out, it would seem - though this is put forward as yet only tentatively - that full integration in the Hittite Empire brought with it a cultural domination at least in the ceramic material. My aim for 1985 is to establish to what extent the local ceramic traditions survived alongside the Central Anatolian influences.

Turning now to the project in Pamukkale Museum in August last year..... The aim of the work was to prepare for publication the small objects retrieved from the British Institute's excavation at Beycesultan in the 1950s. The Early Bronze architecture, pottery and small objects were published in volume I, the Middle Bronze Age architecture and pottery in volume II and the Late Bronze architecture in volume III part I. We are now preparing volume III part 2 which will publish the pottery of the Late Bronze Age (by James Mellaart) and the 2nd millennium small objects. The latter is my responsibility. Since it has been necessary to request a further permit this year to complete the work, I will leave a report on the final results until next year.

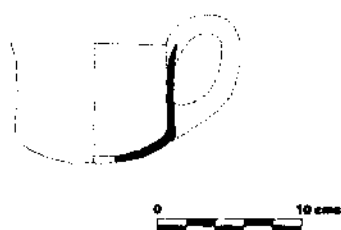

Fig. : 1 —

Upper left, Boğazköy Lower City Level 2; lower left, Büyükkale IVb; lower right : Norşuntepe

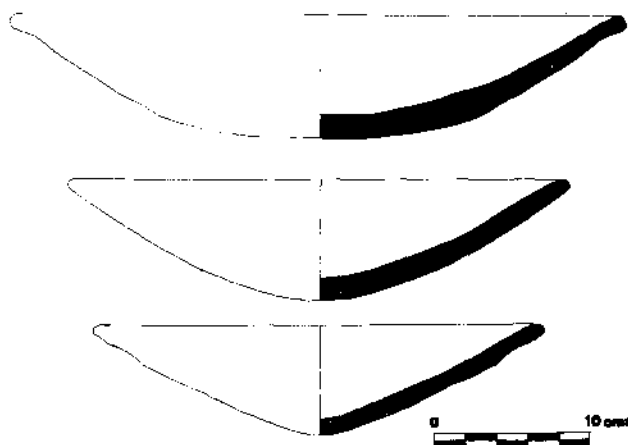

Fig. : 2 —

Platters from Norşuntepe

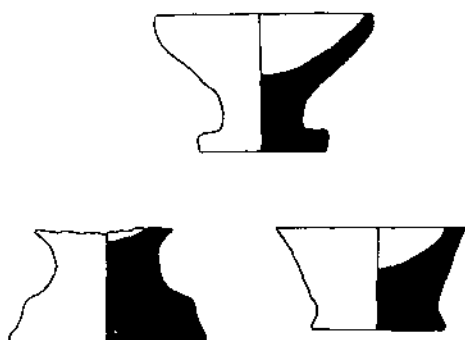

Fig. : 3 —

Miniature bowls - bottom left and right, from Nurşuntepe; upper, Korucutepe

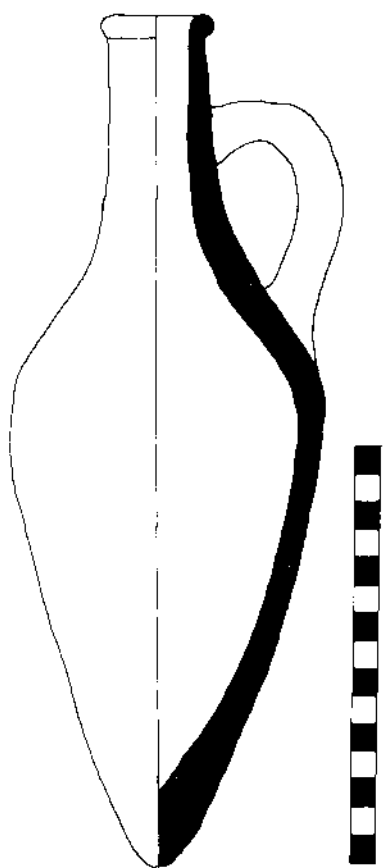

Fig. : 4 — Jug with pointed base,
Norşuntepe

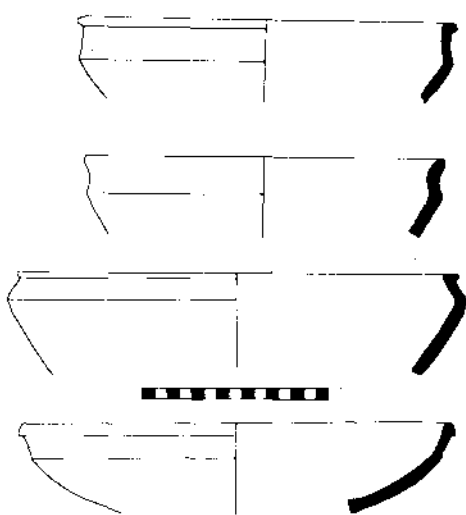

Fig. : 5 — Carinated bowls from
Norşuntepe

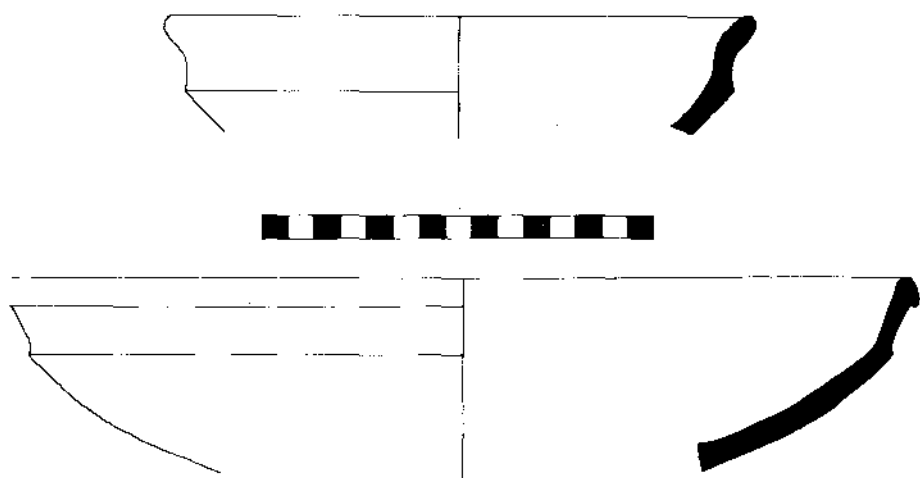

Fig. : 6 — Carinated bowls from Norşuntepe

REMARKS ON THE TARSUS LATE BRONZE AGE I POTTERY IN THE ADANA MUSEUM

Dorit SYMINGTON *

The aim of my research in the Adana Museum was to familiarize myself with the Late Bronze Age pottery sequence from Tarsus as well as the epigraphic finds, consisting of seals and tablets.

I am grateful to the Directorate General of the Department of Antiquities for granting me permission to undertake this research. I would also like to express my thanks to the Director of the Adana Museum, Mehmet Bilici and his staff for their continued assistance.

Most of Tarsus material deposited in the Adana Museum has been comprehensively published by Hetty Goldman in 1956¹ and all that will be attempted here is to present a brief discussion on the Late Bronze Age I (LB I) pottery which I was able to examine.

The presence of Middle Bronze Age features in the Late Bronze Age I pottery of Tarsus has been commented on by a number of writers, among them M. Mellink and F. Fischer². M. Mellink has in fact advocated that some of the Tarsus LB I pottery may have to be re-assigned to MB III - IV, both of which she considers transitional at Tarsus³. Goldman in her final report emphasized that there was no clear break between MB and LB levels at Tarsus and postulated a short transitional phase (Tarsus II, 46).

The excavators described two building levels beneath the Hittite Temple of LB IIa and two on a terrace to the south of it. (Section A) The stratigraphical relationship between the two areas is not altogether clear. - The lower level in the Temple area consisted of the so - called

(*) Dorit SYMINGTON, Institute of Archaeology University of London.

(1) H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus Vol. II* Princeton (1956) (abbr. Tarsus II).

(2) F. Fischer, *Die hethitische Keramik von Boğazköy* (WVDOG 7) Berlin (1963) (abbr. Fischer).

(3) M. Mellink in *Chronologies in the Old World*, R. W. Ehrich ed. Chicago (1965) p. 120, MB III = karum level Ib, MB IV = karum level Ia up to the fall of Babylon, *ibid.* p. 118.

Late Bronze Age I House, a large building made up of a series of rooms grouped around a courtyard. Over the rooms A, C, G in the west lay the Pottery Storage Room (Plan 21). A number of badly preserved rooms made up the Earlier Terrace Buildings (Plan 19) which lay under the Later Terrace Buildings.

The latter is said to be «about contemporary with the Pottery Storage Room or, perhaps, a trifle later in time »(ibid. 47). Both buildings back onto a terrace wall (Plan 20). The Pottery Storage Room lay at a depth of about 1.00 m. below the west corner of the Temple wall (AJA 39, 537). It contained a mass of pottery from which more than thirty vessels could be reconstructed.

The LB I pottery at Tarsus is characterized, broadly speaking, by the survival of some Syro/Cilician - style painted ware and the marked increase of monochrome burnished wares of which a number of vessels show affinities with pottery from C. Anatolian sites of the karum Ib period. The evidence can to some degree be paralleled at Mersin where the continuation of Syro/Cilician - style pottery is still present in level VII but is almost totally displaced by monochrome burnished wares in level VI. (Figs. 154, 155)⁴. Examples of the dark-on-buff painted ware of Syrian character at Tarsus are the two - handled jars from the Earlier Terrace Buildings (Fig. 311 : 1044) and the Late Bronze Age I House (1045). Other examples of the transitional pottery are the bowl fragments with linear rim painting (992-995) and the beak - spouted jug (1009), Syro/Cilician in decor but clearly of Anatolian shape.

Plain wares occur throughout but are said to increase in the upper layers.

The most characteristic pottery in the LB I levels however is the monochrome burnished ware which is already well represented in the Earlier Terrace Buildings (Fig. 307 : 1032, 1033, 1023 - 502 : 973 - 378 : 984), the level considered by H. Goldman as MB/LB transitional.

Pots are either entirely or partially slipped and burnished and shapes are predominantly Anatolian. To the partially slipped and burnished category belongs the pithoi - based bath tub (1054) from the Later Terrace Buildings. It can be paralleled at several karum sites but equally with the example (base only) from Korucutepe Phase I⁵ and Beycesultan level I⁶. Large rectangular tubs were still found in Tarsus LB IIa (Tarsus II, 204, not illustrated.)

(4) J. Garstang, *Prehistoric Mersin*, Oxford (1953), p. 242f.

(5) E. Griffin, *Korucutepe Vol. 3*, Amsterdam (1980), Pls. 17E, 18P.

(6) J. Mellaart, *AnSt.* 6 (1956), Fig. 6 - 7.

The Pottery Storage Room

A precise assessment of the LB I material at Tarsus is difficult to achieve as diagnostic pottery is frequently not clearly stratified. This is undoubtedly due to the extensive disturbance caused by the construction of the Hittite Temple in the level above and the effects of erosion in the Terrace area. The discovery of the Pottery Storage Room (which forms the second level in the Temple area) has therefore been particularly valuable. Its importance lies in the fact that the contents can be regarded as a closed find, indicating that the entire pottery repertoire present was of contemporary use (see Table).

In this level the Syrian - style painted ware is no longer in existence. The collection is almost exclusively monochrome. The most favoured surface treatment is the partial slip and burnish. This technique is already employed in the previous level on bowls in the Late Bronze Age I House (961, 967) and the Early Terrace Buildings (973, 984). In fact the percentage of entirely red-slipped vessels is relatively low in LB I levels at Tarsus and seems to be primarily reserved for jugs.

A number of pottery shapes found in the Pottery Storage Room cannot be paralleled within the Tarsus sequence like the fruitstands, four-handled bowls and funnels but the red-slipped jug (1030) with two bosses has identical counterparts from R. 40 (Fig. 307 : 1032, 1033, 1034). Bowls (991, 972, 951) as well as the cooking pot (1069) can also be matched in the previous level, indicating a continuous development.

The Pottery Storage Room contained ordinary kitchen wares (mainly plain) and more sophisticated vessels of the red - slipped and burnished type. With the possible exception of the lentoid flask (1024) they appear to be of local manufacture.

Fruitstands (974 - 977) are well attested at Kültepe but there they usually occur with handles⁷. Examples without handles come from Maşat⁸ level V, Fig. 65 - 66, p. 108 and Beycesultan level II⁹.

Carinated Bowls with four handles and ring-base have a close parallel at Maşat level V, Fig. 43, Pl. 48 : 2¹⁰. The Kültepe examples show similar profiles but have mostly inverted V - handles¹¹.

(7) K. Emre, *Anatolia* 7 (1963) Fig. 13.

(8) T. Özgüç, *Maşat Hüyük II*, Ankara (1982)

(9) J. Mellaart, *AnSt.* 5 (1955) p. 57 Fig. 7 : 10.

(10) T. Özgüç, *ibid.*

(11) K. Emre, *ibid.* Fig. 10.

Carinated bowls without handles (972) continue into the Empire period at Boğazköy (Fischer, 66, Pl. 98) and Porsuk level V, Pls. 16-19¹².

The funnels (1061, 1062) have counterparts in Boğazköy Büyük K. IVd, at Kültepe level II and Beycesultan where they first appear in level IV (MBA) and continue into LBA levels.

The one - handled flask (1024) has its closest parallels at Kültepe where they are first introduced in level Ib but the detailed pattern arranged in a circular band makes the Tarsus example very distinct and there are no exact counterparts in Anatolia.

The rim - slipped and burnished plate (Fig. 318 : 962) can be matched among the reddish wares with red-rim decoration in the early phase of LB II at Tarsus (1127, 1130) and can be regarded as one of the few ceramic links to the Empire period level.

Two more items can be shown to continue into the Empire period, The perforated lid (1057) (Fischer, p. 68, Pl. 118 : 1036, 1018) and the tri-foil jug (1016) (Fischer, p. 46, Pl. 44 : 402).

The correlation and dating of the Tarsus LB I material still poses major problems which can only be briefly touched on here¹⁸. Apart from a noticeable decline in the quality and repertoire of shapes in Kültepe I a, a distinction between Kültepe Ib and what is termed (Old Hittite) is not always easily made.

The uninterrupted survival of karum Ib pottery into the post-karum period has been recently demonstrated with the discovery of an Old Hittite pottery assemblage in the Lower City level 3c at Boğazköy where many shapes were direct descendants from the karum period which prompted the excavator to comment that if the pieces had been found out of context they would have been attributed to the karum period¹⁹.

The question which deserves some attention in the case of Cilicia is from which specific region Cilicia received its Anatolian influences in the MB/LB period. J. Mellaart²⁰ has suggested that they may have come

(12) S. Dupré, *La Céramique de l'Âge du Bronze et de l'Âge de Fer*. Paris (1983).

(13) W. Orthmann, Boğazköy, VI, Berlin (1984) No. 196, Fig. 21.

(14) K. Emre, *ibid.* Fig. 10.

(15) J. Mellaart, *AnSt.* 6 (1956) Fig. 15 : 10.

(16) For a detailed study see Ö. Bilgi, *Matara Bıçimli Kaplar*, İstanbul (1982).

(17) First discussed by Fischer p. 89f

(18) P. Neve, *Ein althethitischer Sammel Fund aus der Unterstadt, Boğazköy VI*, Berlin (1984) p. 63ff

(20) J. Mellaart, *AnSt.* 3 (1953) p. 68, *Bell.* 22 (1958) p. 339.

from the Konya Plain which has to some extent been confirmed by the results of the Göksu Valley survey undertaken by D. French²¹. The report on the LBA level at Porsuk would indicate that Konya Plain elements may also have reached the Cilician Plain via the Cilician Gates²². Karahüyük Konya²³ has provided valuable evidence for the MBA period but since level V at Porsuk only covers the Empire Period there is as yet no complete MB/LB sequence for the region which could demonstrate whether karum period shapes continued to be popular in LBA, as indeed was the case at Beycesultan.

The excavators interpreted the Late Bronze Age I House as an official residence and associated it with the Ispurahsu bulla which was however located between the west wall and the drain of the Hittite Temple, i.e. well above the LBA I House (AJA 39, 535). The bulla of Ispurahsu who is known to have been king of Kizzuwatna in the time of Telipinu was in fact one of the principle objects used for dating the LB I period for which a time span of 1650 - 1450 B. C. was proposed. Considering the circumstances of this find one must however question the validity of the bulla for dating purposes.

At Tarsus levels pre - dating LB IIa were only explored in one area (Section A). The ceramic change from LB I pottery to the drab wares of the Temple level does appear rather abrupt. (Tarsus II, 203). H. Goldman speaks of two more building levels between 5.00m and 4.00m, the remains of which could not be reconstructed and were consequently not illustrated. (ibid. 56). An earlier wall at 3.50m (below the Temple) can be seen in the Section A drawing (Plan 26) and on Plan 22 (already noted by Fischer, 90¹⁰⁶). This would indicate that three more building phases existed before the construction of the Temple, unless the earlier wall belongs to one of the above two building phases mentioned by Goldman.

A valuable chronological link in the MBA period with Kültepe has been the discovery in karum IV and II of Syro/Cilician painted pottery which may have originated in Cilicia²⁴. At Alalakh it no longer occurs in level VII, the destruction of which can now be attributed with some confidence to Hattusilis I, implying that at Alalakh Syro/Cilician painted pottery pre-dates the Old Kingdom.

(21) D. French, *AmSt.* 15 (1965) p. 186, p. 192 Fig. 8, red-rim bowls.

(22) see note 12

(23) S. Alp, *Zylinder und Stempelsiegel aus Karahüyük bei Konya*, Ankara (1968)

(24) T. Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu 1948*, Ankara (1950), Pl. LXXIX : 617 (level IV), 616 (level II), also AJA 81 (1977) p. 293.

The distinctive White - filled Incised and Impressed Gray Ware at Tarsus (Fig. 314: 1086 - 1107) provides an important chronological link with Alalakh²⁵. The most characteristic shapes are spindle bottles and goblets. Unfortunately none of this type of pottery is clearly stratified but a number of pieces are reported as coming from the «Intermediate Level» below the Hittite Temple and H. Goldman remarks that it was probably not found in the earlier levels. (Tarsus II, 185). At Alalakh shapes are different from those of Tarsus but the technique and the decorative motives are very similar. It occurs here in level V, the second half of which is now thought to date to the reign of Idrimi²⁶.

Idrimi concluded a treaty on the mutual return of fugitives with Pilliya of Kizzuwatna (AT 3)²⁷. The latter most probably reigned after Ispatalsu and was a contemporary of Zidanza II of the Hittite Middle Kingdom.

The correlation of the Impressed Gray Ware at Tarsus (in the 4.00m - 5.00m level) with Alalakh V provides a basis, if tentative, for the dating of the Pottery Storage Room of the preceding level (c. 5.00m) for which an Old Kingdom date (possibly the second half) could be suggested.

Since the pottery items with karum Ib affinities cannot be isolated for re - dating purposes from the rest of the contents of the Pottery Storage Room, one must assume that at Tarsus some karum Ib pottery tradition continued well into the Old Kingdom.

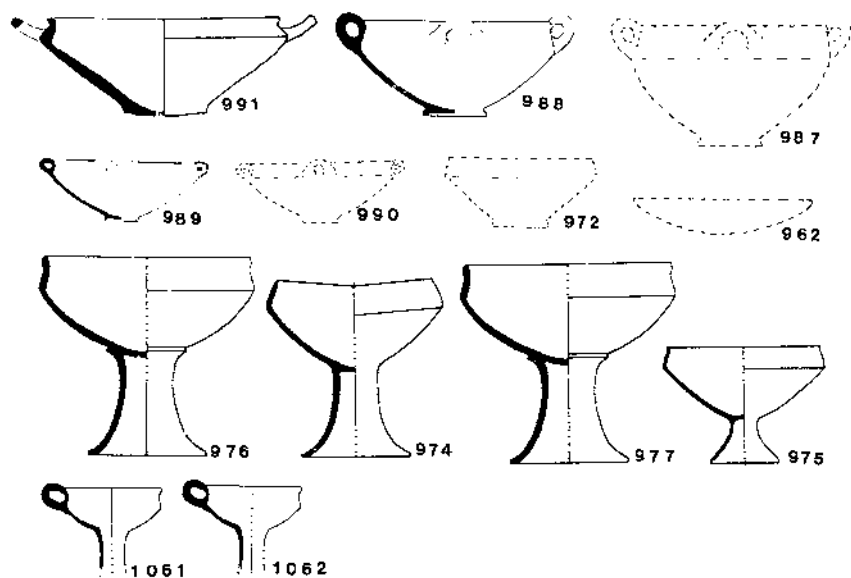
(25) C. L. Woolley, *Alalakh*, Oxford (1955), p. 342 ff Pls. C, CI.

(26) M. - H. Gates, *Alalakh VI and V, A Chronological Reassessment*, *Syro - Mesopotamian Studies* Vol 4 (1981), p. 8, 34 ¹³⁴

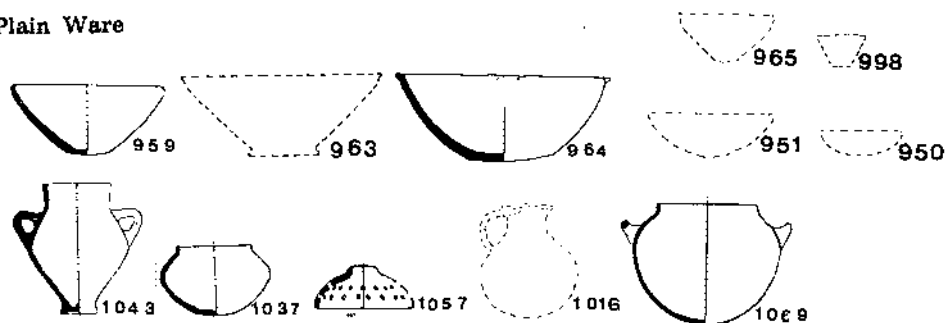
(27) D. J. Wiseman, *The Alalakh Tablets*, London (1953).

Contents of Pottery Storage Room - Tarsus Late Bronze Age I

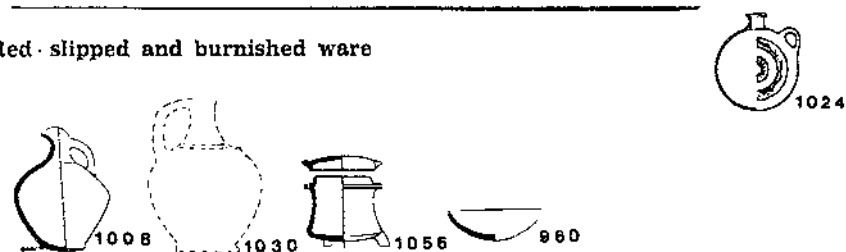
Partially slipped and burnished ware

Plain Ware

Red-slipped and burnished ware

Pottery drawings not to scale.

only approximate, see Tarsus II. 187ff

VAN BÖLGESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1984

Veli SEVİN *

Van bölgesinde 1983 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi ile Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin ortaklaşa yapmaya başladıkları yüzey araştırmalarına 1984 yazında da devam olunmuştur¹.

1984 yılı araştırmaları özellikle Van ovasının güney sınırlarında, Van'a 12 km. uzaklıktaki Elmalık (eski Zivistan) köyü ve çevresi ile Van'ın kuzucumu 60 km doğusundaki Yeşilalıç (eski Pagan) yöresinde yoğunlaştırılmıştır².

Elmalık: Bilindiği gibi, Elmalık yöresi çok eski tarihlerden beri burada bulunmuş çivi yazılı Urartu kitabeleri³, olasılıkla İ. Ö. 9. yüzyılın son çeyreğine ait bir Urartu kalesi⁴ ve nihayet son yıllarda saptanmış, Urartu kralı İşpuini'ye (İ. Ö. 830 - 810) ait bir kaya anıtının varlığıyla⁵ bilim dünyasına iyi bir biçimde tanınmaktadır.

Biz bu yöreyi bir kez daha ve kalabalık bir heyetle gezmenin yararlı olabileceğini düşünerek, 1984 yılı programımıza dahil ettik.

Elmalık köyü çevresinde yaptığımız bu yüzey araştırmasının en ilginç buluntularını, Elmalık Urartu kalesinin 500 m kadar batısında ve modern köyün hemen güneydoğusundaki, 1980 yılında saptanmış kiklopik duvarların kuzey etekleri üzerinde ele geçirdiğimiz keramikler oluşturur. Bazıları boya bezekli olan bu parçalar Urartu keramiklerinden bir hayli farklı özelliklere sahiptirler.

(*) Doç. Dr. Veli SEVİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fen/PTT İSTANBUL.

(1) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ve İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinin maddi katkılarıyla «Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi» «Van Projesi»ne bağlı olarak yürüttüğümüz yüzey araştırmaları 1984 yılında, bu satırların yazarından başka, Araştırma Merkezi Müdürü Doç. Dr. M. Taner Tarhan, Doç. Dr. Altan Çilimgiroğlu ve Yard. Doç. Dr. Oktay Belli tarafından gerçekleştirilmiştir.

(2) Her iki merkezin yeri için bkz. *TKU* no. 6, 55.

(3) König, no. 2 - 4.

(4) Burney 45, Fig. 3; Burney - Lawson 177 vd.

(5) Belli - Dinçel 167 vdd.

Hemen hemen tümü çarkta şekillendirilmiş olan keramikler genellikle devetüyü ya da açık kahverengi hamurludurlar; hamurları daima ince ya da orta irilikte tanecikli kum katkılıdır. Kapların yüzeyi genellikle krem, az olarak da kırmızı ve kızılkahve renginde astarlıdır; çoğunda iç ve dış yüzlerde açık görülür. Bazılarında açık kabın yüzeyine paralel hatlar halinde uygulanmıştır. Biçimler arasında içe dönük ve dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarlı kaseler egemen türü temsil eder.

Elmalık köyü yüzey buluntuları arasında en ilgi çekici olan parçalar, kuşkusuz ki boya bezemelilerdir. Sayıca dördü geçmemekle birlikte, Van bölgesi açısından bu parçaların önemi oldukça fazladır.

Boya bezemeli ilk örnek şişkin karınlı ve içe dönük ağız kenarlı bir çömleğe aittir (Resim: 1/1). Devetüyü hamurlu, hamuru çok ince ve az kum katkılı olan bu parça çarkta şekillendirilmiş ve çok iyi pişirilmiştir. Hamurunun renginde bir astarla kaplanmış olan kabın üzerine koyu kırmızı ve siyah renklerle bezekler yapılmıştır. Kırmızı boya bezeme kabın ağız kenarında ve ağzın hemen altındaki diagonal bir bantta görülür. Bu banda, siyah boya ile yapılmış dalgalı bir fisto saçak eklenmiştir. Kırık olmasına karşın, kırmızı boya bezemenin kabın gövdesine değin devam ettiği anlaşılmaktadır. Boyanmış yüzeyler kabın pişirilmesinden sonra açılarak parlatılmıştır.

Boya bezemeli ikinci parça bir kabın gövdesine aittir (Resim: 1/2). Açık devetüyü hamurlu, hafif taşıklı kum katkılı ve krem renginde astarlıdır. Bu astar üzerine açık kahverengide bantlar ve ince siyah çizgilerle bezeme yapılmıştır. Boyalı olan bu kesim kap pişirildikten sonra açık ile parlatılmıştır.

Dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı, derince bir çanağa ait, kızıl kahverengide hamurlu, hamuru çok kum katkılı, iyi pişirilmiş, dış yüzü koyu krem astarlı, iç yüzü astarsız parça ise her iki yüzden açılmıştır; ağız kenarının üst kısmında açık kahverengide boya ile yapılmış diagonal hatlar vardır (Resim: 1/3).

Boya bezemeli sonuncu parça da içe dönük, basit ağız kenarlı, derin bir kaseye aittir (Resim: 1/4). Açık devetüyü hamurlu, hamuru çok ince ve az kum katkılıdır. Çarkta şekillendirilmiş ve iyi pişirilmiş olan kap krem renginde astarlıdır; ağız kenarı açık kahverengide bir bant ve bu bandı kesen siyah renkli üç dikey paralel hatla bezelidir. Kabın dış yüzü pişmeden sonra açılmıştır.

Genel olarak ele alındıkta, Elmalık keramiklerinin iyi bilinen Urartu mallarından ve hatta Elmalık'ta İşpuni dönemine tarihlenen kalede topladığımız parçalardan bir hayli farklı özellikler gösterdiği kolayca

anlaşılmaktadır. Buna karşılık, içe dönük ve dışa kalıplaştırılmış ağız kenarlı, ağız kenarı bazen boya bezemeli keselerin (Resim: 2-1-4) benzerlerini Kuzeybatı İran'da, Ürmiye Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına yakın bir merkez olan Haftavan Tepe'nin VIB katında bulabilmekteyiz⁶. Çok ufak bir parça olmakla birlikte, kapalı ağızlı ve çok şişkin gövdeli, boya bezemeli çömleğin (Resim: 1/1) benzerlerine Bastam tümülüsünde⁷ ve Gök Tepe C periyodunda⁸ rastlanmaktadır. Kap yüzlerinin boyandıktan sonra açkı ile parlatılmış oluşu da Haftavan Tepe VIB keramiklerinin adeta değişmeyen özellikleri arasındadır⁹. Elmalık keramikleri de Haftavan Tepe'dekiler gibi genellikle ağızlıdır. Tüm bu özellikleri göz önünde bulundurarak, Elmalık keramiklerinin kabaca 2. binyıla, Kuzeybatı İran'dan iyi tanıdığımız bir döneme ait olduklarını söyleyebilirim. Bunlardan başka, 2. binyıl boyalı keramik kültürünün Van ovasındaki varlığı Tilki-tepe'de saptanmış keramiklerden de anlaşılmaktadır¹⁰.

Elmalık yüzey buluntuları ve Tilki-tepe keramikleri, Van bölgesinin 2. binyılda Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da olduğu gibi boyalı bir keramik kültürüne sahip olduğu görüşüne karşı duyulan kuşku ortadan kaldıracak niteliktedirler¹¹.

Sayısı az ve küçük parçalar halindeki Elmalık keramiklerinden hareketle ayrıntılı bir tarihlemeye gitmek istemiyoruz¹². Ancak burada karşımıza çıkan en büyük sorun, boyalı ve boyasız 2. binyıl keramiklerine bir höyük üzerinde değil ve fakat kiklopik teknikte taş duvarlı, olası bir tahkimatın eteklerinde rastlanmış oluşudur¹³. Keramiklerin yoğun olarak toplandığı bu erekte taş duvar izleri de görülmektedir. Kiklopik duvarlı yapı ile keramikler arasında kesin bir ilişki kurulabilirse, Transkafkasya'da uzun zamandan beri var oldukları bilinen Urartu öncesi kiklopik kalelerinin Van bölgesinde de kullanıldıkları anlaşılabilecek, böylelikle Urartu uygarlığının kökeni sorunu yeni ve somut boyutlar kazanacaktır¹⁴.

Yeşilalıç: Yeşilalıç da, Elmalık gibi, uzun zamandan beri yazıtlı bir kaya nişi, Urartu açıklava tapınağı ve kalesiyle tanınmaktadır¹⁵. 1984

(6) Edwards 1981, Fig. 17/11; Edwards 1983, Fig. 103 - 106.

(7) Kröll 1970, Zeichen - Tafel 8/1.

(8) Burton - Brown, Fig. 32/698.

(9) Edwards 1983, 146.

(10) Korfmann, Abb. 12/1, 13/1 - 3.

(11) Çilingiroğlu 129 vdd.

(12) Bu konuda geniş bilgi için bkz. Robinson 235 vdd.

(13) Belli - Dinçel, Lev. 11/1 - 2.

(14) Martirosian 186 vd.; Burney - Lang 89, 108.

(15) Sevin - Belli 367 vdd.

yüzey araştırması sırasında geniş bir ekiple gözden geçirilmesinde yarar gördüğümüz Yeşilalıç yöresi, tahminlerimizin doğruluğunu kanıtlayarak, çok önemli yeni tespitlerde bulunmamıza olanak sağlamıştır.

Nazarabad Dağı'nın (2546 m) güney etekleri Kotur Deresi'nin kollarından biri olan Doğan Çayı'nca ikiye ayrılmıştır. Bunlardan kuzeydeki sivri ve sarp kayalık üzerinde küçük bir Urartu kalesinin kalıntıları görülmektedir¹⁶. 1984 yılı ziyaretimiz sırasında bu kez güneydeki ikinci tepe de incelenmiştir. İlkinden daha alçak ve daha düz olan bu tepe üzerinde geniş çaplı bir kalenin kalıntılarına rastlanmıştır. «Yeşilalıç II» adını verdiğimiz bu kalenin özellikle doğu ve güney yönlerinde iri ve yarı - işlenmiş taşlardan oluşturulmuş sur kalıntılarını yer yer üç taş sırası yüksekliğe değin görebilmek olasıdır¹⁷. Henüz mimarisinin ayrıntıları ve planı konusunda etraflı incelemede bulunamadığımız kalenin dik-kat çekici yönü, yüzeyinden toplanan keramiklerin Urartu özelliği göstermemesidir.

Yeşilalıç II kalesinden toplanan kapların tümü çarkta şekillendirilmiştir; hamurları kızıl kahverengindedir; genellikle hamurunun renginde ya da devetüyü astarlı ve iyi aklıdır. Toplanan parçaların Demir Çağı'na ait oldukları kuşkusuzdur. Ancak, dikkati çekici özellik, çok sayıda parça arasında tipik Urartu mallarına rastlanmamasıdır. Bazı formların benzerleri Kuzeybatı İran'ın Demir III dönemi yerleşmelerinde karşımıza çıkar. Örneğin, Kuzeybatı İran'dan iyi tanıdığımız bir kap türü, tırfıl ağızlı ve dik emzikli çaydanlıklardır (Resim : 4/5 - 7). İlk kez Hasanlı IIIB ile ortaya çıkan¹⁸ bu tür kaplar Susa¹⁹, Zindan-ı Süleyman²⁰, Zıwiye²¹, Bastam²² ve Çavuştepe Uçkale önü kesiminde²³ görülmürler.

Yeşilalıç II keramikleri arasında, gayet ince yapınları ve özenli ağızlarıyla dikkati çeken bir başka gurup da, basit ağız kenarları dik (Resim : 3/1-2) ya da dışaçekik, keskin profilli (Resim : 3/3-5) kase-

(16) Sevin - Belli, Lev. III, IV/1, VII/3.

(17) Yeşilalıç II kalesinin planı ve mimari özellikleri ileride ayrı bir inceleme konusu yapılacaktır.

(18) Dyson, Fig. 7; Young, Fig. 2/1, 4, 5, 7.

(19) Dyson 204 vd.

(20) Schnyder, Fig. 76; Haerinck, Fig. 7/2 - 3.

(21) Dyson 206, Fig. 7.

(22) Krol 1979 c, 231, Abb. 2/8.

(23) Erzen, Res. 31, Lev. XL/a.

lerdir. Bu türdeki kaselerin yakın paralellerine ise Hasanlı HİA²⁴, Zıwiye²⁵, Agrap Tepe²⁶ ve Zindan-ı Süleyman'da²⁷ rastlanmaktadır.

Bunlardan başka, Yeşilalıç II'de pek çok örnekle temsil olunan içe - dönük ve yuvarlak ağız kenarlı, ağız kenarlarının altı oluklu kase ve çanaklara (Resim : 5/1-6) Bastam²⁸, Altın-tepe²⁹ ve Kuzeybatı İran'dan İ. Ö. 8. yüzyıl ve sonrasına ait birçok merkezde yakın analogiler bulabilmekteyiz³⁰. Aynı paraleller içe - dönük (Resim : 5/8 - 13)³¹ ya da düz ağız kenarlı (Resim : 5/14- 17)³² çanak türleri için de bulunabilmektedir.

Bu karşılaştırmalar, Yeşilalıç II keramiklerinin daha çok İ. Ö. 7. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlenebileceklerini gösterir. Kanımca, Yeşilalıç II kalesi Urartu keramiğinin kullanımının son bulduğu İ. Ö. 600 yılları ile «Triangle Ware» denen boyalı Geç Demir Çağ keramiğinin ortaya çıktığı İ. Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı içinde bir tarihe ait olmalıdır.

Van bölgesinin 2. binyılı ile Urartu sonrası diyebileceğimiz İ. Ö. 6. yüzyıl ve sonrası tarihi henüz karanlıktan kurtulabilmiş değildir. Yüzey araştırmamızda saptadığımız Elmalıık ve Yeşilalıç II kalesi keramikleri bu karanlık dönemlere ait buluntular durumundadırlar.

(24) Young, Fig. 2/6.

(25) Young, Fig. 3/6, 9, 11, 14.

(26) Muscarella, Fig. 14/10 - 12; 15/1 - 3. Ayrıca bkz. Kroll 1976 a, Abb 14/4; Kroll 1976 b, Abb. 1/1 - 3.

(27) Boehmer, Taf. 50/6 - 8.

(28) Kroll 1979 a, Abb. 1/15; 6/1.

(29) Emre, Res. 8.

(30) Kroll 1979 a, Abb. 6/5 - 6.

(31) Kroll 1979 a, Abb. 2/6; 6/4; Kroll 1979 b, Abb. 2/11; Kroll 1976b, Abb. 1/10 - 11, 15.

(32) Young, Fig 3/3; Boehmer, Abb. 30/1; Taf. 51/12 - 14; 56/19 - 22; Kroll 1979 b, Abb. 6/23; 10/9.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

Belii - Dinçol

BELLİ, O., - DİNÇOL, A., «Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları», *Anadolu Araştırmaları* VIII, 1980, 167 - 173.

Boehmer

BOEHMER, Von R., «Die Keramikfunde von Zindan-i - Suleiman», *Teheraner Forschungen* I, 1961, 82 - 86.

Burney

BURNEY, C. A., «Uartian Fortresses and Towns in the Van Region», *Anatolian Studies* VII, 1957, 37 - 53.

Burney - Lang.

BURNEY, C. A., - LANG, D. M., *The Peoples of the Hills : Ancient Ararat and Caucasus* (London 1971).

Burney - Lawson

BURNEY, C. A., - LAWSON, C. R. J., «Measured Plans of Uartian Fortresses», *Anatolian Studies* X, 1960, 177 - 196.

Burton - Brown

BURTON - BROWN, T., *Excavations in Azerbaidjan, 1984* (London 1951).

Çilingiroğlu

ÇILINGIROĞLU, A., «The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin», *Anatolian Studies* XXXIV, 1984, 129 - 139.

Dyson

DYSON, R. H. Jr., «Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu», *Journal of Near Eastern Studies* XXIV, 1965, 193 - 217.

Edwards 1981

EDWARDS, M. R., «The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware)», *Iran* XIX, 101 - 140.

Edwards 1983

———, *Excavations in Azerbaidjan (North - Western Iran) 1 : Haftavan, Period VI* (Oxford).

Emre

EMRE, K. «Altintepe Urartu Seramiği», *Belleten* 131, 1969, 279 - 289.

Erzen

ERZEN, A., *Çavuştepe I* (Ankara 1978).

Haering

HAERING, E., «Painted Pottery of the Ardebil Style in Azerbaidjan (Iran)», *Iranica Antiqua* XIII, 75 - 91.

Korfmann

KORFMANN, M., *Tilkitepe. Die ersten Ansätze prähistorischer Forschung in der östlichen Türkei* (Tübingen 1982).

König

KÖNIG, L. W., *Handbuch der Chaldischen Inschriften* (Graz 1955 - 57).

Kroll 1970

KROLL, S., «Die Keramik aus der Ausgrabung Bastam 1969», *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 3, 67 - 92.

Kroll 1976 a

———, *Keramik urartäischer Festungen in Iran* (Berlin).

Kroll 1976 b

KLEISS, W., - KROLL, S., «Zwei Plätze des 6. Jahrhunderts v. Chr. in Iranisch Azerbaidjan», *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 9, 116 - 123.

Kroll 1979 a

———, «Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978)», *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12, 224 - 243.

Kroll 1979 b

KROLL, S., «Die urartäische Keramik aus Bastam», *Bastam I* (Berlin), 203 - 220.

Kroll 1979 c

———, «Meder in Bastam», *Bastam I* (Berlin), 229 - 234.

Martirosian

MARTIROSIAN, A. A., *Armeniya v Epokhu Bronzy: Rannego Zheleza* (Erevan 1964).

Muscarella

MUSCARELLA, O. W., «Excavations at Agrab Tepe, Iran», *Metropolitan Museum Journal* 8, 1973, 47 - 76.

Rubinson

RUBINSON, K. S., «The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti», *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, ed. L. D. Levine T. C. Young, Jr., *Bibliotheca Mesopotamica* 7 (Malibu 1977), 235 - 249.

Schnyder

SCHNYDER, R., «Keramik- und Glasfunde von Takt - 1 Suleiman 1959 - 1968», *Archäologischer Anzeiger* 1975/1, 181 - 183

Sevin - Belli

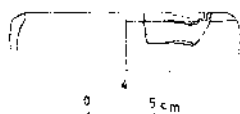
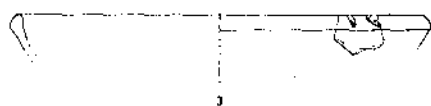
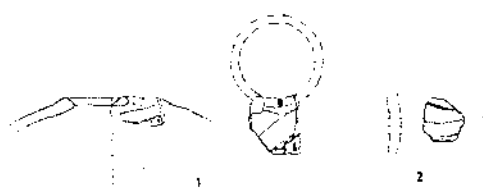
SEVIN, V., - BELLİ, O., «Yeşilalç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi», *Anadolu Araştırmaları* 4 - 5, 1976/77, 367 - 379.

TKU

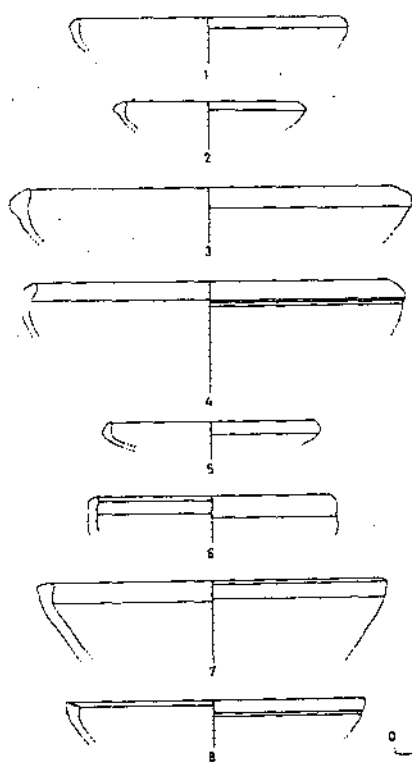
KLEISS, W., - HAUPTMANN, H., ve diğ., *Topographische Karte von Urartu* (Berlin 1976).

Young

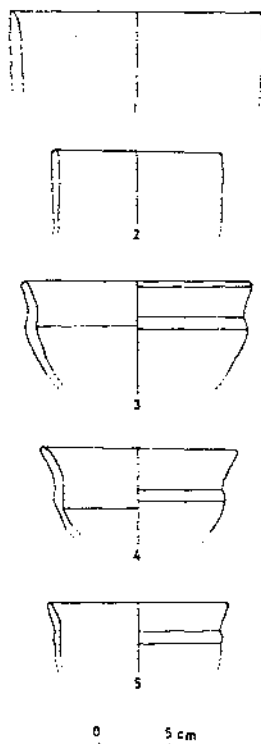
YOUNG, C., «A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500 - 500 B. C.», *Iran* 3, 1965, 53 - 85.

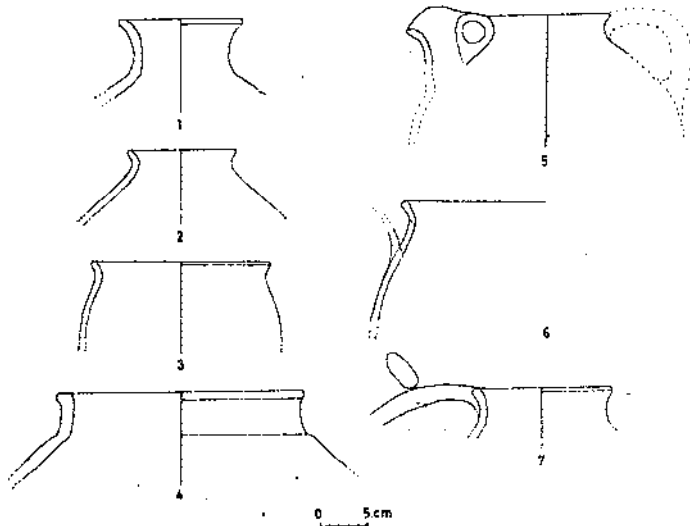
Resim : 1 —

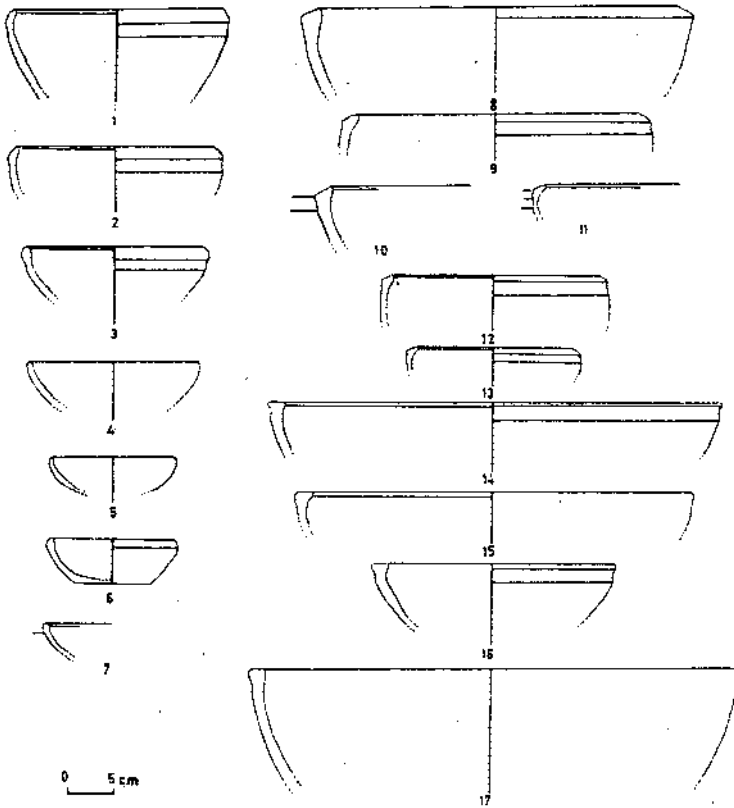
Resim : 2 —

Resim : 3 —

Resim : 4 —

Resim : 5 —

VAN KALESİ'NİN VE ESKİ VAN ŞEHİRİ'NİN TARİHİ - MİLLÎ PARK PROJESİ ÜZERİNDE ÖN ÇALIŞMALAR (I) : ANIT YAPILAR

M. Taner TARHAN*

Geçen yıl, İzmir Atatürk Kültür Merkezinde düzenlenen VI. Kazı ve Araştırma Sonuçları Sempozyumunda, üzerinde çalışmakta olduğumuz «Tarihi-Milli Park Projesi»ni genel olarak tanıtmaya çalışmış, Van'ın kısa tarihçesi ile birlikte bu projenin önemini vurgulamıştık¹.

Bu arada, projenin kapsamı hakkında Rektörümüz Prof. Dr. Cemî Demiroğlu'na ve Dekanımız Prof. Dr. Sencer Tonguç'a bilgi arzedilmiş, Üniversitemizin gelecekteki çalışmalara katkıda bulunması hususu sağlanmış.

Ayrıca, Van'daki Araştırma Merkezimizde, 30 Temmuz 1984'de, Van Valisi Özdemir Hanoğlu'nun, Jandarma Tugay Komutanı Tuğ. Gnl. Remzi Gökseven'in, Van Belediye Başkanı Mustafa Çuhaz'ın, Yüzüncü Yıl Üniversitesi temsilcisinin ve seçkin bir davetli topluluğunun huzurlarında, Van TRT'since de izlenen bir BRİFİNG verilmiş, konu tarafımızdan ayrıntılarıyla sunulmuştur (Resim : 4). Toplantının akabinde, Vali Özdemir Hanoğlu'nun isteği üzerine, bilim kurumumuz ve davetliler Eski Van Şehrinde incelemelerde bulunmuştur :

a) Öncelikle, kalenin kuzeydoğu eteklerinde yeralan eski Türk mezarlığı incelenmiştir (Resim : 5). Burada, Şeyh Abdurrahman Gazi Ziyaretgâhı, Selçuklu ve Beylikler devrine kadar uzanan mezarlar, Süvari Minalayı Teymuroğlu Tayfur Bey'in kümbeti (1287/1871) bulunmaktadır. Mezarlığın güneyinde, kayalık yamaçta ise ilgili bölümde değineceğimiz-Sarduri II.'nin (Yakl. ol. M.Ö. 764-735) eseri olan açık hava kutsal alanı ve yazıtlarının yer aldığı iki anıtsal kaya nişi yükselmektedir. Geçen yıl da değindiğimiz üzere² bu alanın kutsallığı günümüzde süregelmekte, hal-

(*) Doç. Dr. M. Taner TARHAN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi : Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü. Ren. PTT/İSTANBUL.

(1) M. T. TARHAN, «Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi - Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar», II. Araştırma Sonuçları Toplantısı : İzmir 16 - 20 Nisan 1984, Ankara 1985, 179 vdd.

(2) M. T. TARHAN, aynı eser, 181.

kın «**Analı Kız**» adıyla tanımladığı bu nişlerin önündeki kurban kanlarının akıtıldığı kanallar, «**kismet açma**» niyetlerine yardımcı olmaktadır. Genç kızlar, bu kanallardan kayarak : «**O yanım keçe, bu yanım keçe, Allahım elime bir helâl süt emmiş geçe**» diyerek dilekte bulunurlar. Kayarken, bir yere takılmazlarsa, dileklerinin daha tez gerçekleşeceğine inanırlar³.

Bir örneğine tanık olduğumuz, çeşitli niyet ve dileklerle adakta bulunmak, ziyaretgâhlara gitmek Van yöresinde oldukça yaygındır. Özellikle kızlar ve kadınlar Şeyh Abdurrahman Gazi'yi üç perşembe üst üste ziyaret ederler. Efsaneye göre, İran hükümdarı Şah Abbas, Van Kalesi'ni almak için kuşatma yapar ve yedi yıl bekler. Bu sırada hükümdarın yakınlarından biri : «**Van'da, Abdurrahman Gazi adında bir evliyâ vardır, bunun hürmetine Van'ı almamız imkânsızdır**» diyerek Şah Abbas'ı uyarır. Bunun üzerine Şah, bu zâtın ermiş olup olmadığını sınamak ister. Bir kuzu ve aynı irilikteki bir köpeği kızartıp, adamlarına : «**Bunları bu zâta götürün ve benim ikrâmım olduğunu söyleyin**» der. Elçiler bu armağanları Şeyh Abdurrahman Gazi'ye götürürler. Kuzuyu kabul eder, ancak köpeği işaret ederek : «**Bunu Şahınıza götürün**» deyip, geri çevirir. Elçiler, geri götürürlerse Şahın kendilerini öldüreceğini belirtirler. Bunun üzerine Şeyh Abdurrahman Gazi, elini köpeğe uzatıp : «**Hosşşt!**» diye seslenir. Köpek canlanır ve kaçar. Elçiler durumu anlatınca, Şah umudunu yitirir, kuşatmayı kaldırır ve ülkesine döner⁴. Bu efsâneden de anlaşılacağı üzere, halkın «**ermiş**» olarak saygı gösterdiği bu zât, Van'ın kurtarıcısı ve koruyucusudur. Yakın zamanlarda kümbet tarzı türbesi onarılmış ve yanına kesme Ahlat taşından binâ edilen tipik ve şirin bir mescit yapılmıştır. 1. derece sit alanı içindeki (Resim : 1) bu yeni yapılar topluluğu plân, mimari, işçilik, taş işleme sanatı ve görüntü bakımından tarihî çevreye tümüyle uyum sağlamaktadır. Halkın katkıları ile yapılan bu düzenleme için, ilgilileri kutlar, teşekkürlerimizi arzederiz.

Ancak, mezarlık alanında hâzin bir tablo sergilenmektedir⁵. Ata yâdigarı tipik taş mezarlar gün geçtikçe bakımsızlık nedeniyle harabolmakta ve kaybolmaktadır. Yapılan incelemelerde, Vali Özdemir Hanoğlu'na ve Belediye Başkanı Mustafa Çuhaz'a bu konu ile ilgili bazı öneri ve ricalarımızı arzettik (Resim : 6).

(3) «Van», *Yurt Ansiklopedisi*, 10/136 (1984), 7606.

(4) Aynı eser, 7609; *Cumhuriyetin 50. Yılında Van : II Yılığ*, İstanbul 1973, 117.

(5) M. T. TARHAN, aynı eser, 188.

1 — Günümüzde sayıları bir hayli azalmış olan eski Türk mezarları -ki ancak dört beş adet tesbit edebildik- muhakkak restore edilmelidir. Taş sanduka tarzındaki bu mezarlar usulüne uygun şekilde ayağa kaldırılmalı ve eski görünümlerine kavuşturulmalıdır. Çok büyük harcama da gerektirmeyen bu kurtarma operasyonunu yapabilecek, başarılı taş ustaları mevcuttur. Yukarıda sözünü ettiğimiz yeni mescit, bunun bir kanıtıdır.

2 — Restorasyon faaliyetleri, müze yetkilileri ve Türk Sanat Tarihi uzmanlarının denetiminde yapılmalıdır. Araştırma Merkezi bilim kurulu üyelerimiz, defalarca belirttiğimiz gibi bu konuda da yardımcı olmaya hazırdır.

3 — Mezarlık, tarihi görünümüne kavuşturulmalıdır. Bunun için, tarihi çevreye uymayan demir ve tahta konstrüksiyonlu bazı mezarlar da ele alınmalıdır. Tarihi çevreye uyum sağlayan, Ahlat taşından yapılmış mezarlar örnek alınmalıdır. Bu mezarlar, eski tiplerin kopyaları şeklinde yapılmışlardır. Sayıları az olmakla birlikte, kendilerine özgü bir grup oluşturmaktadırlar.

4 — Mezarlığın taş ve çimento ile örülü çevre duvarı, kesme Ahlat taşı ile kaplanarak, tarihi çevreye uyumu sağlanmalıdır.

5 — Bu düzenlemeler için gerekli harcamalara yönelik bir vakıf kurulması, ilgililerce düşünülmelidir. Halkın, bu vakfı destekleyeceği şüphesizdir. Şeyh Abdurrahman Gazi'ye gösterilen saygı onun yanbaşındaki bu mezarlığa da yansımali ve katkıda bulunmalıdır.

b) İncelemelerimiz, kalenin kuzeybatı eteklerinde yeralan ilgili bölümde değineceğimiz «**Sardur Burcu - Madır Burç**» alanında devam etmiştir. Alabalık üretme tesisleri ile ilgili öneri ve ricalarımızı şu şekilde sıraladık :

1 — Alabalık havuzu, burca bitişik olduğundan (Resim : 12), Urartu'nun en eski yazıtlarının nemlenerek süratle tahribine yol açmaktadır⁶. Yeri bir düzenleme yapılarak, havuz en azından uzak bir mesafeye alınmalıdır.

2 — Batı ve kuzey cephedeki açık kanal, aynı şekilde geriye alınmalı, su sızdırmaması için dip ve yan izolasyonu yapılmalıdır.

3 — Havuz ve kanalın görünen kısımları, yâni beton duvarların üzerleri sal taşları ile kaplanarak, antik bir görünüm sağlanmalıdır. Tesis binalarının dış cepheleri de tarihi çevreye uyum sağlamalı, ya da en azından sarmaşıkla örtülüp, kamufle edilmelidir. Beton büzlerin üzerleri de örtülmelidir.

(6) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 180, 188.

4 — Tesisin geriye alınması ile, hem bu anıt yapı ve yazıtları korunacak, hem de ziyaretçilerin kolaylıkla anıtı tetkik edebilmeleri mümkün olacaktır.

c) Son incelemelerimiz, kalenin güneyinde uzanan Eski Van Şehri'nin harabelerinde noktalanmıştır (Resim : 28/29). Konuklarımız, bu mahzun, fakat görkemli şehrin ve kalenin karşısında hayranlıklarını, duygularını dile getirmişlerdir. Tarihi-Millî Park Projemizin önemi ve gerekliliği, yerinde yapılan incelemelerle daha açık bir şekilde anlaşılmıştır. Bu arada, harabe şehrin bir ölçüde tahribattan korunması için, Tebriz Kapısından Eski Van'a giriş yolunun, motorlu vasıta ve araba geçişlerine kapatılması önerilmiştir (Resim : 7).

Vali Özdemir Hanoğlu'nun, ilk koruma önlemlerinin alınması hususunda verdikleri direktiflere ve gösterilen yakın ilgiye, ayrıca brifinge ve incelemelere katılan tüm yetkililere ve konuklara, burada da, bir kez daha Üniversitem, Fakültem ve Araştırma Merkezi Bilim Kurulu adına yirmi yıldan beri Van bölgesinde hizmet veren bir bilim adamı olarak candan teşekkürlerimizi arzietmeyi zevkli bir görev addederiz. Ayrıca, bu duygularımızı dile getiren, projemizin önemini vurgulayan 8 Ağustos 1984 tarihli yazımız da Valilik makamına sunulmuştur.

Bu arada, Genel Müdür Dr. Nurettin Yardımcı'nın, geçen yıl sunduğumuz bildirimize cevap olarak, tarafımıza göndermek lûtfunda bulunduğu (7512 sayı ve 14 Ağustos 1984 tarihli) ilgi yazısında, belirttiğimiz sorunların incelenmekte olduğunu, projenin desteklenmesi amacıyla imkânların araştırılacağını bildirmesi ve çalışmalarımızda başarılar dilemesi; ayrıca Genel Müdür Yardımcısı Cevat Bozkurtlar'ın (9354 sayı ve 1 Ekim 1984 tarihli) yazısında da olumlu görüşlerini açıklayarak, Van Kalesi'nin restorasyonunun yapılması için teşebbüse geçildiğini müjdelemesi, bizler için sevinç ve mutluluk kaynağı olmuştur. Kendilerine, huzurlarınızda bir meslekdaşları olarak en içten teşekkürlerimizi arzietmeyi bir borç sayar, 1985 kışında elim bir kaza sonucunda kaybettiğimiz Cevat Bozkurtları rahmet ve sevgiyle anarım. Bunu, tüm bilim kurulundaki arkadaşlarım adına ifâde etmekteyim.

Bu bildirimizde, Van Kalesinde ve Eski Van Şehrinde yeralan belli başlı, diğer bir deyişle «BİRİNCİ DERECEDE ÖNEM TAŞIYAN ANIT YAPILAR»ın kısa tanımlarını sunmaya çalışacağız. Ayrıca, «Çevre Düzeni Projesi» içinde «Ne gibi bir fonksiyon kazanmalıdır?» konusu ve gereği üzerinde durup, bazı önerilerde bulunacağız.

Sunacağımız anıt yapılar «İkiz Kümbetler» hariç tümüyle «BİRİNCİ DERECE SİT ALANI» içinde yer almakta (Resim : 1) sözü geçen bu yapılar ve yakın çevresi, «ÖNCELİKLE» ele alınması gereken «PİLOT ALANLARI» yansıtmaktadır.

Ancak, geçen yıl da belirttiğimiz gibi, ilk girişim olarak **Birinci Derecedeki Sit Alanının Sınırları** beton direk ve telörgü ile koruma ve kontrol altına alınmalıdır. Sınırları belirleyecek olan bu malzemenin görüntü bakımından ağaçlandırma ile kamufle edilmesi uygun olacaktır. Kaleye ve eski şehire **giriş**, birer **kontrol noktası ve bilet satış yeri** ile sağlanmalıdır. Aynı zamanda «**Danışma/Information**» fonksiyonunun yürütüleceği bu yapılar, tarihi çevrenin görünümüne uyum sağlamalıdır. Giriş bileti, broşür, rehber, kartpostal vs. den bir hayli gelir sağlanacağı şüphesizdir.

Pilot alanlarda yapılacak, kademeli onarım, restorasyon ve koruma faaliyetleri yukarıda değindiğimiz kontrol ve koruma önlemleri alındıktan sonra başlatılmalıdır. Aksi takdirde, harcanacak milyonlar ve emek, bir anlamda boşa gitmektedir. 1970'li yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğüne restore edilen ilgili bölümlerde değineceğimiz Hüsrev Paşa Camii ile Kaya Çelebi Camiinin günümüzdeki içler acısı durumları, bunun en açık birer örneğini oluşturmaktadır : Sağlam tek bir pencere camı kalmamış, içleri kuş yuvası ve pislikleri ile dolmuş, duvarları ve hatta kubbe-leri kazıma ve boyama «hâtıra yazıları» ile bezenmiştir.

Birinci derecedeki sit alanının sınırları bir hayli geniş olduğundan, bekçi kadrosunun çoğaltılması, bunun yanı sıra hiç olmazsa yaz aylarında bir Jandarma Karakolunun tesisi yerinde olacaktır. Bu dileğimiz brifing ve yerinde inceleme sırasında ilgililere de aktarılmıştır.

Bu arada, kale ve eski şehri gezecek olan ziyaretçilere, öncelikle verilmesi gereken bazı hizmetler hususunda da birkaç öneride bulunmayı faydalı görüyoruz :

1 — Gezi düzeninin belirlenerek, uygun güzergâhların saptanması. Bununla bağlantılı olarak ok işaretlerinin, gerekli Türkçe ve yabancı dildeki panoların konulması. Bu panolarla ilgili önerilerimiz, ilkerki bölümlerde ayrıca ele alınacaktır. Ayrıca, uçurum ve yıkılma tehlikesi olan kesimlere «tehlike» işaretlerinin konulması gereklidir. Genel Müdürlük uygun gördüğü takdirde, sözü geçen işaret ve panolardaki bilgilerin hazırlanması, Araştırma Merkezi Bilim Kurulunca süratle sağlanabilecektir.

2 — WC sorunu hâlledilmelidir. Mezar odalarının içleri, nişler ve kuytu köşeler, ihtiyaç giderme yerleri olarak kullanıldığından çok çirkin görünümlere neden olmaktadır. Bu hizmetler için uygun mekânlar restore edilmeli, mümkün olduğu kadar yeni yapıdan kaçınılmalıdır; ya da tarihi çevreye uygun görünümlü WC'ler inşa edilmelidir.

3 — Ziyaretçilerin dinlenebileceği yerler gereklidir. Tarihi çevreye aykırı düşmeyen ağaç konstrüksiyonlu çardak tarzındaki büfelerde meşrubat, çay, kahve vs. hizmeti sunulmalıdır. Madır Burç yakınındaki uygun görünümlü çardak, bunu bir ölçüde sağlayabilmektedir. Ancak, tüm çevreyi eski şehri ve gölü panoramik olarak gözler önüne seren kalenin, uygun bir noktasında da böyle bir hizmetin verilmesi uygun olacaktır.

Geçen yıl değindiğimiz «bataklik» problemi de, yerinde incelenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki ağır tahribat nedeniyle kent, ölü bir şehire dönüşmüş ve bakımsızlık günümüze değin süregelmiştir. Eski Van, suyu bol bir şehirdir. Van kayalığının altından, muhtelif noktalardan gür su kaynakları yüzeye çıkmaktadır. Madır Burcun kuzey kesimindeki kaynak, günümüzde de tamlık etmektedir. Eski Van Şhrinde ise «Horhor» kaynağı, kente hayat veren ana damarı oluşturmakta idi. Ünlü «Horhor Bahçeleri» de burada idi (Resim : 3 (11) ve 9)⁷. Evliya Çelebi bu konuda şöyle demektedir : «...Van'ın bu kale kayasından, Hor Hor denilen, değirmen çarkını döndüren suyu akar. Debbağ-hane içinden, etrafta bulunan bağ ve bostanları sulayıp, Van Gölüne dökülür. Güzel bir sudur...»⁸. «...Van kayası altından pınarlar çıkar. Hor Hor denilen yerde, değirmen döndürecek güçte su vardır. Tebriz Kapısının iç yüzünde yine büyük bir berrak pınar çıkar ki, zülâl suyu gibidir... Suluk Kulesinde de bir kaynak vardır ki, buna, burçtan aşağı kayalar içinden inilir... Van kayasının kuzeyinde de bir kaynak vardır. Bunun üzerine bakan kuleye Su Kulesi derler...»⁹.

(7) J - L. B. GRAMMONT, «Ur. plan ottoman inédit de Van au XVIIe siècle», *Osmanlı Araştırmaları*, II (1981), 109; Kaleden, bu su kaynağına inen Urartular'dan kalma kaya merdiveni (*Bimmerdivenler*) adıyla tanınlanmaktadır. Basamaklar uçurumun yamacına oyulmuştur. Yakın zamanlarda, Van Müzesi Müdürü Ersin Kavaklı tarafından, basamakların üzerleri temizlettirilmiştir. Osmanlı plânında [Resim 3 (8)] «*Tarik-ı âb-ı leziz dür*» (Tatlısu yoludur) notu ile açıklanmıştır. Plânda, bu merdivenler'in bir kule ve kapı geçidi ile koruma altına alındığı görülmektedir. Bu su yolu, kuşatmalar sırasında, kaleye su temini bakımından çok önem taşımaktadır. Korunaklı geçidin, düşman topçusu tarafından tahrip edilerek yıkılması, çoğu kez kalenin teslim olmasına neden olmuştur : *Aynı eser*, 101.

(8) EVLİYA ÇELEBİ Mehmet Zülî İbn-i Derviş, *Evliya Çelebi seyahat - nâmesi*, IV, İstanbul 1314/1896 - 1897, 168; Üçdal Yayınevi çevirisinde (1220); Bu anlatıma ilâveten, suyun güzergâhı C. TEXIER'in 1839'daki plânında da açıkça izlenmektedir : *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*, I, Paris 1842, Lev. 35; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 192, Resim 3.

(9) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 182 vd. (1231 vd.).

Yukarıda sözünü ettiğimiz ağır tahribat nedeniyle ve zamanla, özellikle Horhor kaynağının dağılım şebekesi ve şehirdeki diğer kaynak ve çeşmelerin yolları tıkanarak yön değiştirmiştir. Eski Van şehrindeki bataklıkların ana nodeni budur (Resim : 8). Bu bataklık alanların dipten verdikleri sürekli nem, bazı kesimlerde kerpiç duvarların üst yüksekliklerine kadar ulaşmaktadır. Üzerinde durduğumuz bu problemle ilgili iki önerimiz vardır :

1 — Drenaj kanalları, eski kanal ve şebekeler izlenerek açılmalıdır. Yoksa, bilinsizce yapılacak bataklık kurutma çalışmaları kent dokusunun tahribatına neden olabilecektir.

2 — Van kayalığının güneyinde, ovada uzanan eski şehri üç yönden, doğu, güney ve batıdan çevreleyen «hendek»¹⁰ açılmalıdır. Hendeğin izleri yer yer, özellikle güneydoğu kesimdeki sur kalıntısının hemen önünde görülebilmektedir. Ayakta kalabilen bu köşedeki kule ve sur uzantıları, eski şehir tahkimatının yegâne izleridir. Doğru suru üzerindeki Tebriz kapısından ise, sadece geçit yolu kalmıştır. Bu kesimin olduğu gibi, restorasyon plânlamasına alınması gereklidir¹¹. Hendeğin taban kodu, şehir seviyesinden bir hayli düşük olduğundan, bataklık ve kaynak suları yukarıda değindiğim yöntemle kolayca hendekte toplanabilecektir. Hendekte toplanan suları bir kanal uzantısı şeklinde göle akıtmak mümkündür. Kanal açmada büyük bir yetenek gösteren Devlet Su İşleri'nin ve Toprak - Su'nun bu konuda bizlere yardımcı olacakları şüphesizdir. Ortaçağ'dan Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar süren bu tipik Türk kentinin şehir dokusu, geçmişle olduğu gibi, ayrılmaz parçası olan hendeki ile daha da anlam kazanacak; bu canlı görünümü ziyaretçilerin de şüphesiz olarak ilgisini çekecektir. Hendeğin her iki yanının, salkım söğüt gibi ağaçlarla bezendirilmesi de bu plânın ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Ayrıca, Orta Kapı ve Tebriz Kapısı hizasında, hendek üzerine kurulacak olan iki «asma» tahta köprü¹², yine bizi geçmişe götürecektir; bu arada yukarıda değindiğimiz eski şehre GİRİŞ-ÇIKIŞ denetiminde yardımcı olacaktır.

(10) Evliya Çelebi, şehir kapılarının, dış surun hemen dibinde yer alan hendeğin üzerindeki tahta köprülere açıldığını nakletmektedir : *aynı eser*, 173 vd. (1223 vd.); J - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 100, 117; POULLET, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris 1663, sayfa 363'deki gravürde, hendek, şematik olarak gösterilmiştir.; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 191, Resim 2.

(11) Sözü geçen surun restorasyonu için, eldeki gravürlerin yanı sıra, eski fotoğraflardan da yararlanmak mümkündür : H. F. B. LYNCH, *Armenia : Travels and Studies*, II, London, Newyork, Bombay 1901, 104, Resim 129; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 199, Resim 15.

(12) Bakınız, burada dipnot 10.

Esas konuya geçmeden önce, yukarıdaki bu açıklamaları yapmak gereğini duyduğumuzu ifâde etmek isterim.

Çeşitli devirlere ait anıt yapıların ihtisas sahalarına göre ayrıntılı olarak incelenmesi, kazı, onarım ve restorasyonları Araştırma Merkezi bilim kurulunca plânlanmıştır. İlgili kuruluşlarla yapılacak koordineli çalışmalar, bu projemize işlerlik kazandıracaktır. Geçen yıl da bu duygularımızı açıkça ifâde ettik. Mâli destek ve koordinasyon sağlanmadıkça, bizim çalışmalarımız bilimsel bir araştırma ve öneriler paketi olarak kağıt üzerinde kalmaya mahkûm olacaktır.

Anıt yapıları **«fonksiyon»** kazandırmaktaki amacımız, ölü şehri canlandırmaktır. Bu nedenle konuya, değişik bir açıdan yaklaşmaktayız :

a) Anıt yapıların kademeli olarak usulüne uygun şekilde restorasyon, onarım, koruma ve yakın çevrelerinin düzeni, başlıca kuraldır. Kazı yerlerinde de imkân ölçüsünde bu uygulanmaktadır. Buna paralel olarak :

b) İç düzenleme ve **«canlı teşhir»** olayı söz konusudur. Bizim, üzerinde durduğumuz ana fikir budur.

Böyle bir düzenleme, her düzeydeki ziyaretçiyi fazlasıyla etkiliyecek, ilgisini çoğaltacak ve her **«pilot alan»**, ayrı bir seksiyon olarak turistik, ekonomik ve kültürel yönlerden yalın bir benzetme ile, kaçınılmaz bir **«ökse»** olacaktır.

Van Kalesini taçlandıran çeşitli devirlere ait görkemli kuleler ve sur duvarlarından oluşan tahkimat sistemi, anıt yapılar zincirinin en büyük bölümünü oluşturmaktadır. Ancak bunların restorasyonu, korunması ve değerlendirilmesi çok uzun vâdeli ve çok masraflı çalışmaları gerektirdiğinden şimdilik bu konu üzerinde durmayacağız¹³. Kalenin çevresini dolaşarak, doyumsuz manzarayı gözler önüne serecek olan uygun bir **«teleferik»** sistemi de gelecekte, bu konunun ayrılmaz bir parçası olmalıdır.

Geçen yıl da değindiğimiz üzere, sit alanı içindeki bellibaşlı anıt yapılar devir olarak iki ana gruba ayrılmaktadır.

(13) Bu arada, geçen yıl değindiğimiz ve fazla masraf göstermeyen, büyük çö-küntüleri önleyecek ziyaretçiler için tehlike gösteren teras istinad duvarlarının takviyesi, ivedilikle göz önünde tutulmalıdır : M. T. TARHAN, *aynı eser*, 188.

1 — URARTU DEVRİNE AİT ANIT YAPILAR

A — Sardur Burcu/Madır Burç

Kalenin kuzeybatı eteklerindedir (Resim : 11). Urartu devletinin «Kurucu» krallarından olan Sarduri I. (Yakl. ol. M.Ö. 840/830-825) tarafından yaptırılmıştır¹⁴. Otuz tonu bulan, kesme kalker bloklarla inşa olunmuştur (Resim : 10, 12-13)¹⁵. Bu blokların üzerinde, M.Ö. 9. yüzyıl Yeni Assur çivi yazısı ile kaleme alınmış, Urartu'nun şimdiye kadar bilinen en eski yazıtları yer almaktadır¹⁶. Urartu devrinde, krali iskeleyi kontrol amacı ile yapılmış olmalıdır¹⁷. 1387'de, Timur'un kuşatmasında ve daha sonrakî Osmanlı kaynaklarında bile, kalenin batı eteklerinin sularla kaplı olduğu belirtilmektedir. Bunu, 17. yüzyıla ait plânda da izlemek mümkündür (Resim : 3). Zamanla, taşınan alüvyonlar bu kesimi doldurmuş ve gölün sınırı kaleden bir hayli uzaklaşmıştır (Resim : 1). Burcun taş kesimi temel olarak çeşitli devirlerdeki yapıları taşımıştır. Buna ait en eski resimli belge, yukarıda sözünü ettiğimiz Osmanlı plânu ve C. Texier'in 1839'daki gravürüdür¹⁸. Burçtaki son kazı ve araştırmalar 1973 ve 1974'de, Prof. Dr. A. Erzen başkanlığındaki bilim kurulumuzca yürütülmüştür¹⁹.

Önerilerimiz :

1 — Başlangıçta değindiğimiz, alabalık üretme tesisleri ile ilgili önerilerimizin yanı sıra, yazıtları yağmur ve don olayı gibi etkenlerden korumak amacıyla, burcu çevreleyen, uygun görünümlü, saydam, bir saçaklık sisteminin yapılması gereklidir.

2 — Türkçe ve yabancı dilde olmak üzere, burcun hakkında kısa bilgi veren ve birbirinin aynı olan altı yazıtın çevirisini kapsayan pano.

(14) W. KLEISS - H. HAUPTMANN - Ve d. yzl., *Topographische Karte von Urartu*, Berlin 1976, 9, no. 1 b; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 180.

(15) O. BELLİ, «Ainluu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi», *Anadolu Araştırmaları*, VIII (1980) 1982, 115 vdd.

(16) F. W. KÖNIG, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, Graz 1955 - 1957, no. 1 a -- c = G. A. MELIKISHVILI, *Urartskie klinoobraznye nadpisi*, Moskova 1960, no. 1 - 3; Ayrıca bakınız, burada dip not 14'de göst. eserler.

(17) Krş. O. BELLİ, *aynı eser*, göst. yer. ve *Yurt Ansiklopedisi*, 7604.

(18) C. TEXIER, *aynı eser*, Lev. 38; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 195, Resim 6.

(19) A. ERZEN, «Van Kalesi Kazısı 1973 Çalışmaları», *Belleten*, XXXVIII/151 (19 - 74), 549; «Van Kalesi Kazısı 1974 Çalışmaları», (*Belleten*, XXXIX/155 (19 - 75), 561.

3 — Bu kesimin **iskele** fonksiyonunu yansıtan ahşap bir sal ve kürekli-yelkenli bir tekne modeli, ahşap bir iskele modeli ile birlikte, yeniden tanzim edilecek olan alabalık ana havuzunda sergilenebilir²⁰.

B — «A n a l ı - K ı z» K u t s a l A l a n ı

Kalenin kuzeydoğu yamacındadır (Resim : 5). Günümüzde de kutsallığının süregeldiğini, başlangıçta belirtmiştik. Bu açık hava kutsal alanı, Van kayalığına oyulmuş iki anıtsal niş, geniş bir plâtfon, kurban kanlarının akıtıldığı kanallar ve nişlerin içine yerleştirilmiş bazalt yazıtlardan oluşmaktadır (Resim : 14-15). Sarduri II. (Yakl. ol. M. Ö. 764-735) tarafından yaptırılmıştır. 1916'da, Birinci Dünya Savaşındaki Rus işgali sırasında, M. Marr ve I. A. Orbeli tarafından kazılarak, meydana çıkarılmıştır²¹. Günümüzde, parçalanmış olan bu değerli yazıtların²² müzedeki parçaları da monte edilerek restorasyonu ve yerlerine yerleştirilmesi, Bilim Kurulu üyesi, meslekdaşım Doç. Dr. Ali M. Dinçol tarafından plânlanmıştır.

Önerilerimiz :

1 — Yazıtların monte ve restorasyon işleri tamamlandıktan sonra, yukarıda değindiğimiz koruma yöntemi uygulanmalı, nişlerin içine, yazıtların üst kısımlarına saydam saçaklıklar yaptırılmalıdır.

2 — Türkçe ve yabancı dilde olmak üzere, kutsal alan hakkında kısa bilgi veren ve yazıtların çevirilerini kapsayan pano. Bu pano güney duvarında uygun bir yere kolaylıkla monte edilebilir. Mezarlığın dışına atılan ve günümüzde «kurban taşı» olarak kullanılan Urartu devrine ait sunak veya dibektaş (Resim : 15 A), plâtfona getirilerek değerlendirilmelidir. Böylece alanın görünümü daha da zenginleşecektir.

C — K r a l i M e z a r Y a p ı l a r ı

Kale, Urartu anıtsal kaya mimarlığının başkent Tuşpa'ya yaraşır görkemli örnekleri ile doludur. Özellikle, kayaya oyulmuş ve yüksek düzeyde bir işçilik gösteren krali mezar yapıları, birinci derecede önem

(20) Van Gölü için geleneksel antik görünümünü kürek ve yelken donanımlı tekneler hakkında eski fotoğraflardan da bilgi edinmek mümkündür :

H. F. B. LYNCH, *aynı eser*, 30, Resim 120.

(21) M. MARR — I. A. ORBELI, *Archeologitscheskaja ekspedizija 1916 goda v Van*, Petersburg 1922.

(22) F. W. KÖNIG, *aynı eser*, no. 103 = G. A. MELIKISHVELI, *aynı eser*, no. 155. Bu nişler, halk tarafından «*Hazine Kapısı*» adıyla da tanınlanmakta, yazıtlar da aynı adı taşımaktadır.

taşıyan anıt eserlerdir. Van kayalığının güneye bakan yüzünde, üst kesimlerde sitadelin altında, doğu ve batıda gruplanmışlardır. Bu yapılar, plân olarak ata kültürüne ait dini törenlerin yapıldığı büyük, ana salonlara açılan, kral ve ailesinin mezar odalarından oluşmaktadır. Ancak, Argiştı I.'e ait olan mezar yapısı yazıtı nedeniyle tarihlenebilmektedir. Diğerleri ise ilk bilimsel araştırmalardan itibaren muhtelif krallara atfen adlandırılmaya ve tarihlendirilmeye çalışılmıştır²³. Oysa, geçen yıl da değindiğimiz üzere, bu konuda kesin bir tanımlama yapmak, Bilim Kurulu üyemiz, meslekdaşım Doç. Dr. Veli Sevin'in de hemfikiri olduğu gibi²⁴ şimdilik imkânsızdır²⁵. Bunun yanı sıra, bu yapılara ait eski plân ve kesitler ölçü ve tanım bakımından yanlış ve yetersizdir. Sunduğumuz plân ve kesitler adı geçen meslekdaşımın nezaretinde, mimarımız Ümit Sirel tarafından yapılmış ve ayrıca kendisi tarafından düzenlenmiştir. Doç. Dr. Veli Sevin bu konu üzerindeki bilimsel çalışmalarına devam etmektedir.

Biz burada, anıtsal nitelikteki belli başlı kralî mezar yapılarını ele alacağız. Bunlar, yakın geçmişte, yirmibeş yıl önceye kadar hayvan barınağı, ağıl olarak kullanılmışlardı. 1972-1975 yılları arasında Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında yürütülen Van Kalesi kazı ve araştırmalarında, bilim kurulumuzca bu yapıların içindeki yığıntılar temizlenerek kaya zeminleri ortaya çıkarılmıştır.

17. yüzyıla ait plânda gösterilen ve «mağara'dur» açıklaması ile tanımlanan kralî mezar yapıları [Resim 3: (5), (6), (7), (10)] tüm Osmanlı döneminde silâh, cephânelik ve erzak deposu olarak kullanılmış²⁶, ayrıca çeşitli işler için faydalanılmıştır. Evliya Çelebi, 1655'deki durumlarını yansıtan ilginç bilgiler rakletmektedir: «...Van kayasının içinde kat, kat altıyüz adet büyük mağaralar vardır ki, her biri bir kervansaray gibidir. Bu mağaraların nicesinin içinde dokuma yerleri vardır ki, çarklar ile, ustalar ibrişim, iplik ve topurganları bükerek. Yüzlerce mağarada top güllesi yığılmıştır ki, hesabını Allah bilir. Nicesi de siyah barut ile doludur. Bazılarında da, ok, yay, zemberek tüfek, kılıç, kalkan, balta, kazma, külek, kürek, kamira, çark-ı felek paçarazlar, domuz ayakları, mancınıklar, yuvarlak taşlar ve diğer çeşitli cephâneler vardır. Hattâ,

(23) Bkz. C. F. LEHMANN-HAUPT, *Armenien: Einst und Jetzt*, II/1, Berlin, Leipzig 1926, 123 vdd., 143 vdd.; F. SCHACHERMEYER, «Tuschpa», *Reallexikon der Vorgeschichte*, XIII, Berlin 1929, 487 vdd., Lev. 93 vdd.; F. W. KÖNIG, *aynı eser*, 261 vdd.; B. B. PIOTROVSKII, *Vanskoe Tsarstvo*, Moskova 1969, 213 vdd.; M. N. Van LOON, *Urartian Art*, Leiden 1966, 60 vdd.

(24) V. SEVIN, «Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü Yakma Gelenegi», *Anadolu Araştırmaları*, VIII (1980) 1982, 151 vdd.

(25) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 181.

(26) J.-L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 101, 109.

özel olarak yüz adet mağarada arpa, buğday, çeltikli pirinç, darı, bakla, mercimek, nohut ve diğer ürünler vardır. Bir mağarada da, bütün bütün hayvan kemikleri yığılmıştır. Birinde de, bu kadar bin yıldan beri pabuç, çarık ve bu gibi diril, ziril şeyler doludur. Bir mağaranın sarnıçlarından birinde bezir yağı, birinde sırilgan yağı, birinde don yağı, birinde sarı yağ, birinde katran, birinde zift ve diğer çeşitli yağlar vardır. Yedi adet havuz içinde, sığır derisinin yünlerini, camış derisinin kıllarını kazıyıp, dilim, dilim, kısım, kısım edip doldurmuşlar, üzerlerine ağızlarına kadar bal dökmüşler, sığır ve camış deriliğinden iz kalmayıp, bir çeşit güzel reçel olmuş ki, insan yemeye doyamaz. Bir mağarada tuzlanmış balık, bir mağarada tuzlanmış sığır, camış, koyun ve keçi etleri, üç mağarada tuz, kırk aded mağarada pişmiş darı ekmeği ve peksimet, un, bulgur dolu ki, hesabını Allah bilir. Nice havuzlarda sirke, bal, peynir, zeytin yağı, hatta şarap vardı ki, bundan ilaç için veya kalede kuşatılmış olan hristiyanlar için verilir. Mağaranın birinde Allah'ın emri ile nefit yağı mâdeni çıkar ki, kayadan çıkarak bir büyük havuza dökülür. Havuz dolunca, devlet tarafından Van defterdarı vasıtasıyla tüccarlara satılır. Bu mağara gece gündüz kapalıdır. Bir tarafına tepe, tepe toprak yığılmıştır. Allah göstermesin, nefite ateş düştüğünde, toprak döküp söndürürler. Hasılı bu Van kayasının içersinde, altıyüz kadar mağara vardır ki, hiç birisi boş değildir. Hepsisi cephâne, mühimmat ve askerî malzemeler ile doludur. . . Süleyman Han sözünü ettiğimiz mağaraların nicesine, kalyon karnı gibi top delikleri açıp, her bir mağaraya birer top çıkarmış ki, insan görünce dehşette kalır. Bu balyemez topları bir sıra böyle kirpi gibi dizmiş, gülle ve mühimmatlarını hazırlayıp her topun yanına koydurmuş. Bunlardan bir kat aşağıdaki mağaraları da delip, birer kat içine insan sığar ve taş gülle atar şayka topları dizmiş. . . »²⁷. Geçmişî canlandıran bu anlatımdan sonra, ilk grup olarak, sitadelin altındaki kaya plâtförmünde yer alan mezar yapılarını tanımlamaya çalışacağız :

1 — «K u r u c u l a r» M e z a r ı (Resim : 16)²⁸

Urartu devletinin kurucusu sayılan Sarduri I.'in sülâlesiyle bağıntılı olarak, bu adla tanımlanmaktadır. Mezarın cephesi ve giriş doğu yöndedir. Ana salonun tavanı kemer-tonoz şeklinde işlenmiştir. Tonozun bitim hattı silmelerle belirlenmiştir. Ana salona, kuzey ve güney istikametinde iki mezar odası, batı istikametinde ise bu salonla bağlantılı ikinci bir salon açılmaktadır. İkinci salon da kuzey, güney ve batı istikametindeki üç mezar odası ile bağlantılı bulunmaktadır.

(27) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 166 vdd. (1218 vd.).

(28) Krş. C. F. LEHMANN - HAUPT, *aynı eser*, 148; F. W. KÖNIG, *aynı eser*, Lev. 126.

2 — «M e n u a» M e z a r ı (Resim : 17)²⁹

Urartu'nun büyük krallarından Menua'ya (Yakl. ol. M.Ö. 810-786) atfedilmektedir. «Neft Kuyusu Mezarı» olarak da tanımlanır. Evliya Çelebi'nin anlatımında da bu tanım, açıkça görülmektedir. Mezarın cephesi ve giriş güney yöndedir. Kaya yüzeyi işlenerek, anıtsal bir cephe mimarisi oluşturulmuştur. Cephenin üst ve doğu yanı geniş silmeler şeklinde belirlenmiştir (Resim : 18). Yapının önündeki kaya plâtfomu, 1972-1975 arasında, yukarıda değindiğimiz kazı ve araştırmalar süresince, açılarak meydana çıkarılmıştır³⁰. Plâtfomun kuzey kesimi, yüksek bir seki şeklinde, cephe mimarisinin alt sınırını oluşturmaktadır. Plâtfomdan itibaren yükselen kaya basamakları, giriş kapısına ulaşmaktadır. Kapının üzerinde de büyük bir pencere şeklinde ışık menfezi bulunmaktadır. Ana salonun tavanı diğer mezar yapısında olduğu gibi kemer-tonoz şeklindedir. Bitim hattı çift silmeli olup, daha belirgin işlenmiştir. Salon, doğu ve batı istikametinde birer, kuzey istikametinde ise iki mezar odası ile bağlantılıdır. Kuzeydeki, soldaki odada iki büyük niş yer alır. Salonun doğusundaki oda ise tümüyle işlenmemiş, yarım bırakılmıştır.

3 — «S a r d u r i II.» M e z a r ı (Resim : 20)³¹

Urartu'nun büyük krallarından Sarduri II.'ye (Yakl. ol. M.Ö. 764-735) atfedilmektedir. «Doğu Mezarı» olarak da tanımlanır. Doğudaki anıtsal kaya plâtfomunda yer alır. Kaya yüzeyi işlenerek, plâtfoma inen merdivenler, girişe ulaşan basamaklar, seki ve cephe mimarisiyle görkemli bir görünüm oluşturulmuştur (Resim : 21-22-23). Cephe ve giriş güney yöndedir. Ana salona doğu, batı ve kuzey istikametinde üç mezar odası açılmaktadır.

4 — «Ö l ü - Y a k m a = K r e m a s y o n» G e l e n e ğ i n d e B i r M e z a r³²

En doğudaki mezar yapısıdır. Van kayalığının güney-doğu ucunda yer alır. Kademeli iki plâtfom ve bir kaya merdiveni, mezar odasının güneyindeki giriş mimarisinin elemanlarını oluşturmaktadır. Cephe ve giriş güney yöndedir. Mezar odası bir salondan ibarettir. Doğru, batı ve

(29) Krş. C. F. LEHMANN-HAUPT, *aynı eser*, 147; F. W. KÖNIG, *aynı eser*, Lev. 126.

(30) Bkz. burada dip not 19'da göst. eser. ve A. ERZEN, «Van Kalesi Kazısı 1975 Çalışmaları», *Belleten*, XL/160 (1976), 714.

(31) Krş. C. F. LEHMANN-HAUPT, *aynı eser*, 150, 151.; F. W. KÖNIG, *aynı eser*, Lev. 127.

(32) V. SEVİN, *aynı eser*, 153 vd., 156, Resim 1 vdd.

kuzey duvarlarının içine, hemen hemen duvar boyunca uzanan yatay nişler oyulmuştur. Bu nişlerin içinde de toplam 78 adet yuvarlak dip kaide oyuğu sıralanmıştır. Doç. Dr. Veli Sevin'in haklı olarak, açıklamasına göre, bu oyuklara ya tümüyle, ya da kısmen yakılmış ölümlerin kül ve kemiklerinin saklandığı kremasyon kapları yerleştirilmekteydi.

5 — Argışti I. Mezarı (Resim : 24)³³

Urartu'nun büyük krallarından Argışti I.'e (Yakl. ol. M. Ö. 786-764) aittir. En batı uçtaki krali mezar yapısıdır. Güneye bakan yapının cephesinde, anakayanın üzerinde kolonlar hâlinde bu kralın ünlü kroniği yer almaktadır (Resim : 25)³⁴. Mezar odaları «Horhor Mağaraları» adıyla da tanımlanmakta, yazıtlar da aynı adla anılmaktadır (Horhor Yazıtları). Girişe, kaya basamakları ile inilmektedir³⁵ (Resim : 26/27)³⁶. Ana salona, doğu istikametinde bir, batı istikametinde birbiriyle bağlantılı iki, kuzey istikametinde de iki mezar odası açılmaktadır. Ana salonun ve beş mezar odasının duvarlarında, toplam olarak 34 adet dikdörtgen niş bulunmaktadır. Bu nişlere, muhtemelen «ölü hediyeleri», «kült eşyaları» ve «kremasyon kapları» koyulmakta idi. Ayrıca, duvarlarda giriş yerlerinin ve nişlerin üst hizalarında yer yer aplik yuvaları ve izleri görülmektedir. Buralara, muhtemelen aydınlatma ile ilgili olarak tunç asma kandiller, veya dekoratif ya da dinsel fonksiyonlu tunç boğa başları gibi elemanlar raptedilmekteydi. Bu gibi değerli eşyaların varlığını, Sargon II.'nin M. Ö. 714 yılındaki ünlü seferinin anlatımından da bilmekteyiz³⁷. Ana salonda, girişin hizasında, kuzey duvarının dibinde, tabanda kareye yakın büyük bir kaide izi görülmekte, daha küçük çaplı diğer iz de, kuzey-batı köşe hizasında yer almaktadır. Bu mezar yapısında dikkati çeken diğer bir özellik te şudur : Kuzeybatıdaki en büyük mezar odasının taban seviyesi bir hayli düşük olup, içi moloz yığıntısı ile kaplıdır. Bu mezar odası, buluntu ve bazı problemlerin çözümü yönünden, gelecekteki kazı ve araştırmaların öncelikli bir pilot alanını oluşturmaktadır.

(33) Krg. C. F. LEHMANN - HAUPT, *aynı eser*, 125; F. W. KÖNIG, *aynı eser*, Lev. 127.

(34) F. W. KÖNIG, *aynı eser*, no. 80 = G. A. MELIKISHVILI, *aynı eser*, no. 127.

(35) Ziyaretçilerin tehlikesizce mezara inebilmeleri için, 1962'de Prof. Dr. A. Erzen'in uyarısı üzerine, basamaklar boyunca demir korkuluk yapılmıştır.

(36) Resim 26/27'de görülen ikinci bir giriş kapısı, Argışti I. mezarının altında yer alan ve bu yapı ile bağlantılı olmayan başka bir mezar odasına aittir. Bu mezara da, uğurumun kenarındaki kaya basamaklarıyla tehlikeli bir şekilde ulaşılabilir.

(37) F. THUREAU - DANGIN, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris 1912, no. 33; D. D. LUCKENBILL, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Chicago 1926 - 1927, no. 172; A. ÇİLENGİROĞLU, «Tanrı Assur'a Bir Mektup», *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II (1984), 21 vdd.

Önerilerimiz :

İlk grup önerilerimiz, yukarıda tanımlarını yaptığımız tüm mezar yapılarını kapsamaktadır.

1 — Mezar yapılarının salon ve odaları, uygun bir elektrik donanımı ile aydınlatılmalıdır.

2 — Türkçe ve yabancı dilde olmak üzere, mezar yapılarını tanımlayan, plân ve kesitlerini kapsıyan bilgi panoları.

3 — Kale ve şehrin plânı ile Osmanlı plânı yanyana teşhir edilmeli; Bu panonun üzerine, «ŞİMDİ NEREDEYİZ?» gibi bir başlık yazısı konulmalı, bulunulan yer daire içinde işaretlenerek, ziyaretçiler aydınlatılmaktadır. Sözü ettiğimiz Osmanlı plânını, poster şeklinde renkli ve aynı basım olarak basıp, çoğaltmak mümkündür. Bu plânın öncelikle basılıp, dağıtılması ve satışı propaganda yönünden de çok etkili olacaktır. Genel Müdürlüğün bu konu üzerine eğileceğini ümit ediyoruz.

Bu önerimiz, ilgili bölümde ele alacağımız, eski şehirdeki Türk-İslâm devri anıt yapılarının, iç düzenleme plânında da öncelikle yer almaktadır.

Sözü geçen panolar, ana salonların uygun bir duvarına monte edilmelidir.

4 — İç düzenleme yapılan mezar yapılarının girişlerine mimariye uygun masif kapı kanatları monte edilmelidir. Bu uygulamada, hâlen mevcut olan mil ve sürgü yuvalarından yararlanmalıdır. Böylece, ziyaretçiye geçmişteki kapı ve kilit sistemleri hakkında açık bir bilgi verilecek, ayrıca ziyaret saatleri dışındaki koruma önlemi sağlanacaktır.

Mezar yapılarının özelliklerine göre, iç düzenleme plânları hakkındaki önerilerimiz ise şunlardır :

1 — İlk grup olarak ele aldığımız iki mezar yapısı, yâni «Kurucular» Mezarı ve «Menua» Mezarı adıyla tanımlananlar, Evliya Çelebi'nin naklettiği bilgilerin ışığı altında tanzim edilmeli, Osmanlı İmparatorluğu devrindeki fonksiyonları ve kullanımları sembolik bir şekilde canlandırılmalıdır. Her iki mezardaki, toplam üç ana salon ve sekiz oda ayrı birer ünite olarak tanzim edilebilir (Resim : 19).

(a) Atölyeler bölümü; dokuma tezgâhı, iplik ve yün eğirme çarkları vs. geçmişin bir devamı olarak, bu ahşap âletler günümüzde de kullanılmaktadır. Temini kolaydır.

(b) Cephanelik bölümü; demir top gülleleri, barut ve küherçile fişları vs. Sayıları bir hayli fazla olan demir güller, Van Müzesinde ve kalede mevcut olup³⁸, bunları biraraya toplamak yeterlidir.

(38) Van'ın eski ve yeni müzesinde yıllardır emek veren, müdür ve görevli olarak değerli katkılarda bulunan Muhittin Toprak'ın ifâdesine göre, çok sayıda demir güllü, kuzeydeki bir kulenin içinde toprakla örtülerek koruma altına alınmıştı. Kendisinin ve müze müdürü Ersin Kavaklı'nın her zaman olduğu gibi, bu konuda da bizlere yardımcı olacaklarını ümit ediyoruz.

(c) Müzedeki top ya da başka ana müzelerin depolarındaki, teşhir dışındakilerden birkaçı özellikle ana salonlardan birinde sergilenmelidir.

(ç) Silâh deposu; ok, yay, kılıç, kalkan, kargı, gürz vs.

(d) Kuru erzak deposu; çuvalar, tulumlar, fiçiler vs.

(e) Sıvı erzak deposu; yağ fiçileri, muhtelif boyda küpler, testiler, çömlekler vs. Van'ın Bardakçı köyünde, hâlen eski geleneğe çalışan çömlekçi atelyelerinde bunların benzerlerini yaptırmak mümkündür.

(f) Dabbağhâne de sembolik olarak canlandırılabilir.

2 — Malzemenin cinsleri eski devirlerde olduğu gibi fıçı, küp vs. üzerine Osmanlıca olarak yazılmalı, altlarına ise açıklayıcı etiketler konulmalıdır.

3 — Yukarıda değindiğimiz panonun yanısıra, ana salonlardan birinde özel bir pano tanzim edilmeli, bunun üzerinde Osmanlıca/Türkçe ve yabancı dilde olmak üzere (Kısa bir hayat öyküsüyle birlikte), Evliya Çelebi'nin anlatımı, Poulet, Texier ve diğerlerinin eski Van'a ait gravürleri³⁹ yerelmalıdır.

4 — Dokumacı ustası, çırağı, cephaneci, topçu, erzakçı, muhafız gibi ilgili elemanların mankenleri de bu ünitelerin canlandırılmasında kullanılmalıdır.

Urartu devrinin canlandırılacağı mezar yapıları hakkındaki önerilerimiz de şunlardır :

1 — Kroniği ve mezar mimarisindeki canlılığı nedeniyle, en uygun olanı Argiştı I.'e ait olan mezar yapısıdır.

(a) Kaya yüzeyindeki çivi yazılı kronik tabiat şartları nedeniyle gün geçtikçe harap olmaktadır. Diğerlerinde olduğu gibi, saydam bir sacaklık düzeni ile öncelikle koruma altına alınmalıdır.

(b) Yazıtın çevirisi, Türkçe ve yabancı dilde olmak üzere, ana salonda yerelmalıdır. Evliya Çelebi'nin Urartu çivi yazısı hakkındaki tanımını da bu çevirinin yanında bulunmalıdır⁴⁰.

(c) Bir mezar odasında, kralî bir gömü canlandırılmalıdır. Bir seki üzerine yatırılmış giysileri üzerine zırhı, kemeri, miğferi ve silâhları kuşandırılmış kral, son görevlerini yapmakta olan ailesi ve rahipler vs. yine mankenlerle tertiplenmeli; mezar mobilyaları ve ölü hediyeleri vs.

(39) M. T. TARHAN, *aynı eser*, Resim 2 vdd.

(40) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 170 (1221) : «... Bu iç kalesinin şehre bakan kible tarafında, kesik top mağarasının üzerinde, düzce bir kayanın ortasında, kayayı dört köşe hâlinde parlatıp, ibretle okunacak yazılar yazmışlar ki, rumuz ve işaret şeklinde olduğundan okuyamadım...» ; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 184.

asıllarına göre plânlanmalıdır. Nişlere koyulmuş kült eşyaları, duvarlara asılı tören kalkanları, silahlar gibi... Bunların benzer kopyalarının yapımında, Gündâğ Kayaoğlu gibi değerli sanatkâr ve sanatseverlerin yardımcı olacaklarını ümit etmekteyiz. Bilindiği gibi, bu tür değerli malzemenin asılları, başta Van ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi olmak üzere, muhtelif müzelerde sergilenmektedir. Tanzim edilecek bu mezar odası, hüznü bir havayı yansıtacak şekilde, aydınlatılmalıdır. Ayrıca hem koruma hem de ziyaretçiyi canlı bir sahneyi zaman ötesinden izlediğini vurgulayıp etkilemek için, mezar odasının kapı geçidi iç yönden masif bir camla kapatılmalıdır.

(ç) Ana salon da tanımını yaparken açıkladığımız tunç yağ kandilleri, boğa başları gibi malzeme ile dekore edilmeli, ayrıca nişlerin fonksiyonları da canlandırılmalıdır.

(d) Geçen yıl da değindiğimiz gibi, ana salonda C. Texier'in imzası da bulunmaktadır⁴¹, bu da özel bir çerçeve içine alınmalı, açıklayıcı etiket konulmalıdır. Binlerce karalama içinde, bir kaç ünlü isme daha rastlanılacağı muhakkaktır.

2 — «Ölü Yakma» geleneğindeki mezar odası da değerlendirilmelidir. Bardakçı Köyünde benzerleri yaptırılarak, kremasyon kapları nişler içersindeki oyuklara sıralanmalıdır.

II — TÜRK-İSLÂM DEVİRLERİNE AİT ANIT YAPILAR

Eski Van şehri harabelerinde (Resim : 28/29) başta Osmanlı kaynakları olmak üzere, bir çok kaynak vasıtasıyla varlıklarını bildiğimiz yapılar bulunmaktadır. Ancak, bunları günümüzdeki görünüşleri ile kesinlikle tesbit edebilmek bir hayli zordur. Gelecekteki çalışmalarda bu konu üzerinde de durulacaktır. Başlangıçta da belirttiğimiz üzere, biz burada ayakta olan belli başlı anıt yapıları ele alacağız.

A — U l u C â m i i (Resim : 30)

Geçmişte tüm görkemi ile yükselen bu anıt yapının 1655'deki etkiyici görünümünü, Evliya Çelebi büyük bir coşkuyla nakletmektedir: «...Ondan sonra yapılan câmi, aşağı kalede (Ulu Câmiî)'dir. Azerbeycan hükümdarlarından Akça-Koyunlu Şah Cihan'ın yapısidir. Bundan büyük câmi yoktur. Câmiin içinde, sütunlar üzerine kurulmuş yüksek bir kubbesi vardır ki, göğe uzanmıştır. Binanın ustası mühendis, bütün gücünü harcayıp, çeşitli renkte ham mermerlerle süslemiş olup görülmeğe değerdir. Yüksek kubbesine, bütün duvar ve kapılarına, kırmızı ve siyah tuğ-

(41) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 181.

lalar ile yazılar yazmış ve tuğladan çeşitli yazılar dizmiş ki, hepsi âyettir. Bu yazıların benzeri Humus kalesinin duvarlarının yüzünde vardır. Gayet büyük ve eski bir ibâdet yeri olup, helâl para ile yaptırıldığından, manevî bir güzelliği vardır. Eski uslûpta bir mihrab ve minberi vardır ki, beyaz, siyah, kırmızı renkte kıymetli taşlarla, sedef gibi işlenmiştir. Sanat eseri bir minaresi vardır. Hakikâten görülmeğe değer. Hasılı bu câmiin benzeri yoktur. Bunda olan güzellik, dillere destan sanatlar, bunda olan göz kamaştırıcı el işleri hiç bir câmide görülmemiştir. Dış avlusunun etrafında medresesi vardır»⁴².

17. yüzyıla ait Osmanlı plânında [Resim : 3 (12); Karşılaştırınız Resim : 2(11)] «Oğrun Kapısı»nın hizasında, «Paşa Sarayı»nın arkasında görülen ve «câmi-i kebir» diye adlandırılan yapı, Jean-Louis Bacqué-Grammont'a göre iç surla yakın resmedilmesine rağmen Ulu Camii olmalıdır⁴³. Plândaki bu camii, diğerleri gibi kubbeyle değil, kasnak üzerine oturtulan, konik bir çatı ile örtülmüştür.

Görüldüğü gibi bu camii Evliya Çelebi tarafından Akkoyunlu hükümdarı Şah Cihan'a atfedilerek 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴⁴. Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya göre ise : «Tarihi bakımından, camii'nin yapılması için, en uygun devir, Karakoyunlular'dan Kara Yusuf'un Timur'un gelmesinden önceki ilk saltanat yılları (1389-1400) olarak görünmektedir»⁴⁵. Ayrıca, 1970-1973 yıllarındaki kazılarda⁴⁶ bol miktarda ele geçirilen tonoz yıkıntıları ve duvar süslemeleri ile harcin oinci ve tekniği de bu tarihlendirmeyi haklı çıkarmış bulunmaktadır⁴⁷.

(42) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 180 vd. (1229).

(43) J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 106, 108 ve plânın 103'deki detay fotoğrafları.

(44) Krg. *aynı eser*, 106; Ulu Camii uzun bir süre, araştırmacılar tarafından 11. - 12. yüzyıldan kalma bir Selçuklu eseri; 12. - 13. yüzyıllara ait bir âbide; 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başlarına tarihlendirilen bir eser olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, camii'nin çok zengin çini dekoru ile süslenmiş olduğu kabul edilmiş ve Anadolu'nun sayılı çinili âbideleri arasında yer verilmiştir. Bkz. W. BACHMANN, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig 1913, 69 vdd.; E. DIEZ - O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, İstanbul 1955, 302; K. OTTO - DORN, *Türkische Keramik*, Ankara 1957, 28 vd.; E. HERZFELD, «Damascus : Studies in Architecture», *Ars Islamica*, XIII - XIV (1958), 134; E. KÜHNEL, *Die Kunst des Islam*, Stuttgart 1962, 76; D. KUBAN, *Anadolu - Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, I, İstanbul 1965, 134; Ayrıca bkz. E. ATSIZ, *Van (Erciş - Gevaş Hoşap'da Türk Mimari Eserleri*, I, Ü. E. F. Mezuniyet Tezi, İstanbul 1969 - 1970, 12 vdd.; N. GÖYÜNÇ, «Van», *İslâm Ansiklopedisi*, 137 (1982), 197.

(45) O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, I - II, İstanbul 1984² (II. Bölüm), 189.

(46) O. ASLANAPA, «1970 Temmuz Van Ulu Camii Kazısı», *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV (1970 - 1971), 1 vdd.; «Kazısı Tamamlandıktan Sonra Van Ulu Camii», *Sanat Tarihi Yıllığı*, V (1972 - 1973), 1 vdd.

(47) Krg. M. SÖZEN, *Anadolu'da Akkoyunlu, Mimarisi*, İstanbul 1981, 213, 234 dip not 36.

1839'da Van'ı ziyaret eden Charles Texier, şehrin plânı, kapıları Ulu Camii dahil camileri ve diğer yapıları hakkında bilgi vermektedir⁴⁸

1846'da Van'da bulunan Xavier Hommaire de Hell, Ulu Camiinin kapısını, tuğla tezyinatını ve tuğladan küfi yazılarını dikkat çekici olarak nitelendirmektedir⁴⁹. Eserini resimleyen ressam Jules Laurens'in gravüründe solda Ulu Camiinin görkemli minaresi yükselmekte, kubbesi ise kısmen yıkılmış olarak görünmektedir⁵⁰. Bu çöküntünün 1648'deki korkunç zelzele felâketi⁵¹ ile bağlantılı olup, olmadığını bilemiyoruz. 1876'da yapılmış bir gravürde de bu çöküntü açık bir şekilde belli olmaktadır⁵².

1898'de, H. F. B. Lynch Ulu Camii dışında, Kaya Çelebi, Hüsreviye (Hüsrev Paşa Camii) ve Topçuoğlu camilerinden söz etmektedir. Tasvirlerinden ve fotoğraflarından kubbenin bir hayli harap olduğu anlaşılmaktadır⁵³.

1911'de, Birinci Dünya Savaşından önce, Alman bilim adamı - sanat tarihçisi Walter Bachmann, camiin fotoğraflarını çekmiş, plân ve kesitini (Resim : 30) çizmiştir⁵⁴.

1915'deki Ermeni ayaklanmasını tâkiben, Rus işgâli esnasında, 1915 - 1917 arasındaki çarpışmalarda minarenin orta kesimine doğu yönden bir top mermisi isabet etmiştir. Bu yıkıntı, günümüzde de açıkça görülmektedir. Anlaşıldığına göre savaş sırasında ve sonrasında, camii tümüyle harabe haline dönmüştür (Resim : 31-32).

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Prof. Dr. Oktay Aslanapa 1970-1973 yılları arasında camiin harabesinde kazılar yapmış, kurtarılabilen bazı mimarî parçalar Van Müzesine nakledilmiştir⁵⁵.

Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın tanımına göre zengin süslemeli bu yapı, Doğu Anadolu'da, Karakoyunlular'ın hâkim olduğu bölgede önemli bir gelişmeye işaret etmektedir. Walter Bachmann'ın yayınladığı fotoğraf ve plâna göre, mihrap önünde, herbiri ayrı süslenmiş mukarnaslarla dol-

(48) C. TEXIER, *aynı eser*, II, 18 vdd.; I. ciltteki gravürlerde sözü geçen camiler görülmektedir : Lev. 36 - 37; M. T. TARHAN, *aynı eser*, Resim 5, 7.

(49) X. HOMMAIRE DE HELL, *Voyage en Turquie et en Perse*, 1/2, Paris 1855 : IV, 509 vdd., Lev. L; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 196, Resim 8; Adı geçen gezgin ve ressam hakkında bkz. S. EYİCE, «X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens», *Belleten*, XXVII/105 (1963), 59 vdd., 76 vd., 103, Resim 29.

(50) J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 120.

(51) W. BACHMANN, *aynı eser*, 71, dip not 1.

(52) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 197, Resim 10.

(53) H. F. B. LYNCH, *aynı eser*, 105 vd., Resim 131 - 132; Krs. C. F. LEHMANN - HAUPT, *aynı eser*, 198'deki fotoğraf; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 200, Resim 16.

(54) W. BACHMANN, *aynı eser*, 69 vdd., Lev. 59 - 63.

(55) Bkz. burada dip not 46 : O. ASLANAPA, *aynı eser*, 1 vdd., Şekil 1 - 5, Resim A - D, 1 - 20; *aynı eser*, 1 vdd., Plân 1 - 2, Desen A - G, Resim 1 - 18.

gulu kubbe, beş ağır payeye ve mihrap duvarına oturmaktadır (Resim : 30, 33-34). Yanlardan iki sıra, kuzeyden üç sıra halinde bunu çeviren küçük çapraz tonozlar, sekizgen payeler üzerine oturmuştur. Duvarlarda alttan iki sıradan yedi sıraya kadar kesme taş, üst kısımlarında, paye ve tonoz örtüsünde tümüyle tuğla kullanılmıştır. Zeminin altıgen tuğlalarla döşeli olduğu görülmektedir. Dekoratif tuğla örgüsünde, tuğlalar arasında kalıpla işlenmiş süslü derzler mevcuttur. Kazılarda bütün tahmin ve ümitlerin aksine hiç bir çini süsleme bulunmamıştır. Yüzeyler, mihrap, güncü duvarı doğu ve batı yanları, röliyef halinde, geometrik düzende zengin tuğla ve stuko mozaik süslemelerle kaplanmıştır. Tuğlaların arası yukarıda değinildiği gibi stuko rumillerle doldurulmuştur. Stuko süslemeler sarı, mavi, yeşil ve kırmızı renklerle boyanarak, göz alıcı bir etki yaratılmıştır. Ayrıca, çarpıcı bir güzellikteki «**Kûfi**» ve «**Nesih**» yazılı kitâbe firizleri de bu zengin süslemeyi tamamlamaktadır (Resim : 35-38). Camiye, kuzey-batıdaki kapıdan girilmektedir. Hemen yanında, tuğladan örülü silindirik minare yükselmekte, döner merdivenle şerefeye ulaşılmaktadır. Çok defa olduğu gibi, Ulu Cami'de de Büyük Selçuklu mimarî üslûbu Kazvin'den gelen ve **Mescid-i Cuma'yı** bilen bir usta tarafından yeniden canlandırılmış olmalıdır⁵⁶.

Adına rağmen Ulu Camîi, küçük boyutludur. Bu anıt yapının özelliği Evliya Çelebi'nin anlatımından, eski fotoğraflardan ve kazı sonucunda ortaya çıkarılan malzemeden açıkça anlaşıldığı gibi çok zengin ve etkileyici süslemeleri ve mimarî üslûbudur.

Kuzey cepheye, sonradan ilâve yapılmıştır. Buradaki kapının üzerinde tahrib olmuş bir kitâbe yer almaktadır. 1720/1721 (H. 1133) tarihlerini veren son satır şöyledir : «...İftâh ebvâb âs-sâade yâ râhîm es-sâilîn»⁵⁷.

B — K ı z ı l C a m î i (Resim : 39)

Doğu mahallesinin ortasındadır [Resim : 2 (12)]. Osmanlı plânında [Resim : 3 (13)] «**Kızıl Câmî**» adıyla tanımlanan bu yapı, Jean-Louis Bacque-Grammont'a göre, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği «**Tebrîz Kapısı Câmîi**» olabilir⁵⁸. Evliya Çelebi'nin naklettiği bilgi ise şudur : «...Tebrîz Kapısı Câmîi eski bir mâbettir. Yapıcısını bilmiyorum. Bunun da avlusunda medresesi vardır...»⁵⁹.

(56) O. ASLANAPA, *Türk Sanatı*, I - II, 187, Plân 100; Ayrıca bkz. E. ATSİZ, *göst. yer.*

(57) E. ATSİZ, *aynı eser*, 12.

(58) J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 109 ve dip not 22; Krş. H. F. B. LYNCH, *aynı eser*, 105.

(59) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 181 (1229)

Üzerinde bilimsel bir araştırma yapılmadığından ve kaynaklarda yeterli bir bilgi olmadığından kesin bir tarihleme yapmak, şimdilik imkânsızdır. Hâlen, görkemli bir şekilde yükselen minaresi (Resim : 40, 23), Ulu Camii ile yakın benzerlik gösterdiğinden, bu yapının 13. ile 14. yüzyıllar arasında inşa edilmiş olması muhtemeldir⁶⁰. Silindirik minare, tümüyle tuğladan örülü olup, tuğlalar «baklava motifi» oluşturacak şekilde sıralanmıştır. Üst kısımda, geometrik dekorlu bir şerit, gövde çevresinde dolanmaktadır. Şeritin alt ve üst kenarlarında, firûze ve lâcivert renkli somaklar sıralanmıştır. Hâlen, bunlardan birkaç tanesi mevcuttur. Camiinin duvar kalıntılarından anlaşıldığına göre, kerpiç üzerine tuğla kaplanmıştır.

Önerilerimiz :

1 — Öncelikle, Ulu Camiinin çevresindeki büyük ve geniş tümsekler oluşturan kazı molozu temizlenmelidir.

2 — Her iki camide temizlik çalışmaları yapılmalı, yakın çevreleri açılarak düzenlenmeli, ivedilikle onarım ve koruma çalışmaları başlatılmalıdır. Yoksa yakın bir gelecekte, görkemli minareler de yıkılarak ortadan kaybolacaklardır.

3 — Düzenlenen alanların uygun yerlerine, yukarıda ilgili bölümlerde değindiğimiz panolar yerleştirilmelidir. Bu panolarda plânlar, kısa tanımlar ve Evliya Çelebi'nin naklettikleri de yerelmalıdır.

4 — Sözüünü ettiğimiz yakın çevre alanı uygun banklar yapılarak ziyaretçiler için, birer «Dinlenme Parkı» şeklinde tanzim edilebilir. Böylelikle, bu anıt yapılar, uzun süre ve rahatlıkla izlenebilecektir.

C — H ü s r e v P a ş a C a m i i v e K ü m b e t i (Resim : 41)

«Orta Kapı» Mahallesindedir [Resim : 2 (9)]. Osmanlı plânında [Resim : 3 (14)] «kurşunlu câmi-i şerif dür» açıklaması ile tanımlanmaktadır, dış surdaki «Orta Kapı» ile iç surdaki «İç Kapı»nın gerisinde, «Paşa Sarayı»nın⁶¹ sağında yer almaktadır. Kurşunla kaplı olduğunu göstermek için, kubbesi mavi renkle resmedilmiştir⁶². Evliya Çelebi'nin tasviri ise

(60) E. ATŞİZ, *aynı eser*, 19; Doç. Dr. Ara Altın da, aynı tarihler üzerinde durmakta, ayrıca bu camii «Sinaneddin Camii» olarak da tanımlamaktadır. Kanâatimizce, Evliya Çelebi'nin *eski bir mâbettir* tanımı, yukarıda önerilen tarihlemeye bir ölçüde desteklemektedir.

(61) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 182 (1230) : «... Kırkbeş kadar güzel sarayları vardır. Bunlardan, Orta Kapı'nın iç yüzünde, Hüsrev Paşa Câmiî yanında Paşa Sarayı : kırk odası ile süslü, bahçe ve divanhâne ile bezenmiştir. Kale duvarı tarafı, bahçeli, Oğrun Kapısı kulesi üzerinde yüksek köşklü, bir hamamlı büyük bir saraydır. Divanhâne odasının üzerinde yazılı tarihi şudur : ... sene 1055 (1645) ... «... Günümüzde, bu saraya ait herhangi bir iz yoktur. Krş. J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 104 vd.

(62) J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 105.

şöyledir : «...Hüsrev Paşa Câmii : Süleyman Han vezirlerinden Koca Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bitlis'te bedestanı, kâgir yapı çarşısı; Rahva sahrasında muazzam bir hanı vardır. Van hâkimi iken bu câmii yaptırmıştır. Bütün kubbeleri ve odaları mavi kurşunla örtülü, nurlu bir câmidir. Orta kubbesi gayet güzel işlemelidir. Halis altınla kaplanmış alemleri, âlemi aydınlatan güneşin ışığı ile bir parlaklık saçar ki, insanın gözlerini kamaştırır. Câmîin içinde çok kıymetli, işlemeli avizeler vardır. Dört tarafındaki pencereleri billûr, necet ve moran camlarından olup, gayet ışıldır. Mihrab ve minberi, müezzinler mahfeli de son derece ışıldır. İstanbul tarzı bir yüksek minaresi vardır. Avlusu etrafında, medrese odaları vardır. Bu nur dolu câmii, Orta Kapısının iç yüzünde, Paşa Sarayı'nın yakınında olduğundan, her Cuma, Paşalar bu câmie gelirler. Van şehrinde, bundan başka kurşunlu yapı yoktur...»⁶³.

Bu camii hakkında, Kâtib Çelebi de (1609-1658) bazı bilgiler vermektedir : «... Hüsrev Paşa bir çok vakıf bırakmış, güzel bir büyük câmi, bir medrese ve bir türbe yaptırmıştır. Bu eserler 975 yılı Recep ayında (1568 Şubat) tamamlandı. İlk defâ kendisi gibi, ibâdet etti. 958'de (1551) Rüstem Paşa orada, ayrıca bir de hamam yaptırmıştır...»⁶⁴.

III. Murad devrinde (1574-1595) Van beylerbeyi olan koca/Köse Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan bu camii, Mimar Sinan'ın eseri olarak tanımlanmaktadır⁶⁵.

Giriş kapısının üzerinde, 1567/1568 (H. 975) tarihli Farsça kitâbede şunlar yazılıdır (Resim : 47) :

**«Hâzret-i paşa-i Husrev iktidâr
Çün binâgerdîn cânın-ı kuldberîn
Gûft hatif beher târiheş revân
Kâd benî beyyit en likâm il sâlihîn»** ⁶⁶

(63) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 181 (1229).

(64) KÂTİB ÇELEBİ, Hâccî Halife, *Cihân-nümâ*, İstanbul 1145/1732 - 1733, 411.

(65) Van'ın yerlisi olan, Başbakanlık Arşivi mütehassıslarından merhum Faiz Demiroğlu'na göre, camîin mimarı Selman adında bir «Zimmi» dir : «Van Abideleri», *Tarih Hazinesi*, I/11 (1951), 553; Hüsrev Paşa Camii ve medresesi, Mimar Sinan'ın eseri olarak «*Tuhfat - al - ; mi'mârîn*» de kayıtlıdır. Ancak, diğer listelerde ve «*Tezkiretü'l - Ebnîye*» de bu camîin kaydı yoktur. Krş. MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmânî ya-hud tezkire-i meşâhir-i Osmâniyye*, II, İstanbul 1311/1893 - 1894, 273; Bkz. R. M. MERTÇ, *Mimar Sinan. Hayatı, Eserleri I : Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dâir Metinler*, Ankara 1965, 27; S. EYİCE, «Hanköyü'nde Husrev Paşa Câmii. Sultan IV. Murad'ın Sadrîâzamı Husrev Paşa'nın Bir Eseri», I. Ü. E. F. *Tarih Dergisi*, 23 (1969), 185 vd. ve dip not 30; Ayrıca bkz. N. GÖYÜNÇ, *aynı eser*, 200.; G. GOODWIN, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, 306; M. SÖZEN - Vd. Yzl., *Türk Mimarîsinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, 162.

(66) E. ATŞIZ, *aynı eser*, 25.

«Ulu Camîi» ile ilgili bölümde de değindiğimiz üzere, Charles Texier ve H.F.B. Lynch gibi yazarlar, bu camîden de söz ederler. Ayrıca, Jules Laurens'in gravüründe, sağda Hüsrev paşa Camii ve külliyesi tüm ayrıntıları ile görünmekte, bunun solunda ise Kâtib Çelebî'nin sözünü ettiği, Rüstem Paşa'nın yaptırdığı hamam yer almaktadır⁶⁷.

Osmanlı saray albümlerinden çekilen eski bir fotoğrafta (Resim : 42) görüldüğü üzere, camîi ve külliyesi, yüzyılımızın başlarında tümüyle ayakta olup, kullanılmaktaydı. Ancak 1915-1917 arasındaki çarpışmalarda ve Rus işgâlinde bu camî de tahribat görmüş, iç mekândaki altıgen çiniler sökülmüş, bu gün ancak kalıntılarını görebildiğimiz külliyesi yıkılmış ve câmiin son cemaat yeri de çökerek ortadan kaybolmuştu. Terkedilmişliğin ve bakımsızlığın hâzin görüntüsü 1968 yazına kadar süregeldi, buna rağmen yapı, hâla ayakta kalabilmeyi başarmıştı (Resim : 43-44). Bu tarihten itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü Kaya Çelebî Camii ile birlikte onarım ve restorasyon çalışmalarına başladı, kurtarma operasyonu 1970'li yıllarda da devam etti (Resim : 45-46).

Tek kubbeli bir yapıdır. Kalın, taş-örme duvarlar dıştan üst üste bantlar şeklinde siyah ve beyaz renkli kesme taşlarla kaplanmıştır. Kubbeye geçişler, tromplarla sağlanmıştır. Tuğla kemer izlerinden (Resim : 44) ve (Resim : 42)de görüldüğü gibi, son cemaat yeri beş gözlüdür, üzeri minik kubbelerle örtülüdür. Güney duvarındaki mihrab çıkıntısı yarım piramidal külâhlıdır (Resim : 43). İç mekânda, mihrabın karşı duvardaki beş kemer ve kemer aralarındaki tuğladan giriş parçaları, mahlif kısmını işaret etmektedir. Sivri kemerli portal nişi, iki sütuncuğa oturmaktadır. Kapı lentosunun üzerinde geometrik geçme motifi, bunun üzerinde de kitâbe levhası yer almaktadır (Resim : 44, 47). Alınlıktaki geç devire ait kalem işleri bozulmuştur. Pencerelemin kemerleri, enine yivli, iki yan sütunçeye oturmaktadır. Taş mihrab, geometrik geçmeli ve mukarnaslı süslemelere sahiptir. Kemerin köşelerinde kalem işleri, alınlıkta da geç devir süslemeleri görülür (Resim : 48). İç mekân duvarları iki metre yüksekliğe kadar altıgen çinilerle kaplanmıştı⁶⁸. Yukarıda değindiğimiz üzere, Rus işgâlinde sökülerek götürülmüş⁶⁹ ve tahrib edilmiştir. Duvarların alt kısımlarında ve pencere etraflarında, bunların bal peteği şeklindeki izleri görülmekteydi. Kalabilen iki küçük parçadan, bu nâdide çiniler hakkında bir fikir edinebilmekteyiz.

(67) X. HOMMAIRE DE HELL, *aynı eser*, I.c.v. L; M. T. TARHAN, *aynı eser*, 196, Resim 8; J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 120.

(68) Bkz. K. OTTO-DORN, *aynı eser*, 117; G. ÖNEY, *Türk Çini Sanatı*, Ankara 1977, 86.

(69) F. DEMİROĞLU, *aynı eser*, 553, dip not 1.

Tek şerefeli minaresi, kuzey cephenin batı ucundadır. Kubbe başlangıcına kadar, kare kaideli yükselmekte yontma sivri kemerciklerle belirlenmiş sekizgen geçişle silindirik gövdeye geçilmektedir⁷⁰.

H ü s r e v P a ş a K ü m b e t i

Kümbet, camiin doğu duvarının güney ucunda, yapıya bitişik olarak inşa edilmiştir (Resim : 41, 43, 45); bir kapı ile camie açılmakta, bu kapının aksındaki diğer bir kapı ile de kümbetten, camie geçiş sağlanmaktadır.

Mimarı, Mardin'li Abdullah oğlu Şaban'dır. Kapının üzerindeki kitâbede okunabilen son satırda 1587/1588 (H. 996) tarihi verilmektedir :

«...Hamdu lillâh mekânı oldu behişt»⁷¹

Kesme taştan inşa edilen kümbet, sekizgen plânlıdır. Çatı eteğinde, köşeler kesilmiş olup, piramidal kubbenin üzerinde oniki dilimli, tuğladan örülü piramidal-konik çatı yükselir. Dış cepheler, balıksırtı yivli sütunlara oturan, üç dilimli kemerlerle düzenlenen, nişlerle hareketlendirilmiştir. Nişlerin içinde pencere yuvaları yer alır. Pencereilerin atkı taşlarında, yan yana üç kurs, ahnlıkların altında ise bir sıra mukarnas dizisi görülür. Giriş cephesinde, palmet motiflerinin çevirdiği ahnlığın içinde, yukarıda sözünü ettiğimiz kitâbe yer alır. Kitâbenin üst kısmı, rozet ve minik vazo kabartmaları ile bezelidir. Atkı taşı, geometrik süslemelidir. Dış kemerin iki yanında yazılı levhalar ve sütun başlıklar bulunmaktadır. Çatı eteğini ise, palmet frizi çevrelemektedir⁷².

Önerilerimiz :

1 — Restore edilmiş olan bu yapı, yeniden onarım programına alınarak, kırılan cam ve çerçeveleri takılmalıdır. Yukarıda da değindiğimiz üzere, duvarlardaki, kubbe ve minaredeki yazılar silinmelidir; tarihî-millî park alanında hizmet veren görevlilerce muhafaza edilecek olan ya da korumalı anıt yapıların içinde, ziyaretçilerin görüşlerini yansıtacak «Sîr Alamı Hâtırâ Defterleri»nin bulundurulması, kanaâtimizce, bazı kişilerin bu çirkin alışkanlıklarını bir ölçüde önleyebilecektir.

2 — Yakın çevre, düzenlenerek, ziyaretçiler için bir «Dinlenme Parkı» tanzim edilmelidir.

(70) E. ATŞİZ, *aynı eser*, 25 vdd. ve Doç. Dr. Ara Altun'un tanımına göre.

(71) E. ATŞİZ, *aynı eser*, 42; S. EYİCE, *aynı eser*, 185'de : H. 995 (?) = 12/XII/1586 - 1587 tarihleri verilmektedir.

(72) E. ATŞİZ, *aynı eser*, 42 vdd. ve Doç. Dr. Ara Altun'un tanımına göre.

3 — Camiin iç mekânı, iki amaca yönelik olarak fonksiyon kazandırılmalıdır :

(a) Van'a ait tüm gravürler; eski fotoğraflar; Ermeni mezâlimini belgeleyen fotoğraflar ve belgelerin fotokopileri Türkçe ve yabancı dilde olmak üzere bilgi etiketleri ile birlikte sergilenmelidir. Böylece, acı günlerin izleri, dillere destan Eski Van'ın ne hale geldiği, yerli ve yabancı ziyaretçilere canlı olarak anlatılmış olacaktır.

(b) Türk-İslâm devrine ait bazı malzeme sergilenebilir: Ulu Camie ait Van Müzesine nakledilen mimarî parçalar; Eski Van'da bulunmuş olan çiniler, seramikler vs.

(c) İlgili bölümlerde değindiğimiz panolar da, iç mekânda bulunmalı; bunun üzerinde, ayrıca Evliya Çelebi'nin ve Kâtip Çelebi'nin anlatımları; camii ve kümbet kitâbelerinin çevirileri yer almalıdır.

4 — Kümbetin yer aldığı, doğu duvarının önündeki alan, mezar taşlarının teşhir edildiği bir «**Açıkhava Müzesi**» şeklinde tanzim edilebilir: Van ve çevresinde toplanan eski mezar taşları, koç ve at heykelleri, kümbetle birlikte, mezar mimârisindeki gelişimi ve devreleri kronolojik olarak gözler önüne serecektir. Eğer, camiin son cemaat yeri Kaya Çelebi Camiinde olduğu gibi restore edilerek yapıya kazandırılırsa, bu mekânı, mezar taşlarını teşhir salonu olarak kullanmak eserleri koruma yönünden de ideâl olacaktır.

Ç — Kaya Çelebi Camii (Resim : 49)

«Orta Kapı» Mahallesindedir [Resim : 2 (10)]. Osmanlı plânında [Resim 3 (15)] «**Kaya Çelebi câmi-i şerif dür**» açıklaması ile tanımlanmakta, dış surdaki «Orta Kapı» ile iç surdaki «İç Kapı»nın sağında yer almaktadır⁷³.

Evliya Çelebi bu camii zikretmemekte, ancak aynı yerde olması gereken «**Kaya Çelebi Medresesi**»nden söz etmektedir.

Kitâbesi mevcut değildir, muhtemelen savaş yıllarında ya da Van terk edildikten sonra bakımsızlık nedeniyle tahrib olarak kaybolmuştur. Kaya Çelebizâde Koçi Bey tarafından yaptırıldığı bilinmektedir⁷⁴. Yapım tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, mimarî özelliğine dayanarak 16. yüzyıla tarihlenmek mümkündür⁷⁵. 16. yüzyıl Osmanlı yapılarının tipik,

(73) J. - L. B. GRAMMONT, *aynı eser*, 106 ve 107'deki detay fotoğrafı.

(74) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 181 (1230).

(75) E. ATSIZ, *aynı eser*, 31; Faiz Demiroğlu'na göre, bu camiin yerinde ilk olarak «**Koçi Bey Camii**» (veyahut mesolü) inşâ edilmiş, daha sonra da «**Kaya Çelebi Camii**» - mescite oranla büyük ölçüde tutularak yaptırılmıştı : *aynı eser*, 553, 558.

(76) E. ATSIZ, *göst. yer. ve* Doç. Dr. Ara Altun'un tarihlendirmesine göre.

sâde ve güzel görünümünü yansıtır. Ayrıca, bilindiği üzere, tek kubbeli camii, plânı yönünden de sâde olup, Osmanlı cami tipinin gelişmesinde önemli yer tutmaktadır. Genellikle kare olan mekânların üstü bir kubbe ile örtülmektedir. Önlerinde de, «son cemaat yeri» gibi, bir «hazırlık» mekânları yer almaktadır. Hüsrev Paşa Camii ile Kaya Çelebi Camii bu tip yapıların örneklerindendir.

Daha önce de değindiğimiz üzere, H. F. B. Lynch, Van'da bulunduğu sıralarda, ziyaret edilen iki camiden biri olarak Hüsrev Paşa Camiinin yanı sıra Kaya Çelebi Camiiden de söz etmektedir⁷⁷.

Bu cami de Hüsrev Paşa Camii gibi aynı bâdireleri atlattı, ancak sağlam yapısı ile ayakta kalmayı başarabildi (Resim : 50).

Yukarıda değindiğimiz üzere, kareye yakın olan mekânın üzeri tromplu kubbe ile örtülüdür. Kalın, taş-örme duvarlar, Hüsrev Paşa Camiinde olduğu gibi, dıştan üst üste bantlar şeklinde siyah ve beyaz kesme taşlarla kaplanmıştır (Resim : 52). Tromplu kubbe bu güçlü duvarların üzerine oturtulmuştur. Kubbenin iç kısmı tuğladan örülü olup, dışı kesme taşlarla kaplanmıştır (Resim : 50). Son cemaat yeri beş gözlüdür, üzeri minik kubelerle örtülüdür (Resim : 51). Kuzey duvarındaki giriş yerlerinden, mahfili olduğu anlaşılmaktadır. Taş mihrabın yarım beşgen nişi ve sütunçelere oturan zencercik motifli üç dilimli kemeri, taş işçiliği bakımından dikkat çekicidir. Nişin üst kısmı mukarnaslı olup, alt kısmı ise geometrik geçmeli, grift süslemelidir. Giriş kapısını çevreleyen bordürde de dördütlü düğümlerin çevresinde kare oluşturacak biçimde dört altıgen bulunmaktadır. Pencerelemi çevreleyen bordürlerde de aynı motifler görülür.

Tek şerefeli minaresi, kuzey cephenin batı ucundadır. Hüsrev Paşa Camindeki stilde, silindirik gövdeye geçilmiştir⁷⁸.

Önerilerimiz :

1 — Aynen Hüsrev Paşa Camiinde olduğu gibi, yeniden onarım programına alınarak, yakın zaman tahribleri giderilmelidir.

2 — Yakın çevre düzenlenmesi yapılmalıdır. Park düzeninde ağaçlandırma, çim alanları, çiçek tarhları ve oturma bankları vs.

3 — Bu anıt eser, tarihî-millî parkın faaliyete geçmesiyle birlikte ibâdete açılmalıdır. Hoparlörle olmamak kaydıyla, Van kayalığında yankılanacak olan ezan sesleri, ölü kentin suskun ve mistik havasına ayrı bir anlam kazandıracaktır.

(77) H. F. B. LYNCH, *aynı eser*, 105.

(78) E. A. TSİZ, *aynı eser*, 31 vdd. ve Doç. Dr. Ara Altun'un tanımına göre.

4 — İbâdete gelenlerin hizmetine sunulmak üzere yapıya uygun mimârîde bir şadırvan inşâ edilmelidir.

5 — Diğer anıt yapılarda olduğu gibi, ilgili pano ve açıklamalar yer almalıdır.

D — « Ç i f t e » H a m a m (Resim : 53)

Hüsrev Camiinin kuzey kesiminde, külliye kalıntılarının uzantısındadır. Kâtip Çelebi'nin sözünü ettiği Rüstem Paşa'nın yaptırdığı hamam olmalıdır⁷⁹. Ayrıca, Evliye Çelebi'nin bahsettiği «Çifte Hamam»⁸⁰ yapının plânına bakıldığında, bununla özdeşleşmektedir.

Büyük bir kısmı ayakta kalabilen yapı (Resim : 54), plânı ve inşâ sistemi ile dikkati çeker. Tonozları, ana mekânları, hücreleri ve ısıtma düzeniyle tipik bir Türk hamamıdır. Kadın ve erkekler için, iki ayrı bölümde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Önerilerimiz :

1 — Kazı ve restorasyonu yapılarak, eski görünümü kazandırılmalıdır.

2 — Ana mekân ve hücrelerde, Van ve çevresinde kaybolmaya yüz-tutan zenaat âlet ve gereçleri, etnografik malzeme canlı olarak teşhir edilmelidir. Böyle bir düzenleme, Hüsrev Paşa Camii için önerdiğimiz sergi ve teşhirle de çok yakın mesafede olmaları nedeniyle bütünlük sağlayacaktır.

E — « İ k i z » K ü m b e t l e r (Resim : 55-56)

Eski Van Şehri'nin «Orta Kapı Mezarlığı»nda, İKİNCİ DERECE SİT ALANI içinde bulunmaktadır (Resim : 1 ve 2 (13). Biri, Van Beylerbeyi Vanlı Demirpaşa tarafından 1789 (H.1204) yılında; diğeri ine, yine Van Beylerbeyi olan Ahmet Paşa tarafından 1796 (H.1211) yılında yaptırılmıştır⁸¹.

Açık kümbet tipinin zarif örneklerindendir. Kesme taştan inşa edilmişlerdir. Alçak, sekizgen bir kaide üzerinde, gövdesi sekiz sütundan oluşan, sütunların kemerlerle bağlandığı, içten kubbeli, dıştan sekiz dilimli piramidal çatılı tipik yapılardır. Sütunlar, kare kaidelere oturmaktadır. Doğudakinin çatısı daha basık olup, kemer çerçeveleri silmelidir⁸².

(79) Bkz. burada dip not 64 ve 67.

(80) EVLİYA ÇELEBİ, *aynı eser*, 183 (1232).

(81) F. DEMİROĞLU, *aynı eser*, 553.

(82) E. ATSIZ, *aynı eser*, 44 ve Doç. Dr. Ara Altun'un tanımına göre.

Önerilerimiz :

1 — Yakın çevre düzenlemesi gereklidir.

2 — Gerekli bilgileri hâvi panoların yerleştirilmesi ile anlam kazandıracaktır.

Anıt yapılarla ilgili anlatım ve önerilerimiz şimdilik burada, noktalanmış bulunuyor. Şunu da belirtmek isterim ki, özellikle sunduğumuz öneriler, çeşitli nedenler ileri sürülerek birer boş hayâl olarak nitelendirilebilir. Geçen yıl da değindiğimiz üzere, tarihî-millî park projesi, çeşitli yönleriyle ancak «**kademeli olarak**» gerçekleştirilebilir⁸³. Bu proje gerçekleştiği takdirde, tarihî-millî park alanı, sürâtle kalkınmakta olan Van'ın, daha genel bir deyimle Türkiye'mizin bu sahadaki övünç kaynaklarından birini teşkil edecektir. Büyük ilgi çekeceğinden, kültürel, turistik ve ekonomik yönleriyle sağlayacağı katkılar da çok geniş boyutlu olacaktır. Van Belediyesi, Eski Van Şehri'nin güney-doğusunda, ÜÇÜNCÜ DERECE SİT ALANI'nın sınırlarında bir KÜLTÜR PARKI'nın tesis edilmesini plânlanmış ve bu parkın yayılım alanını belirlemiştir. Tarihî-millî parkın yanbaşıda böyle bir tesisin varlığı, projemizin ana fikrine de büyük destek ve katkılar sağlayacaktır. Bu nedenle, ilgililere teşekkürlerimizi arz etmeyi unutmuyoruz.

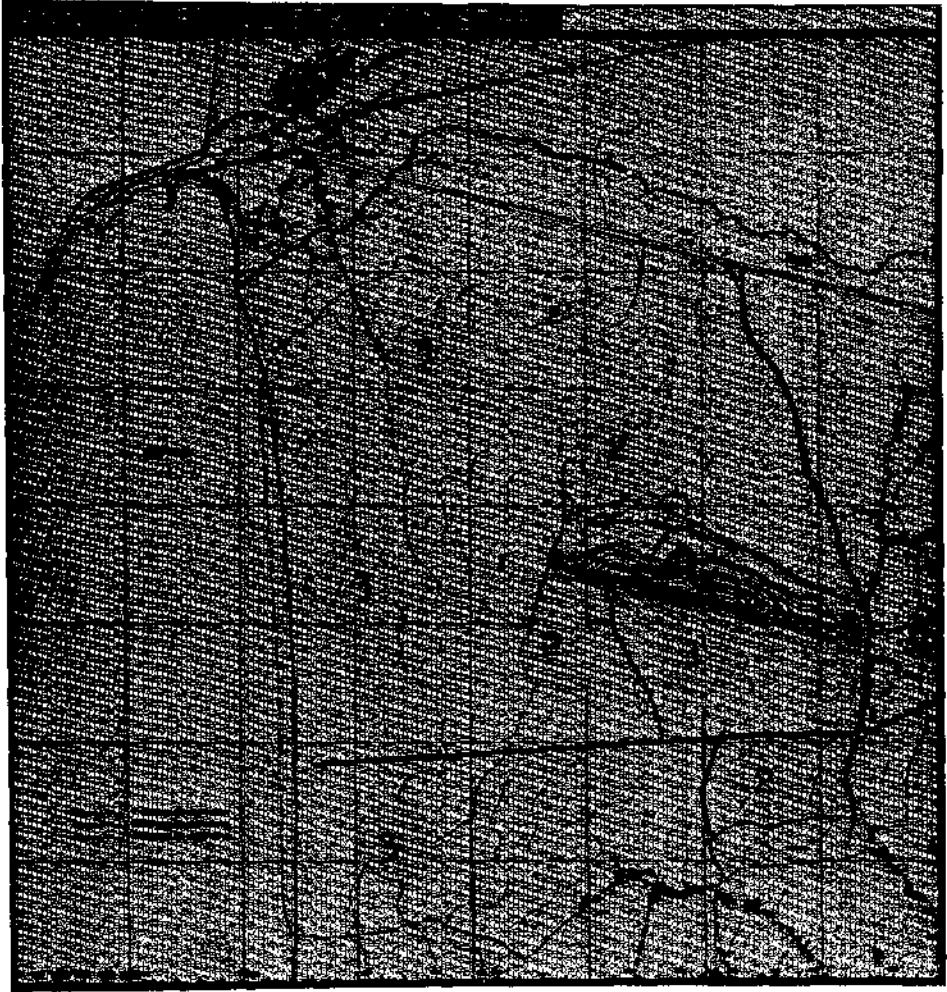
Ayrıca, Van Kalesi ve Eski Van Şehri ile Van Gölü arasında kalan ÜÇÜNCÜ DERECE SİT ALANI'nın (Resim : 1) projemizin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmesi de söz konusudur. Bu konuya geçen yıl da değinmiştik⁸⁴. Bu alanda, TURİSTİK TESİSLER İÇİN ÇEVRE DÜZENİ PROJE'sini kapsıyan Doktora Tezi, mimarımız ve öğrencimiz Araştırma Görevlisi Ümit Sirel'e verilmiştir. Anlaşılabacağı üzere, bu konuya da bilimsel bir yaklaşımla eğilmekteyiz.

Projemizi, «hayâl» olmaktan kurtarıp, sürâtle uygulamaya geçebilmek; Van'daki bu eşsiz kültür mirasımızı ve ata yâdigârlarını yaşatabilmek için tüm yetkili ve ilgililere tekrardan sesleniyoruz : «**GELİN, VAN'I KURTARALIM...**»⁸⁵.

(83) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 179, 188 vd.

(84) M. T. TARHAN, *aynı eser*, 189.

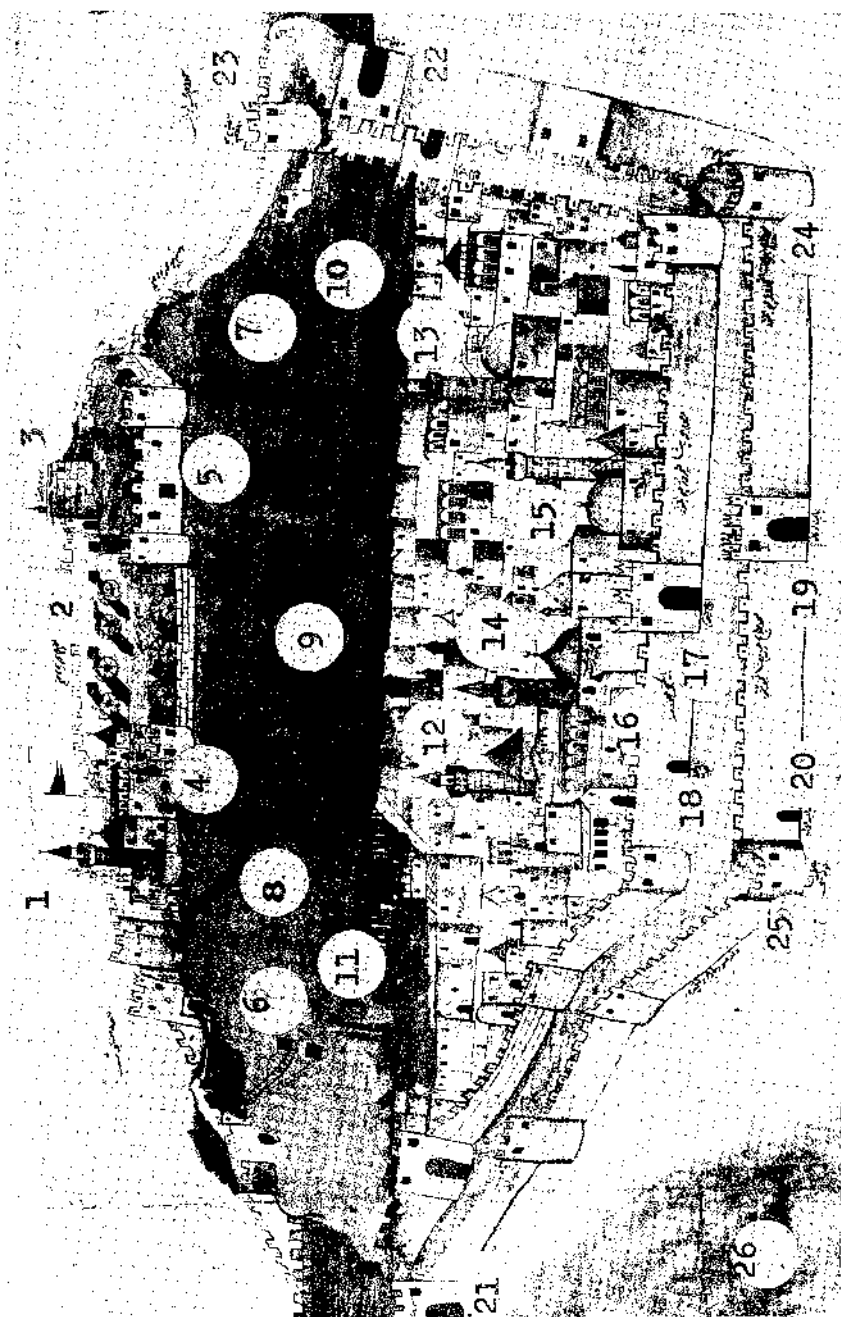
(85) Araştırma Merkezi arşivine katkıda bulunan meslekdaşlarımız Doç. Dr. Veli Sevin'e; Doç. Dr. Ara Altun'a; Yrd. Doç. Dr. Oktay Belli'ye; Doç. Dr. Altan Çilingiroğlu'na; mimarımız, Mimar Sinan Üniversitesi Araştırma Görevlisi Ümit Sirel'e; Arkeolog Hüseyin Gündoğdu'ya ve foto arşivinin hazırlanmasına yardımcı olan Uzman Fotoğrafçımız ve Fotoğraf Laboratuvarı Şefimiz Selâmet Taşkın'a ve emeği geçen tüm çalışanlara teşekkürü bir borç bilirim.

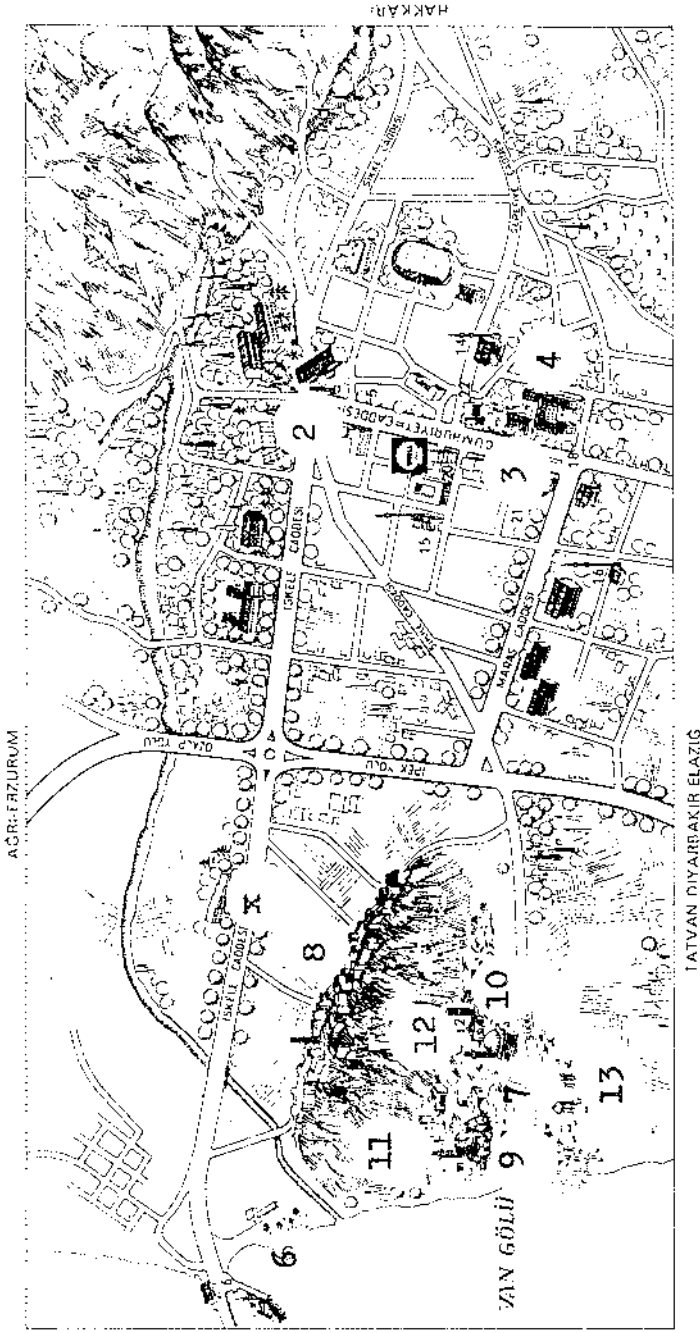
Resim : 1 — Van Kalesi ve Eski Van Şehri'nin Sit Alanları ve Sınırları :
1. Derece; 2. Derece; 3. Derece
(Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel 1985).

Resim : 3 — «Kal'e-i Seng-i Vân»

- (1) Süleyman Han Camii
- (2) Top Meydanı
- (3) Yeniçeri Kışlası ve Cephanelik
- (4) Yeniçeri Ağası Konağı
- (5) «Kurucular» ve «Menaa» Mezarı olarak tanımlanan krallık mezarlarının plâtfomu
- (6) Argıştı I. mezarı ve altındaki mezar
- (7) Binmerdivenler
- (8) Xerxes I.'in yazıtı
- (10) Kremasyon gelenekli mezar
- (11) «Hor Hor» Bançeleri
- (12) Ulu Camii
- (13) Kızıl Camii/Sinaneddin Camii
- (14) Kurşunlu Camii/Hüsrev Paşa Camii
- (15) Kaya Çelebi Camii
- (16) Paşa Sarayı
- (17) İç Kapı
- (18) Öğrün Kapısı
- (19) «Bâb-ı Orta»/Orta Kapı
- (20) Dış Sur
- (21) İskele Kapısı
- (22) Tebriz Kapısı
- (23) Tophâne Kulesi
- (24) Veled Kulesi
- (25) Ali Paşa Kulesi
- (26) Van Gölü

Resim : 3 — 17. Yüzyılda Van Kalesi'nin ve Van'ın Plânı (Topkapı Sarayı Arşivi - Elyazmaları Katologu/E. 9487 : «Kal'e-i Seng-i Vân»)

Besim : 2 — Van Kalesi, Eski Van Şehri ve Van İli : (2) Vilâyet Binası; (3) Belediye; (4) Müze; (6) Feribot İskelesi; (7) Eski Van Şehri; (8) Van Kalesi; (9) Hüsrev Paşa Camii ve Kumbeti; (10) Kaya Çelebi Camii; (11) Utu Camii; (12) Kızıl Camii; (13) İkiz Kumbetler; (x) İ.Ü.E.F. Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi (M.K. Çalapverdi, Otomobil ile Türkiye, 151).

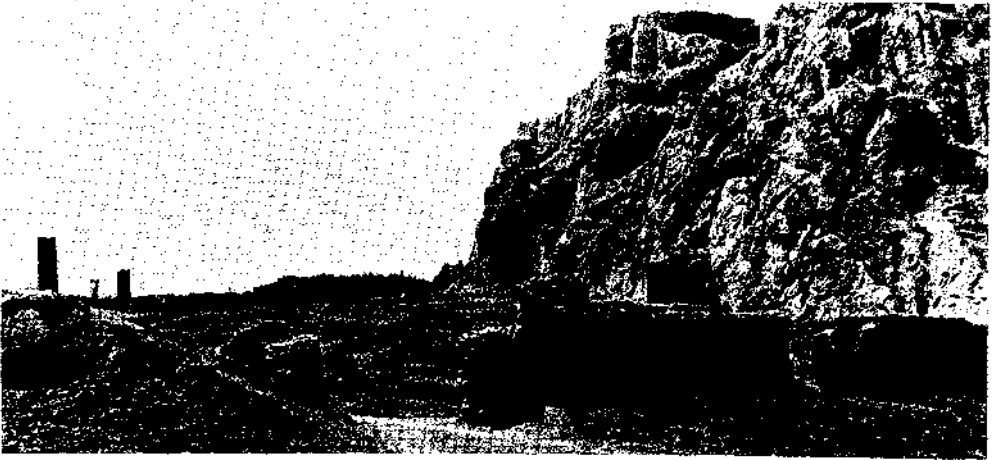
Resim : 4 — Araştırma Merkezimizde verilen brifingi izleyen konuklarımız :
(sağ baştan itibaren) Yüzüncü Yıl Üniversitesi temsilcisi, Vali
Özdemir Hanoglu, J. Tug. K. Tuğ Gnl. Remzi Gökseven, Belediye
Başkanı Mustafa Çuhaz.

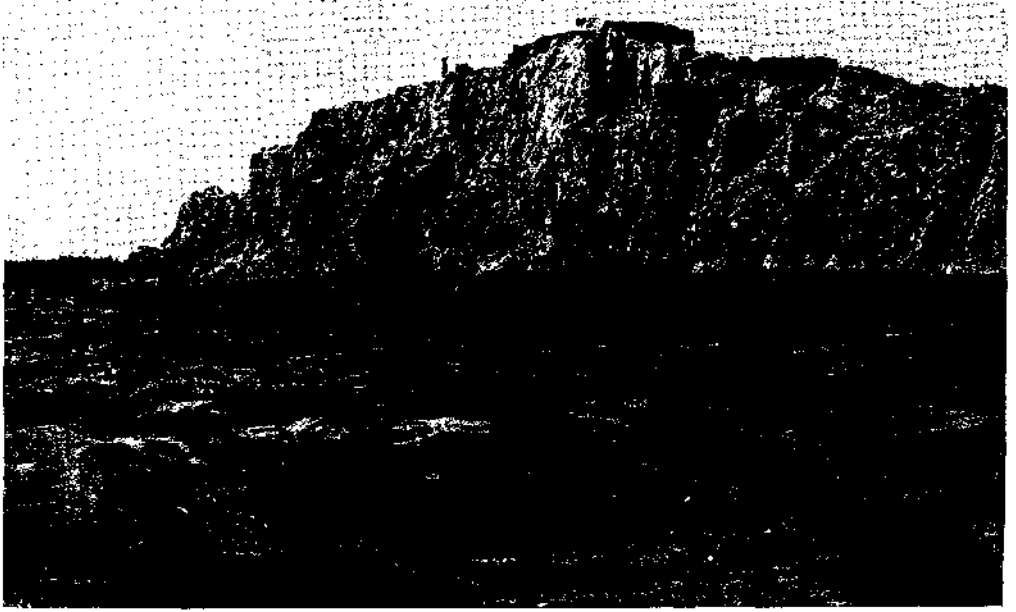
Resim : 5 — Brifing sonrası yapılan incelemeler : «Analı Kız» Kutsal Alanı, Şeyh
Abdurrahman Gazi Ziyaretgâhi ve Mezarlık.

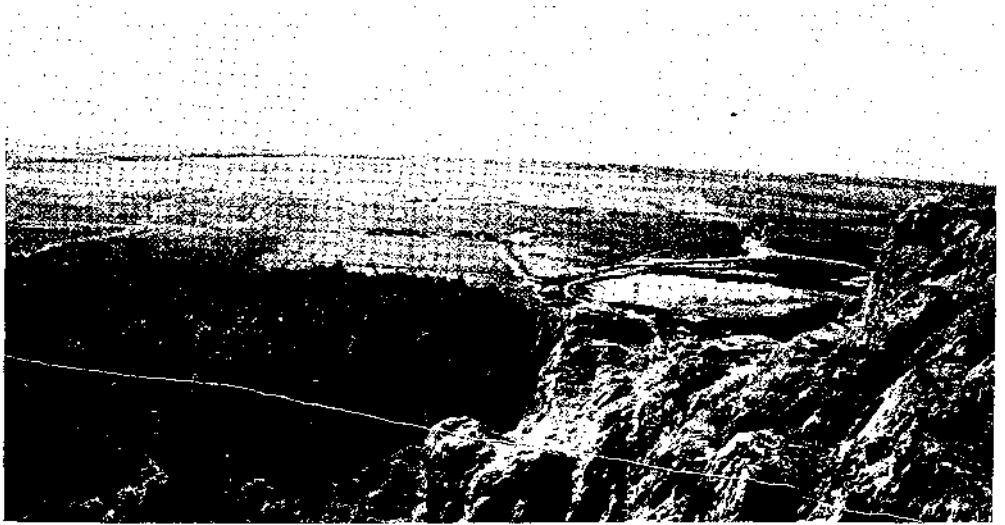
Resim : 6 — Gün geçtikçe harabolan ve kaybolan eski Türk mezarlarından birinin yanbaşıında öneriler: (soldan itibaren) Doç. Dr. Veli Sevin, Doç. Dr. M. Taner Tarhan, Vali Özdemir Hanoglu, Belediye Başkanı Mustafa Çuhaz, Dr. Süheyla Dabbagöglu.

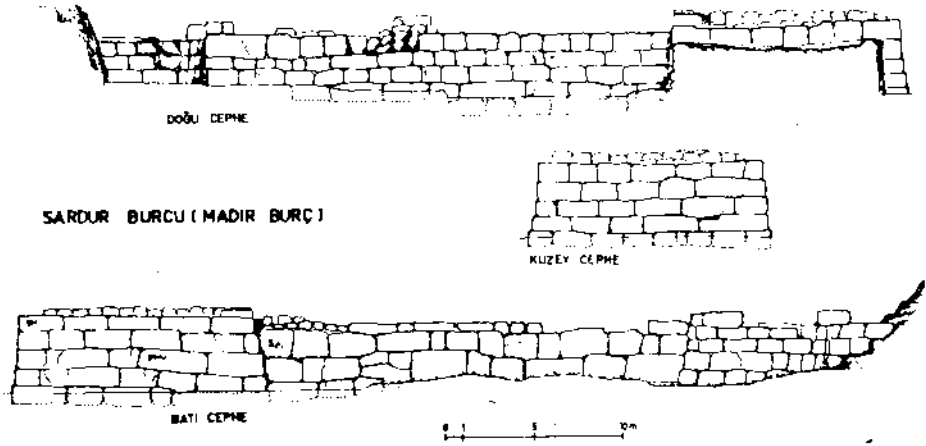
Resim : 7 — Tebriz Kapısından Eski Van'a giriş yolu. Harabe şehrin tahribattan korunması için araba geçişlerine kapanması önerilmiştir (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

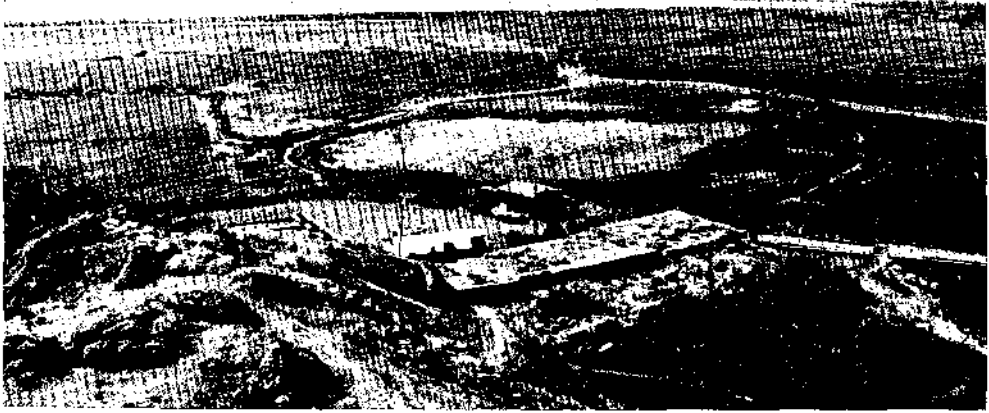
Resim : 8 — Drenaj yapılmasını gerektiren bataklık alanlardan bir örnek (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

Resim : 9 — Kaleden Van Gölüne bir bakış. Solda, Horhor Bahçelerinin günümüzdeki görünümü. İlerdeki alan, turistik çevre düzeni için önerilmiştir (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

Resim : 10 — Sardur Burcu/Madır Burç (Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel - 1973).

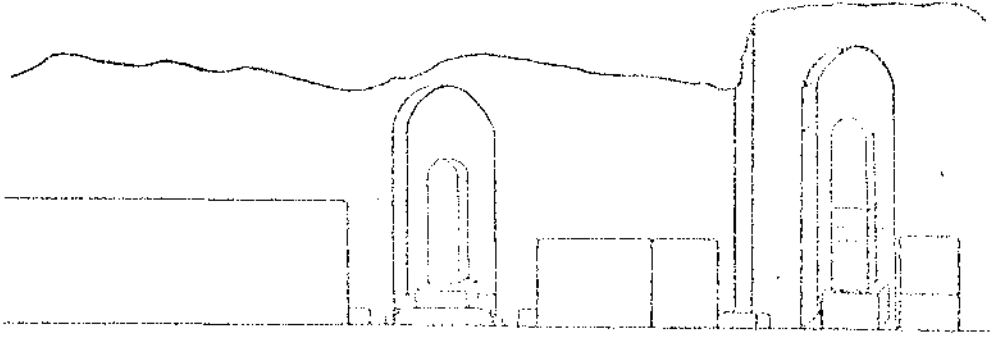
Resim : 11 — Kaleden Sardur Burcu'nun görünüşü. Burcun batısında alabalık üretme tesislerinin binaları yer almaktadır (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

Resim : 12 — Burcun kuzey cephesindeki alabalık havuzu

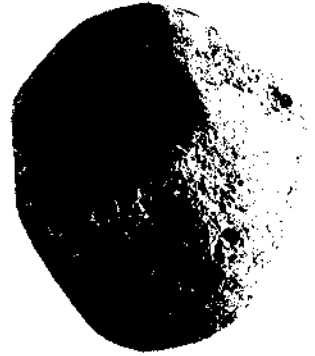
Resim : 13 — Batı
cephesindeki
kanal.

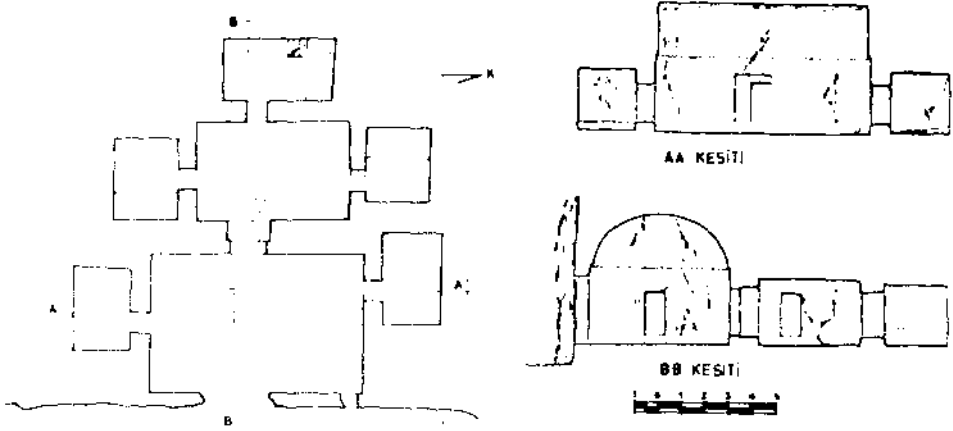
Resim : 14 — Anah Kız, Sarduri II. tarafından yaptırılan «Kutsal Alan» (F.W. K nig, HChI, lev. 128).

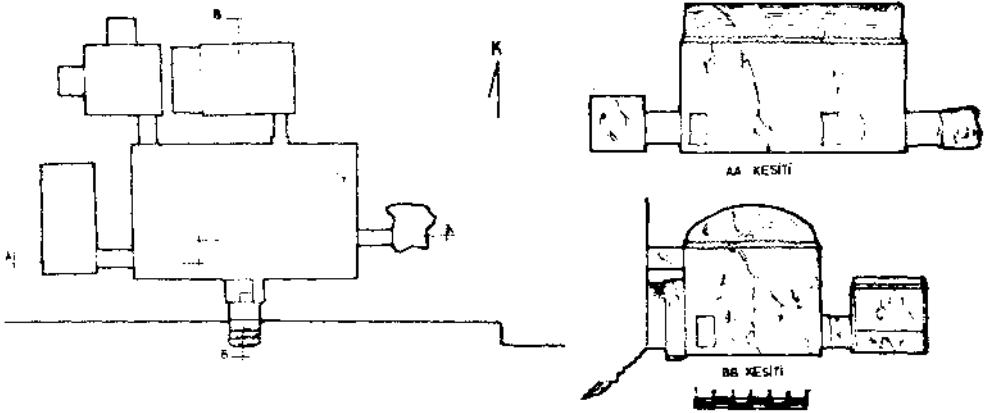
Resim : 15 — Batıdaki niş ve Sarduri II.'nin yazıtı (M. Marr - I A. Orbeli - 1916).

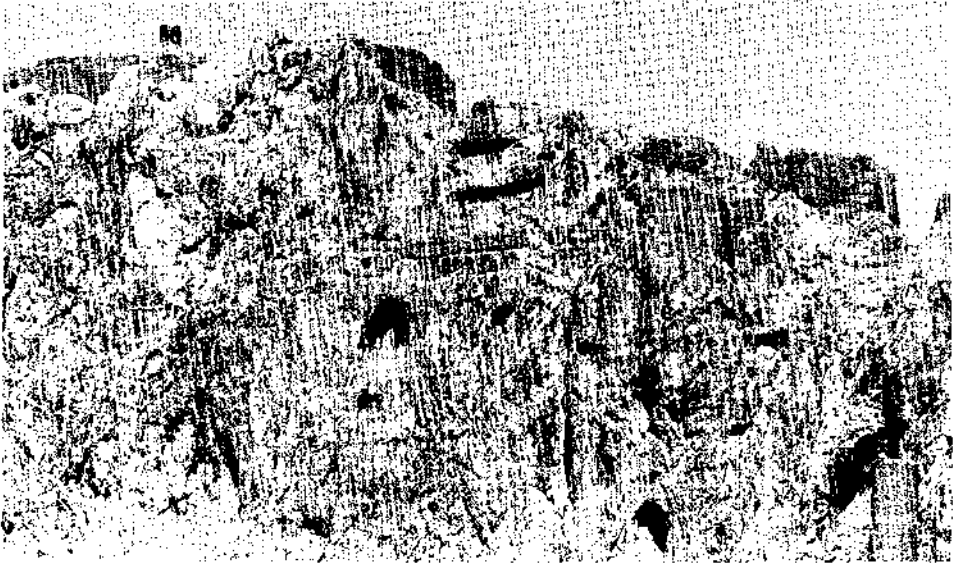
Resim : 15 — A - «Kurban Taşı»

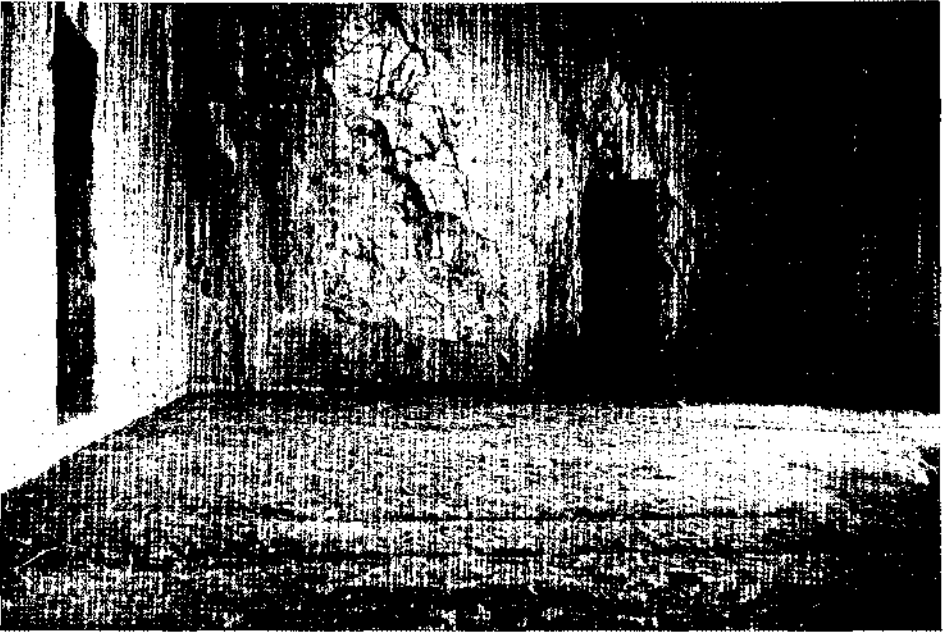
Resim : 16 — «Kurucular Mezarı» olarak adlandırılan krâli mezar yapısının plân ve kesiti (Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel - 1973).

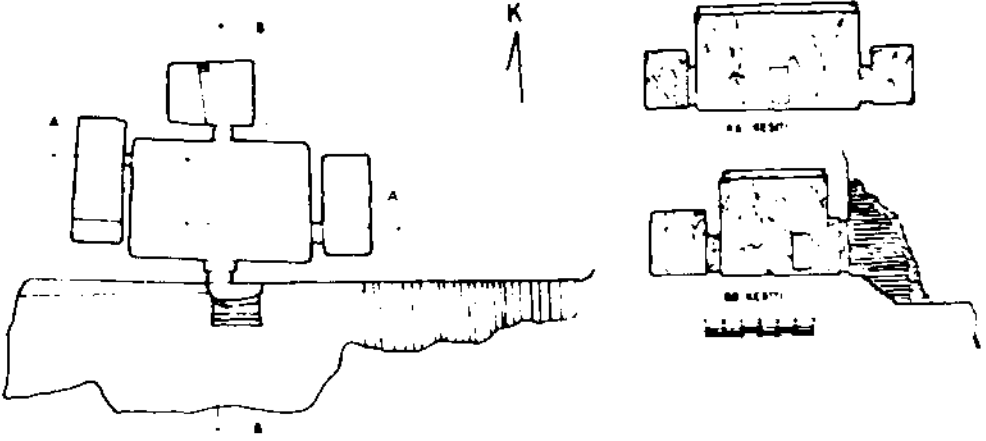
Resim : 17 — «Menua Mezarı» olarak adlandırılan krâli mezar yapısının plân ve kesiti (Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel - 1973).

Resim : 18 — Mezarların yereldiği anıtsal kaya plâtförmünün güneyden görünüşü (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1973).

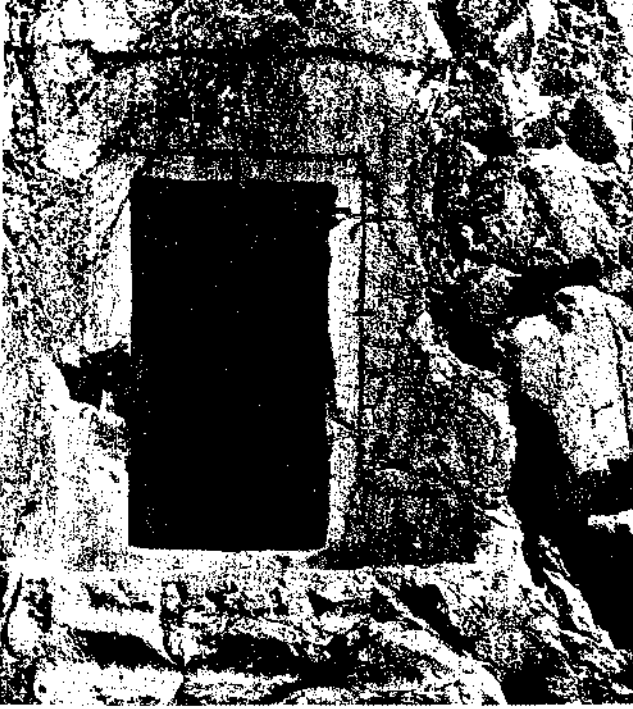
Resim : 19 — Mezar odalarından bir görünüş (Araştırma Merkezi Arşivinden 1973).

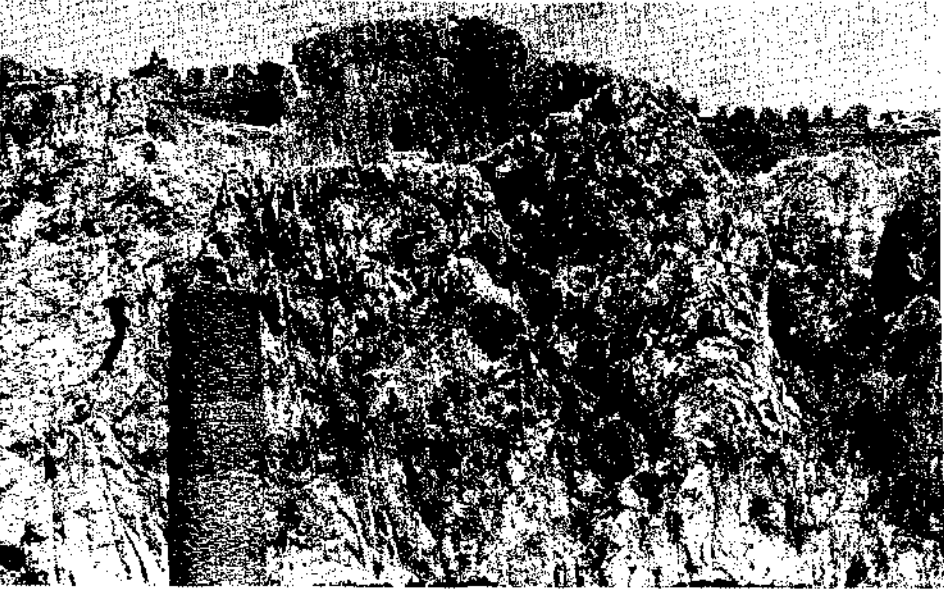
Resim : 20 — «Sarduri II. Mezarı» olarak adlandırılan krali mezar yapısının plân ve kesiti (Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel - 1973).

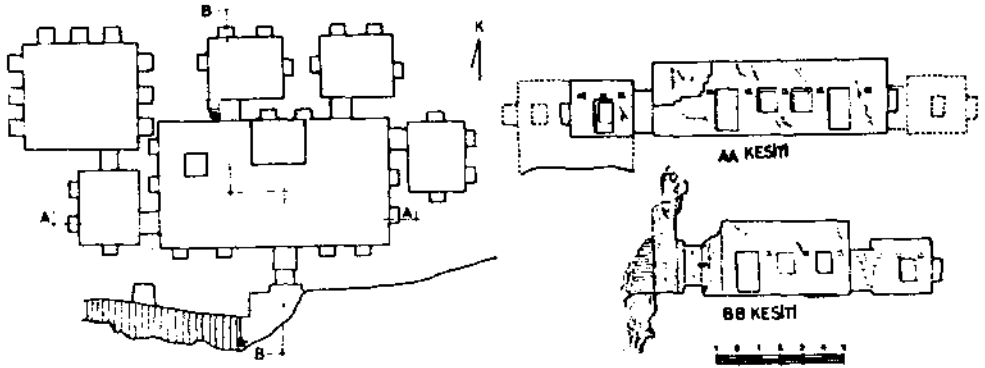
Resim : 21 — Mezarın yer aldığı anıtsal kaya plâtförmü. (Araştırma Merkezi Arşivinden 1973).

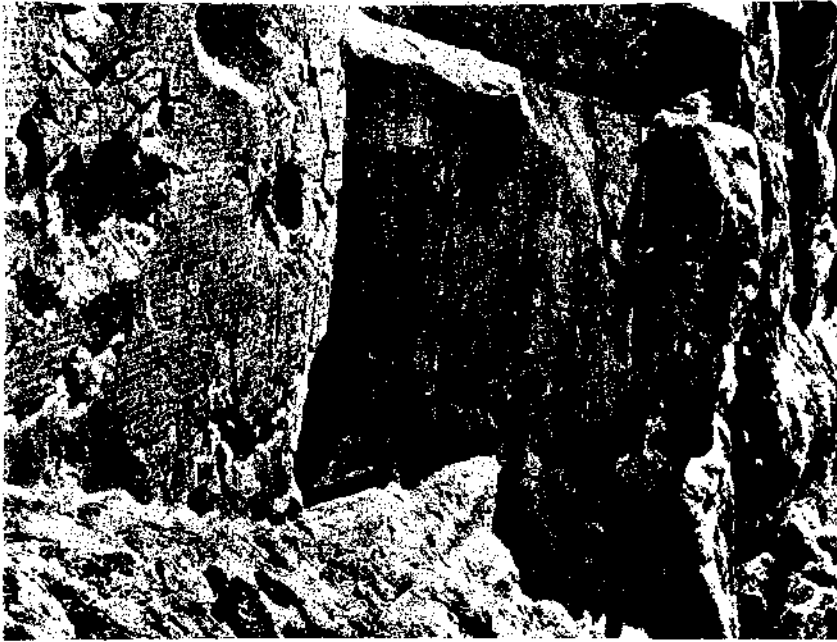
Resim : 22 -- Mezar
girişinden
detay
(Araştırma
Merkezi
Arşivinden
1973).

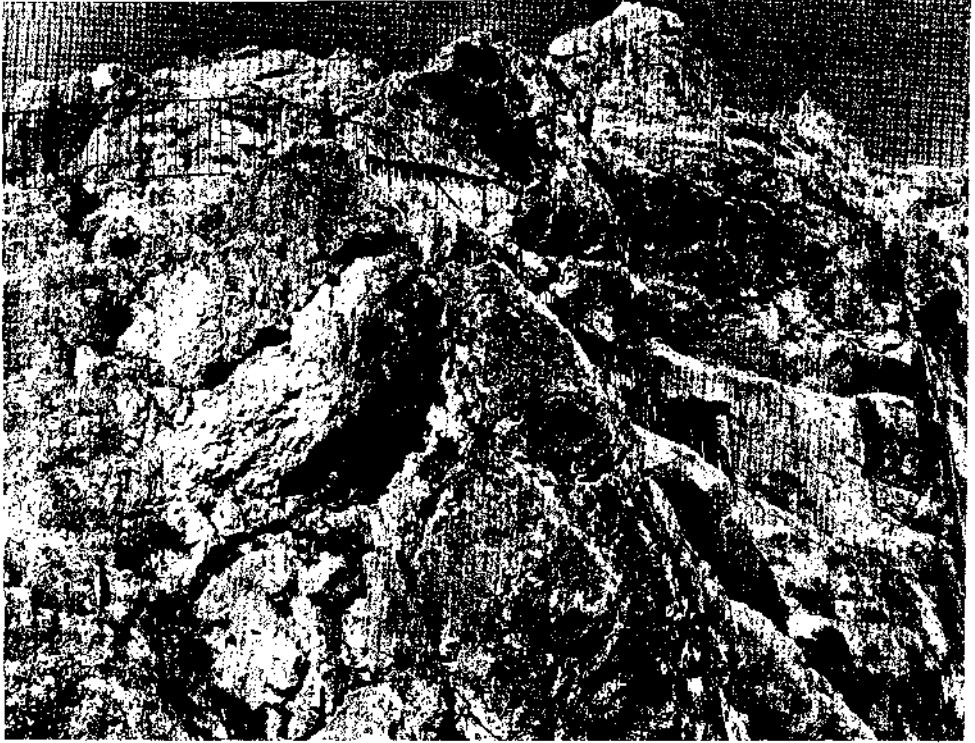
Resim : 23 -- Mezarın yer aldığı anıtsal kaya plâtförmünün güneyden görünüşü
(Araştırma Merkezi Arşivinden - 1973).

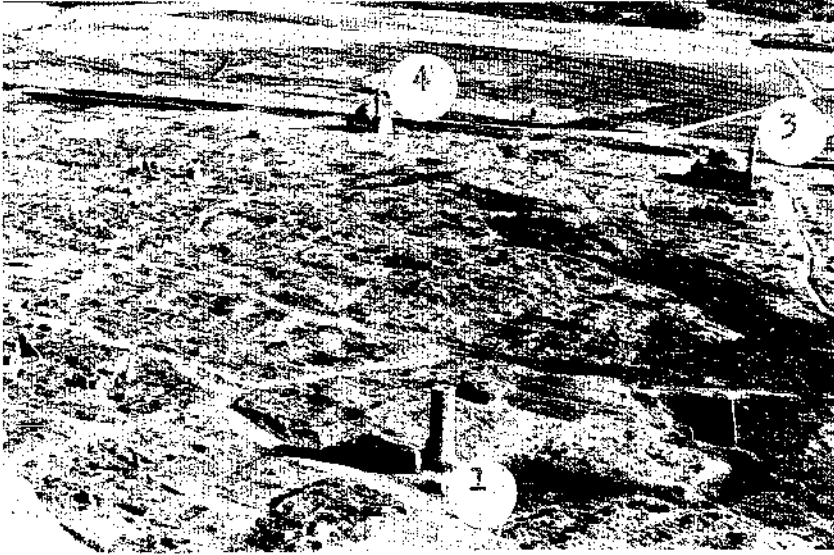
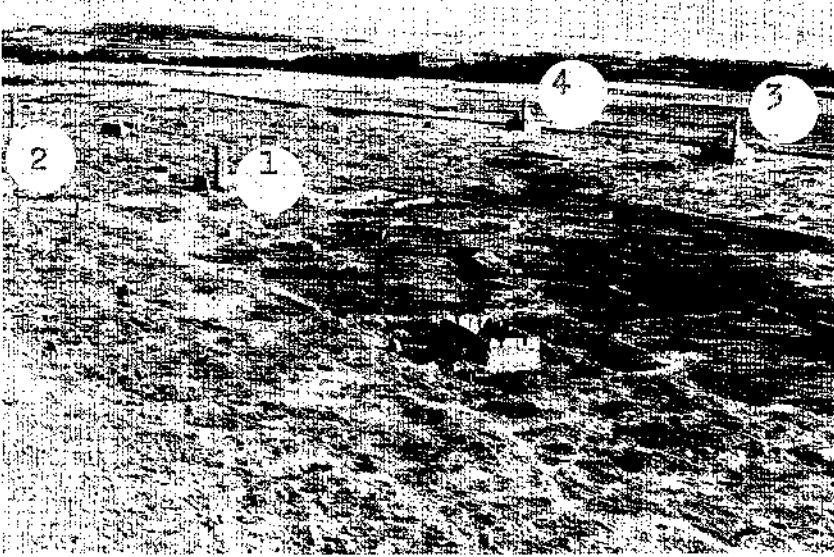
Resim : 24 — Argišti I. kralı mezar yapısının plân ve kesiti (Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel - 1973).

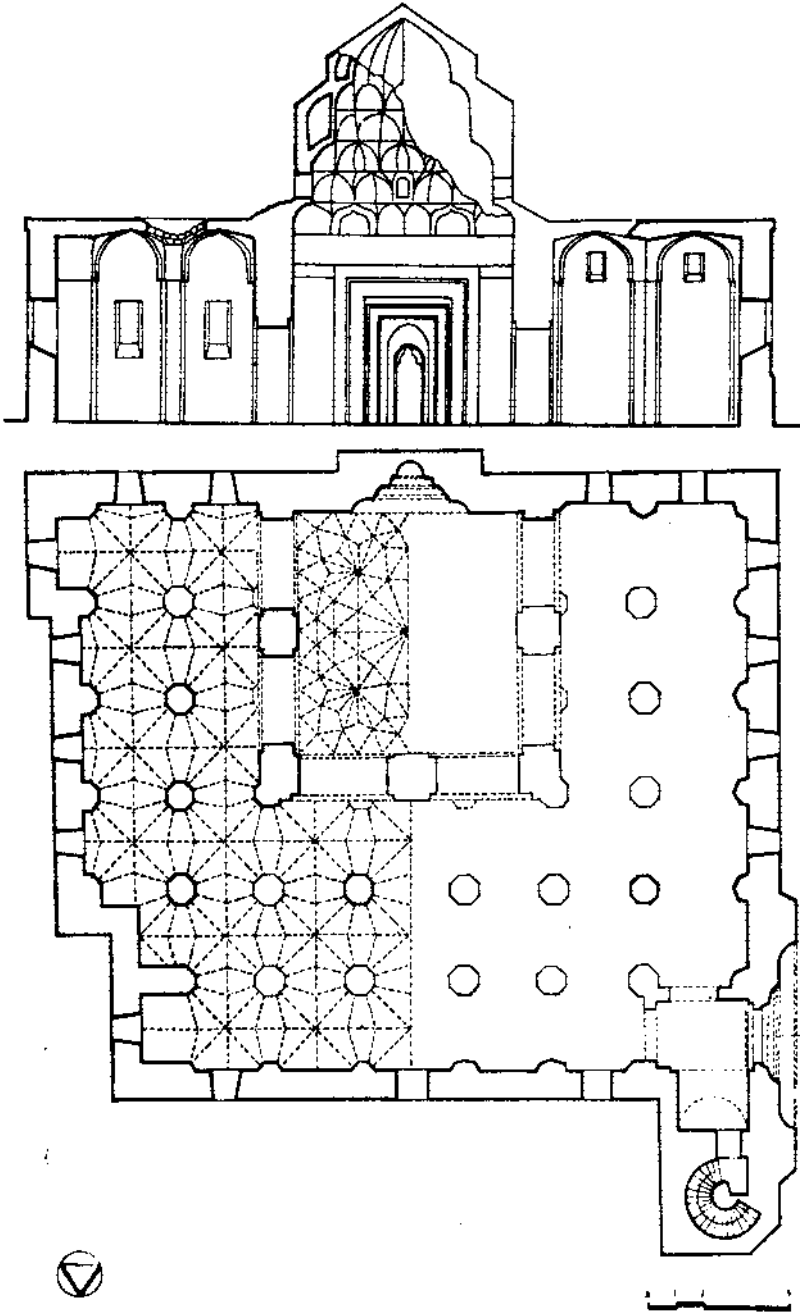
Resim : 25 — Mezar girişinden detay. Anakaya üzerindeki çiviyazılı annâl (W. Bachmann - 1911).

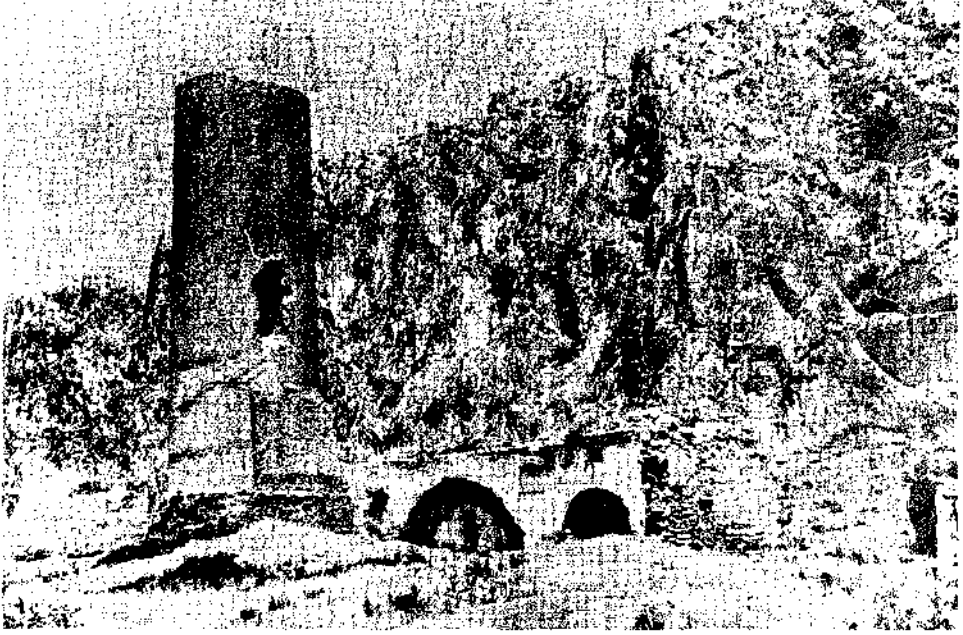
Resim : 26/27 --- Mezar girişinin batıdan görüşleri (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

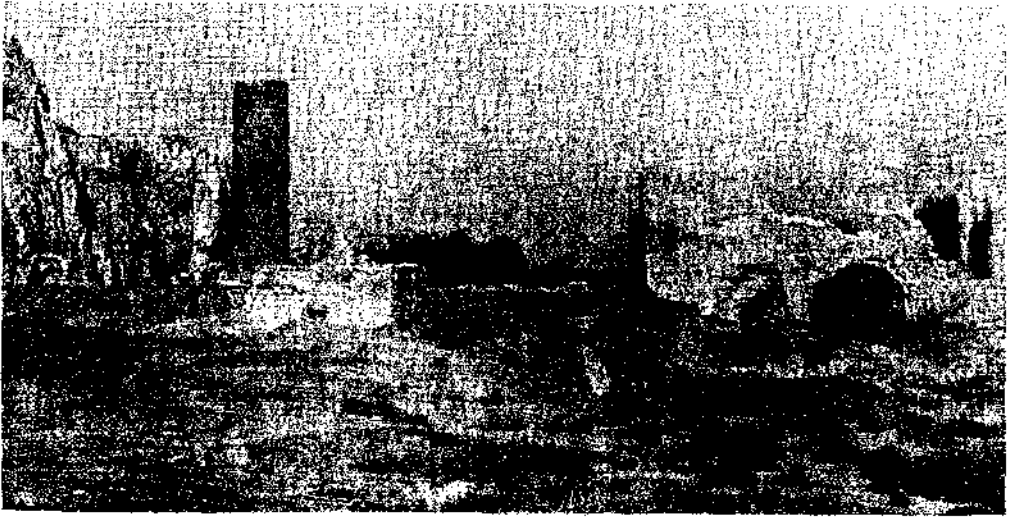
Resim : 28/29 -- Kaleden Eski Van'a kuşbakışı : (1) Ulu Cami; (2) Kızıl Cami;
 (3) Hüsrev Paşa Camii; (4) Kaya Çelebi Camii (Araştırma Merkezi
 Arşivinden - 1966).

Resim : 30 — Ulu Cami. Plân ve kesiti (W. Bachmann - 1911).

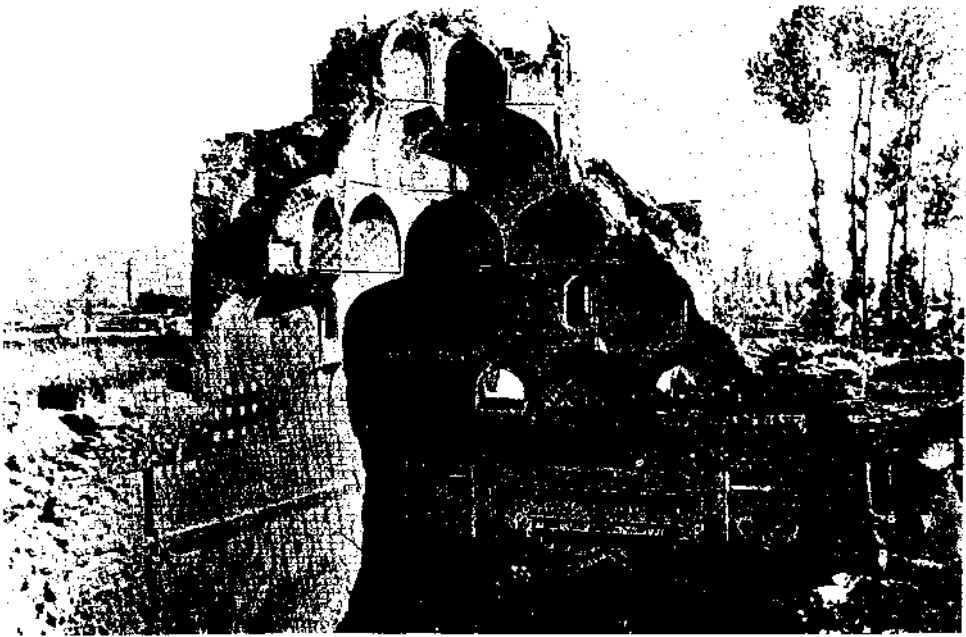
Resim : 31 — Ulu Cami. Güneydoğudan görünüşü (Araştırma Merkezi Arşivinden : E. Atsız - 1969).

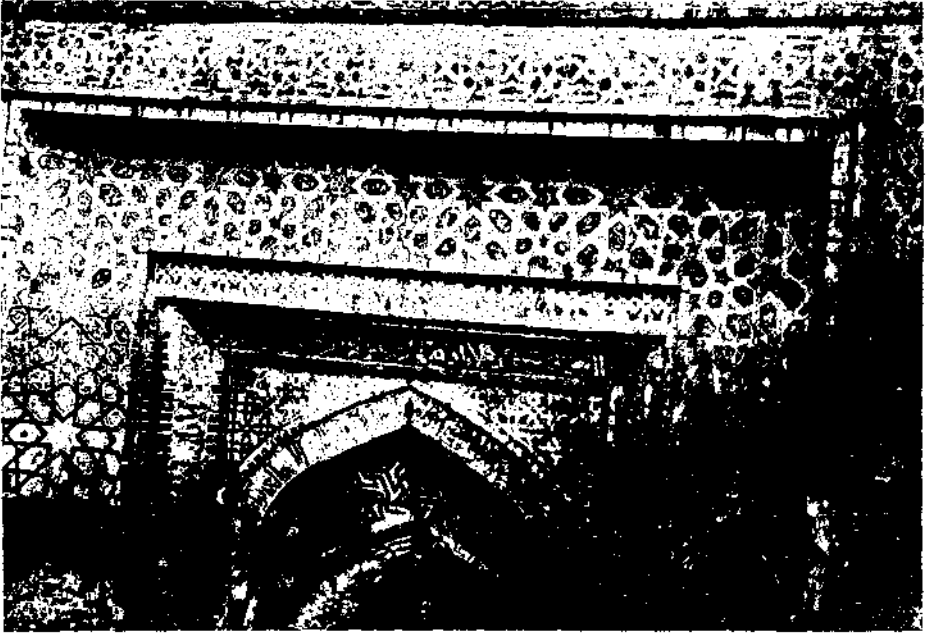
Resim : 32 — Ulu Cami. Batıdan görünüşü (Araştırma Merkezi Arşivinden 1984).

Resim : 33 — Ulu Caminin 1911'deki durumu (Araştırma Merkezi Arşivinden : E. Atsız).

Resim : 34 — Mukarnas kubbe kâhntısı (W. Bachmann - 1911).

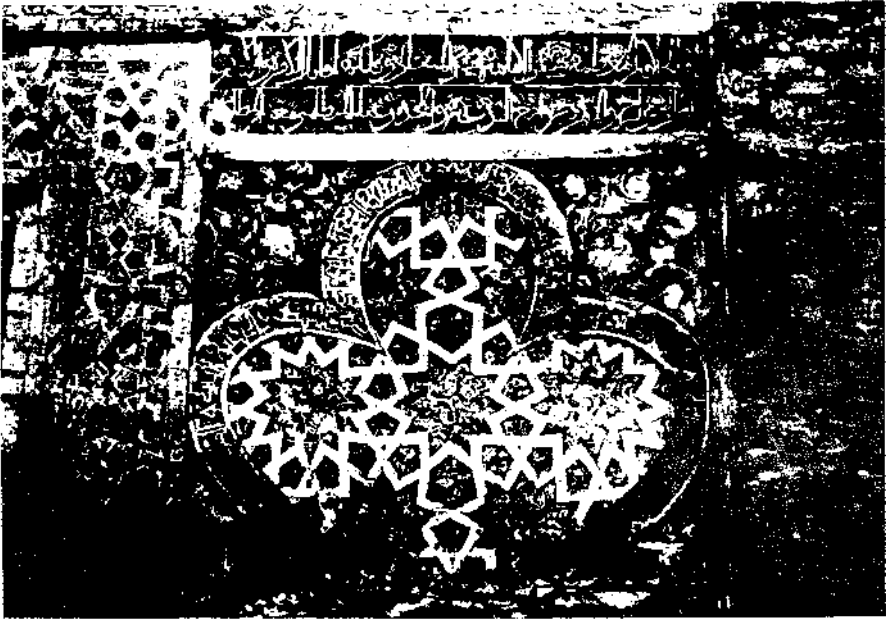
Resim : 35 — Mihrabın bezemeleri (W. Bachmann - 1911).

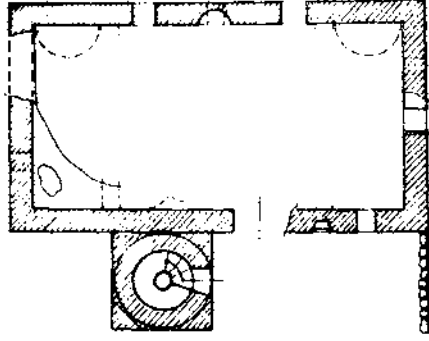
Resim : 36 — Kemer ve duvar bezemeleri (W. Bachmann - 1911).

Resim : 37 — Mihrabın üzerindeki örgülü Küfi friz (W. Bachmann'dan önce).

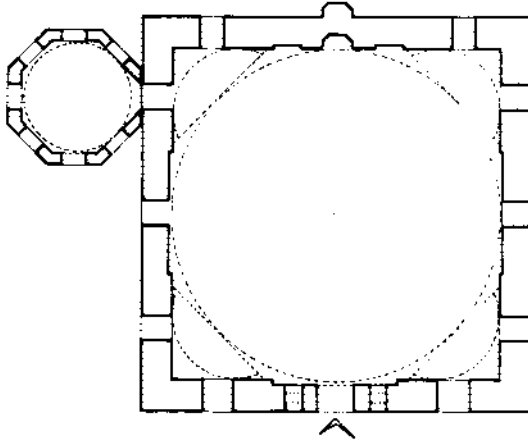
Resim : 38 — Mihrabın sağındaki bezeme ve kitâbeden detay (W. Bachmann - 1911).

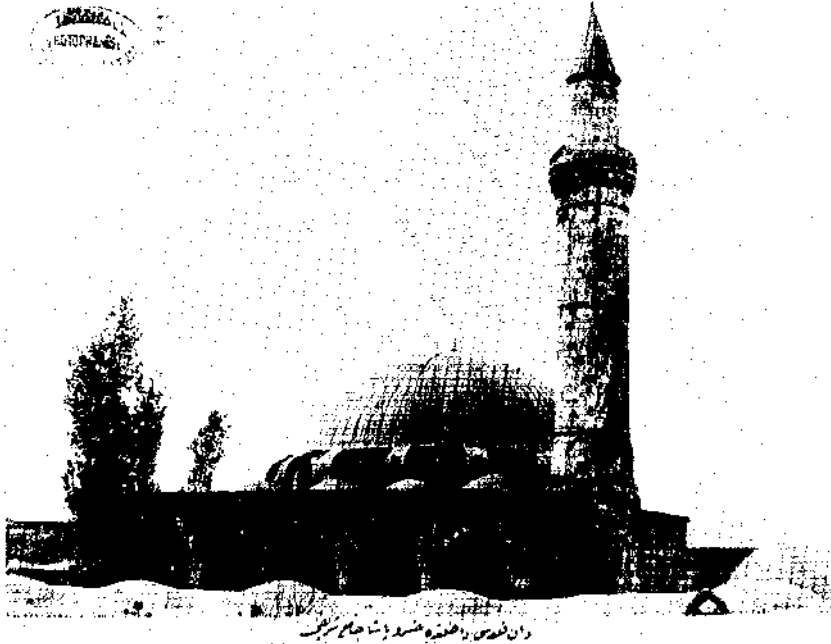
Resim : 39 — Sinaneddin Cami/Kızıl Cami
plânı (Araştırma Merkezi
Arşivinden : A. Altun - 1970).

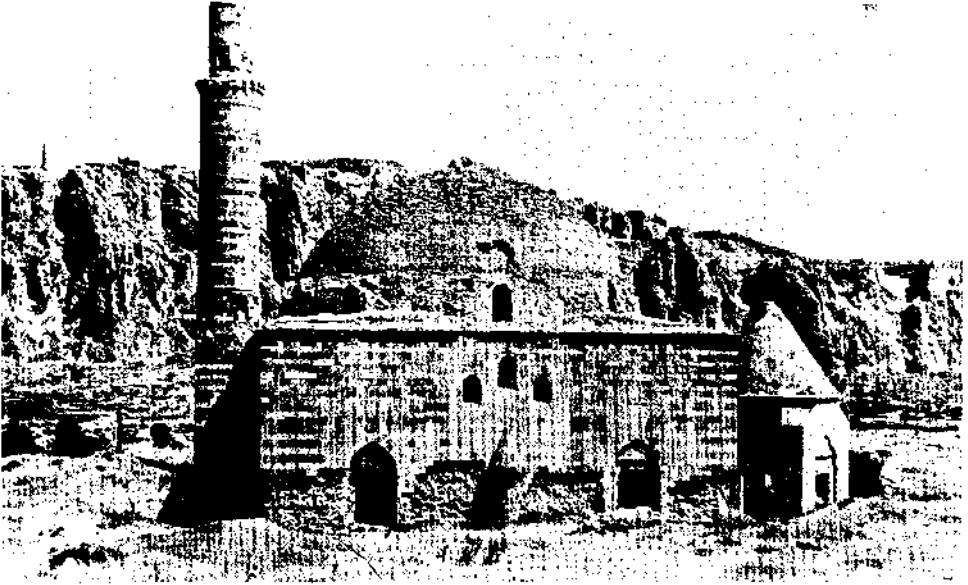
Resim : 40 — Kızıl Cami. Güneyden görünüşü
(Araştırma Merkezi Arşivinden ;
E. Atsız - 1969).

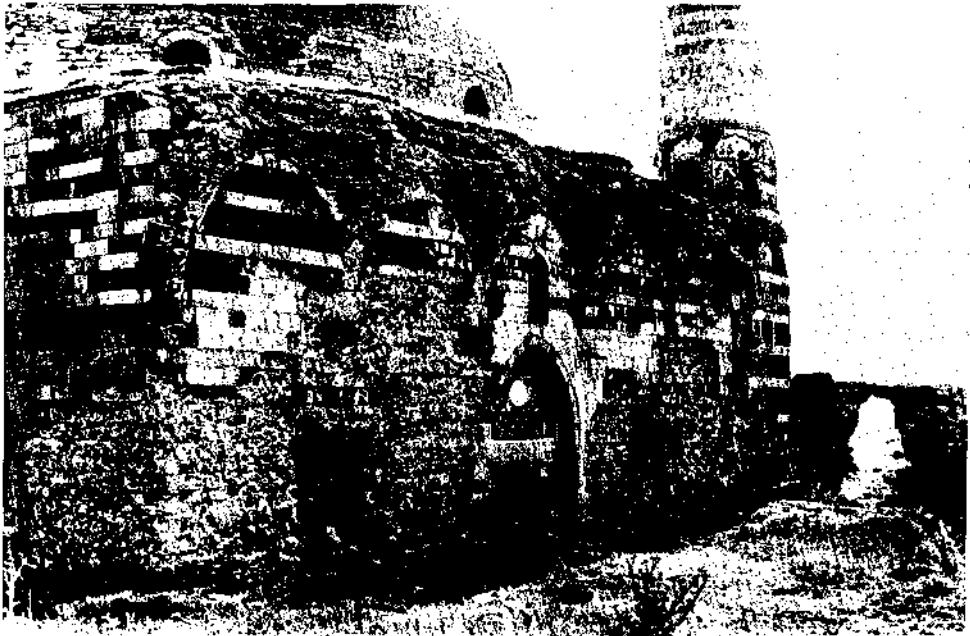
Resim : 41 — Hüsrev Paşa Camii plânı (Araştırma
Merkezi Arşivinden : A. Altun
1970).

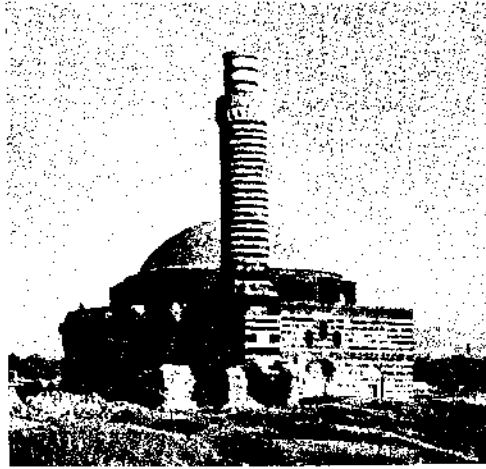
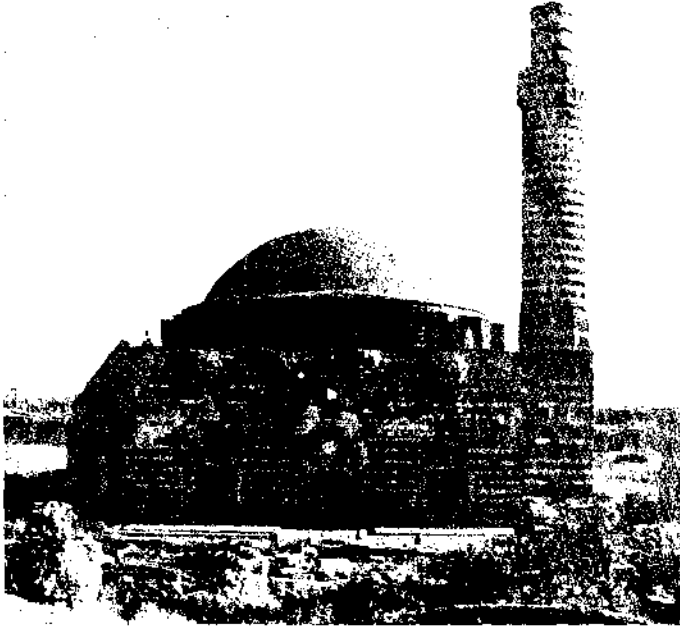
Resim : 42 — Yüzyılımızın başlarında Hüsrev Paşa Camii ve külliyesi
(İ.Ü. Kütüphanesi/Osmanlı Saray Albümlerinden).

Resim : 43 — Hüseyin Paşa Camii ve Kumbet. Restorasyondan önce, güneyden görünüş (Araştırma Merkezi Arşivinden : E. Atsız - 1969).

Resim : 44 — Restorasyondan önce, kuzeydoğudan görünüş (Araştırma Merkezi Arşivinden : E. Atsız - 1969).

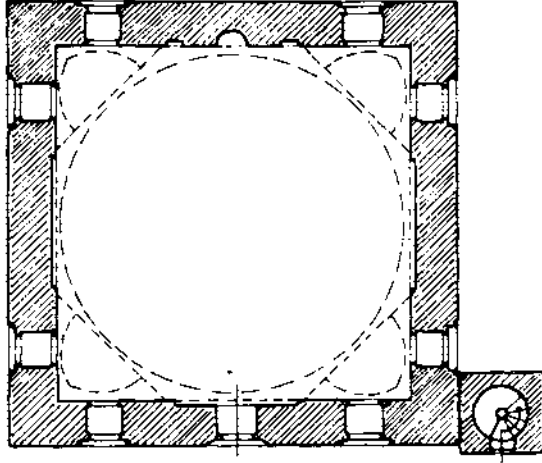
Resim : 45/46 — Restorasyondan sonra,
kuzey ve kuzeybatıdan
görünüşler (Araştırma
Merkezi Arşivinden
1984).

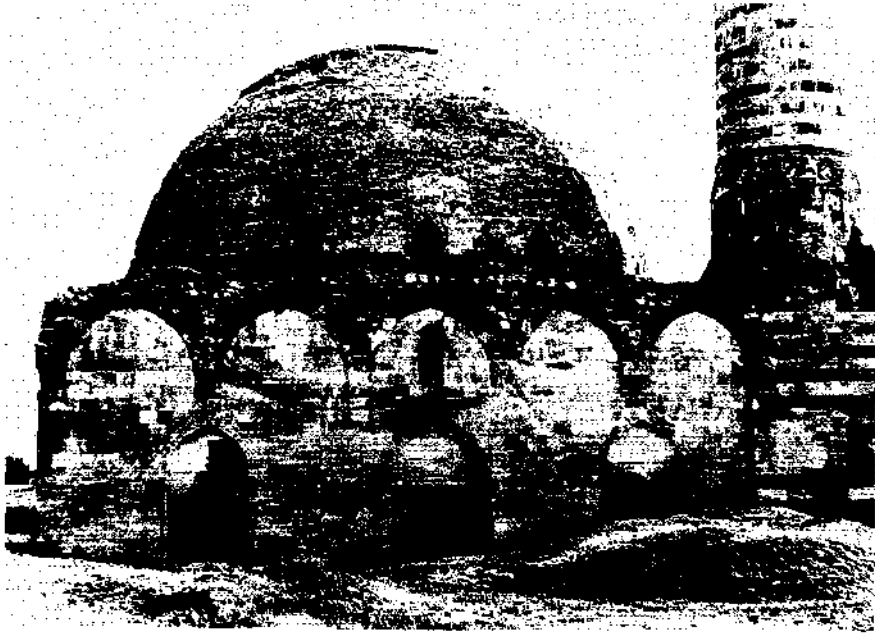
Resim : 47 — Kitâbe ve kapı bezemeleri (Araştırma
Merkezi Arşivinden ; E. Atsız - 1969).

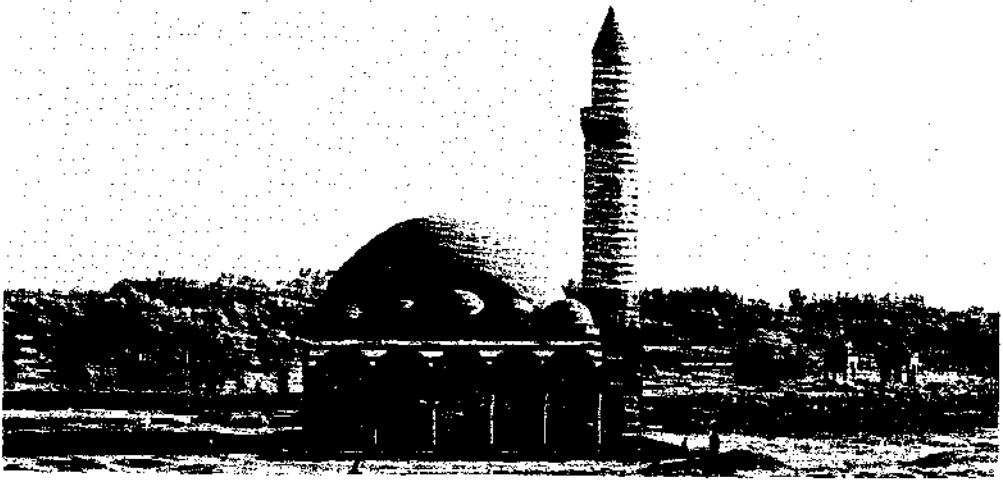
Resim : 48 — Mihrab (Araştırma
Merkezi Arşivinden ;
E. Atsız - 1969).

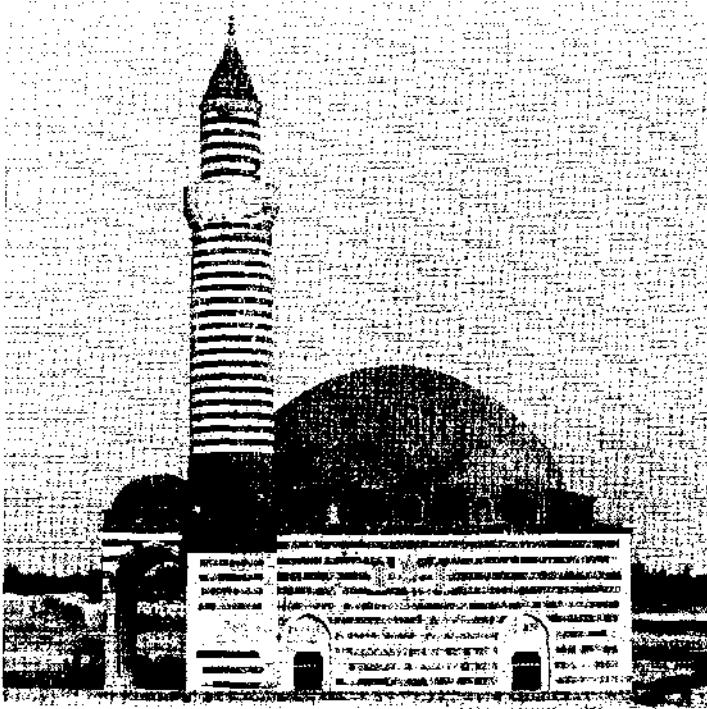
Resim : 49 — Kaya Çelebi Cami Plân (Araştırma
Merkezi Arşivinden : A. Altun-1970).

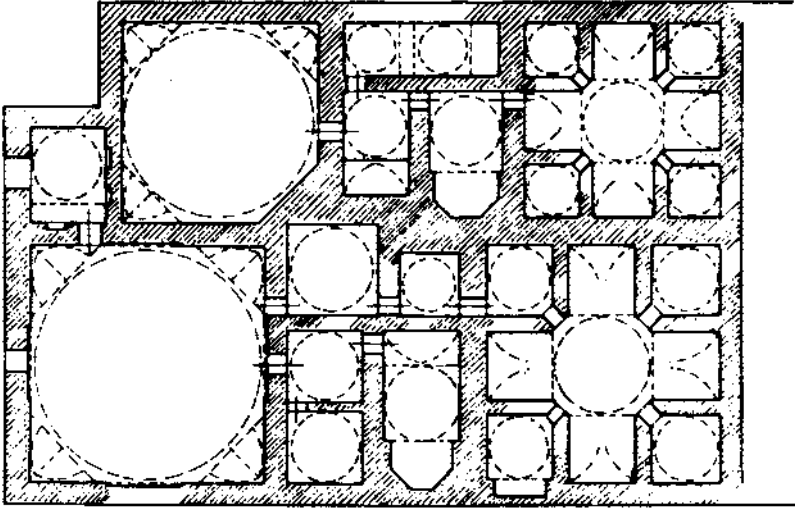
Resim : 50 — Kaya Çelebi Cami. Restorasyondan önce, kuzeyden görünüş
(Araştırma Merkezi Arşivinden : E. Atsız 1969).

Resim : 51 — Restorasyondan sonra, kuzeyden görünüş (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

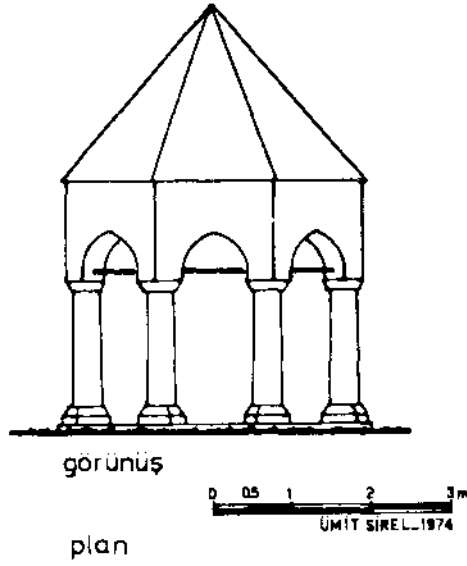
Resim : 52 — Restorasyondan sonra, batıdan görünüş (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

Resim : 53 — Çifte Hamam kalıntısının plânı (Araştırma Merkezi Arşivinden : A. Altun - 1970).

Resim : 54 — Çifte Hamam kalıntısının batıdan görüşü (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1984).

Resim : 55 — İki Kumbetler. Sağdakinin görünüş ve planı (Araştırma Merkezi Arşivinden : Ü. Sirel - 1974).

Resim : 56 — İki Kumbetlerin kuzeyden görünüşü (Araştırma Merkezi Arşivinden - 1974).

MEYDANCIK KALESİ : DERNIERE RECHERCHE

Alain DAVESNE *

La mission archéologique française de Meydancik Kalesi avait ces dernières années porté ses principaux efforts dans deux secteurs principaux : l'entrée du site et le «bâtiment A». C'est dans ce bâtiment que j'ai eu la chance de découvrir le trésor de monnaies hellénistiques que nous appelons «trésor de Gülnar». L'importance de cette trouvaille amenait le directeur de la fouille de l'époque, M. E. Laroche, à souhaiter concentrer les moyens financiers et les efforts de recherche sur l'étude et la publication du trésor. Il fut convenu que M. Le Rider (qui prenait la direction du chantier) s'occuperait des monnaies d'Alexandre, que j'étudierais les monnaies ptolémaïques et que Mme C. Joannès (numismate) travaillerait sur les autres séries. J'ai déjà rendu compte de la découverte au symposium de 1981 et je présenterai ici quelques aspects de notre recherche.

Nous avons commencé par effectuer les nécessaires opérations matérielles (nettoyages, pesées, photographies et examens des monnaies) dans les musées d'Ankara, Silifke, Istanbul et de nouveau Silifke où se trouve désormais le trésor. Je tiens à remercier ici, au nom de notre équipe, les directeurs des musées, les responsables des cabinets numismatiques et les conservateurs qui nous ont placés dans les meilleures conditions et pour qui nous avons été une lourde charge, notre gratitude s'adresse aussi aux laboratoires des musées qui nous ont apporté une aide précieuse. Nous nous sommes ensuite consacrés au travail de recherche qui est maintenant achevé et nous préparons la publication qui devrait paraître dans des délais proches.

Ce trésor se compose de 5215 monnaies d'argent qui s'étendent sur un siècle environ à partir des années 340 av. J.-C. Il représente un poids total de 65 kgs environ (soit l'équivalent de deux talents et demi), c'est à dire une fortune considérable pour un particulier de l'époque, mais une somme moyenne pour une caisse commune. Le groupe de monnaies le plus important est celui des alexandres (2553 pièces), c'est à dire les monnaies aux types d'Alexandre le Grand (tête d'Héraclès au droit, Zeus

(*) Dr. Alain Davesne 11, Place Gambetta Paris 75020, FRANCE

assis au revers). L'autre gros effectif est constitué de monnaies ptolémaïques (2158 pièces), alors qu'il y a 504 monnaies des autres souverains : 34 des rois de Macédoine (Démétrios Poliorcète, Antigone Gonatas), 148 de Lysimaque, 60 des Attalides et 262 des Séleucides (Séleucos I, Antiochos I, Antiochos II, Séleucos II).

La détermination de la date d'enfouissement fait appel à des données contradictoires. D'un côté les monnaies d'Alexandre et des Ptolémées fournissent des indications concordantes : les derniers alexandres datés ont été frappés dans l'atelier d'Arados pendant l'année 242/1; les dernières monnaies ptolémaïques sont de l'année 243/2. D'un autre côté, certaines monnaies attalides et séleucides pourraient dater, selon les classements généralement admis, des années 230-220. Le témoignage des premières séries semble cependant suffisamment fort pour proposer une date d'enfouissement entre 240 et 235 et pour revoir la chronologie des monnaies attalides et séleucides.

Nous avons pu montrer également que le trésor n'était pas le fruit d'une accumulation, mais qu'il avait été prélevé dans la circulation et enfoui précipitamment peu après. La grande proportion de monnaies ptolémaïques est tout à fait inhabituelle en Asie Mineure et elle indique une occupation ptolémaïque du site. Nous connaissons celle-ci pour la côte cilicienne, mais nous ne savions pas que cette présence s'étendait à l'intérieur du pays. Elle est confirmée par la découverte sur le site d'une inscription faite en l'honneur de Ptolémée III par un Pamphylien d'Aspendos. La position stratégique du site, bien protégé naturellement et solidement fortifié, l'aspect général du bâtiment A et le contexte historique nous ont fait penser à l'implantation d'une garnison lagide à Meydancik Kalesi. Nous savons, en effet, qu'en 246/5 Ptolémée III, en allant au secours de sa soeur Bérénice à Antioche, reprit possession de la Cilicie, mais qu'il dût quelques années plus tard, sous la pression de Séleucos II, restituer une partie de la région au roi séleucide. Le trésor aurait pu être la solde d'une garnison abandonnée au moment de ce retrait du site.

L'étude des diverses séries monétaires devrait apporter beaucoup pour la chronologie des émissions et la répartition des ateliers. Les classements des monnaies attalides et séleucides sera un peu modifié. Nous avons pu obtenir une chronologie assez précise des monnaies ptolémaïques grâce aux méthodes habituelles de classements auxquelles nous avons ajouté une étude statistique du poids des monnaies. Nous nous sommes fondé sur les poids des monnaies de l'atelier de Tyr, qui portent une date, pour établir un graphique montrant l'usure des monnaies suivant leur âge. La courbe obtenue, appliquée aux monnaies non datées,

permet de fixer une chronologie approximative. Cette approximation est réduite par l'application des autres méthodes. Un autre aspect intéressant est la découverte sur ces monnaies ptoémaïques de graffites nombreux incisés à la pointe et écrits en grec, chypriote, démotique et phénicien. Nous estimons qu'ils sont la marque des propriétaires de monnaies, comme l'atteste la présence de noms au génitif. Il est possible que les premiers dépôts monétaires dans les banques égyptiennes aient suscité ces inscriptions. Nous avons pu, également, par une étude statistique des coins étudier le rythme de la production monétaire pendant le IIIe s. av. J-C..

Le trésor de Gülnar nous a un peu détourné de la fouille archéologique, mais nous n'avons pas totalement négligé le travail sur le terrain. En 1981, M. Le Rider organisait l'exploration d'une fosse rectangulaire très profonde. Faute de moyens techniques suffisants, nous avons dû cesser, provisoirement, le dégagement à environ 17 m de la surface. En 1984, une petite campagne de nettoyages était conduite pour préparer les prochaines campagnes. Maintenant que la publication du trésor s'achève, nous espérons que la fouille va pouvoir reprendre son rythme normal et nous apporter de nouvelles satisfactions.

ASSYRIAN MONUMENTS AT THE TIGRIS TUNNEL

Harry RUSSELL *

When the Assyrians marched out to conquer foreign territory and add it to their empire, they not infrequently left monuments depicting their king or their gods, inscribed with an account of valiant deeds, in conquered cities or at natural landmarks.

The subject of this paper is the Assyrian monuments left on natural landmarks in Turkey since these are the object of study in a new research project of the British Institute of Archaeology at Ankara.

The Assyrian rock reliefs in Turkey are found in the south-eastern part of the country between Adana, in the west, and the Cudi Dağ, in the east. The northernmost monuments are those at Eğil and Lice. Thus the distribution of Assyrian rock reliefs corresponds to the area which was at one time or another incorporated into the Assyrian Empire during the 9th to 7th centuries.

There is not time on this occasion to illustrate and discuss all the Assyrian monuments in Turkey in order to make it clear in detail why we have decided to study them afresh in the field. Let me say simply that the publication of many monuments is very out-of-date and when inscribed, the inscriptions have not been copied in their entirety and are demonstrably inaccurate; published illustrations are often very poor and for none of these reliefs is an accurate drawing available. Finally, since all these monuments are out of doors and so constantly weathering away the production of a full archival record seemed to us to be essential. It is our aim to produce and deposit at the BIAA a reference collection of paper and latex squeezes, black and colour photographs as well as plaster casts of the monuments. We hope to publish complete and accurately drawn copies of all the inscriptions and relief figures based on this material collected in the field, accompanied by a large number of photographs.

(*) Harry RUSSELL İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Tahran Cad. No : 24

Kavaklıdere/ANKARA

I should like to thank here the team who worked with me last summer at the Tigris Tunnel and at Eğil. The Government Representative, Kazım Tosun, the conservator Robert Payton, and the photographer Tuğrul Çakar all worked very long hours in extremely tiring conditions to produce first class results. We also received much valuable assistance from Necdet İnal, Director of the Diyarbakır Museum.

The rock reliefs and inscriptions in the Tigris Tunnel were discovered in the mid 19th century but the first really informative publication did not appear until the end of that century. This was the work of two German scholars Waldemar Belck and Carl Lehmann-Haupt. They spent 10 days working on the reliefs and managed to produce transcriptions and transliterations of all five inscriptions but only two sketchy copies of texts and no drawings of the 3 relief figures of kings.

We decided that, at the end of our field-work, we should be in a position to produce a complete set of accurately drawn copies of the inscriptions and relief figures. We also wanted to build up an extensive archive of black and white photographs and slides and of impressions of the monuments in latex and paper. We decided to produce replicas of the monuments in plaster of Paris for our own use when preparing the drawings and for the easy reference of other scholars interested in Assyrian monuments.

The Tigris Tunnel is a large cave through which a river now called the Birkilin Su flows. This river is a tributary of the Tigris. Just beyond the opening, the roof of the cave has fallen in creating a huge window over-looking the 3 Assyrian reliefs there. As you enter the cave, the reliefs are found on the left hand side.

The first is of Tiglath-Pileser I (1114-1076), a middle Assyrian ruler. The figure of the King himself is on the right hand side. The large hole to the left of him was there in antiquity; the inscription begins immediately to the right of it. The text is a bald and strictly conventional summary of the genealogy and major conquests of Tiglath-Pileser I.

The second relief is the work of the Neo-Assyrian King Shalmaneser III (858-824) and was inscribed in his 15th regnal year (844). The inscription is extremely worn, very difficult to work on and, near the bottom, it appears that the final traces of the last 6 lines have been obliterated in the last 90 years. It is a longish summary of the titles and military achievements of Shalmaneser recalling his conquest of Babylonia, Urartu and Syria «as far as the sea of the setting sun» (i.e. the Mediterranean). There are on the right hand side the very faint remains of a figure of the king.

The third relief is again the work of Shalmaneser III but is earlier, being the work of his 7th regnal year (852). The damaged condition of the inscription is the result of recent vandalism with shotguns and catapults. The left hand side of the inscription summarises briefly the titles and conquests of Shalmaneser. The end of the inscription, on the opposite outcrop of rock, gives the information which is most important in the inscription. It says «I (Shalmaneser) wrote my name at the source of the Tigris.» From this we understand that the Assyrians considered this cave to be the source of the Tigris and the Birkilin Su to be the Tigris itself. We now consider Hasar Göliü, just to the south of Elazığ, to be the source of the Tigris. A knowledge of where the Assyrians located the source of the Tigris is of overwhelming importance for a correct reconstruction of the geography of south east Turkey in the first millennium B. C.

The remaining two inscriptions are found at the entrance to a cave further up the hillside. These two are duplicates of the two Shalmaneser inscriptions in the lower cave. We were particularly fortunate when we cleared off the upper inscriptions, a duplicate of the very worn one in the lower cave, in finding a good deal of the text, hitherto undiscovered, preserved beneath the lichen.

For the production of latex squeezes, the rock surface was first coated with a dusting of talcum powder which acted as a releasing agent when the dry latex squeeze was taken off the rock; it also prevents damage to the rock surfaces. Two coats of latex are painted on the rock and after they have dried the whole area of latex is covered with a layer of gauze bandage to give the squeeze extra strength. A final two coats of latex are painted over the bandage. Obviously the work was not always as simple as it sounds and the conservator, Robert Payton, spent many hours perched on the top of ladders kindly lent by the local villagers.

At the end of the day, when the latex had dried, the surface was rubbed with talcum powder and the squeeze peeled off the rock. One of the Shalmaneser inscriptions measured approximately 2.4x2.4 metres.

Finally I would like to mention briefly the work we were able to do at Eğil, also in the vilayet of Diyarbakır. Eğil is a site above the rocky gorge cut by the Tigris. We were unable to work on the surface on the relief itself as it is located too far above ground level. We were however able to take photographs with a 200 mm telephoto lens from the roof of a nearby house and we hope to be able to produce reasonable drawings from these photographs.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ANTİK DEMİR METALURJİSİNİN ARAŞTIRILMASI

Oktay BELLİ *

Doğu Anadolu Bölgesinde antik metalurjik etkinlikler konusundaki bilgilerimiz, ne yazık ki halâ karanlıklar içindedir. Biz bu önemli eksikliği gidermek amacıyla 1984 yılının Temmuz-Ağustos aylarında, Doğu Anadolu bölgesinde eski demir metalurjisi konusunda araştırmalarımızı sürdürdük.

Araştırmamız, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Türk Tarih Kurumunun maddi desteği ile yürütülmüştür. Bakanlık temsilcisi olarak, Gaziantep Müzesi asistanlarından Cumali Ayabakan katılmıştır.

Araştırma programımızın amacı, şu temel sorunların çözümüne yöneliktir.

1 — Doğu Anadolu Bölgesindeki eski maden yataklarının, galerilerin, açık işletmelerin, atölyelerin, ergitme merkezlerinin ve cüruf depolarının tek tek saptanması.

2 — Yüzyıllar boyunca işletilen ve ergitilen madenlerin artığı olan cüruf yığınlarından örnekler alınması ve bunların analizi.

3 — Ergitme tekniklerinin ve eğer saptanabilirirse ergitme fırınlarının incelenmesi.

4 — Ergitmede kullanılan odun kömürlerinden örnekler alınarak C₁₄ yöntemi ile kesin yaş tayininin saptanması.

5 — Ortaçağ ve Osmanlı imparatorluğu dönemine ait galeri ve işletme merkezleri ile Eskiçağ'a ait galeri ve işletme yerlerinin ayrımının yapılması.

6 — Urartu krallığı, Ortaçağ ve Osmanlı imparatorluğu dönemine ait yerleşim merkezleri ile bölgedeki maden kaynakları ve maden işletmeciliği konusundaki ilişkinin ortaya çıkarılması.

(*) Doç. Dr. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fen FTT-İstanbul

Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsünün özellikle son 20 yıldan beri yaptığı yoğun araştırmaların verilerini değerlendirdiğimizde, Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki zengin demir yataklarının 3 ana bölgede toplanmış olduğunu görürüz :

I — Malatya - Elazığ - Tunceli - Bingöl Bölgesi.

II — Divriği - Erzincan - Erzurum Bölgesi.

III — Siirt - Bitlis - Van - Hakkari Bölgesi.

Günümüzdeki işletme koşullarına göre ekonomik değeri yüksek olan Malatya - Elazığ - Tunceli - Bingöl çevresindeki demir yatakları, yaklaşık olarak 2,6 milyarlık rezerv ve potansiyeli ile, şu anda Doğu Anadolu bölgesinin en zengin demir yataklarını oluşturur¹.

Doğu Anadolu bölgesinin ikinci zengin demir yatakları, Divriği - Erzincan - Erzurum çevresinde bulunmaktadır. Ekonomik değeri yüksek olan demir yatakları, yaklaşık olarak 480 milyon tonluk rezerv ve potansiyele sahiptir².

Van Gölünün güneyinde bulunan Siirt - Bitlis - Van - Hakkari çevresindeki demir yatakları³, diğer iki bölgeden daha düşük tenörlü ve daha az rezerve sahip olmasına karşın, bizim için oldukça önemli bir bölgedir. Çünkü M.Ö. 1. binyılın başlarında Urartu krallığının kurulduğu Van Gölü çevresine, batıda «Malatya - Elazığ - Tunceli - Bingöl», kuzeybatıda ise «Divriği - Erzincan - Erzurum» çevresindeki demir yataklarından daha yakın «Siirt - Bitlis - Van - Hakkari» çevresindeki demir yataklarıdır. Dolayısıyla bu bölgede yapılan demir metalurjisinin, M.Ö. I. binyılın başlarında Urartu krallığının kurulup gelişmesinde çok büyük bir rol oynadığı sanılmaktadır. Urartu krallığı, zengin demir madenlerine sahip olan Malatya - Elazığ - Tunceli - Bingöl ve Erzincan - Erzurum bölgelerini, ancak

- (1) Krs., C. W. Ryan, *A guide to the known Minerals of Turkey* 1960, 108 - 111; *Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü (MTA)* no. 108, 1962, 18 - 21.; *MTA* no. 118, 1964, 35 - 37.; *MTA* no. 145, 1971, 253 - 270.; *MTA* no. 153, 1974, 60 - 61.; *MTA* no. 154, 1975, 6.; *MTA* no. 168, 1977, 139.; *MTA* no. 180, 116 - 119.; B. Yıldırım, *MTA* 1980, 8.; N. Apaydın - N. Erseçen, *MTA* no. 185, 1981, 9 - 12.
- (2) V. Stchepinsky, *Erzincan Mintıkasının Jeoloji ve Maden Zenginlikleri*, *MTA* 2, 1941., 29 vdd.; C. W. Ryan 1960, 103 - 107.; *MTA* no. 145, 1971, 136 - 143. *MTA* no. 154, 1975, 6.; *MTA* no. 168, 1977, 117 - 118.; *MTA* no. 179, 1980 221 - 222, 231.; B. Yıldırım, *MTA* 1980, 10.; N. Apaydın - N. Erseçen, *MTA* no. 185, 1981, 10 - 13.
- (3) C. W. Ryan 1960, 112.; E. Altınlı, *Van*, *MTA* 1964, 3.; ders., *MTA* no. 67, 1966, 11.; *MTA* no. 145, 1971, 105 - 107, 301.; *MTA* no. 168, 1977, 112, 119.; *MTA* no. 179, 1980, 136, 549.; B. Yıldırım, *MTA* 1980, 10.; N. Apaydın - N. Erseçen, *MTA* no. 185, 1981, 10.

kurulup yükseldikten sonra, yani 9. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın ortalarına doğru tam olarak ele geçirebilmiştir. Oysa Van Gölünün güneyindeki bölge, M. Ö. I. binyılın başlarından beri metalurjik etkinliklerin beşiği olmuş, Sugunia, Arzaskun ve Tuspa gibi ünlü başkentlerin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Burada aydınlatılması gereken en önemli sorunlar şunlardır;

a) Hızlı bir şekilde örgütlenerek «Nairi Konfederasyonu» adı altında birleşen toplulukların, krallığa geçiş aşamasında ekonomik yaşamlarında hangi üretimin yapılmış olduğudur?

b) Bugüne değin varsayıldığı şekilde, acaba hayvancılık ekonomisinin gelişmesi ile elde edilen üretim artışı, güçlü bir krallığın kurulmasını sağlayabilirmiydi?

c) Bölgede bulunan demir, bakır, arsenik (zırnık), kurşun, simli kurşun ve gümüş madenlerinden yapılan üretimin, Urartu krallığının kurulup gelişmesinde hiç mi etkisi olmamıştı?

d) Toplumdaki tabakaların belirginleşmesinde, servet farklılaşmalarında ve soyluların yönetiminde mutlak söz sahibi olmasında, madenler nasıl bir rol oynamıştı?

e) Özellikle demir madeninden yapılan savaş aletleri, bu topluluğa herhangi bir üstünlük sağlamamış mıydı?

Ancak birkaç yıldan beri yaptığımız araştırmaya sonucunda, Doğu Anadolu bölgesinin hiç bir yerinde, Van Gölünün güneyinde saptadığımız kadar cüruf deposu ile karşılaşmadık⁴.

Van Gölünün güneyindeki Güneydoğu Torosları, halâ balta artığı bodur meşe ağaçları ile kaplıdır. Demir cevherini ergitmek için gerek duyulan odun kömürünün bölgede bol bulunması, ergitme çalışmalarının yoğun bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. 1 ton demir cevherini ergitmek için 8 ton odun kömürüne gerek duyulduğu göz önüne alınırsa⁵, orman alanlarının tahrip edilmesinde, metalurjik etkinliklerin önemli bir etken olduğu kolayca anlaşılır.

(4) Bugüne kadar bu konuda yapılan yüzeysel çalışmalar için bk., A. H. Layard, *Ninereh and its Remains* I, 1850, 225, Harita.; H. Quirring, «Die Erzgrundlagen der ältesten Eisenerzeugung», *Zeitschrift für Praktische Geologie* 41/8, 1933, 3 vd., Harita.; Aynı yazar, «Über die älteste Verwendung und Darstellung von Eisen und Stahl», *Beiträge zur Geschichte der Technik* 22, 1933, 34 vdd.; K. R. Maxwell-Hyslop, «Assyrian Sources of Iron», *Iraq* 36/1-2, 1974, 129 vdd.

(5) Krş., K. R. Maxwell-Hyslop, *Iraq* 36/1-2, 1974, 143.

Yaklaşık 40.000 kilometrekarelik bir alanı kapsayan araştırma bölgesimizde, 5 yıldan beri yaptığımız araştırma sonucunda şimdilik 92 ergitme merkezinin varlığını saptadık (Harita: 1). Ergitme merkezlerinin % 86'sı çay ve derelerin kenarında yer almaktadır. Ergitme işleminde, çay ve dere sularından büyük ölçüde yararlanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak demir madenin ergitilmesi sırasında açığa çıkan cüruf depoları, ya çay, dere ve sel suları tarafından tahrip edilmiştir, ya da üzerleri taş, toprak ve bitki topluluğu ile kaplanarak gözle görülemeyecek bir duruma gelmiştir. Modern yerleşim merkezlerine yakın olan cüruf depoları ise, çeşitli nedenlerden dolayı insanlar tarafından tahrip edilmiştir. Sarp ve dağlık arazide oldukça zor koşullar altında adım adım dolaşarak yaptığımız araştırmada, yalnızca milyonlarca tonluk cüruf depolarını içeren büyük ergitme merkezlerini değil, birkaç mevsimlik yapılan ergitme çalışmalarının cüruf depolarını da saptamaya özen gösterdik.

Cüruf depolarının hemen hepsinde ortak olan özellik, üstlerinin yaklaşık 60 cm. ile 1,5 metre arasında değişen taş ve toprak tabakası ile örtülmüş olmasıdır. Çevrede fazla eğimli olmayan tepelerden kar, yağmur ve sel sularının sürükleyerek getirdiği taş ve toprak tabakasının kalınlığı, ergitme çalışmaları ile cüruf depolarının yüzlerce yıldan beri terk edildiğini göstermektedir⁶. Çay ve dere sularının parçalayarak kesitler açtığı cüruf depoları dışında, toprak altında bulunan cüruf depolarının ise ne kadar ton cüruf içerdiği kesinlikle bilinmemektedir.

Saptadığımız 92 ergitme merkezinin çevresinde yapay tepeler halinde yükselen cüruf depolarının % 28'i, ergitme çalışmalarının uzun yıllar devam ettiğini, % 72'si ise ergitme çalışmalarının birkaç mevsimden fazla yapılmış olduğunu göstermektedir. Özellikle milyonlarca tonluk cüruf depoları, ergitme çalışmalarının uzun yıllar yapılmasını sağlayacak kadar bölgede zengin demir yataklarının varlığını kanıtlamaktadır.

Bölgede saptadığımız cüruf depolarının konumlarının yüzdelemesini yaptığımızda, eski ergitme merkezlerinin genellikle maden yataklarına yakın olan elverişli yerlerde bulunduğu sonucu ortaya çıktı. Ortaçağ ve Osmanlı imparatorluğu döneminde ise, çıkarılan cevherin çok daha elverişli yerlere taşınarak ergitildiği ve seri üretime geçildiği sonucuna

(6) Van Gölünün batısından geçen ve Karduklar'la savaşan Xenophon, bölge halkının kullandığı silahlar arasında demirden yapılmış bir tek silahtan söz etmez. İslam seyyah ve coğrafyacıları ise, 10. yüzyıldan itibaren bu bölgede bulunan demir madenlerinden söz ederler. Krş., Al - İstahri, *Viae Regnorum*, ed. M. J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* I, 1927, 190 - 191.; Yacut, *Jacut's geographisches Wörterbuch*, ed. F. Wustenfeld, IV, 1869, 92 - 93.

ulaştık⁷. Erken döneme ait olduğu sanılan ergitme merkezlerinin yakın çevresinde bulunan cüruf depolarındaki miktar fazla değildir. Ancak seri üretime geçilen yerlerde ise, cüruf depolarının milyonlarca tonluk cüruf içerdiği gözlenmektedir.

Öncelikle arazide açıkta bulunan demir şapka yumrularının işletilmesi yapılmış, daha sonra cevher zonu boyunca galeriler açılmıştır. Bölgedeki maden galerilerinin toplam sayısı, ergitme merkezi toplam sayısının % 9'u kadardır. Bu yüzden ergitme merkezlerinde kullanılan cevherin ancak % 28'i galerilerden çıkarılmıştır. Açık işletmelerin ise daha çok yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bölgedeki eski demir madeni galerileri, ya dikey olarak açılan kuyu biçimli galerilerdir, ya da cevher zonu boyunca doğu-batı, ya da kuzey-güney doğrultusunda açılan yatay galerilerdir. Madencilerin maden galerileri içinde elde ettikleri cevheri, taşından ve toprağından ayırdıktan sonra dışarıya taşıdıkları anlaşılmaktadır. Cevherden ayrılan taş parçaları ise, dışarıya taşınmadan bırakılmış, ya da çökme tehlikesine karşı boşluklar doldurulmuştur.

Maden galerilerinden Hematit ve Mağnetit türü demir cevherini çıkarma işleminde, genişlikleri 3-5 cm. arasında değişen çelik murçlar kullanılmıştır. Daha yumuşak ve parlak olan Spekülarit türü demir madenini çıkarmak için ise, sivri uçlu kalın kazmalar kullanılmıştır.

Cüruf depolarının çevresinde, toprakta bıraktığı şiddetli yangın izinden dolayı yerleri kolayca belli olan ergitme fırınlarının, toprağın altında kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden fırınların biçimleri konusunda şimdilik kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu bölgedeki demir fırınlarının, daha önce Kahta yakınında ortaya çıkarılan Arsameia ergitme fırınının planına benzeyip benzemediğini de bilemiyoruz⁸. Ancak fırınların 40-60 cm. çapında oldukları sanılmaktadır. Çevresinin bir sıra taş ile çevrelediği ve kilden kaba olarak yapılan fırın duvarlarının çeperi, 4-5 cm. arasında değişmektedir. Ergitme fırınlarının birden fazla kullanılıp kullanılmadıkları da, şimdilik yine anlaşılamamaktadır⁹.

(7) Van Gölünün güneyindeki demir yatakları, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu zamanında çok kısa bir süre işletilmişti. Yaklaşık 3 yıldan beri, Doğu Anadolu ve yakın çevresinin 16. - 19. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki imadencilik çalışmaları konusunda yaptığımız arşiv çalışması yakında yayınlanacaktır.

(8) Krg., F. K. Dörner, «Arsameia am Nymphaios», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes* 80, 1965, 223 vdd, res. 15-17.; R. F. Tylecote, «Furnaces, Crucibles and Slags», *The Coming of the Age of Iron* 1980, 212.

(9) 1984 yılında Mansurlu köyünün Domuzbayırı mevkiinde (Adana/Feke) madenciler tarafından ortaya çıkarılan demir ergitme fırınlarının planları ise daha değişiktir.

Maden yataklarının, ergitme merkezlerinin, galerilerin ve cüruf depolarının yakınlarında yer alan Urartu öncesi, Urartu, Ortaçağ ve Osmanlı imparatorluğu dönemine ait kale, yerleşim merkezi, çeşitli mimarlık anıtları ile keramik parçaları, bizim şimdilik tarihleme yapmamızı sağlayan en önemli malzemeyi oluşturmaktadır. Ancak kesin tarihlemeyi ise, cüruf depolarının ve ergitme fırınlarının içinden alınacak odun kömürlerinin C¹⁴ yöntemi ile yapılacak analizi verecektir.

Araştırma bölgemizde çok önemli iki ergitme merkezi keşfettik. Bunlardan ilki, Van Gölünün güneyinde ve Urartu başkenti Tuspa'nın (bugünkü Van) ise 69 km. güneybatısında yer almaktadır. Yöresel deyimle «Şibut» olarak isimlendirilen bugünkü Balaban bucağı, eskiçağdan günümüze değin halâ önemini sürdüren «Tuspa - Bitlis - Siirt - Diyarbakır - Kuzey Suriye Ticaret ve Maden Yolu» olarak tanımladığımız yolun üzerinde bulunmaktadır. Yolun kuzeydoğusundaki dere yatağı içinde, dere sularının kuzeyden sürükleyerek getirdiği höyük malzemesi içinde, Geç Tunç Çağı ile Urartu dönemine ait keramik parçaları yaygın olarak bulunmaktadır.

Anayolun hemen kuzeyinde, «Mağara Tepe» olarak adlandırılan mevkide, iki büyük demir galerisi bulunmaktadır (Resim : 1). Dikey olarak açılan galerilerden çıkarılan Hematit türü demir cevheri, aşağıda küçük bir dere kenarında ergitilmiştir. Ancak cüruf deposunun hemen hepsi, gittikçe büyüyen modern Balaban yerleşim merkezi tarafından tahrip edilmiştir. Maden galerilerinin hemen güney eteklerinde, tarla süren kişiler tarafından toplanarak birkaç yapay küme oluşturan üfleç parçaları ise, Balaban ergitme merkezinin en ilginç buluntu topluluğunu oluşturur (Resim : 2-3).

Pişirilmiş kilden kaba olarak yapılan üfleşlerin hamuru, kum, çakıl ve saman katkılıdır. Ancak kil zengin demir minerali içermektedir. Körükten çıkan havayı ergitme fırınına veren ve tipik kalıp formuna benzeyen üfleçler, dörtgen kesitlidir. Elde yapılan ve genellikle 8 X 8 cm. genişliğinde olan üfleç parçalarının ortasından yuvarlak hava kanalı boşluğu geçmektedir. Hava kanallarının çapı 3-5,5 cm. arasında değişmektedir. Ancak hava kanallarının çapları ağız kısmına doğru daralmakta ve 2,5-2 cm.'ye kadar inmektedir. Böylece körükten çıkan havanın ergitme fırınına daha şiddetli bir şekilde verilmesi sağlanmıştır (Resim : 4-5).

Toplam olarak 3-4 bin adet olduğu sanılan üfleçlerin hemen hepsi kırık parçalar halindedir. Bu yüzden gerçek uzunluklarının ne kadar olduğu bilinmemektedir. Bazı üfleç parçalarının alt kısmına, cüruf parçaları yapışmıştır. Bazı üfleç parçalarının ağız kısmına yakın hava kanallarının içine ise, cüruf dolarak keramiğe kaynamıştır. Ayrıca üfleçlerin

hava kanallarına dolan ve kırılarak atılan yuvarlak biçimli cüruf parçaları, çevredeki tarlalara dağılmış durumdadır. Yuvarlak bir kalıptan çıkmış sezisini uyandıran gözenekli demir cüruf parçalarının çapları 2,5-3 cm. arasında değişmektedir (Resim : 6).

Burada binlerce üfleç parçasının bulunmasının nedeni, kullanılamaz duruma gelen üfleçlerin kırılıp atılmasıdır. Üfleçlerin çok çabuk kullanılamaz duruma gelmesinde, şu etkenler rol oynamış olmalıdır;

a) Körükten çıkan havayı ergitme fırınına verdiği sırada, fırının üstünde biriken cürufun hava kanalının içine dolmuş olması.

b) Yüksek ısı nedeniyle üfleçlerin çeperlerinde çatlamalar olmuş, hatta yer yer keramik cüruflaşarak form değiştirmiştir.

Ayrıca incelediğimiz üfleç parçalarının hemen hepsinde ortak olan özellik, aşırı sıcaklıktan dolayı renklerinde değişiklik ile formlarında bozukluğun olmuş olmasıdır.

Keşfettiğimiz ikinci ergitme merkezi, Tuspa'nın yaklaşık 130 km. güneyinde bulunmaktadır. «Van - Harami Gedigi - Gürpınar Ovası - Görentaş Düzlüğü - Darnis Deresi» güzergahını izleyen eski Urartu demir madeni yolu, 2800 m. yüksekliğindeki dağ geçitlerini aştıktan sonra, Müküs'e ulaşır. Vadiler içinde bulunan Müküs'e, yılın ancak Haziran - Ekim ayları arasında ulaşım yapılabilir. (Resim : 7).

Ergitme merkezi Müküs'ün 6 km. güneyinde «Pürneşe» mevkiinde¹⁰ bulunmaktadır. Müküs çayının hemen batısında yapay tepeler halinde yükselen cüruf depoları, doğa tahribatının dışında olduğu gibi kalmıştır. Çevrede zengin olarak bulunan Spekülarit türü demir yataklarından çıkarılan cevher, buraya getirilerek ergitilmiştir. Birkaç milyon ton olduğu sanılan cüruf deposu, Müküs çayı tarafından parçalanarak tahrip edilmesine karşın, şimdilik bu bölgenin en büyük ergitme merkezini oluşturmaktadır (Resim : 7).

Cüruf deposunun 250 m. kadar batısında se, ergitme çalışmalarını yapan eski madencilerin yerleşim merkezi bulunmaktadır. Küçük bir alana yayılan yerleşim yerindeki konut duvarlarının taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak konutların planları hakkında kesin bir bilgi edinilememektedir. Ancak cüruf deposunun ve eski yerleşme yerinin içinde bulduğumuz keramik parçaları, bize şimdilik tarihleme konusunda yardımcı olmaktadır. Keramik parçalarının bir kısmını, M.Ö. 6. yüzyıla tarihleyebileceğimiz «Ahamenid Dönemi» keramikleri oluşturmaktadır¹¹ (Resim : 8-9). Bu durum ergitme işleminin Urartu döneminde başlayıp, Ahamenid döneminde de devam ettiğini göstermektedir.

(10) Halk arasında Pürneşe, çok negeli, şenlikli yer anlamında kullanılmaktadır.

(11) R. H. Dyson Jr., «Problems of Prehistoric Iran as seen from Hasanlu», *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1965, 204 vdd, res. 7.; R. Schnyder, «Takht-ı Süleiman, Keramik und Glassfunde vom Takht-ı Süleiman 1959 - 1968», *Archäologischer Anzeiger* 1, 1975, 181 vd., res. 76.

Batıdaki yayvan tepelerden yağmur ve sel sularının getirmiş olduğu taş ve toprak, ergitme fırınlarının ve cüruf yığınlarının üzerini kapatmıştır. Cüruf deposu üzerindeki toprak tabakasının kalınlığının 1 metreden fazla olması, ergitme çalışmalarının yüzyıllar önce terk edildiğini göstermektedir.

Cüruf yığınının 6-7 m. kalınlığında olması ve geniş bir alana yayılması, birden çok ergitme fırının kullanıldığını ve ergitme çalışmalarının uzun yıllar devam ettiğini göstermektedir.

Müküs çayı tarafından kuzey-güney doğrultusunda kesilen cüruf deposu içinde, onbinlerce üfleç parçası bulunmaktadır (Resim : 10-11). Pişirilmiş kilden yapılan üfleçler, Balaban ergitme merkezindekilerin benzerini oluşturmaktadır. Balaban'da olduğu gibi, buradaki üfleçler de tek hava kanallıdır. Burada daha büyük parçaları bulunmuş olması, üfleçlerin gerçek boyutları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Elimizdeki en sağlam parçaya göre, üfleçlerin 28 cm. uzunluğunda olduğu anlaşılmaktadır (Resim : 12-13).

Üfleçlerin hava kanallarından çıkarılarak atılan ve cüruf deposu ile Müküs çayı içinde bulunan yuvarlak biçimli cüruf parçaları, Balaban'da bulunanların aynıdır (Resim : 14). Cüruf deposu içinde binlerce üfleç parçasının bulunması, Balaban ergitme merkezinde olduğu gibi, burada da körük tekniğinden yararlanılmış olduğunu göstermektedir (Resim : 15).

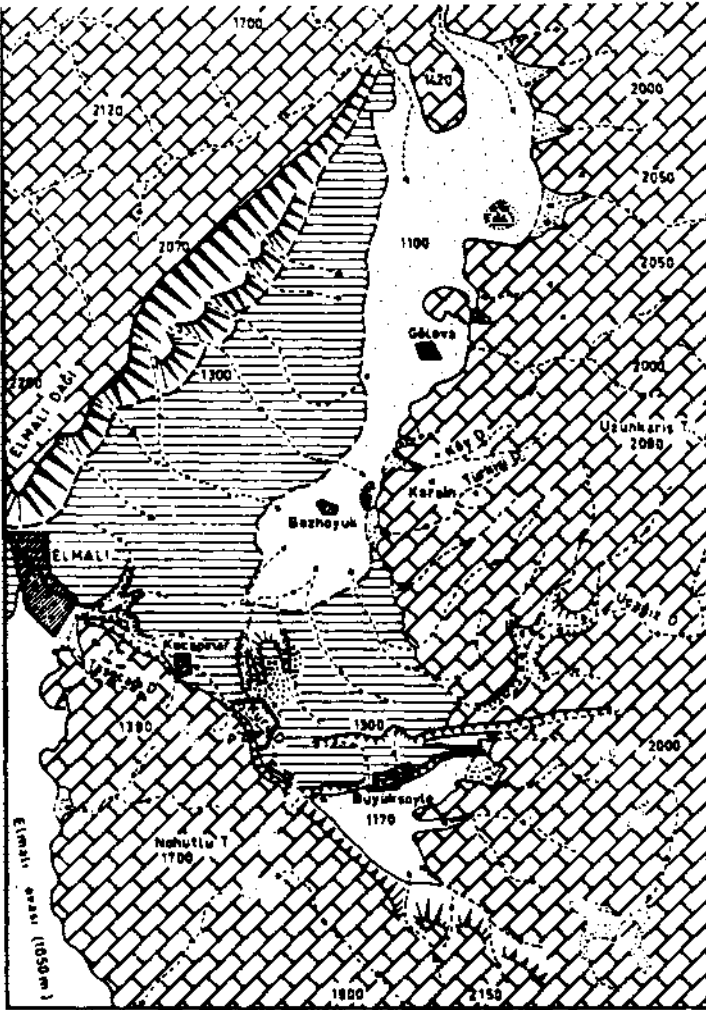
Kafkas ötesindeki Teisebaini'de (bugünkü Karmir Blur) bulunan ve Urartu öncesi döneme tarihlenen 1-2 üfleç parçası dışında¹², bugün değin Urartu yayılım alanı içinde benzer üfleçlere rastlanılmadı. Anadolu'da¹³ ve dünyanın birçok ülkesinde çok az sayıda üfleç bulunmasına karşın¹⁴, bu kadar çok üfleç parçası da bir arada bulunamadı. Bu nedenle Balaban ve Pürneşe ergitme merkezlerindeki üfleçler, Anadolu ve dünya demir metalurji tekniği için büyük bir önem taşır.

Sonuç olarak, bugüne değin sürdürdüğümüz araştırmalar, Van Gölünün güneyinde yapılan demir üretimi ile metalurji tekniğinin, M.Ö. I. binyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu, Kafkasötesi ve Kuzeybatı İran bölgesinde yaygınlaşmasında bir kilit görevini görmüş olduğunu göstermektedir.

(12) A. A. Martirosyan, *Arménija v Epohu Bronzy. Rannego Zeleza* 1964, 169.

(13) T. Özgüç, *Bulleten* 19., 1955, 77 - 80.; P. S. de Jesus, «Eski Çağlarda Anadolu'da Yapılmış Olan Metalurjik Etnalilikler», *MTA Dergisi* 87, 1976, 65 vd., res. 2. Aynı yazar, *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia I - II*, 1980, 33, 29 - 41, 48, dipnot 20, Lev. III/3, IV/3.; H. G. Bachmann, «Düsenrohre und Gebläsetöpfe : Keramikfurde aus Metallverarbeitungs - Werkstat - ten», *Boğazköy VI*, 1981, 108 vdd., res. 1 - 6, Lev. 22 - 24.

(14) R. E. Tytlecole, *A History of Metallurgy* 1976, 17 vd., res. 8.; Aynı yazar, «From Pot Bellows to Tuyeres», *Levant* 13, 1981, 107 vd.; H. G. Niemeyer, «Phönizische Blasebalgdüsen?», *Der Anschnitt* 2, 1983, 50 vdd.

GÖLOVA ÇEVRESİNİN JEOLÖJİK VE JEOMORFOLOJİK ANA BİRLERİ

	Dağlık alan (genellikle Kretase kalkerleri)		Fay yamacı
	Hafif dalgalı tepelik alan (genellikle Eosen marn kumtaşı)		Aıcak basamaklar (seki, dere yarırtığı, kaya basamakları)
	Paçya ovaları (silüvyal - kolüvyal birikintiler)		Birikinti konisi
	Deniz (kolüvyal dığı)		Dönemi akarsular
	Akarsu yatağı ortusu (ırır çorl çakıllı)		Çakıllı (çorl) yatakları
	Gecici göl ve bataklık		Yerleşme yeri
			P Paleolitik buluntu yeri
			Mağara ve inler
			Yüksekli (m)

Harita : 1 — Van gölünün güneyindeki bölgenin demir metalurji faaliyetleri

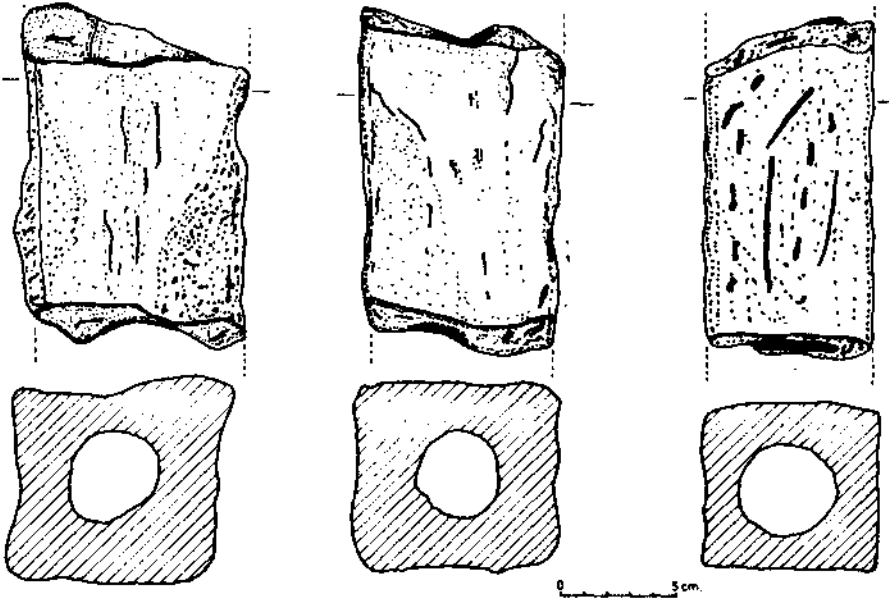
Resim : 1 — Bugünkü Balaban bucağı ve Mağara Tepesi

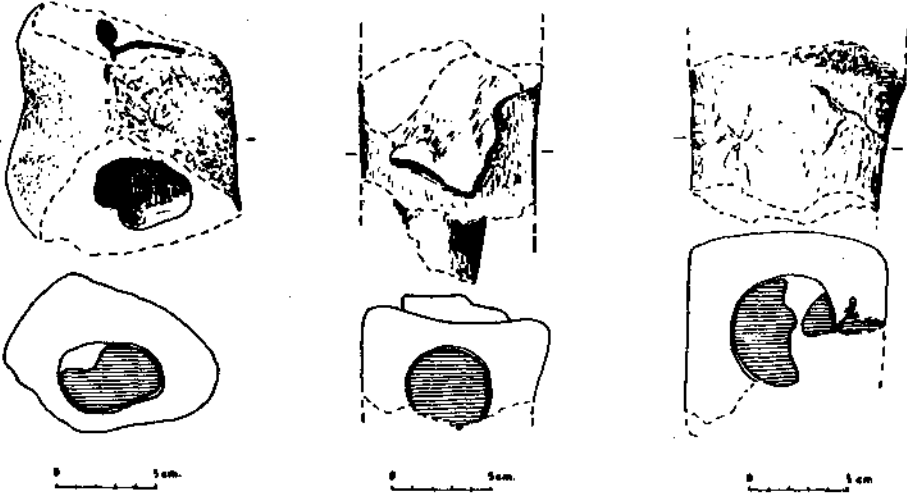
Resim : 2 —
Balaban'da tarla
kenarında bulunan
üfleç parçaları

Resim : 3 —
Balaban'da tarla
kenarında bulunan bir
başka üfleç yığını

Resim : 4 — Balaban üfleç parçaları

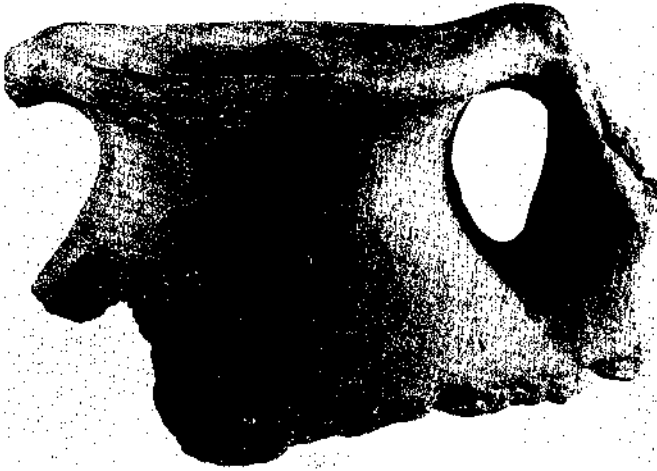
Resim : 5 — Balaban'dan üfleç parçaları

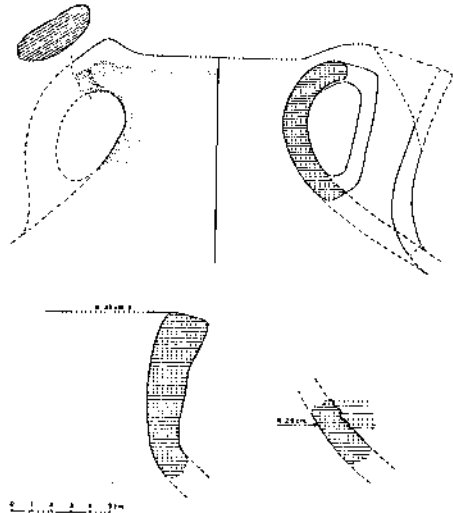
Resim : 6 — Üfleçlerden çıkarılarak atılan yuvarlak biçimli curuf parçaları

Resim : 7 ----
Pürneşe curuf deposunun
genel görünümü

Resim : 8 — M.Ö. 6. yüzyıl Ahamenid dönemi keramik örneği

Resim : 9 — M.Ö. 6. yüzyıla ait
Ahamenid dönemi
keramik örnekleri

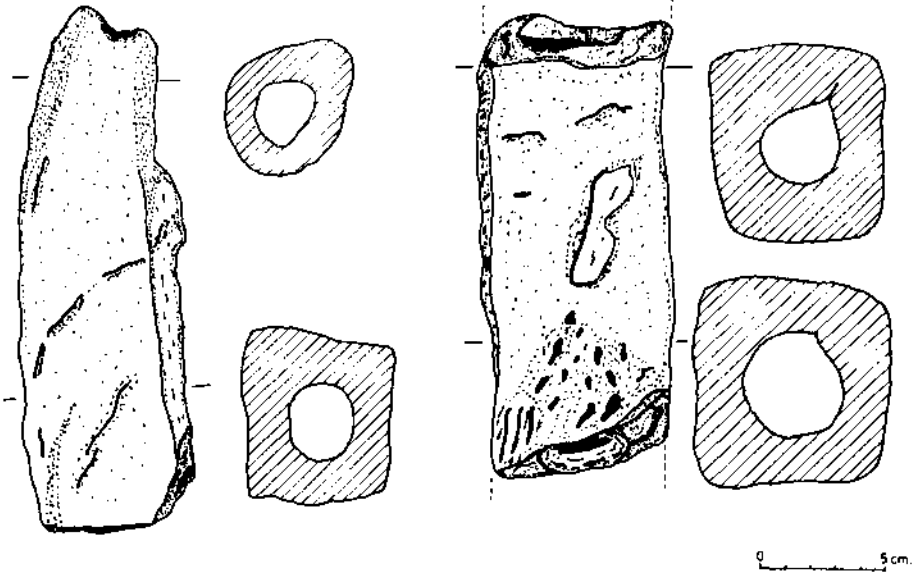
Resim : 10 —

Müküs çayı tarafından
parçalanmış Pürneşe curuf
deposu

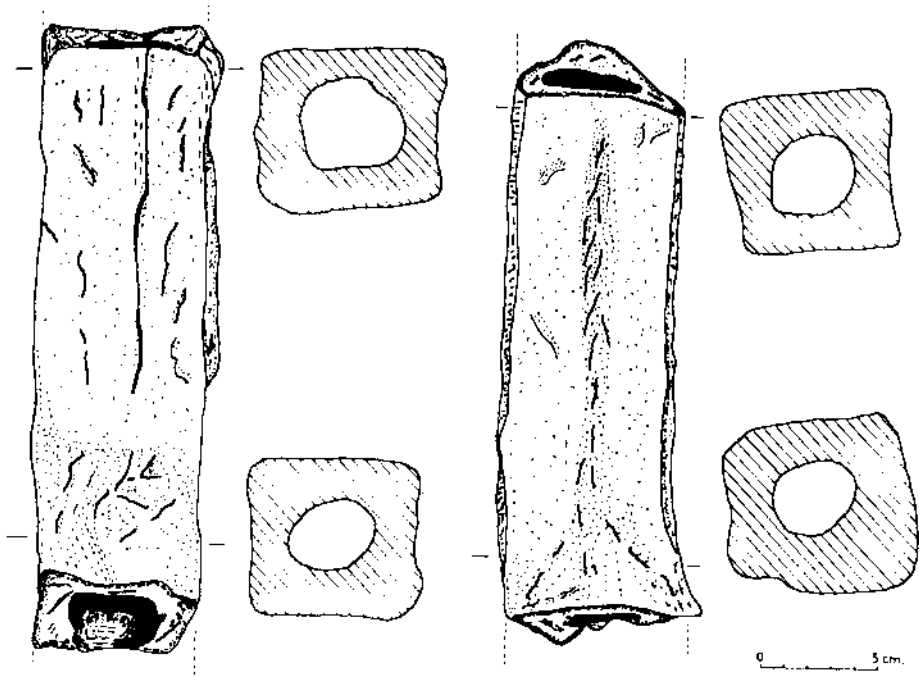

Resim : 11 —

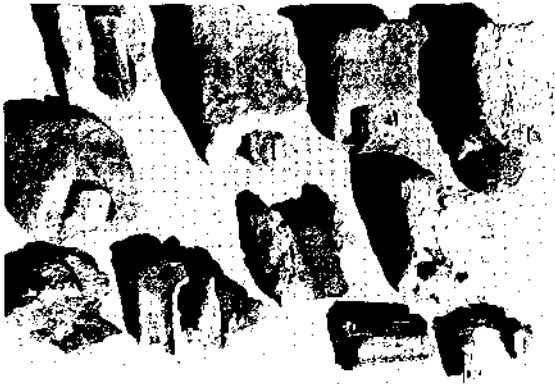
Pürneşe curuf deposu etegindeki
binlerce üfleç parçası

Resim : 12 — Pürneşe'den üfleç örnekleri

Resim : 13 — Pürneşe'den üfleç örnekleri

Resim : 14 -

Pürneşe üfleç parçaları
içinde kaynayan cüruf
parçaları

Resim : 15 -

Pürneşe üfleç
parçalarından detay

MARDİN YÖRESİNDEN YENİ ASSUR DÖNEMİ MÜHÜRLERİ

Armağan ERKANAL *

1980 yılında Mardin'in Nusaybin İlçesinde «Girnavaz kazı» ekibi tarafından bir yüzey araştırması yapılmıştır¹. Bu geziler sırasında, stratejik «Tur Abdin» Mardin Eşiği dağlarının güneye geçit verdiği en önemli vadi olan Çağçağ suyunun doğduğu kaynağın yakınında bulunan iki yerleşme yerinden Yeni Assur dönemine ait iki silindir mühür köylülerden satın alınarak Mardin Müzesi koleksiyonuna katılmıştır. Bu mühürlerin sahte olma olasılığı yoktur ve bulundukları antik yerleşme yerleri bilinmektedir.

1982 - 84 yıllarında Girnavaz'da Yeni Assur dönemine tarihlendirilen tabakalarda çalışılırken, ikisi tüm birisi de parça halinde olan üç silindir mühür ele geçirilmiştir. Tüm bu örneklerin ışığında Mardin İli, Nusaybin İlçesinin bu buluntu grubuna dayanarak, Yeni Assur Döneminin bu bölge için taşıdığı önemi, kültür belgeleri aracılığı ile anıyabilmemiz mümkün olmaktadır. Böylece İ.Ö.İ. binde Önasya'nın önemli devletlerinden biri olan Assur Devletinin kuzeydeki yayılış alanları ve bunun boyutları da somut kalıntılarla aydınlanmaya başlamıştır².

Stune Mühürü (Resim 1)³

Çağçağ Vadisinde Beyazsu kaynağı yakınında bulunan Stune mevkiinde ele geçmiştir. Kahverengi - gri - siyah renk nüansları gösteren yumuşak bir taştan yapılmıştır. Mühürün üst kısmı korunmamıştır. Diğer kısımlarından da eksikler vardır.

Yüksekliği: 3.17 cm.

Baskı uzunluğu: 4.8 cm.

Çapı: 1.52 cm.

İp deliği çapı: 0.38 cm. dir.

(*) Doç. Dr. Armağan Erkanal, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Beytepe Kampüsü - Beytepe - ANKARA.

(1) 1980 yılında yapılan bu yüzey araştırması sırasında ekibimize maddi ve manevi destek olan Mardin Müzesi Müdürü Abdül Halik Ekmen'e en içten şükranlarımızı sunmayı bir borç biliriz.

(2) Bu makalede ele alınan mühürler tarafımızdan daha ayrıntılı olarak fotoğraflarıyla birlikte yayınlanacaktır.

(3) Resim 1 ve 3 ün çizimlerini Dr. Burhan Balcıoğlu yapmıştır. Kendisine bu vesile ile teşekkür ederiz.

Mühür yüzeyine figürlerin işlenişinde küre oyan matkap ve kazıyıcı aletlerden yararlanılmıştır. Linear özellikler ise ağırlıktadır. Mühürün korunan kısımlarına dayanarak, Silindir biçimindeki bu mühürün alt ve üstten, içiçe aç motifinden oluşan birer bordürle sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Mühür üzerinde karşımıza çıkan konu, Orta Assur döneminde çok sevilen ve Yeni Assur döneminde de karşımıza çıkan mitolojik içerikli «karışık yaratık avı» dır. Bu örnekte, karşılıklı duran iki figürlü klâsik ve tek düze bir kompozisyon şeması ile karşılaşırız. Bu iki figür arasında oluşan boşluğa ise bir stilize palmye ağacı yerleştirilmiştir. Bu tür ağaç tasvirlerine de gerek Orta Assur, gerekse Yeni Assur dönemlerinde rastlanmaktadır.

Gn 83/48 Envanter Numaralı GırnavaZ Örneği (Resim : 2) ⁴

Stune Mühürü ile paralellik kurabileceğimiz benzer bir örneğe 1983 yılı GırnavaZ kazılarında rastlanmış olup, ne yazık ki bu örnek parça halindedir.

Siyah renkli steatitten yapılmıştır. R-11 açmasında, IX-g plankaresinde 507.21 m. derinlikte ele geçirilmiştir.

Korunan yüksekliği : 2.5 cm.

Korunan genişliği : 1.5 cm.

İp deliği çapı : 0.27 cm.

Bu örnekte diz çökmüş bir avcının elbisesine ait ayrıntıların ve mühürü, muhtemelen, her iki tarafından sınırlandırıldığı düşünölen içiçe açi bezeğinden oluşan bir bordürün dışında pek bir şey izlenememektedir.

Karışık yaratık avının işlendiği benzer örneklerden bazılarını kısaca tanıtmak istemekteyim :

VR 641 ⁵ : Assur'da ele geçirilmiştir. Berlin Bergama Müzesinde korunmaktadır. Diz çökmüş bir figür kendisine yönelik boğaya (?) ok atmaktadır.

Ward 574 ⁶ : Metropolitani Müzesinde korunmakta olan bu örnekte ise, bir grifonadam kendisine yönelik olan bir karışık yaratığa ok ve yayla saldırılmaktadır.

(4) Resim 2 GırnavaZ kazı ekibinden Rıdvan Aydın tarafından çizilmiştir. Kendisine şükranlarımızı sunarız.

(5) A. Moortgat, *Vorderasiatische Rollsiegel (VR)*, Berlin, 1940. s. 69, 143, VA 8035, Lev. 76, 641.

(6) W. H. Ward, *The Seal cylinders of Western Asia (Ward)*, Washington, 1910, s. 200, 574.

VR 640⁷ : Assur'da İ. Ö. I. binin başına tarihlendirilen bir tabaka-
da ele geçirilmiştir. Berlin Bergama Müzesinde korun-
maktadır? Kanatlı ata ok ve yayla saldırmaktadır.

VR 642⁸ : Assur'da şehir alanında bulunmuştur. Berlin Bergama
müzesinde korunmaktadır. Bu kez bir sığira ok ve yayla
nişan alınmaktadır.

CS XXXII, h⁹ : Amsterdam'da Allard Pierson Müzesinde korunmakta
olan bir diğer örnekte ise, bir grifona ok ve yayla saldı-
ran diz çökmüş bir figür tasvir edilmiştir.

Bu örneklerin dışında, Nimrud'da (Kalah) «Yanmış Saray»'ın 8 nu-
maralı odasında ele geçirilen ve muhtemelen II. Sargon (722-705) döne-
mine ait olan, antitetik olarak, iki grifonun tasvir edildiği mühür üslup
açısından Stune mühürüne çok yakın benzerlikler göstermektedir¹⁰. Tüm
bu mukayeseler sonucunda burada incelediğimiz Stune ve Girmavaz Hö-
yük örnekleri İ. Ö. 9.-8. yüzyıllara tarihlendirilmelidir.

Ayne Mühürü (Resim 3)

Çağçağ vadisinin Beyazsu kaynağına yakın, Ayne adlı eski yerleşme
yerinde bulunan bir başka örnek ise siyahımsı - gri serpantinden yapılmıştır.

Yüksekliği : 2.93 cm.

Baskı uzunluğu : 3.75 cm.

Çapı : 1.18 cm.

İp deliği çapı : 0.29 cm.

Kabaca kazınmış, şematik linear bir üslupta yapılmıştır. Mühür yü-
zeyi alt ve üstten yatay çizgilerle sınırlandırılmıştır. Tek düze bir kompo-
zison şeması izlenir. Bu örnekte karşımıza çıkan konu Yeni Assur döne-
minde en çok işlenen «içki sahnesidir». Tipik Assurlu uzun giysisi ile bir
figür sade bir tahtta otururken gösterilmiştir. Karşısında ise, ileri doğru
uzattığı sol elinde dikdörtgen biçiminde bir yelpaze tutan bir hizmetkar
tasvir edilmiştir. Her iki figür arasında, tipik sivri dipli bir Assur seramiği
ile buna ait bir kaide yer almıştır. Bu figürlerin arkasında se bir hilal bu-
lunur. Tahtta oturan figür ileriye doğru uzattığı sağ elinde muhtemelen
bir phiale tutmuş olmalıdır.

Benzer örnekler şunlardır :

(7) VR, s. 69, 143, VA 4244, Lev. 76, 640 .

(8) VE, s. 143, VA, Ass 1685, Lev. 76, 642.

(9) H. Frankfort, *Cylinder Seals (CS)*, London, 1939, 190 vdd., Lev. XXXII, h.

(10) B. Parker, «Excavations at Nimrud, 1949 - 1953. Seals and Seal Impressions»
Iraq XVII, 1955, s. 100, ND. 1086, Lev. XII, 2.

- VR 622¹¹ : Özel bir koleksiyonda korunan bu mühürü A. Moortgat yayınlamıştır. Aynı mühürü ile çok benzerlikler gösteren bu örnekte sadece dolgu bezeklerinde farklılıklar dikkati çekmektedir.
- VR 664¹² : Satın alma yoluyla Berlin Bergama müzesi koleksiyonuna katılmıştır.
- VR 660¹³ : Assur'da ele geçmiştir. Berlin Bergama müzesinde korunmaktadır.
- Ward 723¹⁴ : Londra'da British Museum'da korunmaktadır.

Ayrıca Tell al Rimah kazılarında, A Bölgesinde, Yeni Assur dönemine ait bir kutsal odada da benzer bir örnek ele geçmiş olup, tüm bu örnekler İ. Ö. 9.-8. yüzyıllara tarihlendirilmişlerdir¹⁵.

Gn 84/8 Envanter Numaralı Gırnavaz Örneği (Resim : 4)¹⁶

Gırnavaz'ın N-25 açmasında, II-c plankaresinde, 513.56 m. derinlikte ele geçirilmiştir. Gri renkli steatittendir. Kullanımdan ötürü mühürün bir tarafında, figürlerden birinde aşırı bir silinme izi olup, bunun dışında sağlam ve iyi durumdadır.

Yükseklik : 2.9 cm.

Baskı uzunluğu : 3.8 cm.

Çapı : 1.2 cm.

İp deliği çapı : 0.28 cm.

Yeni Assur döneminden çok iyi tanınan tipik Linear üslupta yapılmıştır. Kompozisyon şeması tek düzedir ve figürlerle tasvir edilen nesneler tek bir düzlem üzerinde gösterilmişlerdir. Mühür yüzeyine yerleştirilen sahnede alt ve üstten bir sınırlandırma söz konusu olmamakla beraber, mühürün üst kısmında, böyle bir çizginin işlenmesine başlanıp, vazgeçildiği hissini veren bir yatay hat figürler arasındaki boş alanda görülmektedir. Konu iki figürlü bir tapınma sahnesidir. Baskı üzerinde, solda : Tapan şahıs yer almıştır. Yuvarlak bir takke giymiştir. Uzun giy-

(11) VR, s. 68, 142, VA 663, Lev. 74, 622.

(12) VR, s. 70, 145, VA 3890, Lev. 78, 664.

(13) VR, s. 70, 145, VA 4213, Lev. 78, 660.

(14) Ward, s. 241, 723.

(15) B. Parker, «Cylinder Seals from Tell al Rimah», *Iraq XXXVII*, 1975, s. 36, No 49, TR. 4416 (IM 70492), Lev. XV, 49.

(16) Resim 4 ve 5 de görülen mühürlerin gizimini 1984 yılında Gırnavaz kazısını ziyarete gelen ressam Mariannne Manda yapmıştır. Kendisine en içten şükranlarımızı sunmayı bir borç biliriz.

sisinin etek ucu pliselidir. İleri uzattığı sol elinde uzun bir asa (?) tutmaktadır. Diğer eli ile tapınma pozunda gösterilmiştir. Bu figürün karşısında ise uzun bir arkılığı olan sade bir tahtta oturan bir tanrı tasvir edilmiştir. Sola yönelik olarak tasvir edilmiş olan tanrı ikonografik açıdan ilgileri üzerine toplamaktadır. Tanrının oturduğu sade tahtın arkasında dört yıldız düşey olarak boş alana yerleştirilmiştir. Bunların en altında ise tek bir çivi işareti vardır. Bu özellik nedeniyle burada tasvir edilen tanrının, üçüncü özelliği olan «astral» yönü ile gösterildiğini düşündüğümüz tanrıça İstar olmalıdır. Bilindiği üzere, İstar bu yönü ile Ninsianna yani Venüs Yıldızı olarak tanınır. Sekiz şualı yıldız da tanrıçanın bu yönünü vurgulayan simgesidir¹⁷.

Girnavaz örneğinde tanrıça «ponponlu» yıldız da olabilir, ya da bir çıkıntı ile biçimlendirilmiş bir serpuş giymiştir. Uzun giysisinin üst kısmı diklemesine taramalarla gösterilmiş olup, belinde enine taranmış bir kemeri vardır. Uzun eteğinin saçaklarla bezeli olduğu ve uç kısmının da pliseli olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıçanın elleri çok iri gösterilmiştir. İki tarafa açtığı ellerinden aşağıda kalanı ile muhtemelen bir çelenk tutmaktadır.

Bu mühür üzerinde dikkatimizi çeken bir başka şey de tanrıça ile tapan şahıs arasında yer alan yüksek bir tütsü kabıdır. Ön Asya da ele geçen benzer örneklerde de gene «Ninsianne» olarak tanımlayabileceğimiz tanrıça ile birlikte bu kabın görülmesi ilginçtir. Kabın ince uzun bir kaidesi vardır. Diklemesine taramalarla çanak kısmı gösterilmiştir. Ayrıca onun da üzerinde muhtemelen çevresinde delikler (?) olan, üst kısmı oval biçiminde bir kapak (?) yer almıştır. Bu kapağın çevresinde bulunan deliklerden alevler (?) çıkarken tasvir edilmiştir. Ayrıca tütsü kabı ile tanrıçanın arasında tanrı Nabu'nun simgesi olan bir «taş kalem» bulunmaktadır.

İkonografik açıdan bu mühürün benzerlerine Yeni Assur dönemine verilen çeşitli üslup gruplarında rastlanmaktadır. Bunlar arasında en önemlileri şunlardır :

VR 655¹⁸ : Assur'da ele geçirilen bu mühürde tanrıçayı yatan bir aslanın üzerinde tahtında otururken izliyoruz. Bu örnekte tahtın arkasındaki yıldızlar tahta bağlanmış olarak gösterilmiştir.

(17) H. W. Haussig, *Wörterbuch der Mythologie* I, Stuttgart, 1965, s. 81 vdd.

(18) VR, s. 144, VA 4234, Lev. 78, 655.

- Ward 745¹⁹ : Pierpont Morgan Kitaplığında bulunan bir başka örnek ise Gırnavaş eserine en çok benzeyen örneklerden birisidir.
- VR 656²⁰ : Doğu Berlin Bergama Müzesinde korunmakta olan satın alma bir başka mühürde ise aynı tanrıçayı Adad'la birlikte izliyoruz.
- VR 605²¹ : Assur'da ele geçen ve küre oyan matkap tekniğinde yapılmış olan bir başka mühür üzerinde ise tanrıça gene başka tanrılarla birlikte gösterilmiştir.
- Ward 750²² : Pierpont Morgan Kitaplığında korunan bir diğerk örnek de de tanrıça gene bir başka tanrı ile birlikte dir. Burada dikkati çeken özellik tapan şahısın her iki tanrı arasına yerleştirilmiş olmasıdır.

Bu tanrıçanın tasvir edildiğı büyük boy eserlerde mevcuttur. Senherib'in (705 - 681) Assur pantheonunun önemli tanrılarının karşısında tapınmasını konu alan Maltaı kaya kabartmalarında aynı tanrıçanın tasviri ile karşılaşılıyorz²³. Bir arslan üzerine yerleştirilmiş arkalıklı tahtında oturan tanrıça ileri doğru uzattığı elinde de gene çelenk tutmaktadır. Tahtın arkasında beş yuvarlak çıkıntı tahta bağlanmış olarak tasvir edilmiştir. Bunların diğerk örneklerden tanıdığımız yıldız tasvirleri oldukları kabul edilmelidir. Esasen matkapla çalışılan pek çok mühür üzerinde yıldızların burada olduğu gibi tasvir edildikleri bilinmektedir²⁴.

Kuzey Irak'ta Sulaimaniya'dan 1922 yılında satın alınan, daha sonra Ashmolean Müzesi koleksiyonuna katılan bir silindir mühür, Gırnavaş örneğinin tarihlendirilmesine katkıda bulunacak nitelikte olduğu için, burada bu örneğı biraz ayrıntılı tanıtmak istiyorum²⁵.

(19) Ward, s. 245, 745.

(20) VR, s. 70, 144, VA 2923, Lev. 78, 656.

(21) VR, s. 67, 140, VA 4220, Lev. 72, 605.

(22) Ward, s. 247, 750.

(23) Karş. W. Bachmann, «Felsdenkmäler in Assyrien, Babylon, Maltaı und Gündük» *Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft* 52, 1927, s. 23 vdd; B. Hrouda, *Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes*, Bonn., 1967, Lev. 40, 1.

(24) Karş. dn. 21.

(25) W. Orthmann (ed.), *Der Alte Orient. Propyläen Kunstgeschichte (PK)* 14, Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1975, s. 355, 273 c.

Yeni Assur döneminin «plastik» üsluplu mühür grubuna verilen bu örnek üzerinde, çeşitli tanrı sembolleri ve tanrıça Ninsianna (?) ya bir erkek ve bir kadın figürünün tapınması tasvir edilmiştir. Bu mühür üzerinde sahibinin adı pozitif olarak işlenmiş bir lejandda yer alır. Bu şahıs Nabu - sar - usur isimli III. Adad - nîrari'nin (811 - 781) İ. Ö. 786 yılında eponüm olan bir yüksek mevkideki memuruna aittir²⁶.

Girnavaz örneği ile bu mühür arasında ne üslup, ne de ikonografi açısından kayda değer bir bağlantı yoktur. Buna rağmen her iki örnek arasında çok çarpıcı bir benzerliği uzun arkalıklı sade tahtın tasvir ediliş biçiminde görmekteyiz. Gerek tahtın arkasında, tahta bağlanmaksızın tasvir edilen yıldız bezekleri, gerekse üçgen biçiminde son bulan tahtın ayakları bu bağlantıyı kurmamıza olanak veriyor. Bu verilere dayanarak kesin bir tarihlendirme yapılamazsa da, Girnavaz örneğinin İ. Ö. 9. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın sonu arasındaki 100 yıllık zaman dilimi içinde yapılmış olması güçlü bir olasılıktır.

Gn 84/46 Envanter Numaralı Girnavaz Örneği (Resim : 5)

Girnavaz Ş-11 açmasında, II-g plankaresinde, taban üstü buluntusu olarak, 504.83 m. derinlikte ele geçmiştir.

Siyah steatitten yapılmıştır. Bazı önemsiz zedelenmelerin dışında sağlamdır.

Yükseklik : 2,2 cm.

Baskı uzunluğu : 3,1 cm.

Çapı : 1,1 cm.

İp deliği çapı : 0,3 cm. dir.

«Linear» üslupta yapılmış olmasına rağmen, motiflerin işlenmesinde yer yer derin kazımlar söz konusu olup, mühürün baskısı belirgin bir rölyef oluşturmaktadır.

Muntazam bir silindir biçiminde olan mühür yüzeyi, alt ve üst kısımlarında kenarlardan 0,2 cm. uzaklıkta paralel çizgilerle çevrelenmiştir. Böylece mühür üzerindeki tasvirli alan alt ve üstten sınırlandırılmıştır. Tek düze olan kompozisyon şemasında esas ağırlık tam ortaya yerleştirilmiş bulunan yavrusunu emziren bir inek tasvirinde yoğunlaştırılmıştır. Kızıışmış bir boğa ise ineğe arkadan yaklaşıırken gösterilmiş olup «galop» pozisyonundadır. Bu üçlü grubun önünde ise, Assur saç tuvaleti ve giysisi ile bir figür, iki tarafa açtığı kolları ile önündeki grubu adeta ko-

rürken tasvir edilmiştir. İnsan figürü ile bu grubun arasındaki boşlukta yedi yapraklı bir stilize edilmiş palmye ağacı yerleştirilmiştir. Yavrusunu emziren ineğin üstündeki boş alana ise, kompozisyonun tam ortasına denk gelecek gibi, sekiz kollu bir yıldız bezeği işlenmiştir.

Bu mühürde karşımıza çıkan yavrusunu emziren inek motifi İ. Ö. I. binde silindir ve damga mühürlerde sık sık görülür. Bunun yanı sıra, fildişi eserlerde ve kabartmalar üzerinde de motif olarak kullanılmıştır. İnsanlara yararlı hayvanların korunması ve bereketin sembolik olarak ifade edildiği bu örneğimizle benzer bir konu birliği gösteren örnekleri de Önasya'dan tanımaktayız. Bunlar arasında Erbil'den geldiği söylenen satın alma bir mühür ilginçtir. Önce O. Weber tarafından yayınlanan bu mühür daha sonra A. Moortgat tarafından yeniden incelenmiş ve İ. Ö. 9./8. yüzyıllara tarihlendirilmiştir²⁷. Bu örnekte de bir adam, ineğe benzeyen bir hayvanı beslerken tasvir edilmiştir. İnek gene yavrusunu emzirmektedir. Bir boğa ise, Girnavaz örneğinde olduğu gibi, ineğin arkasında «galop» pozisyonunda gösterilmiştir. Mühür yüzeyindeki boş alanlarda hilal, sekiz kollu yıldız ve yedi gezegen bezeği bulunmaktadır.

Metropolitan Müzesinde korunmakta olan, satın alma, bir başka örnekte ise, ince uzun olan iki sahneli mühürün altta kalan sahnesinde aynı konunun işlendiğini görmekteyiz. Burada ayrıca, diz çökmüş bir boğa ile dolgu bezeği olarak hilal, anlamı anlaşılamayan çivi yazısı işaretleri, yıldız ve yedi gezegen tasvir edilmiştir²⁸.

Tüm bu örnekler, İ. Ö. II. binin başında Mısır ve Ege'den alınan «yavrusunu emzirme» motifinin Önasya ikonografisinde benimsenip uzun bir süre bu motifin yaşamasını da bize göstermesi açısından ilginçtir.

Girnavaz örneğinde dikkati çeken en ilginç özellik, şüphesiz, inek ve boğa figürlerinin vücut ayrıntılarının linear bir üslupta işlenmiş olmasıdır. Bunlar dikine ve enine çizgilerle vurgulanmıştır. Burada ayrıca inek tasvirinde dikkati çeken bir özellikte, boyunun gövdeye birleştiği yerde bulunan yuvarlak çıkıntı ile ineğin boynunun arka kısmının kafes biçiminde bir tarama ile gösterilmiş olmasıdır. Nimrud'da Nabu Mabesinde, taht odasında ele geçen, 10.7x24 cm. boyutlarındaki, muhtemelen mobilya kaplamasına ait, fildişinden bir levha, üslup açısından Girnavaz örneğinin en yakın benzerini oluşturmaktadır²⁹. Ganimetlerin getirilişinin tas-

(27) Karş. O. Weber, *Altorientalische Siegelbilder. Der Alte Orient* 17/18, 1920, 492; VR, s. 71, 146, VA 127, Lev. 81, 682

(28) Karş. Ward, 669; E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections I*, New York, 1948, s. 76 vd, Nr. 647

(29) Karş. M. Mallowan ve L. Daries, *Ivories from Nimrud (1949 - 1963) II, Ivories in Assyrian Style*, London, 1970, s. 33 vd., No. 85; PK 14, 257 a.

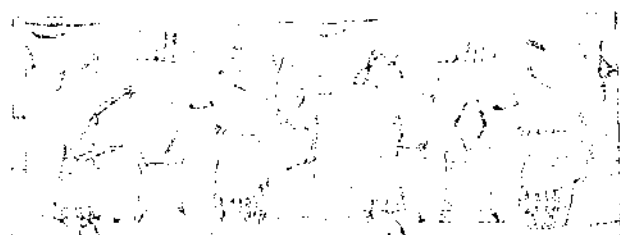
vir edildiği bu levha üzerinde bir inek (?) ve bir buzağı da tasvir edilmiş olup, bunların ve Girnavaz örneğindeki ineğin boyun ve omuz kısımlarının işlenişi birbirine benzemektedir. Assur üsluplu fildişi grubuna verilen Nimrud eseri emsalleri arasında çok kaliteli bir işçilik göstermektedir.

Sığır tasvirlerinde, başın arka kısmı ile ense ayrıntılarının işlenmesinde kullanılan kafes biçimindeki tarama çok seyrek karşımıza çıkan bir özelliktir. Bu özelliğin görüldüğü diğer bir eser grubu ise, «Loftus Grubu» diye anılan Suriye üsluplu fildişi arasında bulunur. Bu örnekler Nimrud'da Güney Doğu Sarayında açığa çıkartılan, 3.6 ila 5.5 cm. uzunluklarında olan yatan sığır tasvirleridir³⁰. Bu fildişi eserleri kesin olarak tarihleme olanağımız olmamakla beraber, bunların İ. Ö. 9. yüzyıla - 8. yüzyılın sonu arasındaki zaman dilimine vermemiz gerekmektedir. Girnavaz örneğinin ele geçtiği tabaka İ. Ö. 7. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kısacası bu örnek bulunduğu tabakadan bir yüz yıl kadar daha eski olmalıdır.

(30) E. Strommenger ve M. Hirmer, *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, München, 1962, s. 118, 265, d.

Resim : 1

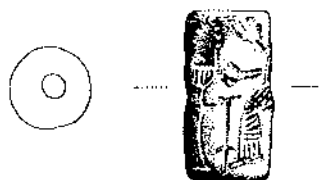
Resim : 3

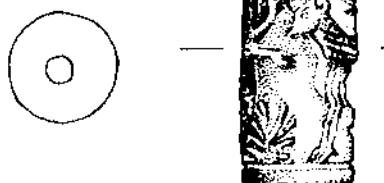
Resim : 2

Resim : 4

Resim : 5

1984 YILI BURDUR — ISPARTA ÇEVRESİ TARİH ÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

Doç. Dr. Mehmet ÖZSAİT *

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izni ile, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi adına sürdürdüğümüz 1984 yılı Göller Bölgesi yüzey araştırmalarımıza maddi destek sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yönetim Kuruluna ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yönetim Kuruluna yürekten teşekkürlerimizi sunarız. Arazi çalışmalarımız sırasında bizden değerli yardımlarını esirgemeyen Burdur Vali Muavini Sayın Ahmet Diler'e, Burdur Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Türkmen'e, YSE Müdürü Sayın O. Şerafettin Yüksel'e, Topraksu Ekip Başmühendisi Sayın Erol Akaçin'e candan teşekkürü zevkli bir görev sayarız. Ayrıca, arazi çalışmalarımızda büyük bir özveri ile bize yardımcı olan Bakanlık Temsilcisi ve Burdur Müzesi Müdür Yardımcısı Sayın Ali Harmankaya'ya ve arazi çalışmalarının sonuçlarını yansıtan haritamızı çizen Mimar Suphi Hacitalipoğlu'na candan teşekkür ederiz.

Isparta ve Burdur illerinde arkeolog Nesrin Özsaıt ile birlikte sürdürdüğümüz 1984 yılı yüzey araştırmalarımızı dört ayrı alanda topladık (Resim : 37 a-b), Bunları şöyle sıralayabiliriz :

I — Tefenni İlçesi ile Çavdır Bucağı Arasındaki Araştırmalar

Bu kısımda Tefenni'den, doğuda Belenli, güneyde ise Çavdır bucağına kadar olan arazi kesimini araştırdık. Kayalı köyünde iki höyük tespit ettik ve önceki yıllarda gördüğümüz Karamusa, Yuvalak ve Manca höyüklerini yeniden inceledik. Ayrıca, J. Mellaart tarafından tespit edilen Seydiler, Yarım, Hasanpaşa, Tefenni ile Beyköy höyüklerini de araştırdık.

KAYALI I

Kayalı köyü Tefenni ilçesinin 20 km. doğusunda, Karataş gölünün de 10 km. güneyindedir. Köyün hemen güneydoğusunda, Kocapınar dağı'nın batı uzantısında, bir tatlısu kaynağının yakınındaki Beşiktepe'nin (Sinekli) güney yamacında (Resim : 1) kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleş-

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZSAİT İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fen PTT

mesi ile İlk Kalkolitik Çağ yerleşmesine ait monokrom keramikler bulduk. Elde yapılan bu keramiklerin çoğunluğu kırmızı, az bir kısmı da kurşuni renklidir (Resim : 2). Yerleşmede bunların yanısıra M.Ö. 7. ve 6. yüzyıla ait konsantrik daire bezekli keramiklere de rastladık.

KAYALI II

Elduran tepenin kuzeydoğu yamacı üzerinde yer alan Kayalı II, Kayalı I'den derin bir vadi ile ayrılmaktadır (Resim : 3). Kayalı II'deki buluntular fazla kuvvetli olmadığı anlaşılan bir İlk Tunç Çağı yerleşmesine tanıklık ederler. Keramiklerin çoğunluğunu kırmızı renkliler oluşturmaktadır (Resim : 4). Ayrıca, M.Ö.I. bin yılı keramikleri de görülmektedir. Elduran tepenin batısında, Kayalı II'nin de yer aldığı kitlenin eteklerinde iki tane de tümülüs bulunmaktadır.

YARIM

Harmankaya (Manca) köyünün 4.5 km. güneydoğusunda, Tefenni - Antalya yolunun 800 m. kadar kuzeyinde ve deniz yüzeyinden 1200 m. yükseklikte bir yerleşmedir. Doğal yükselti üzerinde bulunan höyüğün bugün doğu-batı uzantısı 100 m., kuzey-güney uzantısı da 150 m. kadardır. Güneyinden geçerek Karataş gölüne dökülen Kent (Gent) deresi yerleşmenin önemli bir kısmını alıp götürmüş, bu sebeple adına **Yarım höyük** denmiştir (Resim : 5). Yüksekliği 15 m. kadardır. J. Mellaart yerleşmeyi Geç/Son Kalkolitik Çağa tarihlemiştir¹. Geçen zaman içindeki tahribat nedeniyle biz araştırmalarımızda çoğunluğu kırmızı renkli İlk/Erken Kalkolitik Çağa ait boyalı ve monokrom keramikler bulduk (Resim : 6).

SEYDİLER

Burdur'un 75 km. kadar güneybatısındaki höyük, aynı isimdeki köyün 2 km. kuzeybatısında ve son yıllara kadar bataklık durumunda bulunan ovanın güney kıyısındadır. Höyüğün 100 m. kadar güneyinde ve 1193 m. yükseklikteki Bölükler tepesinin kuzey eteğinde bugün Kocapınar adını taşıyan ve birçok gözü olan suyu bol bir kaynak bulunmaktadır.

Doğu-batı uzantısı 100 m., kuzey-güney uzantısı 120 m. olan yerleşmenin ova yüzeyinden yüksekliği 10 m. kadardır (Resim : 7). Burası J. Mellaart tarafından incelenmiş ve o zamanki buluntularına göre Son

(1) S. Lloyd - J. Mellaart, *Beycesultan* I, London, 1962, s. 70 hrt. I (Yarıntepe); s. 133, hrt. III (TTÇ 1); s. 196/197, hrt. VI, nr. 63 (TTÇ 2); S. Kor, *Burdur 1973 II Yılı*, s. 109'da Yarımca, Eski Tunç olarak geçmektedir.

Kalkolitik Çağa tarihlenmiştir². Bugün höyük yüzeyinde İlk Tunç Çağ keramikleri yanında, özellikle batı ve kuzey eteklerinde yapılan tahribat nedeniyle Son Neolitik - İlk Kalkolitik Çağ yerleşmelerine ait boyalı ve monokrom keramikler ortaya çıkmıştır (Resim : 8). İnce cidarlı ve iyi teknik gösteren keramikler **Hacılar VI** ile ve önceki yıllarda tespit ederek bilim alemine sunduğumuz **Düden**³, **Gölde**⁴ ve **Çamur**⁵ höyüklerinin keramik buluntularıyla tam bir benzerlik gösterirler. Ayrıca burada çakmaktaşı ve obsidyen dilgiler de bulunmaktadır.

KARAMUSA

Höyük, aynı adı taşıyan köyün 800 m. güneydoğusundadır⁶. Düvenkaya tepenin (1666 m.) kuzey eteğindeki suyu bol Kırkgöz kaynağının da hemen dibinde olan yerleşmenin yüksekliği 5 m. kadardır (Resim : 9). Bölgedeki ilk araştırma yıllarımızdan beri tanıdığımız höyüğü her geçen yıl biraz daha tahrip edilmiş olarak buluyoruz. Höyük yüzeyindeki keramik-

- (2) S. Lloyd - J. Mellaart, *Aynı eser*, s. 70, hrt. I (Seyitler); s. 104'de Seydiler; s. 196, hrt. VI, nr. 64 (Seyitler ITÇ 2); S. Kor, *Burdur 1973 İl Yıllığı*, s. 109'da Seydiler, Eski Tunç olarak verilmiştir.
- (3) M. Özsaıt, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I (1983), s. 8, 195, res. 1 - 3.
- (4) M. Özsaıt, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II (1984), s. 208, 215, res. 12 - 14, ayrıca çizimler için bkz. s. 219, res. 22 nr. 1 - 28.
- (5) 1984 yılı araştırmalarımızın sonuçlarının ışığı altında daha önceki yıllarda yaptığımız tespitlerimizi toplu olarak değerlendirdik. Yayınlarımız sırasında, çizimlerde ve verdiğimiz bilgilerde ince cidarlı, dik ve dışa dönük ağız ve gövde profilleri yanında ip delikli tutamakların ilk Kalkolitik Çağdan daha eskiye inen buluntular olduğuna işaret etmiştik. Bu duruma göre, Geç ya da Son Neolitik Çağ yerleşmelerine ait buluntular veren eski merkezlerimize Çamur [*Anadolu Araştırmaları*, IX (1983), s. 138, Lev. VI ve XVII, res. 16], Çığırtkankaya [*Anadolu Araştırmaları*, IV - V (1976 - 1977), s. 77 vd., Lev. II, 1 - 6], Başkuyu 1 [*Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I (1983), s. 9 ve 196, res. 6], Yenice [*Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II (1984), s. 207 ve 213, res. 7 - 8], Aziziye [*Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II (1984), s. 208 vd. 216, res. 16 - 17] höyüklerini de ekleyebiliriz. Yukarıda verdiğimiz yerleşmeler arasında Çamur höyük özel bir yer alır. Höyüğe 1975 ve 1981 yıllarından sonra da birkaç kez gittik, elimizdeki Neolitik Çağ örneklerinin artmasını sağladık. Karamanlı ovasının ortasında yer alan ve Neolitik Çağdan M. Ö. I. binyılının sonlarına kadar yüzey buluntusu veren bu kültür anıtının daha fazla tahrip olmadan kazılmasıyla, bölgenin tarih öncesi çağlarına olduğu gibi, tarihi çağlarına da aydınlık kazandırabilecek sonuçların elde edileceği görüşündeyiz. Böylece merkezler arasında karşılaştırmalı olarak ulaşılan bu sonuç, Burdur çevresinin Neolitik çağda yoğun bir yerleşme alanı olduğunu kanıtlaması bakımından çok önemlidir. Değerlendirme çalışmalarımızdaki yardımlarından dolayı kıymetli meslekdaşım Doç. Dr. Mehmet Özdoğan'a candan teşekkür ederim.
- (6) S. Kor, *Burdur 1973 İl Yıllığı*, s. 109'da yalnız ismen verir.

ler kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine tanıklık ediyordu. 1984 yılında yeniden incelediğimiz höyüğün özellikle kuzey tarafında, yeni tahrip edilmiş bir yerin yakınında, Son Neolitik - İlk Kalkolitik Çağa ait iyi bir teknik gösteren ince cidarlı, kırmızı astarlı keramikler bulduk (Resim : 10). Bunların yanında, höyüğün özellikle güneydoğusunda M. Ö. I. bin yılına ait keramikler gördük. Yüzey buluntularının gösterdiğine göre, höyük çok uzun süre iskân edilmiştir. Bundan da yerleşme alanının çevresindeki yaşamaya uygun ortamın Neolitik Çağdan beri değişmediği sonucunu çıkarabiliriz.

II — Yakaköy - Beşkavak Köyü Arasındaki Araştırmalar

Bu kısımda Burdur'un doğusunda yer alan Yakaköy, Gökçepınar, Kayaaltı, Sarıova ve Beşkavak köylerine kadar olan arazi araştırılmış ve iki yerleşme tespit edilmiştir. Ayrıca, J. Mellaart'da geçen **Çine**⁷ ve daha güneydoğudaki **Kuzköy**⁸ höyükleri de incelenmiştir.

KURNA

Burdur'un 5 km. güneydoğusunda yer alan Yakaköy arazisinde yaptığımız araştırmalarda gördüğümüz bir höyüğe köyün eski adından dolayı **Kurna** adını verdik⁹. Höyük, köyün güneydoğusunda, deniz yüzeyinden 1187 m. yükseklikte ve zemini geniş kum tabakalarından oluşan bir yükselti üzerindedir. Esasen deprasyon ve heyelan alanı üzerinde yer alan bu kesimin alt kısmından taşınan kum nedeniyle büyük bir kayma ve çökme olmuştur. Bugün höyüğün kuzey ve batısının önemli bir kısmı aşağı uçmuş durumdadır (Resim : 11). Kesit veren bu kısımdan höyük kültür katlarının 1-2 m. arasında değiştiği izlenebilmektedir. Höyük yüzeyinde İlk Tunç Çağ keramikleri bulduk. Ancak, çok tahrip olan kesimlerde Hacılar tipi monokrom İlk Kalkolitik Çağ keramikleri de gördük. Bunların çoğunluğu kırmızı renkli olup iyi bir teknik gösterirler (Resim : 12).

LEYLEKBELENİ

Gökçepınar köyünün (eski Çine) 3 km. güneyinde, Burdur - Bucak yolunun 500 m. kadar kuzeydoğusunda, ova yüzeyinden 7 m. yükseklikteki doğal bir tepenin (150 m. x 300 m.) üzerinde bir yerleşme tespit ettik, (Resim : 13). Aynı zamanda Domuztepenin eteğindeki Başpınar kayna-

(7) S. Lloyd - J. Mellaart, *Beysesultan I*, s. 133, hrt. III (İTÇ 1); s. 196/197, hrt. VI, nr. 68 (İTÇ 2).

(8) S. Lloyd - J. Mellaart, *Aynı eser*, s. 196/197, hrt. VI, nr. 69 (İTÇ 2).

(9) Bu yerleşmeyi bulmamızda bize yardımcı olan Sayın Mehmet Türkmen'e ve Yakaköylü Halil Umur'a candan teşekkür ederiz.

ğının 1 km. kadar güneyinde yer alan höyüğe tepenin yerel ismi olan **Leylekbeleni** adını verdik. Bugün üzerinde tarım yapılan tepe, ovaya ve içinden Burdur-Antalya yolunun geçtiği boğaza hakimdir. Höyük yüzeyinde İlk Tunç Çağ keramikleri yanı sıra, çoğunluğu kırmızı renkli olan İlk Kalkolitik Çağ keramikleri de bulunmaktadır (Resim : 14).

III — Bucak, İncirdere, Üzümlübel, Heybeli ve Keçili Çevresindeki Araştırmalar

Bölgeyi tanımak amacıyla yaptığımız ilk inceleme gezilerimizde bir kısmını gördüğümüz yerleşmeleri 1984 yılında ayrıntılı olarak inceleme fırsatını bulduk. Bu arada birkaç yeni yerleşme de tespit ettik. Bu sonuçları şöyle açıklayabiliriz :

HÖYÜCEK

Bucak ilçesinin hemen batısında, Burdur-Antalya yolunun sağındadır. İlk defa 1974 yılında gördüğümüz höyük, üzerinde tarım yapıldığından yılların tahribatını taşımaktadır. Etrafını yapıların çevirdiği höyük, 1982 yılında Burdur Müzesi Müdürlüğünce tescili yapılarak koruma altına alınmıştır.

İlk araştırmalarımızda Höyücek'in yüzeyinde İlk Kalkolitik Çağa ait monokrom keramikler görmüştük. 1984 yılı araştırmalarımızda ise ince cidarlı, Hacılar VI ile çağdaş ve iyi teknik gösteren kırmızı ve kahverengi Son Neolitik - İlk Kalkolitik Çağ monokrom keramikleri yanında obsidyen ve çakmaktaşıdan dilgiler gördük (Resim : 15). Bunlardan başka höyükte İlk Tunç Çağ yerleşmesine işaret eden keramikler de bulunmaktadır.

TEPECİK

Yine 1974 yılı araştırmalarımızda gördüğümüz bir höyük de Tepecik'tir. Bu da Bucak'ın batısında ve Höyücek'in hemen kuzeyinde, İncirlihan ve İncirdere köyüne giden yolun güneyindedir. Son yıllarda inşaat sahasının içinde kalmış ve Höyücek gibi bu da yok olma tehlikesiyle yüz yüze gelmişti. Burdur Müzesinin çalışmaları sonucunda 1982 yılında tescili yapılarak korunmuştur. Höyük yüzeyinde çok az sayıdaki keramiklerin en eskisinin İlk Tunç Çağ yerleşmesine ait olduğunu gördük. Bunlar genellikle kırmızı renklidir.

İNCİRDERE

Bucak'ın batısında, bugün bir kısmı harabolmuş olan Selçuk kervansarayının hemen güneyinde, 19. yüzyılın sonlarından beri bölgede araştırma yapan bazı araştırmacıların antik Kretopolis şehrini lokalize et-

meyi düşündükleri bir höyük (**İncirdere**) bulunmaktadır. 1974 yılında höyük yüzeyinde yaptığımız araştırmalarda Roma Çağından daha eskiye giden buluntular bulamamıştık¹⁰. 1984 yılı araştırmalarımız sırasında İncirdere höyüğünün (Resim : 16) tahrip edilen bir kesiminde **Hacılar VI** ve bölgede tespit ettiğimiz **Düden, Gölde, Seydiler, Başkuyu I, Çamurhöyük** keramikleri ile benzer ince cidarlı, açık kırmızı monokrom Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ keramikleri bulduk. Ayrıca bunların yanında İlk Tunç Çağ yerleşmesine ait keramikler de gördük (Resim : 17).

ÇAYIRLIK

İncirdere köyünün 3 km. güneyinde, Ardıçlıtepenin aşağı eteklerinde bir höyük tespit ettik. Doğu-batı uzantısı 150 m., kuzey-güney uzantısı 100 m. kadar olan höyüğe mevkiin isminden dolayı **Çayırılık** adını verdik (Resim : 18). Höyük yüzeyinde tarım yapılmaktadır ve son yıllarda tarla sahiplerince yerleşmenin güneydoğu kısmı tesviye edilmiştir.

Höyük yüzeyinde çoğunluğu kırmızı renkli olan İlk Tunç Çağ keramikleri (Resim : 19) ile Roma Çağına ait keramikler gördük.

KURUPINAR

İncirdere köyünün hemen batısında yükselen Sivritepe'nin güneydoğu eteklerinde, şimdi kurumuş bir kaynağın önündeki hafif meyilli yamaçta keramikler bulduk. Mevkiin isminden dolayı buraya **Kurupınar** adını verdik. Bugün üzerinde tarım yapılan yerleşmenin yüzeyindeki keramikler **Kurupınar**'da zayıf bir İlk Tunç Çağ yerleşmesi yanında bir Roma yerleşmesinin de varlığını kanıtlamaktadır.

ÜZÜMLÜBEL

Üzümlübel köyünün 1.5 km. kadar güneyinde, eski Kestel gölünün yatağının kurutulmasıyla oluşan ovanın hemen kenarındaki doğal yükselti üzerinde tespit ettiğimiz yerleşmeye (Resim : 20) köyün adını verdik. Höyük yüzeyindeki buluntular kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine işaret eder. Çoğunluğu kırmızı renkli olan keramiklerin formları, Kalkolitikten Tunç Çağına geçişi güzel bir şekilde verirler (Resim : 21).

KARAALİLER

Bucak ilçesinin 12 km. güneybatısında, eski Kestel gölü çanağının sınırında Karaali Çiftliği mevkiinde, J. Mellaart tarafından tespit edilerek o zamanki yüzey buluntularına göre İlk Tunç Çağına tarihlenmişti¹¹. Birbirinin uzantısı üzerinde iki tepeden oluşan höyüğün kuzeydoğusun-

(10) M. Özşait, *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidya Tarihi*, İstanbul, 1985 s. 114 vd.

daki küçük tepenin (Resim : 22) eteklerinde, Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ yerleşmesine ait boyalı ve monokrom keramikler bulduk (Resim : 23).

HEYBELİ

Heybeli (Anbahan) köyünün güneydoğusunda eski Anbahan gölünün yatağı yakınında, ovadan 10 m. kadar yükseklikte bir yerleşme yeri tespit ettik (Resim : 24). Höyük yüzeyinde görülen keramiklerin çoğunluğu kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine işaret etmektedir. Genellikle kırmızı ve kurşuni renkli olan bu keramikler iyi bir işçilik gösterirler. Yerleşmenin tahrip edilen güney kesiminde bulduğumuz monokrom İlk Kalkolitik Çağ keramik parçalarının çoğunluğunu iyi perdahlanmış kırmızı astarlılar oluşturmaktadır (Resim : 25).

KEÇİLİ

Antalya-Korkuteli havzasını Bucak-Burdur kesimine bağlayan yüksek dağ ve tepeler arasında yer alan doğal boğazın (Kilde) her iki yakasını araştırdık. Heybeli'den sonra Karağan dağının güneybatısındaki Helvacıtepesi'nin üzerinde yeni bir yerleşme daha tespit ettik. Buraya 1 km. kuzeyinde bulunan Keçili köyünün adını verdik (Resim : 26).

Doğal sırtın üzerinde yer alan yerleşmenin boyutlarını belirlemek imkânsızdır. Bugün üzerinde tarım yapılan **Keçili** höyüğünün yüzeyindeki buluntular Son Neolitik Çağa aittir (Resim : 27). Burada başka çağa ait yüzey buluntusu göremediğimizden, **Keçili**'nin aynen **Gölde** höyükte olduğu gibi, Son Neolitik Çağda terkedildiğini düşünmekteyiz.

IV — Keçiborlu ile Burdur Gölünün Kuzey ve Batısında Kılınç, Senir, İlyas, Karakent Çevresindeki Araştırmalar

Önce Burdur gölünün kuzeyindeki Gölbaşı-Kılınç ve Keçiborlu arasındaki kesimi araştırdık. Kılınç köyünün 5.5 km. doğusunda, Gümüşgün'ün 4 km. güneybatısında ve Keçiborlu-Isparta yolunun 2 km. güneyindeki arazide, **Tilkilik** mevkiinde bir höyük tesbit ettik (Resim : 28). Bundan dolayı Tilkilik adını verdiğimiz höyüğün doğu-batı uzantısı 150 m. kuzey-güney uzantısı 100 m., yüksekliği de 1 m. kadardır. Höyük yüzeyinde çoğunluğu kırmızı, az sayıda da devetüyü renkli İlk Tunç Çağ keramikleri bulduk (Resim : 29). Bunlar bölgedeki çağdaş höyük buluntularında gördüğümüz özellikleri taşımaktadırlar.

(11) J. Mellaart, AS. IV (1954), s. 192, hrt. 3, nr. 36 (Kara Ali Höyük, İTÇ); S. Lloyd - J. Mellaart, *Aynı eser*, s. 196/197, hrt. VI, nr. 70 (Karaali Çiftliği, İTÇ 2); II, s. 75/76, hrt. I, nr. 70 (OTÇ).

SENİR

Burdur gölünün batı kıyısındaki Senir köyünün 4 km. güneybatısında, Tepecik köyünün 2 km. güneydoğusunda, göle doğru kayalık bir yarımadada uzanır (Resim : 30). Bu küçük yarımadaanın batısında birçok yerden kaynayan ve **Kutilyas** (Pınarlar) adını taşıyan tatlısu kaynağı vardır. Yarımadada ana kaya üzerinde yer yer kalabilmiş olan toprak yüzeyinde, monokrom İlk Kalkolitik Çağ keramikleri bulduk. Az sayıdaki bu keramikler kırmızı ve kurşuni renkli olup iyi bir işçilik gösterirler (Resim - 31).

İLYAS I

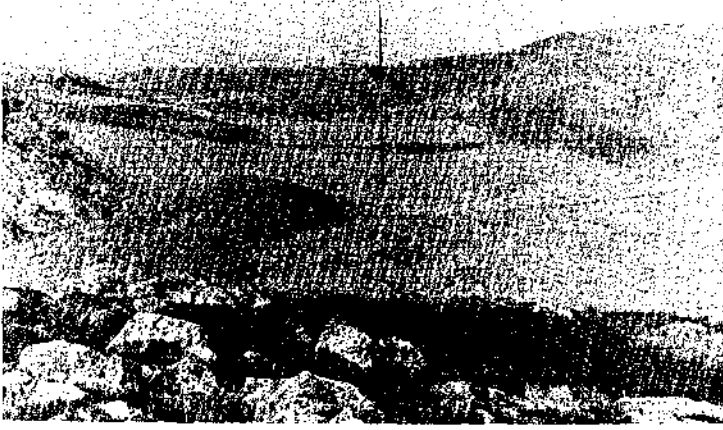
İlyas köyünün 3 km. doğusunda, Burdur gölünün batı kıyısından 400 m. içeride bir höyük tespit ettik. Yakınında olan köyden dolayı buna **İlyas I** adını verdik. Höyük, geniş tabanlı Karacakaya tepesi üzerindedir (Resim : 32). Burdur gölünün üçüncü terası üzerindeki bu tepenin yüzeyinde kuvvetli bir Son Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağ yerleşmesine tanıklık eden keramikler bulduk. Boyalı (Resim : 33) ve monokrom (Resim : 34) olan bu keramikler son derece iyi bir teknik ve işçilik gösterirler.

İLYAS II

İlyas köyünün 1 km. kadar güneydoğusunda, eski mezarlığın kuzeyindeki yamaçta ikinci bir höyük daha tespit ettik (Resim : 35). Buna da köyün adından dolayı İlyas II adını verdik¹². Höyük yüzeyinde İlk Tunç Çağ yerleşmesine ait kırmızı ve devetüyü renkli keramikler bulunmaktadır (Resim : 36).

1984 yılı araştırmalarımızda 6 İlk Tunç Çağ, 6 İlk Kalkolitik Çağ ve 7 Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ yerleşmesi tespit ettik. Göller Bölgesi'nin batısında şimdiye kadar Son Neolitik Çağ yerleşmesi olarak **Kızılkaya** ve **Hacılar VI-IX** katları bilinmekteydi. Biz bunlara yüzey araştırmalarımızla **Düden**, **Kuruçay**, **Çığırkankaya**, **Gölde**, **Çamur**, **Yenice**, **Aziziye**, **Başkuyu I**, **Seydiler**, **Karamusa**, **İncirdere**, **Höyücek**, **Karaaliler**, **İlyas I** ve **Keçili** yerleşmelerini de ekledik. Gelecek yıllardaki araştırmalarla bunların daha da artacağını umuyoruz. Böylece sayıları çoğalan yerleşme merkezlerinde ele geçen buluntuların karşılaştırılması ile Göller Bölgesi ve Anadolu prehistoryasında bazı kültürel sorunların açıklık kazanacağı inancındayız.

(12) İlyas Köyünde yaptığımız araştırmalarda bize yardımcı olan Sayın Öğretmen Remzi Ekrem'e candan teşekkür ederiz.

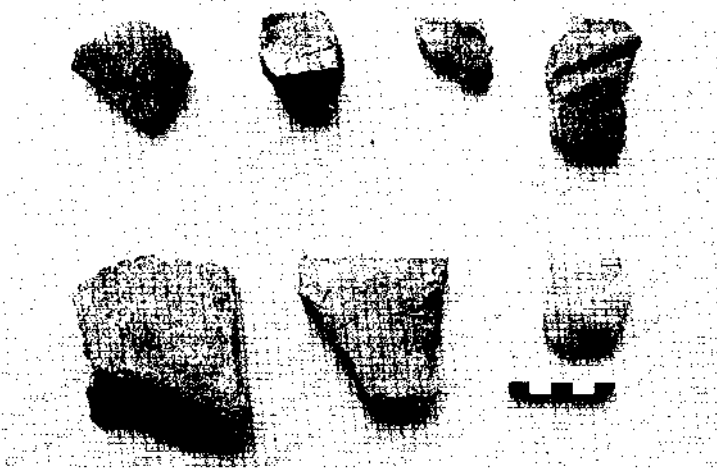
Resim : 1 —
Kayalı I. höyük

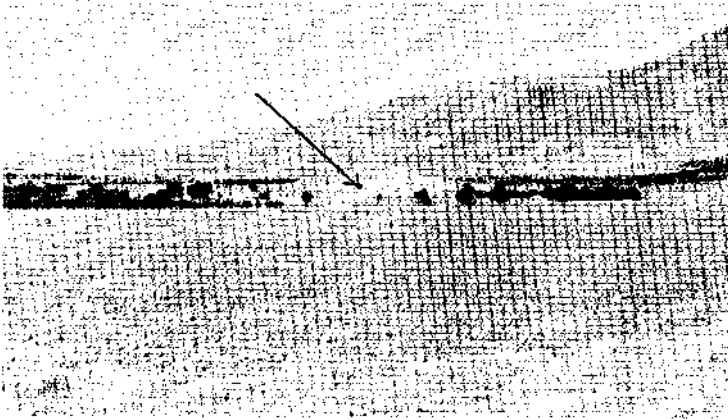
Resim : 2 — Kayalı I. höyük keramiklerinden örnekler

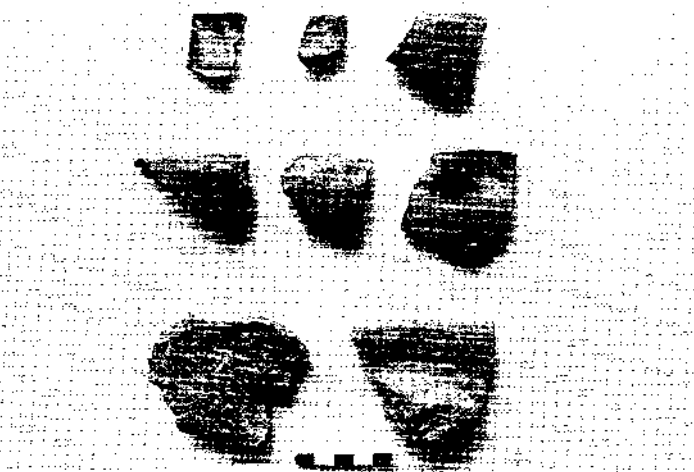
Resim : 3 —
Kayalı II

Resim : 4 — Kayalı II. keramiklerinden örnekler

Resim : 5 —
Yarım höyük

Resim : 6 — Yarım höyük keramiklerinden örnekler

Resim : 7 —
Seydiler h

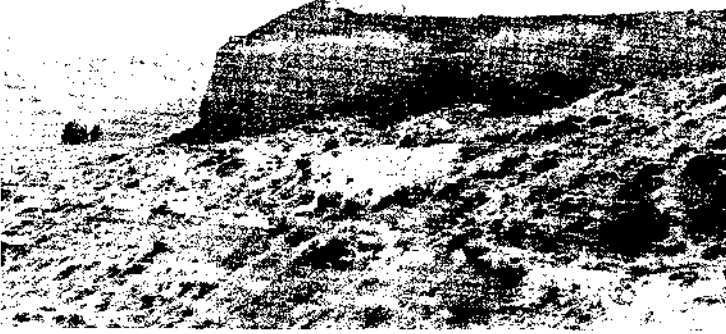
Resim : 8 — Seydiler h. keramiklerinden örnekler

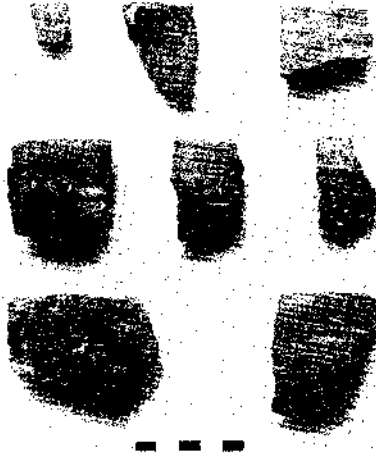
Resim : 9 —
Karamusa h

Resim : 10 — Karamusa h. keramiklerinden örnekler

Resim : 11
Kurna h

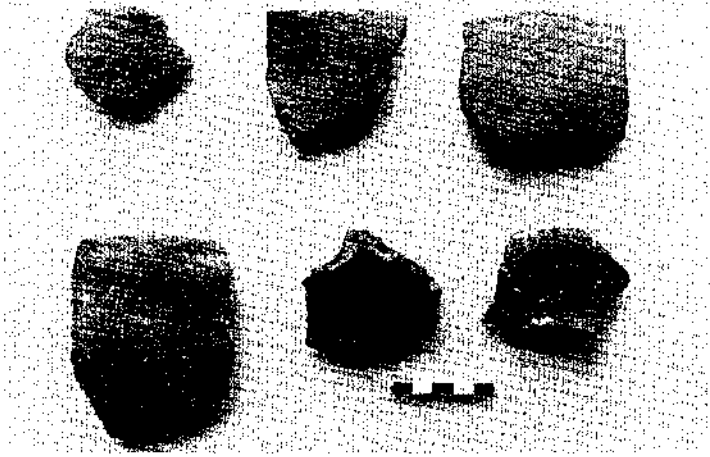

Resim : 12 — Kurna h. keramiklerinden örnekler

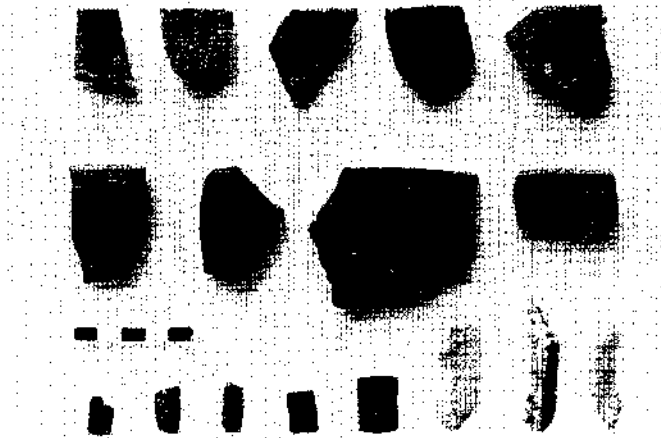

Resim : 13 —

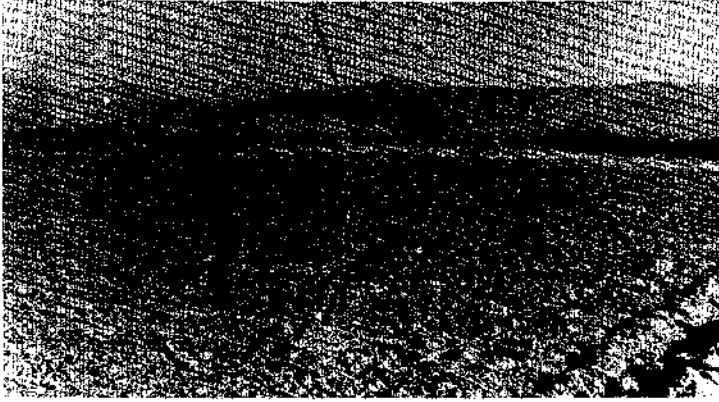
Leylekbeleni h

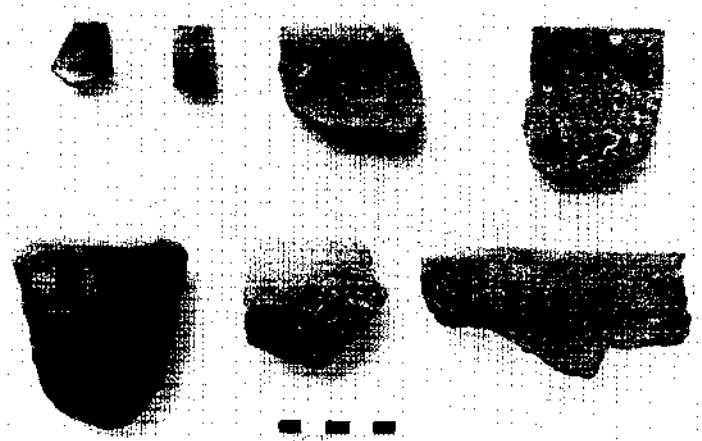
Resim : 14 — Leylekbeleni h. keramiklerinden örnekler

Resim : 15 — Höyücek keramiklerinden örnekler

Resim : 16 — İncirdere h

Resim : 17 — İncirdere h. keramiklerinden örnekler

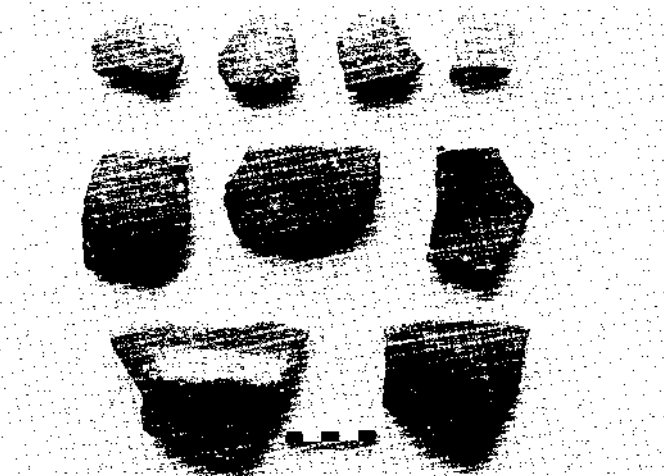
Resim : 18 — Çayırhık h.

Resim : 19 — Çayırılık h. keramiklerinden örnekler

Resim : 20 —
Üzümbel h

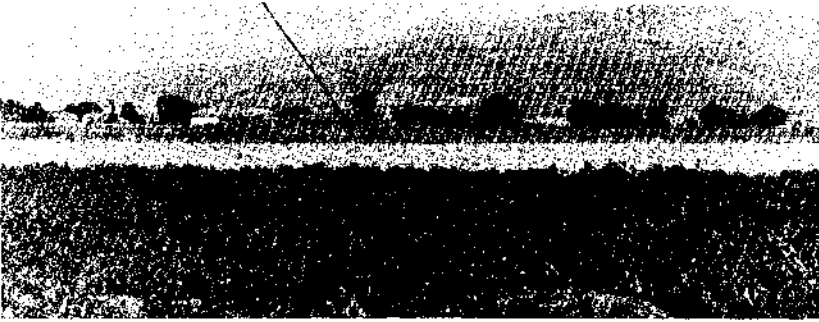
Resim : 21 — Üzümbel h. keramiklerinden örnekler

Resim : 22 —
Karaaliler h

Resim : 23 —
Karaaliler h. keramiklerinden
örnekler

Resim : 24 —
Heybeli h

Resim : 25 —
Heybeli h. keramiklerinden
örnekler

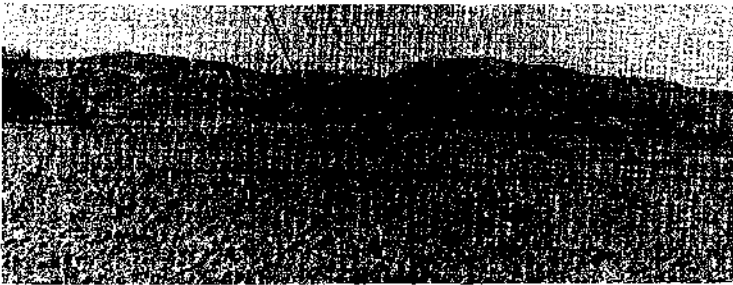

Resim : 26 — Keçili h

Resim : 27 —

Keçili h. keramiklerinden
örnekler

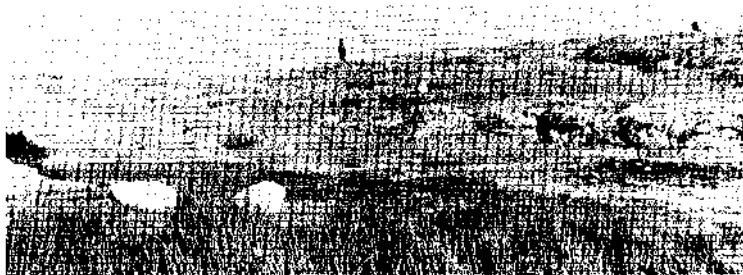

Resim : 28 —
Tilkilik h

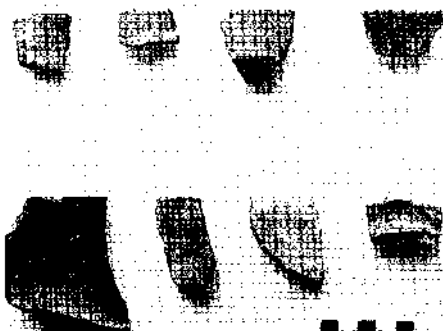

Resim : 29 —

Tilkilik h. keramiklerinden
örnekler

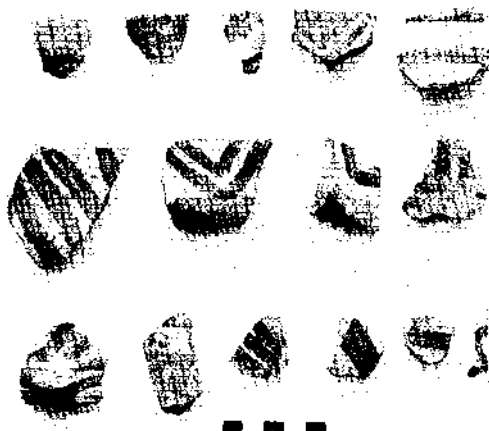
Resim : 30 —
Senir

Resim : 31 — Senir yerleşmesi
keramiklerinden
örnekler

Resim : 32 —
İlyas I

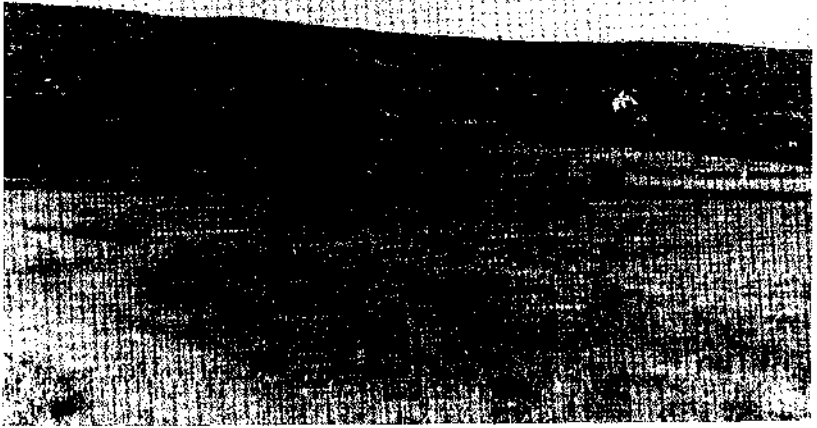

Resim : 33 —

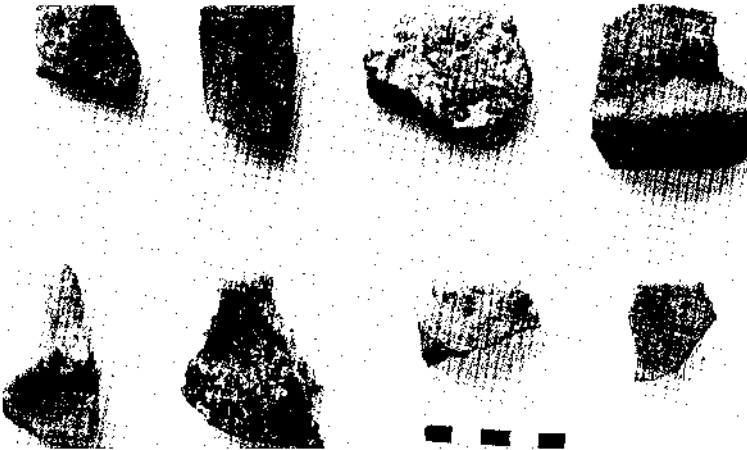
İlyas I. boyalı keramiklerinden
örnekler

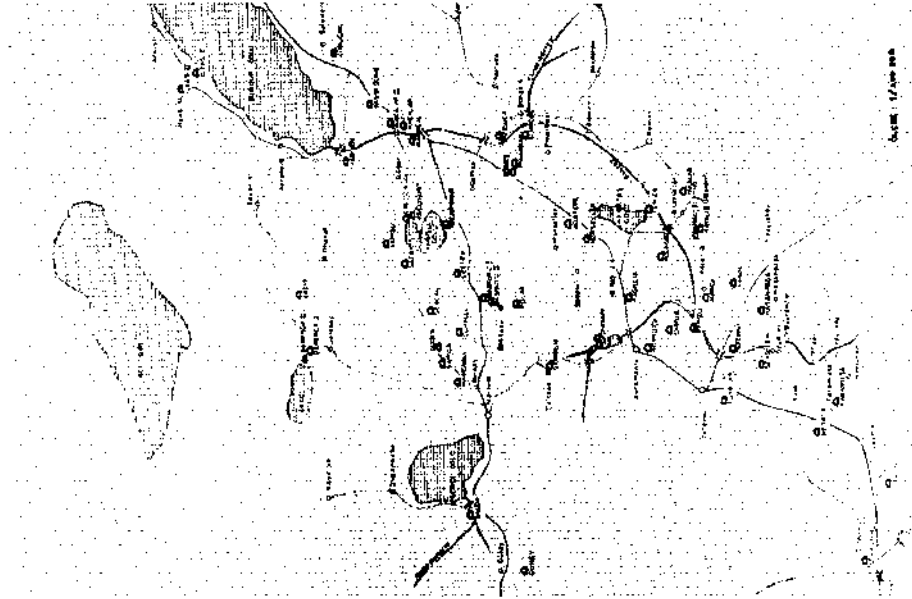
Resim : 34 —
İlyas I. monokrom
keramiklerinden
örnekler

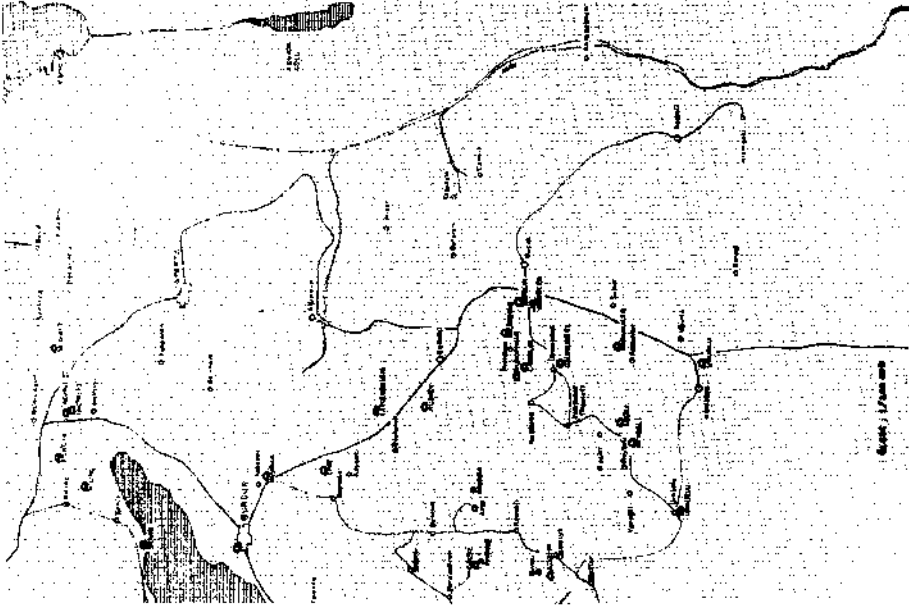
Resim : 35 —
İlyas II.

Resim : 36 — İlyas II. keramiklerinden örnekler

Resim : 37/a --- Burdur - Isparta çevresi tarihöncesi merkezleri

Resim : 37/b --- Burdur - Isparta çevresi tarihöncesi merkezleri

1984 YILI TRAKYA VE DOĞU MARMARA ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZDOĞAN *

İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı adına Trakya ve Doğu Marmara bölgelerinde 1980 yılından bu yana yapmakta olduğumuz yüzey araştırması ve arkeolojik belgeleme çalışmalarına, 1984 yılında Amerikan Bilimsel Araştırmalar Derneği (ARİT) tarafından sağlanan sınırlı bir parasal olanakdan yararlanılarak devam edilmiştir. Araştırma ekibi, Bakanlık temsilcisi olarak, Merkez Restorasyon ve Konservasyon Laboratuvarından Akın Aksoy, İzmit Müzesinden Mehmet Akif Işın, arkeolog Ashı Özdoğan, Y. Mimar Faruk Ertunç ile Murat Akman' dan oluşmuş, ayrıca, önceki yıllarda olduğu gibi, uygulamalı arazi eğitim programı çerçevesinde, prehistorya öğrencileri de dönüşümlü olarak katılmışlardır.

Bölgedeki araştırmalarımız esas olarak Ege ve Balkan kültürleri ile Anadolu kültürleri arasındaki ilişkileri, arazi üzerinde elde edilecek somut verilere dayanarak açıklamaya yöneliktir. Bunun yanı sıra, şimdiye kadar hemen hemen hiç araştırılmamış olan Trakya bölgesinin tarih öncesi kültür sıra düzeninin belirlenmesi, buradaki buluntu yerleri ile ilgili kapsamlı bir arşivin hazırlanması da proje çalışmalarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ancak, bölgede tahribata neden olan öğelerin çeşitliliği ve çokluğu karşısında, yalnızca tarihöncesi değil, her döneme ait buluntu yerlerinin belgelenmesi, ekibimizin gönüllü olarak yüklendiği bir görev haline gelmiştir. 1984 yılına kadar yaptığımız arazi çalışmalarında daha çok Trakya üzerinde durulmuş ve Marmara Denizini Anadolu tarafına yalnızca, tahribatın yoğun olduğu kesimleri tarama amacı ile geçilmişti. Araştırma programını yaparken, bizi Trakya üzerinde yoğunlaşmaya yönelten başlıca neden, daha önceden Trakya'nın tarihöncesi kültürleri ile ilgili hiç bir ön bilginin olmayışı, buna karşılık Kuzeybatı Anadolu kültür silsilesinin, az sayıda da olsa kazılar ile belirlenmiş olmasıydı.

Dört yıldır Trakya'da yaptığımız araştırmalar sonunda, daha önceden bilinmeyen 200 kadar tarihöncesi buluntu yeri saptanmış ve bölgenin

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fen PTT/İSTANBUL

kültür sıradüzeni ile ilgili ilk bilgiler de belirlenmiştir¹. Ancak elde ettiğimiz sonuçlar, önceki beklentilerimizin tersine, Trakya'da Anadolu'dan çok farklı bir kültür gelişiminin yer aldığı ve Kuzeybatı Anadolu'nun bilinen tarihöncesi kültürleri ile, hemen hemen hiç bir benzerliğin olmadığı şeklindedir. Ne Marmara Denizini, ne de boğazları aşılmaz doğal engeller olarak sayamayız; bu bakımdan, eğer yüzey araştırmalarımızdan elde ettiğimiz verileri doğru kabul edersek, Trakya ve Kuzeybatı Anadolu gibi birbirine çok yakın iki bölge arasında binlerce yıl hiç bir ilişki olmadığı gibi bir sonuca varırız ki, bunun kabul edilmesi de, nedenlerinin açıklanması da² çok güçtür. Bu bakımdan, Marmara Denizi'nia Anadolu tarafındaki tarihöncesi kültürlerin araştırılması ve Trakya ile karşılaştırılabilecek malzeme aranması zorunluluk haline gelmiştir. 1984 yılı içinde, elimizdeki sınırlı olanakların hemen hemen tümü, Anadolu'dan Trakya'ya geçişi sağlayan Kocaeli yarımadası, Karadeniz ve Marmara kıyı şeritleri ile İç Anadolu'ya açılan doğal geçit ve bunların üzerindeki ovaların araştırılmasına yöneltilmiş, bölgenin Trakya kesiminde, tahribatın çok yoğun olduğu İstanbul - Tekirdağ kıyı şeridi ile İstanbul kentsel gelişim alanı içindeki sınırlı tarama çalışmaları ile yetinilmiştir.

1984 YILI ÇALIŞMALARI

Yukarıda belirtilen çalışma programı doğrultusunda, 1984 yılı arazi çalışmalarını ve elde edilen sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

1 — Kocaeli Yarımadası ve Karadeniz Kıyı Şeridi

Bölgenin çeşitli yerlerinde yaptığımız tarama çalışmalarında, maalesef, tarihöncesi dönemin çanak çömlekli evreleri ile ilgili hiç bir buluntu yerine rastlanmamıştır. Şimdiye kadar bütün bu bölgenin çanak çömlekli kültürleri ile ilgili olarak bildiğimiz, Marmara kıyı şeridi ile kıyıya hakim sırtlar üzerinde yer alan, İç Erenköy, Fikirtepe, Pendik, Tuzla gibi Fikirtepe kültürüne³ ait yerleşme yerleridir; bildiğimiz kadarı ile

- (1) Önceki yıllarda elde edilen sonuçların genel değerlendirmesi için özellikle bk. M. Özdoğan, «Doğu Marmara ve Trakya Bölgesi Araştırmaları», *TAD XXVI*, 1982, s. 37-49; M. Özdoğan, «A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey», *National Geographic Research Reports 1979*, 1983, s. 517-541.
- (2) Bu konu ile ilgili bazı görüşler için bk. M. Özdoğan, «Marmara Bölgesinde Kültür Tarihî ile İlgili Bazı Sorunlar», *I. Arkeometri Sempozyumu*, Ankara, 1985.
- (3) Fikirtepe kültürü ile ilgili toplu bilgi için bk. M. Özdoğan, «Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region», *Festschrift für Kurt Bittel*, 1983, s. 101-111. Marmara kıyısında, Yarımca petrol rafinerisinin bulunduğu yerden Fikirtepe kültürüne ait yeni bir yerleşmenin daha bulunduğu söylenmektedir.

İstanbul ve İzmit Müzelerine de bu bölgeden daha sonraki devirlere ait hiç bir buluntu gelmemiştir. Trakya'nın Marmara kıyıları boyunca sık aralarla rastlanan İlk Tunç Çağı höyüklerinin gerek Karadeniz kıyısında, gerekse İstanbul'un doğusunda birden yok olması, diğer dönemlere ait ne Trakya ne de Anadolu kökenli kültürlerle hiç rastlanmaması, bölgenin coğrafi konumu ve yaşam için uygun ortamı göz önüne alınırsa oldukça ilginçtir. Olasılıkla, bunun nedenlerinin bölgenin jeomorfolojik yapısı ve kalın aluviyon dolgu birikimi ile ilgili olduğunu düşünebiliriz⁴.

Bu yıl Karadeniz kıyı şeridinde Domalı - Şile arası ile, Kerpe - Kefken - Cebeci yöreleri üzerinde durulmuş ve Trakya'nın Karadeniz kıyılarında olduğu gibi, Paleolitik ve Epi-Paleolitik buluntu ve konak yerlerine rastlanmıştır. Bunların arasında en ilginç olanları Kefken'in doğusunda Kovanağzı mevki ile, Cebeci sırtındaki Alt Paleolitik, Kerpe Burnunun batısında, Sarısu ağzındaki Orta Paleolitik Çağ buluntu yerleridir. Epi-Paleolitik dönem konak yerlerinin arasında en önemlileri Domalı yakınında⁵ Mürselli Baba sırtı ile, Akçalı kumluğudur. Her iki konak yeri de, daha önce Ağaçlı ve Domuzdere'den tanıdığımız minik dilgi yapım geleneğine ait örnekler ve geometrik biçimli aletler vermiş, bunlarla birlikte az miktarda doğalcam (obsidyen) de bulunmuştur. Bunların yanı sıra Kefken burnunda, çeşitli dönemlerde kullanıldığı anlaşılan ve geniş bir alana yayılan çakmaktaşı işlik yeri de saptanmıştır.

Karadeniz kıyı şeridi üzerinde rastladığımız bir ilginç buluntu yeri de, Doğançalı kumluğudur. Burada, gene Paleolitik dönem buluntularının yanı sıra, Trakya'nın megalitik buluntularını anımsatan sırataşlara rastlanmıştır⁶. Her ne kadar bunları tarihleyecek bir buluntuya rastlanmamışsa da, çevreye yayılmış mermer sütun parçaları, buranın öneminin daha sonraki dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir.

2 — Karamürsel, Orhangazi, İzmit, Yenışehir ve Taraklı Çevresi

İç ve Güney Anadolu'dan gelen doğal yolları, Marmara kıyılarına ulaşmadan önce Yenışehir, İzmit ya da Sakarya boyundaki ovalardan geçmek zorundadır. Kocaeli yarımadası ile İzmit - Sapanca bölgelerinin

(4) Bk. dip not 2.

(5) Domalı'daki buluntu yerini bildiren C. Topaloğlu'na ve kıyı şeridi üzerindeki araştırmalarımıza önemli katkıları olan Doç. Dr. G. Arsebük'e teşekkür borçluyuz.

(6) K. Kökten, «Kuzeybatı Anadolu'nun Tarihöncesi Hakkında Yeni Gözlemler», *DTCF Dergisi* IX : 3, 1951, lev. 1, de Kastamonu Devrekani çevresinden benzer kalıntılar yayınlamıştır. Trakya megalitik anıtları ile Kafkas dolmen kültürleri arasında bir ilişki olup olmadığının anlaşılması bakımından Karadeniz kıyı şeridi üzerindeki bu tür kalıntılar büyük önem taşımaktadır.

istediğimiz sonuçları vermemesi üzerine, araştırmamızın sınırlı olanaklarını tümü ile tehlikeye sokmamak için, daha güneye, tarihöncesi yerleşmelerin önceden bilindiği İznik - Yenişehir bölgesine geçmeyi uygun gördük. Her iki bölge daha önce K. Bittel, K. Kökten, J. Mellaart, C. Cullberk ve D. French tarafından araştırılmış⁷, buluntularının daha çok İçbatı Anadolu ve Ege ile benzeştiği saptanmıştı. Höyük yerleşmelerinin bilinen en kuzey sınırı da, İznik gölünün hemen kuzeyinden geçmekteydi.

İzmit körfezine koşut olarak uzanan Samanlı dağların hemen güneyindeki, tektonik bir çöküntü alanı içinde yer alan İznik gölünün kapladığı alan ve su seviyesi oldukça değişkendir. Gölün doğusunda, esas İznik ovasının yer aldığı Sakarya nehrine doğru uzanan Mekece boğazı, çok karmaşık bir jeomorfolojik yapıya sahiptir, batıda Orhangazi ovasının yer aldığı ve gölün fazla sularını Gemlik körfezine boşaltan kesimdeki aluviyon dolgu ise, İznik gölünün düzlemlerine göre sürekli değişiklik göstermektedir⁸. Yenişehir havzasının batı kısmında, bugün tümü ile kurumuş büyük bir gölün bulunduğu ve tarihöncesi yerleşmelerin de bu gölün çevresinde yer aldığı anlaşılmaktadır⁹. Arazide yaptığımız ilk belirlemeler, yakın dönemlere ait aluviyon dolguların gerek İznik ve gerekse Yenişehir çevresinde çok kalın olduğunu, yüksek höyüklerin dışında, düz yerleşme yerlerine rastlama olasılığının çok az olduğunu göstermiştir. Her iki bölgenin taranması ekibimizin gücünü aşacak nitelikte olduğundan ve mutlaka bir jeomorfolog ekibinin de desteğine ihtiyaç gösterdiğinden, bu yıl önceden bilinen höyüklerin yeniden taranması ile yetinmeye karar verilmiştir¹⁰. Bu amaçla Orhangazi çevresinde Ilıpınar¹¹, Hacılar-tepe, Yeniköy Höyük, İznik çevresinde Çakırca, Üyücek, Höyücek, Karadin, Yenişehir havzasında Postınbaş Tepe, Yenişehir II (Üyüektepe), Çardak, Menteşe, Marmaracık höyükleri araştırılmıştır.

(7) Bu araştırmalarla ilgili toplu bilgi ve kaynakça için bk. D. French, «Prehistoric Sites in Northwest Anatolia I», *AS* XVII, s. 49 - 96.

(8) İznik gölü ve çevresinin jeomorfolojisi ile ilgili olarak bk. T. Bilgin, *Samanlı Dağları*, İstanbul, 1967, s. 135 vd., T. Bilgin, *Adapazarı Ovası ve Sapanca Oluğunun Alüviyal Morfolojisi*, İstanbul, 1984, s. 162 vd.

(9) Orta Çağa kadar varlığını sürdüren Yenişehir gölünün tabanını kaplayan bataklık, son yıllarda akaçlanarak kurutulmuştur.

(10) 1985 yılında Hollanda Arkeoloji Enstitüsünün de İznik - Yenişehir bölgesinde yüzey araştırması yapmaya başlayacağını öğrenmemiz de bu kararı vermemizde etkili olmuştur.

(11) Önceki yayınlarda höyüğün adı Ilıcınar olarak geçmektedir; ancak gerek haritalarda, gerekse yerel olarak adı Ilıpınar olarak geçmektedir.

Bölgede Cullberg ile French'in araştırmalarından bu yana geçen 20 yıl içinde, höyüklerin çok tahrip olduğu ve özellikle Ilıpınar ile Yenişehir II höyüklerinin tist konilerinin tümü ile ortadan kalktığı izlenmiştir. Diğer hyklerden Höyücek, akırca, ycek ve Marmaracık da aynı yok olma süreci içine girmiş durumdadır. Bölgedeki kültür varlığının ortadan kalkması açısından iznt verici bu durum, daha önceki araştırmalarda rastlanmayan, höyüklerin alt tabaka kültürleri ile ilgili bilgi verme açısından yararlı olmuştur.

Bu arada çevrede yaptığımız araştırmalar sırasında iki yeni yerleşme yeri daha saptanmıştır. Bunlardan biri Karamürsel'den, İznik Gölü kıyısında Boyalıca köyüne, Yalakdere ve Kız Derbent üzerinden yüksek sırtı aşarak inen eski Osmanlı kervan yolu güzergâhında, Hanımkpr ky yakınındadır. Diğer yerleşme ise, Geyve'den Taraklı ve Gynk zerinden İç Anadolu'ya giden, gene eski kervan yolu üzerinde, Elmabhesi Mevkiindedir. İlginç olan, her iki yerleşme yerinin de yayla niteliğinde yüksek sırt üzerinde yer almış olmasıdır. Bu yerleşmelerden Elmabhesi Mevkii, bölgenin oldukça iyi bilinen İlk Tunç ağı II - III kırmızı astarlı çanak çömleğini vermiştir. Hanımkpr'de bulduğumuz çanak çömlek ise, başka hiç bir yerden tanımadığımız, bölge için yeni bir türdür. Buradaki anak çömlek bol kum katkılı, astar ve akısız, kahverengi - siyah tonlarında, geometrik kazıma bezeklidir. Bazı kap biçimleri Fikirtepe anak çömleğini hatırlatırsa da, genel olarak farklı özelliklere sahiptir. Kesin olmamakla birlikte, Hanımkpr malzemesinin İlk ya da Orta Kalkolitik döneme ait olabileceği düşüncesindeyiz.

İznik - Yenişehir bölgesinde topladığımız malzeme, ana çizgileri ile daha önce D. French tarafından yapılmış olan ayırım ve tarihlemeyi destekler niteliktedir. Bu bakımdan burada ayrıntılara girmeden, kültür tarihi bakımından önemli gördüğümüz bazı sorunlara değinmekle yetineceğiz.

Bölgenin Neolitik ve Kalkolitik ağ anak mleği oldukça tartışmalı olan bir konudur. Ege ve özellikle Balkan kültürleri ile ilgili karşılaştırmalar açısından büyük bir önem taşıyan bölgedeki kültür silsilesinin kesinlik kazanması, kuşkusuz, ancak Ilıpınar gibi tabakalanmış höyüklerde yapılacak kazı ile olasıdır. Ilıpınar höyüğünün tahrip olmuş kısımları, bol miktarda açık renk açkılı bir çanak çömlek grubu vermektedir. Genel olarak kum, bazen bitkisel katkılı, ender olarak astarlı olan bu mal, daha çok dar ağızlı çömlekler, basit profilli kaplar, kalın ve büyük tutamaklar ile belirlenmektedir. Balıkesir bölgesine kadar yayıldığını bildiğimiz bu mala, ne Demircihöyük alt tabakalarında ne de, Trak-

ya yüzey araştırmalarında rastlanmıştır. Çeşitli araştırmacılar,¹² bu mal grubu ile Hacılar IX-VII çanak çömleği arasındaki benzerlik ve ayrılıkların üzerinde durmuş, bunu Marmara bölgesinin en eski çanak çömleği olarak kabul etmiştir. Ilıpınar'da bu mal grubuna ait, açık renk üstüne kırmızı boya bezemeli bir parçanın bulunmuş olması, Fikirtepe çanak çömleğinin öncüsü sayabileceğimiz çeşitli öğelere rastlanması, bu mal grubunun, Hacılar IX-VII ve belki daha eski olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

Fikirtepe türü çanak çömleğe¹³, başta Ilıpınar, Menteşe, Yenişehir II Höyücek ve Marmaracık olmak üzere oldukça yaygın olarak rastlanır. Marmara kıyısında yer alan Fikirtepe yerleşmeleri, Fikirtepe ve Pendik kazılarından da kanıtlandığı gibi, tek evreli yerleşmelerdir. Gerek Fikirtepe, gerek Pendik'de çanak çömlek, gelişkin bir şekilde birden ortaya çıkar ve bölgenin Epi-Paleolitik geleneğini sürdüren çakmaktaşı ve doğalcam aletlerle birlikte görülür. Her iki kazı yeri de, Fikirtepe kültürünün belirli bir aşamasında kesintiye uğramıştır. Daha sonra ne bu yerleşmelerde, ne de kıyıda başka bir yerde iskan izlerine rastlanmaz. Başka bir deyişle, Fikirtepe türü çanak çömlek, Epi-Paleolitik gelenekli kıyı topluluklarına, bir öncüsü olmadan gelmiş ve bir süre sonra da kıyı bölgelerindeki yerleşmeler ortadan kalkmıştır. Buna karşılık, İç Anadolu'da, Demircihöyük kazılarında da anlaşıldığı gibi, Fikirtepe çanak çömleği Kalkolitik Çağ içinde gelişerek devam etmiştir. İç kısımlarda gördüğümüz, gelişkin Fikirtepe evresi olarak adlandırabileceğimiz çanak çömleği Pendik, Fikirtepe gibi kıyı yerleşmelerinde görememekteyiz. Yenişehir-İznik bölgesinde de Fikirtepe çanak çömleğinin gelişimini izlemek olasıdır. Bu kültürün eski evrelerine ait parça veren yerleşmelerde, çanak çömlekle birlikte mutlaka minik aletlerden, yuvarlak kazıyıcılardan oluşan, çok sayıda çakmaktaşı ve doğalcam da bulunmaktadır. Bunu, özellikle Yenişehir II ve Menteşe höyüğünün kuzey kesiminde görmekteyiz. Fikirtepe kültürünün son dönemlerinde ise, yontmataş aletler hemen hemen tümüyle ortadan kalmış ve çanak çömlekte Demircihöyük'den tanıdığımız değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Fikirtepe çanak çömleği ile, boya bezemeli «Hacılar» gelenekli çanak çömlek arasındaki ilişki oldukça tartışmalıdır. İznik bölgesinde Höyücek'de bulunmuş, Fikirtepe malı olduğu ileri sürülen, açık kahverengi üzerine kırmızı boya bezemeli bir parça vardır¹⁴. Bu yıl, Ilıpınar'da, açık

(12) Bu mal grubu için Dr. French, «Early Pottery Sites from Western Anatolia» *Bull. Inst. Arch. London* 5, 1965 ve, I. Todd, *The Prehistory of Central Anatolia The Neolithic Period*, Göteborg, 1980, s. 126 - 127.

(13) Bk. dipnot 3

(14) D. Biernoff, «Material from the İznik Lake Region of Turkey», *AS XVII*, 1967, s. 97, fig. 1 : 1

krem üzerine kırmızı boya bezemeli bir parça daha bulunmuştur; ancak bu parça Fikirtepe malından çok, ilk Hacılar ve Öncü - Sesklo boyalılarını hatırlatmaktadır.

İlıpınar'daki 3 m. lik kesitten anlaşıldığına göre, Fikirtepe çanak çömleğini, siyah ağıllı, kazıma bezekli ve daha çok omurgalı kaplarla belirlenen ve Fikirtepe'den çok farklı bir çanak çömlek türü izlemektedir. Kesitte iki kültür katını ayıran kalın bir yanık tabaka görülmekte, ancak yerleşmede bir kesinti olup olmadığını anlamak mümkün olmamaktadır. İlıpınar'ın dışında başka hiç bir yerde rastlamadığımız bu çanak çömlek, önceleri D. French'in de belirtmiş olduğu gibi¹⁵, Balkanların Vinça grubu ile bazı benzerlikler göstermekte ve olasılıkla, Son Kalkolitik Çağın Beycesultan'dan daha eski bir evresine tarihlenmektedir. İlıpınar'ın yüzeyinde, tahrip edilmiş koni kısmında Beycesultan Son Kalkolitik Çağı, Kumtepe I b türü ve az olarak İlk Tunç Çağı malları da vardır. Kuşkusuz, İlıpınar'da yapılacak kazılar, bölgenin çok tartışmalı olan kültür silsilesine çözüm getirecektir.

İznik - Yenişehir bölgesinin Tunç Çağı çanak çömleği, önceki dönemlere oranla, görece olarak daha kolay tanınmaktadır ve 3. bin başından 2. bin yıl sonuna kadar Demircihöyük - Beycesultan silsilesi ile benzerlik gösterir. Daha batı ile, özellikle Troas bölgesi ile olan ilişkilerin İç Anadolu ile olanlara oranla daha zayıf olduğu, ancak hiç bir zaman da tam olarak kesilmediği anlaşılmaktadır. Kumtepe I b-Troya I döneminin içten kalınlaştırılmış dudaklı ya da içe dönük ağızlı kâseleri, Troya II türü çark yapımı tabaklar, depas, Troya IV-V'in açık kahverengi malları «tan ware» gibi belirleyici özelliklere, bu bölgede az da olsa rastlanmaktadır. Buna karşılık, yüksek kulplu dışbükey kıvrımlı kâseler, ağız kısmı karaltılmış kaplar Troya mallarından çok daha yaygın olarak bulunmaktadır. Troya I döneminde, Marmara kıyılarında hakim olarak gözüken bazı kap biçimleri ile bezeme türlerine İznik - Yenişehir yöresinde hiç rastlanmamış olması, İlk Tunç Çağı kültür bölgelerinin sınırlarının anlaşılması bakımından ilginçtir.

İlk Tunç Çağının son evreleri ile Orta Tunç Çağında İznik - Yenişehir bölgesinde önemli bir gelişmenin olduğu, Çardak, Karadin, Çakırca, Postinbaş Tepe gibi kent höyüklerinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu gelişmenin Anadolu'nun tarihi coğrafyası bakımından ne gibi bir önem taşıdığı, kuşkusuz ancak ileride yapılacak kazılarla belli olabilir.

İznik - Yenişehir bölgesinde 1984 yılında yapmış olduğumuz çalışmalar, bölgenin önceden bilinen kültür silsilesindeki bazı boşlukları doldurmak ve malzeme çeşitliliğini artırmak bakımından yararlı olmuştur.

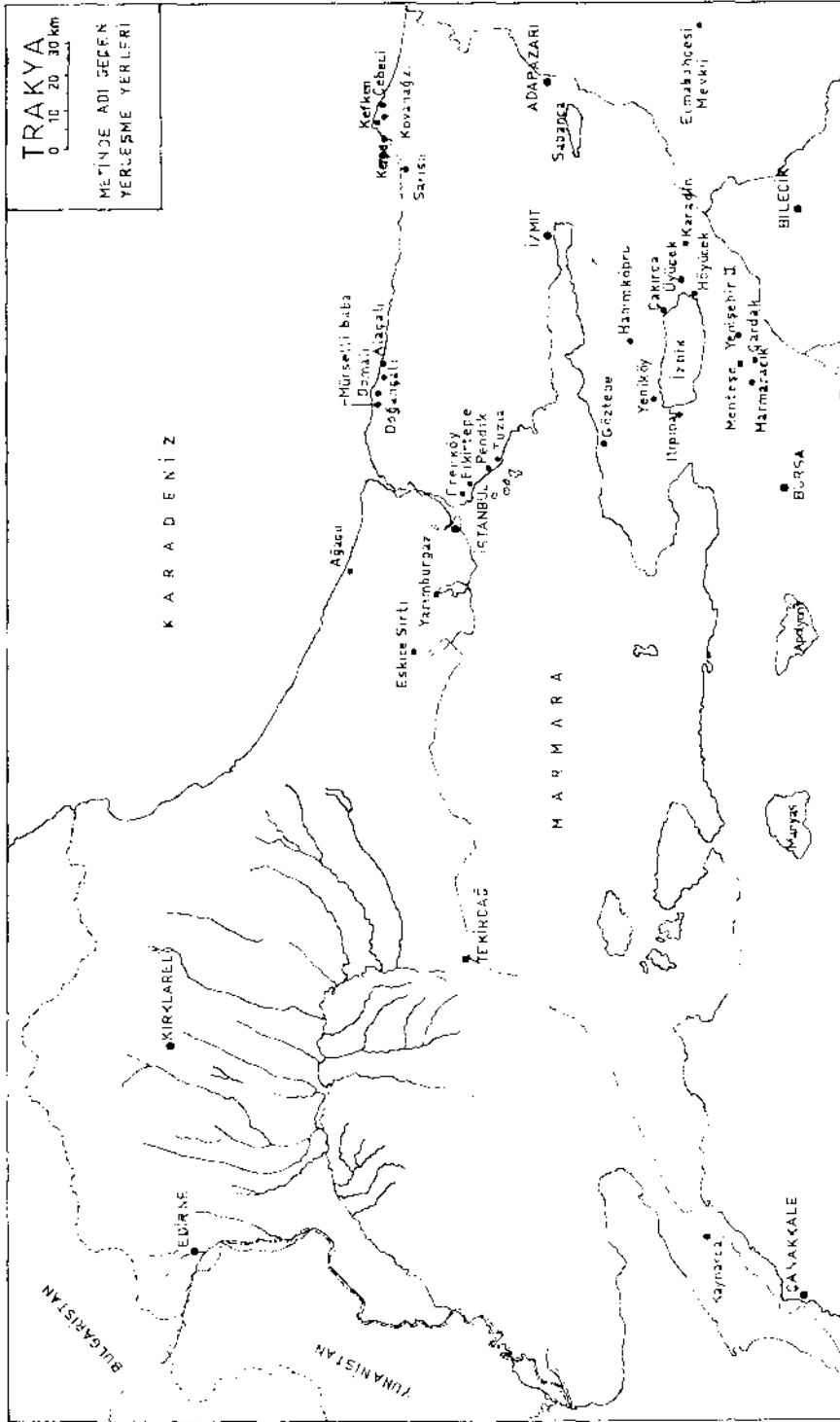
(15) D. French, «Prehistoric Sites in Northwest Anatolia I», AS XVII, 1967, s. 58

Ancak bizim açımızdan elde ettiğimiz en önemli sonuç burada, Trakya tarihöncesi çanak-çömleği ile benzeşen hiç bir parçaya rastlanmamış olmasıdır. Nedenleri ne olursa olsun bu sonuç, Trakya'da elde ettiğimiz verilerle ve Kocaeli yarımadasındaki yerleşme yeri eksikliği ile uyum sağlamaktadır.

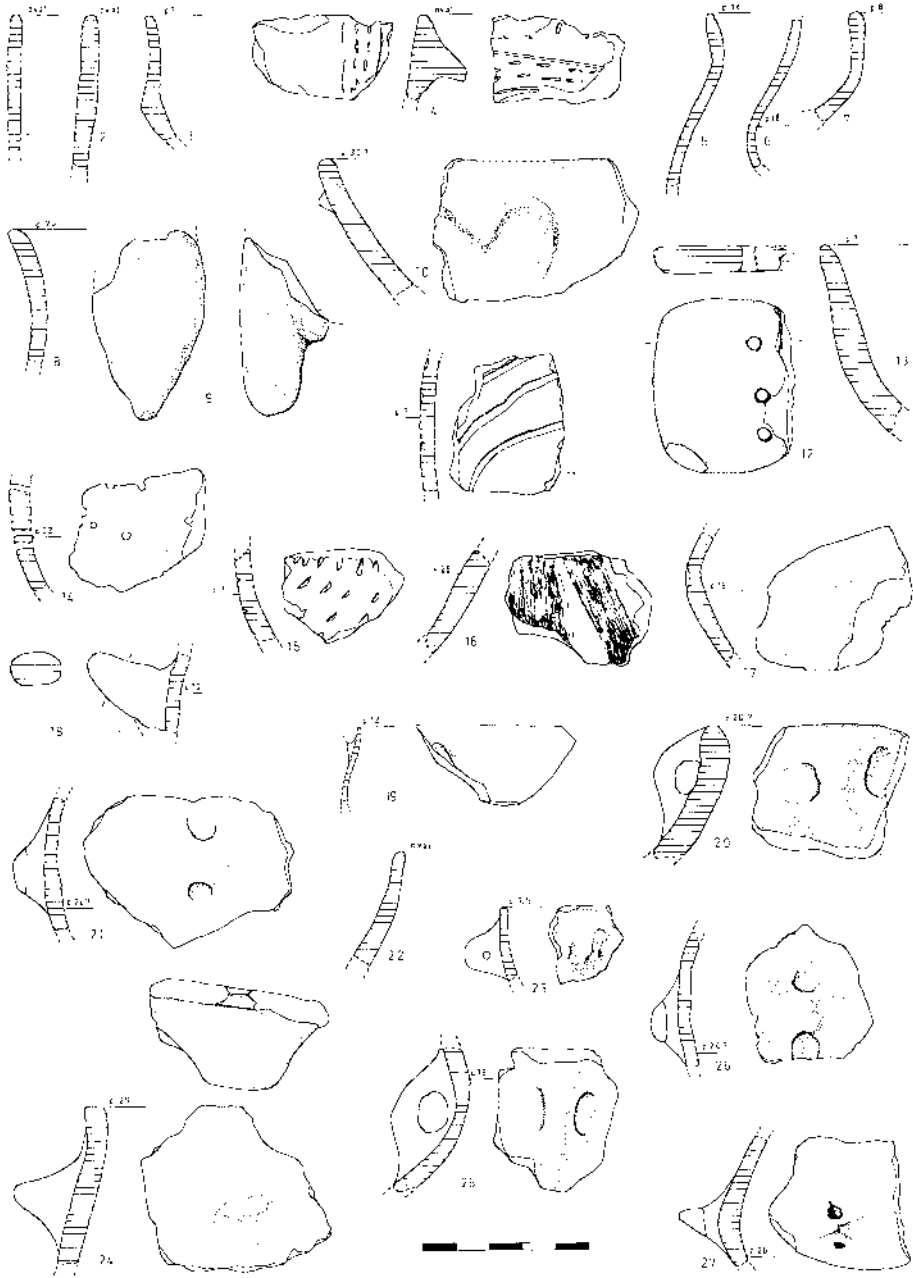
3 — İstanbul Çevresi

Yukarıda da belirtildiği gibi, İstanbul çevresi ve Trakya kıyı şeridinde bu yıl ancak tahribatı belgeleyecek nitelikte bir çalışma yapılmıştır. Önceki yıllarda Karadeniz kıyısında, Ağaclar ile Yeniköy arasında, Alt Paleolitikten Epi-Paleolitik döneme kadar olan tüm tipolojik seriyi yansıtan 76 kadar buluntu yeri saptanmıştı. Bu yıl bu kesime gittiğimizde, yerleşmelerin bulunduğu 30 km. lik kıyı şeridinin, linyit ocakları tarafından tümü ile tahrip edildiğini ve maalesef artık yapacak bir şey kalmadığını gördük. İstanbul çevresindeki en önemli tarihöncesi buluntu yeri olan Yarımburgaz mağarasındaki tahribat da 1984 yılında, nitelik değiştirerek devam etmiştir. Bu yıl bir sınaî kuruluş, mağaranın olduğu yamacı yarararak yol açmış ve mağaranın içini grayderle tesviye etmiştir. Bu işlem sonucunda yüzeye çıkan parçaların arasında, daha önceden hiç bir yerden tanımadığımız iki parça oldukça ilginçtir¹⁶. Kesin bir tarihleme olanağı yapmak, şimdilik mümkün değilse de, daha önce bulduğumuz Karanovo III - Paradimi grubu ile birlikte olduğu düşüncesindeyiz. Anadolu ile Balkan kültürleri arasındaki ilişkinin anlaşılması, Yarımburgaz buluntuları ile, İznik - Ihlımar silsilesi arasında bir bağlantı kurulmasına bağlıdır ki, bu da yüzey araştırması ile değil, ileride yapılacak kazılarla mümkün olabilecektir.

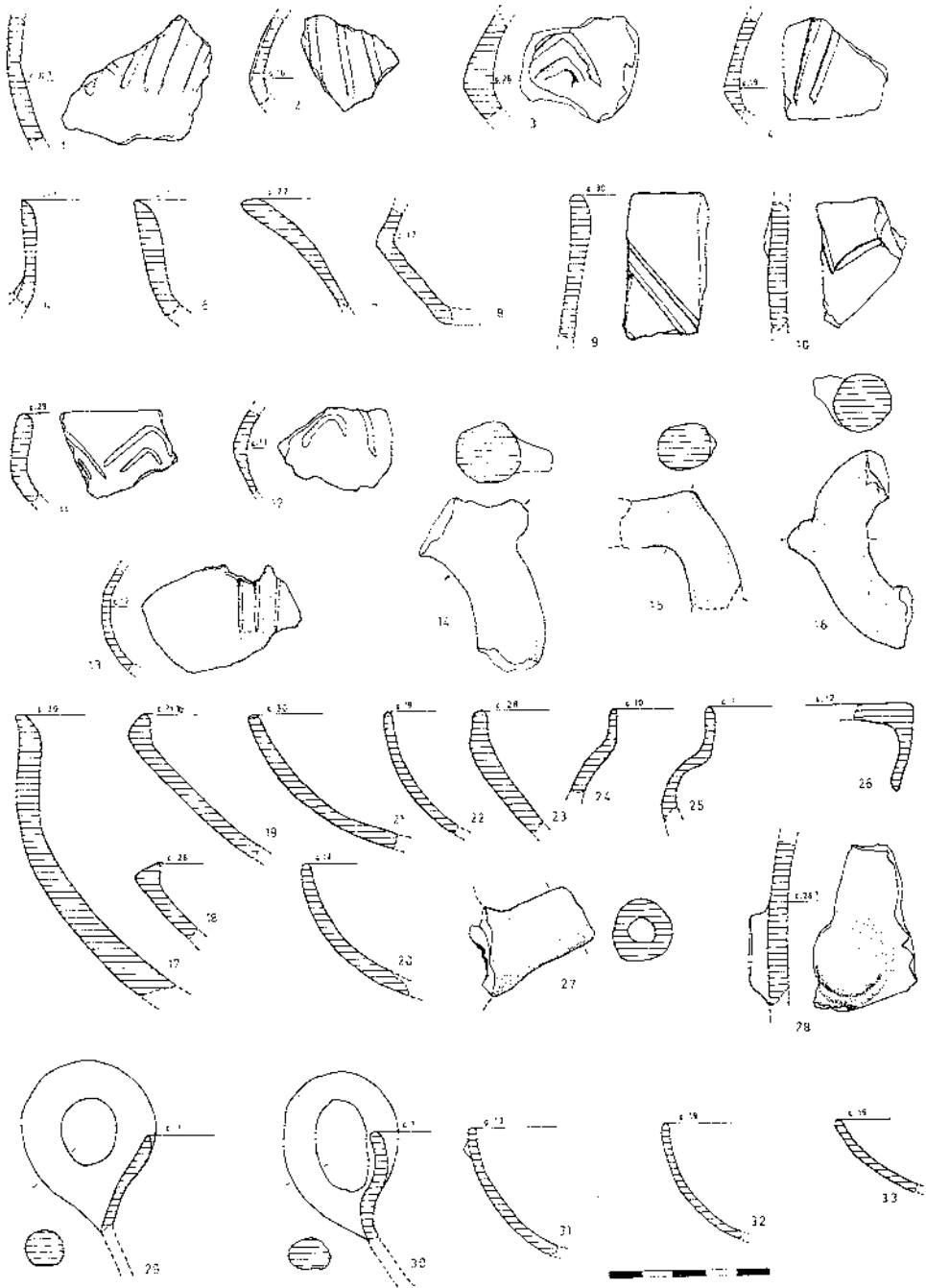
(16) Yarımburgaz mağarası için bk. M. Özdoğan, «Tarihöncesi Dönemde İstanbul», *S. Eyice Anı Kitabı* (baskıda); M. Özdoğan, «The Chalcolithic Pottery of Yarımburgaz Cave», *Puglisi Festschrift* (baskıda)

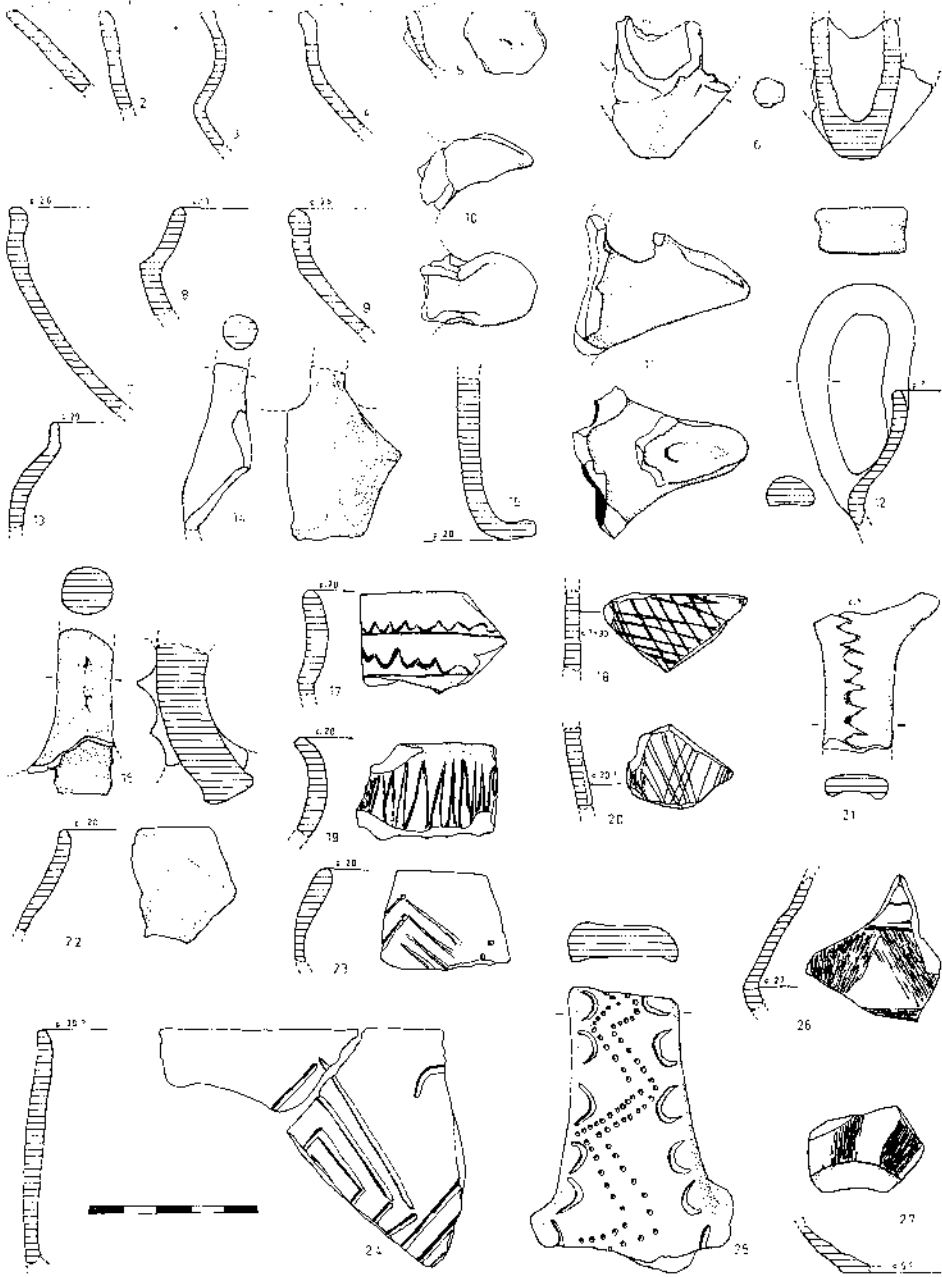
Resim : 1 — 1984 Yılında çalışılan yerler

Resim : 2 — Neolitik ve Kalkolitik Çağ çanak çömleği; Menteşe : 1, 8, 11, 14, 15, 20, 25, 27. Höyücek : 2, 4, 22. Yenişehir II : 3, 9, 10, 18; Ilıpınar : 5-7, 9, 12, 13, 16, 17, 21, 23, 24, 26. Üyücek : 19

Resim : 3 — Kalkolitik - Tun Çağ anak ömlęi; Hıppınar : 1 - 4, 7, 8, 10 - 13, 16.
 Hanımköprü : 5, 6, 9, 14. Üyücek : 15, 22, 25, 27, 29, 30, 32, 33. Karadin :
 17, 18, 20. akırca : 19, 21, 26. Hacılar : 23. Yeniköy : 24, Höyücek : 28,
 Yenişehir : 31

Resim : 4 — İznik Bölgesi Tunç Çağı ve Yarımburgaz; Üyücek : 1, 2, 5 - 8, 13, 17, 20, 21. Çakırca : 3, 12, 15, 18. Çardak : 4, 11, 14, 19, 26. Yeniköy : 9. Höyücek : 10, 27. Marmaracık : 16. Yarımburgaz : 22 - 25

ANTHROPOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN DER NEKROPOLE IKIZTEPE/SAMSUN

Ursula Wittwer BACKOFEN *

Das menschliche Skeletmaterial des in der Frühen Bronzezeit II und III belegten Gräberfeldes von Ikiztepe, an der Schwarzmeerküste nahe Bafra gelegen, konnte anthropologisch untersucht werden. Die zum größten Teil ungestört in gestreckter Rückenlage vorgefundenen Einzelbestattungen waren im Gegensatz zu den bisher bekannten Skeletserien des Vorderen Orients von extrem gutem Erhaltungszustand, bedingt durch die Tatsache, daß eine dicke Brandschlackeschicht unterhalb des Bestattungsniveaus das Aufsteigen von Bodenmineralien, die sich negativ auf den Erhaltungszustand des Knochens auswirken, verhinderte. Einige der Bestattungen lagen, vermutlich durch Grabräuber gestört, zusammengeschoben und unvollständig in den Grabgruben. Diese Fundkomplexe enthielten oftmals Überreste mehrerer Individuen, z.T. nur vertreten durch einzelne Knochen. Dadurch gestaltete sich die Ermittlung der genauen Anzahl der Bestattungen als problematisch. Eine zuverlässige Schätzung nach der Anzahl der Schädel bzw. fast vollständigen postkranialen Skelete der bisher geborgenen Bestattungen war jedoch möglich.

Die besondere Bedeutung der Nekropole ist zum Einen in ihrer Größe, die zum ersten Mal Annäherungen an demographische Daten für vorderasiatisches Skeletmaterial erlauben, und zum Anderen in ihrer geographischen Lage zu sehen, die die wichtige Frage nach der Herkunft der bronzezeitlichen Bevölkerung von Ikiztepe aufwirft.

Das Skeletmaterial von Ikiztepe umfaßt bisher 521 Bestattungen mit insgesamt 572 Individuen, die sich nach Geschlecht und Alter wie folgt differenzieren lassen (s. Abb. 1): 276 Individuen (48 %) starben in subadultem Alter, das heißt, vor Erreichen des 21. Lebensjahres. Sieht man sich die Sterblichkeit der Kinder näher an, so ist festzustellen, daß die unter 12-jährigen allein 38 % (216 Individuen) der Bevölkerung darstellen. Dies ist ein Verhältnis, wie wir es in prähistorischen Bevölkerungen erwarten können, da aufgrund der allgemeinen Lebensum-

(*) Ursula WITTWER - BACKOFEN, Institut für Anthropologie, Johannes Gutenberg, Universität Saarstraße 21, D - 6500, Mainz - A. M.anya.

stände sicher eine hohe Kindersterblichkeit, vor allem Säuglingssterblichkeit, geherrscht haben dürfte. Diese Erwartungen entnehmen wir den demographischen Daten rezenter Populationen der Entwicklungsländer, in denen ähnliche Sterblichkeitsverhältnisse vorherrschen wie in prähistorischen Siedlungen.

Da erst frühestens im juvenilen Alter eine Geschlechtsbestimmung am Skelet verläßlich möglich ist, scheiden die Kinder und ein Teil der Jugendlichen bei einer Betrachtung der Sexualrelation aus. Insgesamt 168 Männer stehen einer Gruppe von 152 Frauen gegenüber. Damit herrschte ein leichter Männerüberschuß. Das Verhältnis kann aber durchaus als ausgewogen bezeichnet werden und spricht für eine bodenständige bäuerliche Bevölkerung, in der nicht außergewöhnliche Umstände wie etwa kriegerische Auseinandersetzungen zu Verschiebungen des Geschlechts- und Altersgleichgewichtes geführt haben.

Die Kurve der Sterblichkeitswahrscheinlichkeit ist in Abb. 2 wiedergegeben. Für jede 5-Jahres-Klasse ist die Sterbewahrscheinlichkeit angegeben, der die Bevölkerung dieser Altersklasse ausgesetzt ist. Stirbt die gesamte verbleibende Bevölkerung in einer Altersgruppe, so hat für sie die Sterbewahrscheinlichkeit den Wert 1, so wie das für die Gruppe der über 75-jährigen der Fall ist. Betrachtet man die Gesamtbevölkerung, so sinkt die Sterbewahrscheinlichkeit, wenn erst einmal die Krisensituation des ersten Lebensjahres überwunden ist und erreicht in der adulten Altersspanne seinen Tiefpunkt. Ab dem 40. Lebensjahr steigt die Kurve wieder an und die Alterssterblichkeit setzt ein. Bei einer Differenzierung der Geschlechter ergibt sich das typische Bild rezenter unterentwickelter Länder, in dem die Frauen im spätjuvenilen und frühadulten Alter während der Schwangerschaften und Geburten bedeutend höheren Gesundheitsrisiken ausgesetzt sind als dies in anderen Altersklassen der Fall ist. Haben die Frauen diese Risikophase erst einmal überwunden, so haben sie gute Chancen, die Männer zu überleben, da diese zwischen 35 und 65 Jahren höhere Sterberaten aufweisen. Deutlicher wird dies noch, wenn man nur die groben Altersklassen nach MARTIN & SALLER (1957) differenziert (s. Abb. 3). Ein Vergleich mit von den U. N. (1955) ermittelten Sterbetafeln zeigt, daß eine gute Annäherung an die Verhältnisse der Ikiztepe- Population die Bevölkerung Indiens in den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts bietet (s. Abb. 2).

Die durchschnittliche Lebenserwartung eines Neugeborenen betrug in Ikiztepe knapp 26 Jahre, bei der erwähnten indischen Bevölkerung 27 Jahre (U. N. 1955), während in der Türkei die Lebenserwartung heute etwa 54 Jahre beträgt (U. N. 1974). Vergleichsdaten anderer Skeletserien aus dem vorderasiatischen Raum liegen leider nur recht spärlich vor, da

repräsentative Bevölkerungsstichproben aus größeren Nekropolen nur in wenigen Grabungen erstrebt wurden oder ältere Bearbeitungen diesem Fragenkomplex keine Beachtung schenkten. Eine Gegenüberstellung mit der eisenzeitlichen Skeletserie aus Kamid el-Loz im Libanon (KUNTER, 1977) und der etwas älteren Frühdynastisch-I-zeitlichen Serie aus Tell Ahmed al-Hattu aus dem Hamrin-Gebiet im Iraq (WITTEWERT-BACKOFFEN, 1982) zeigt, daß zwar ähnliche Kurvenverläufe vorliegen, sich in beiden Serien jedoch Kleinkinderdefizite auswirken (s. Abb. 4), sei es aufgrund der schnelleren Bodendekomposition der feinen Kinderknochen oder aufgrund von Sonderbestattungen der Kleinkinder außerhalb der Friedhöfe. Eine Ausnahmesituation stellt somit Ikiztepe dar, hier entspricht die Anzahl der Kinderskelete den Erwartungen, so daß zum ersten Mal an einer vorderasiatischen Skeletpopulation die eben geschilderten demographischen Daten als zuverlässig gelten dürften.

Ein weiterer großer Fragenkomplex befaßt sich mit der morphologischen Charakterisierung der bronzezeitlichen Bevölkerung von Ikiztepe. Auffällig ist zunächst die Robustizität der Skelete, die sich schon auf den ersten Blick von den grazilen sog. protomediterranen Populationen, die wir in der Bronzezeit großräumig im Vorderen Orient vorfinden, absetzen. Sie zeigen vielmehr Anklänge an archaische Formen, sind mittellangschädelig (mesokran) mit einem niedrigen Gesichtsskelet und hoher Jochbogenbreite. Die durchschnittliche Körperhöhe der Männer beträgt 167 cm (BREITINGER, 1937) und ist damit als mittelgroß zu bezeichnen. Ein Vergleich mit allen verfügbaren Skeletserien der Vorderen Orient vom Paläolithikum bis zur Mittleren Bronzezeit und aus Südosteuropa der Frühen Bronzezeit des Vorderen Orients zeitmäßig etwa vergleichbar, basierend auf den wichtigsten Schädelmaßen (Größte Schädelgröße, Größte Schädelbreite, Kleinste Stirnbreite, Jochbogenbreite, Obergesichtshöhe) (die Daten sind der Mainzer Datenbank für Prähistorische Skelettfunde entnommen) konnte in Form einer multivariaten Abstandsanalyse (PENROSE-Analyse, Programmbibliothek des Mainzer Anthropologischen Institutes) durchgeführt werden. In die Analyse gingen Mittelwerte der männlichen Skeletserien ein. Das Cluster verdeutlicht Ähnlichkeitsbeziehungen in der Art, daß einander recht ähnliche Gruppen durch eine nahe der Basis liegende Verbindung gekennzeichnet sind, während Gruppen, die einen großen Abstand zueinander aufweisen und damit stark verschiedene Schädelmaße zeigen, weiter entfernt verbunden sind. Das Ergebnis (s. Abb. 6) entspricht dabei den Erwartungen, die nach den eben geschilderten morphologischen Charakteristika der Bevölkerung von Ikiztepe deutliche Unterschiede zu den vorderasiatischen Skeletserien darlegen. Vielmehr ordnet sich die Serie aus Ikiztepe dem sehr robusten südosteuropäischen Typenspektrum zu.

Vor allem die Träger der Rumanischen und Südrussischen Ockergräberkultur werden als 'Cromagnoiden' Typen mit 'Oststeppeneinschlag' beschrieben (KISZELY, 1979), denen sich Ikitzepe mit großer Ähnlichkeit zuordnet. Die grazilen mediterranen Bevölkerungen aus dem Vorderen Orient bilden ein großes Cluster, das auf der rechten Seite der Abbildung dargestellt ist.

Ein univariater Vergleich (s. Abb. 5) macht dies ebenfalls deutlich. Die durchgezogenen Mittellinien stellen die Mittelwerte der Schädelmaße der Männer aus Ikitzepe dar, links die in negative Richtung, das heißt in Richtung auf grazilere Formen abweichenden vorderasiatischen Serien, während sich die südosteuropäischen Skelettserien auf der rechten Seite sehr nahe um den Mittelwert gruppieren.

Diese Analysen lassen damit die noch näher zu belegende Vermutung auf eine Herkunft der Ikitzepe-Bevölkerung aus dem südrussischen bzw. südosteuropäischen Raum aufwerfen.

Als Besonderheit seien noch zwei Schädel erwähnt, die Trepanationen in Form von großen verheilten Öffnungen auf dem Schädeldach aufweisen. Bei einem Individuum handelt es sich um einen Mann mittleren Alters, der zweite Schädel gehörte einem juvenilen Individuum. Aus dem Bereich des Vorderen Orient ist bisher nur aus Lachish, wohl aus dem ägyptischen Raum beeinflusst, die Praxis solcher Schädeloperationen nachgewiesen (STARKEY, 1936).

BREITINGER, E. (1939): Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthrop. Anz.* 14, 169-274.

KISZELY, I. (1979): Rassengeschichte von Ungarn. in: SCHWIDETZKI, I. (Hrsg.), *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung, München, Wien.

KUNTER, M. (1977): Kamid el Loz. 4. Anthropologische Untersuchungen der menschlichen Skelettreste aus dem eisenzeitlichen Friedhof. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, 19, Bonn.

MARTIN, R.; SALLER, K. (1957): *Lehrbuch der Anthropologie*, 3. Auflage, Stuttgart.

STARKEY, J. L. (1936): Discovery of skulls with surgical holes at Tell Duweir, Palestine. *MAN* XXXVI, 233-250.

UNITED NATIONS (1955): *Age and sex patterns of mortality. Model life-tables for underdeveloped countries*. New York.

UNITED NATIONS (1974): *Demographic Yearbook 1973*. New York.

SKELETPOPULATION IKIZTEPE

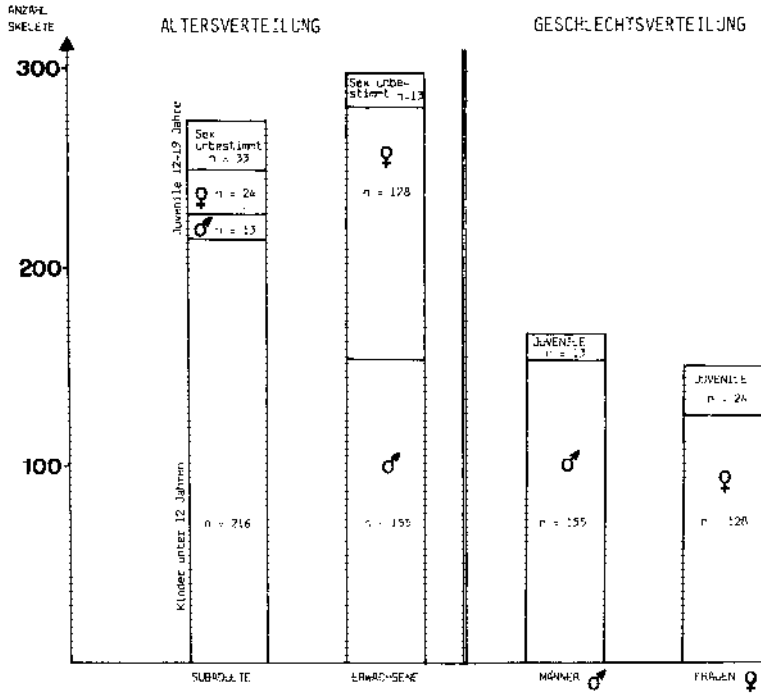

Abb.: 1 — Alters- und Geschlechtsverteilung der Skeletserie Ikiztepe

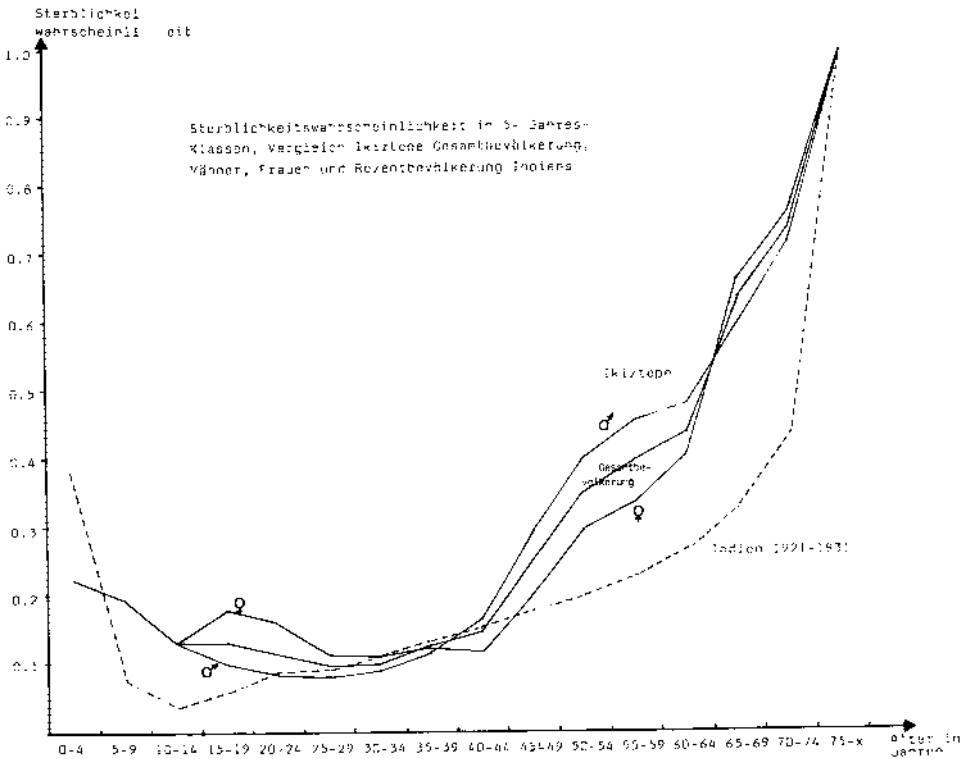

Abb.: 2 — Sterblichkeitswahrscheinlichkeit der Skeletserie Ikiztepe im Vergleich mit einer rezenten indischen Population

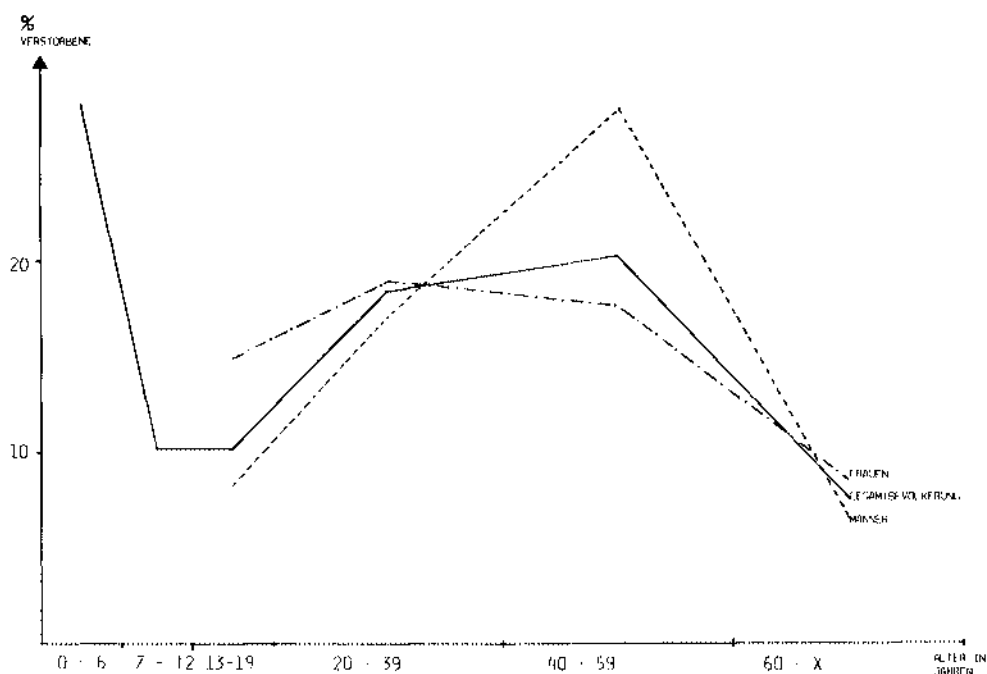

Abb. 3 — Sterblichkeitsverteilung der Bronzezeitlichen Bevölkerung von İkiztepe

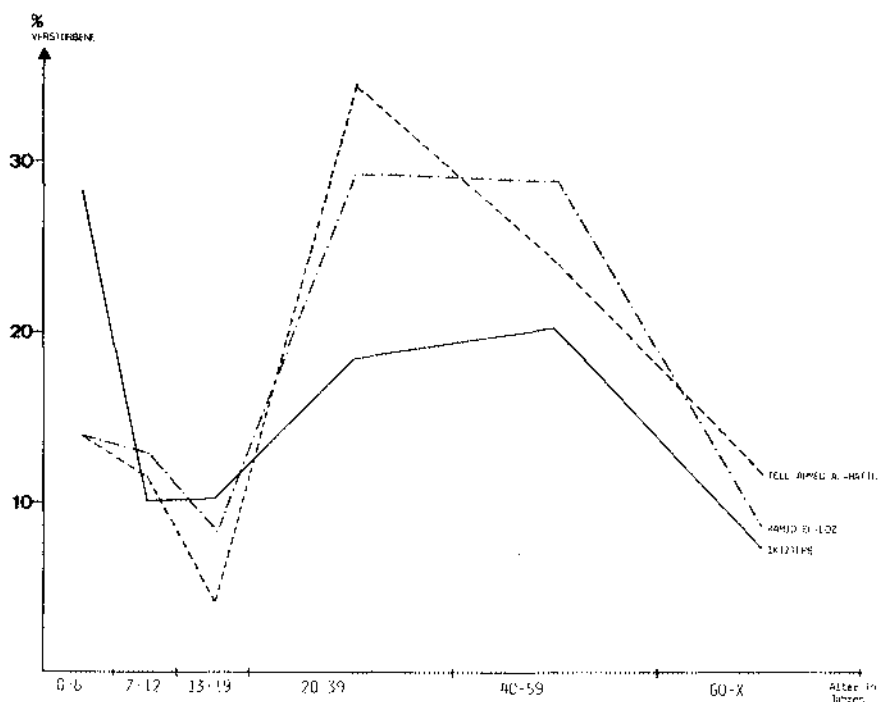

Abb. 4 — Sterblichkeitsverteilung der Bevölkerung von İkiztepe im vergleich mit Anderen Vorderasiatischen Skeletserien

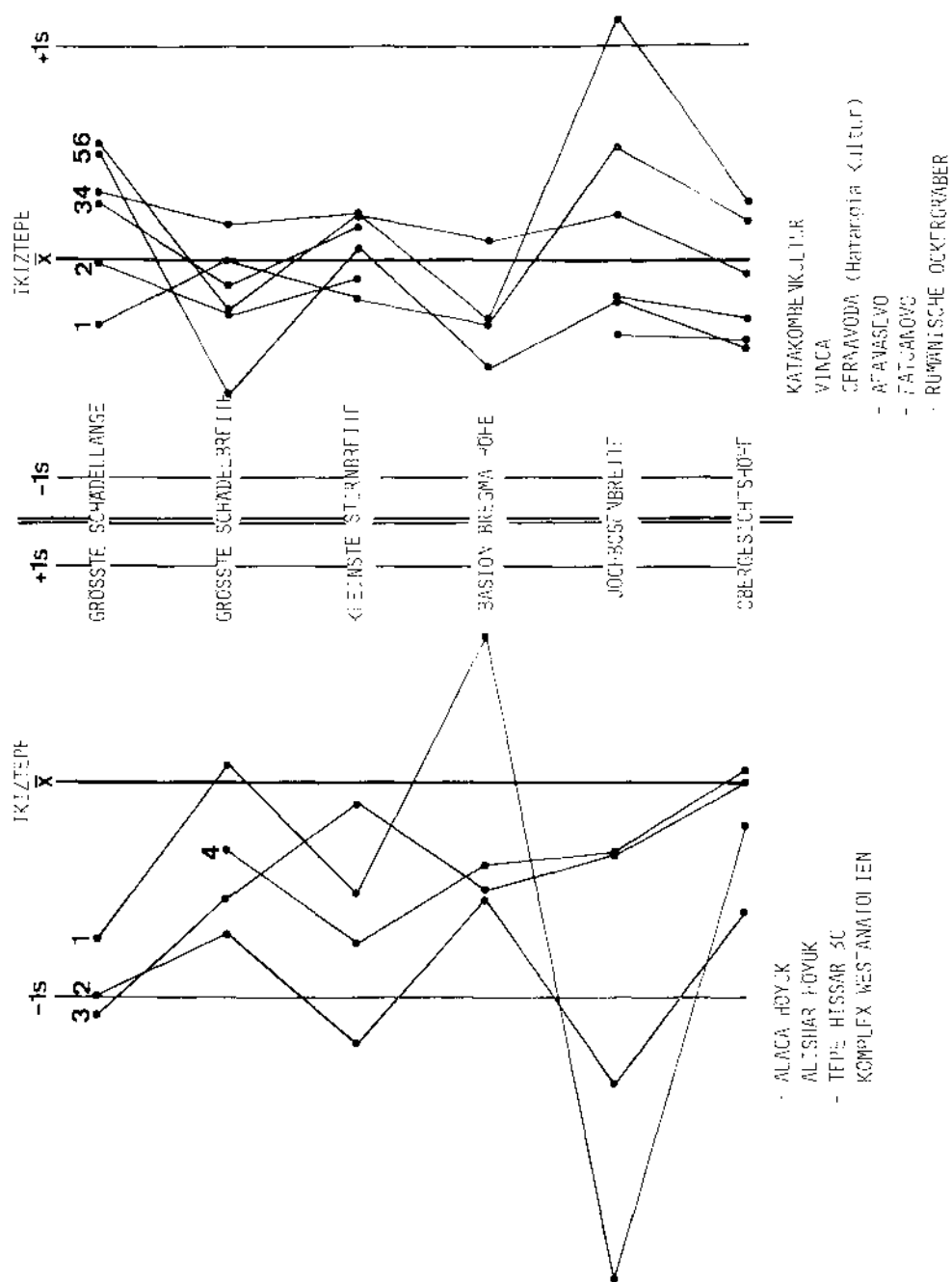

Abb. : 5 — Abweichungsdiagramme einiger Schädelmasse

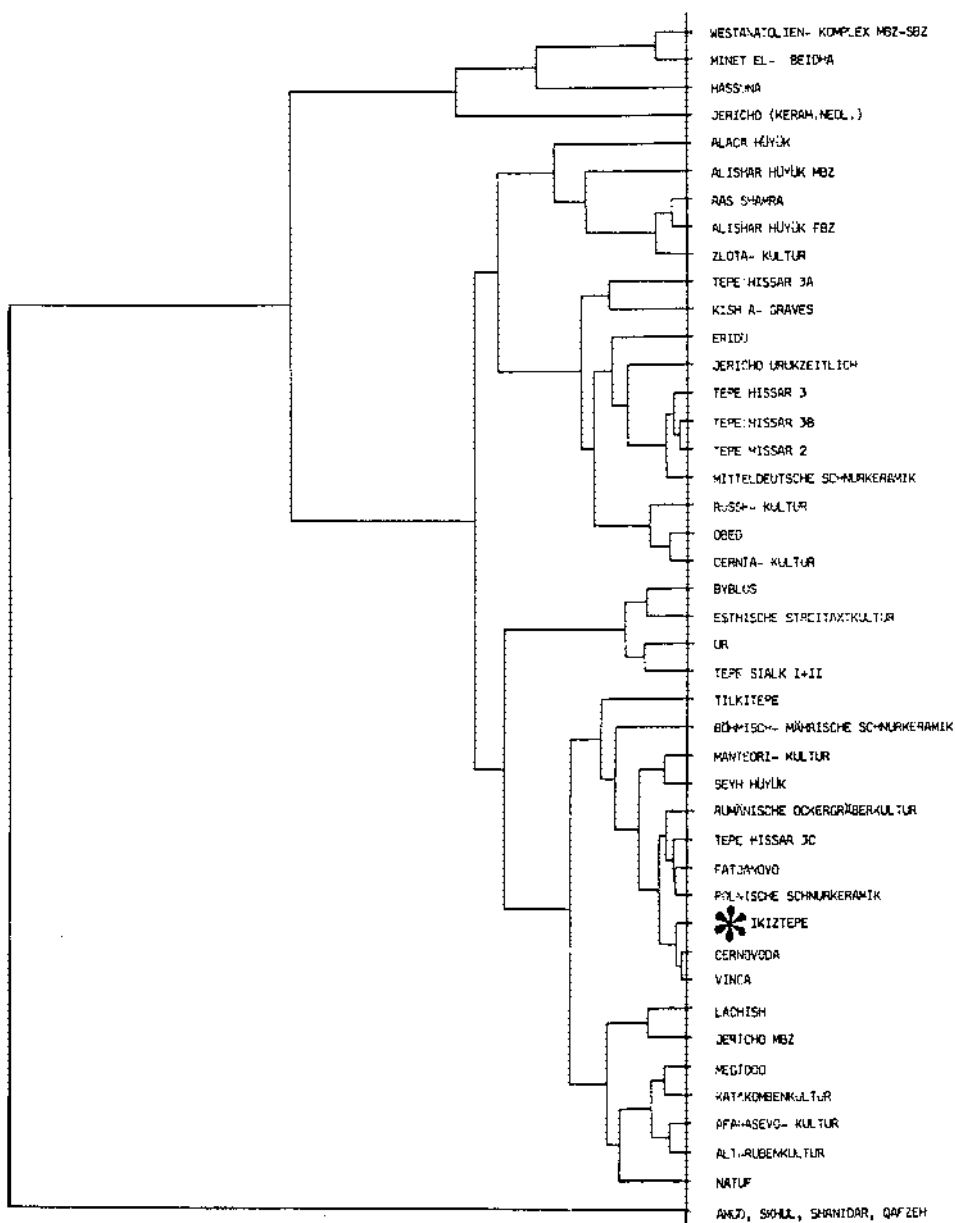

Abb. 6 --- Penrose - Analyse Vorderasiatischer und Südosteuropäischer Skelettserien

BATI TOROSLARDA PALEOLİTİK ÇAĞ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 1984 (*)

Işın YALÇINKAYA *

Araştırma² temelde iki ana amaca dayanmaktadır. Birincisi, bir taraftan batıda Antalya traverten basamağı üzerinde yükselen ve Karain'in de yer aldığı kalker yapıdaki dağ yamaçlarını, öte yandan doğuda traverten basamağından Aksu vâdi tabanına inilen diklikleri tarayarak alanı, Paleolitik Çağ iskânı açısından genel durumu içinde görmek (Harita 1), daha önceden bilinen ya da yeni saptanacak olan mağaraların oluşum biçimleri ve içerdikleri kültürlerin ilk belirlemelerini yapmaktır. Bu arada şartların elvermesi durumunda araştırmaları, Elmalı çevresine kadar genişleterek alana, daha geniş bir açıdan bakmayı da plânladık. Bütün bunlara paralel olarak, farklı jeolojik yapı ve çevre koşulları ile yerleşme durumu arasındaki ilişkileri kurmayı da amaçladık.

İkinci amacımız ise, Karain ve çevresindeki mağaralarda bulunan yontmataş endüstrilerinin üretiminde kullanılmış olan hammaddelerin hangi kaynaktan ya da kaynaklardan sağlanmış olabileceğinin araştırılması idi.

(*) Doç. Dr. Işın YALÇINKAYA, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Prehistorya Anabilim dalı, ANKARA

(1) Batı Toroslar ve kısmen Elmalı çevresini kapsayan bu yüzey araştırması, Doç. Dr. Işın Yalçinkaya, Doç. Dr. İlhan Kayan ve Dr. Angela Minzoni-Déroche dan oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Antalya Müzesi asistanlarından prehistoryan Harun Taşkıran ise ekibe, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın temsilcisi olarak katılmıştır. Burada özel olarak sunulan bu çalışmanın jeolojik ve jeomorfolojik sonuçları ile toplanan endüstrilerin teknolojik ve tipolojik incelemesini içeren ayrıntılı bir rapor, ekip üyeleri tarafından, yayımlanmak üzere, hazırlanmıştır.

(2) Bölgede çalışma iznini veren Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Dr. Nurettin Yardımcı'nın şahsında tüm yetkililere ve araştırma için gerekli maddi kaynağı sağlayan Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın «Centre National de la Recherche Scientifique» in ve İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün tüm ilgilerine; motive ilişkin fotoğrafları çeken Sayın Doç. Dr. Aykut Çınaroğlu'na teşekkür etmeyi bir görev sayıyoruz.

Bu amaçlar doğrultusunda, özellikle jeolojik ve jeomorfolojik sorunların aydınlatılması açısından ekip üyemiz Sayın Doç. Dr. İlhan Kayan'ın değerli görüş ve bilgilerinden geniş ölçüde yararlandık ve araştırmaya büyük ölçüde meslektaşımızın yönlendirmesi ile yürütülebildi³.

Araştırmalarımız sonucunda taradığımız alandaki mağaraların, içinde oluştukları anakaya, çevre koşulları ve buna bağlı olarak iskân görmeleri açısından 4 farklı grupta toplanabilecekleri görüldü :

Birinci grup Katran Dağı mağaralarıdır⁴ ki, Karain⁵ ve hemen yakın çevresindeki mağaraları kapsamaktadır (Harita 2). Bu bölgede içine girilen başlıca mağaralar Güvercinini, Pınarbaşını, Harunini, Arifini⁶, Suluin, Öküzini, Macarini, Karain, Sırtlanini, Mustanini, Çarkini ve Kızılın'dır (Harita 2). Bunlar aşağıda verilen tabloda da görüleceği gibi 305 ile 500 m. yükseltileri arasında yer alırlar.

-
- (3) Metin ile birlikte sunulan haritalar, Sayın Doç. Dr. İlhan Kayan tarafından hazırlanmıştır.
 - (4) Bu grup içine giren mağaraların hemen hepsi, hocam merhum Prof. Dr. İ. Kılıç Kökten tarafından 1946 - 1958 yılları arasında saptanmış ve bazılarının içinde profesör tarafından sondaj çukurları açılmıştır.
 - (5) Karain mağarası Prof. Dr. İ. K. Kökten tarafından bulunmuş ve 1946 - 1974 yılları arasında, bazı araştırmalarla kazılmıştır.
Kökten, İ. K., - «Karain mağarasında Türkiye'nin en eski iskânı hakkında alınan neticeler». IX. Coğrafya Meslek Haftası (22 - 29 Aralık 1954) *Tebliğler ve Konferanslar*, İstanbul, 1955, ss. 73 - 85.
Kökten, İ. K., - «Karain'in Türkiye prehistoryasındaki yeri». *Türk Coğrafya Dergisi* XVIII - XIX, Sayı 22 - 23, Ankara, 1964, ss. 17 - 27 ve 14 levha.
Kökten, İ. K., - «Antalya'da Karain mağarasında yapılan prehistorya araştırmalarına toplu bir bakış», «Ein allgemeiner Überblick über die prähistorischen Forschungen in Karain - Höhle bei Antalya». *Beleten* XIX/75 (1955), Ankara, 1955, ss. 271 - 283, 284 - 293.
Kökten, İ. K., - «Antalya'da Karain mağarasında yapılan tarihöncesi araştırmalarına toplu bir bakış». *Türk Arkeoloji Dergisi* Sayı VII -1, Ankara, 1957, ss. 44 - 48.
 - (6) Harunini ve Arifini, tarafımızdan adlandırılmış olan iki yeraltı mağarasıdır. Bu inlerin ağızları birer delik şeklinde olup, içlerine yukardan doğru sarkma yoluyla girilebilmektedir. Bu inlerden Harunini içinde, Bakanlık temsilcisi Harun Taşkıran ile kılavuzumuz Arif, inin boşluğu içinde yuvarlanarak ciddi bir tehlike atlamışlardır. Bu olay üzerine birbirine yakın olan bu iki inin onların adlarını verdik. İçlerinde ele geçen seramik parçaları, bu inlerin daha çok soğuk hava depoları olarak kullanıldıkları izlenimini vermiştir.

Mağaranın Adı	Yükseltisi	Yerel Yüksekliği	Ağızının Açıldığı Yön
Güvercinini	350	30	DKD
Pınarbaşını	350	50	G
Harunini	350	50	D (Delik)
Arifini	330	30	DGD (Delik)
Suluin	340	40	D
Öküzini	305	5	DKD
Macarini	310	5	GGD
KARAIN	420	110	GGD
Sırtlanini	450	140	D
Mustanini	340	30	D
Çarkini	500	190	GB
Kızılın	410	100	DGD

Mağaralar, Katran dağının traverten düzlüğüne bakan etekleri boyunca sıralanmışlardır. Katran dağının yapısını gri renkli kratese kalkerleri oluşturur. Bunlar genellikle 20-30 cm. kalınlığında tabakalar gösterirler. Dağın kalkerleri, bünyelerinin saf ve çatlaklı oluşu nedeniyle karstlaşmaya çok elverişlidirler. Esasen bu alanda mağaraların çok sayıda oluşları, karstlaşmanın yüzey altında da iyi gelişmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Katran dağının doğu yamaçları bir fay zone ile de sınırlanmıştır. Bununla ilgili olarak dağ yamacında yer yer büyük çökme izleri görülebilmektedir. Esasen bugün için ağızları dışarıya doğru açılmış olanlar, genellikle bu doğu yamaca yakın olan yerde gelişmiş mağaralardır ve bunların dışarıya açılmaları bu fay zone ile de ilgili olmalıdır.

Paleolitik açıdan en yoğun ve sürekli iskân bu grupta görülmektedir. Bunda mağaraların yapısı ve çevre koşulları büyük ölçüde rol oynamış olmalıdır. Sürekli bir Paleolitik iskân gösteren Karain'in dışındaki diğer mağaralar arasında özellikle Öküzini, Kızılın ve Çarkini önemli merkezler olarak belirlemektedirler. Bunlardan Öküzini ve Çarkini'nde sondaj çukurları açan İ. K. Kökten, seramik veren üst seviyelerin altında, orinyasiyenin çeşitli evrelerine bağladığı Paleolitik endüstrileri gün ışığı-

na koymuştur⁷. Ayrıca Öküzini'nde üst Paleolitik seviyelerden taşınabilir sanat eserleriyle duvarlardan birinde bir öküz resminin varlığını ortaya koyarak bu eserleri yayınlamıştır⁸. Çarkini'nde bulunan seramik parçalarını ise Kalkolitik ve Bakır Çağlarına bağlamıştır⁹.

Bu çalışmamızın çerçevesi içinde, sözü edilen mağaraları yeniden ziyaret ederek, atılmış kazı toprakları içinden seramik parçaları ile çakmaktaşı örnekler topladık. Çark ininden toplanan 215 parça çakmaktaşının içinde özgün alet tiplerinin çok az sayıda olduğu gözlenmiştir. Parçaların büyük bir kısmı döküntü ve yontma artığı şeklindedir. Dilgi (Resim : 1) ve yongalarla (Resim : 2) çok sayıda çekirdekler (Resim :3) dikkat çeken endüstri öğeleridir.

Öküzini, atılmış kazı toprağı içinden toplanan 356 tane çakmaktaşı parça ve 1 tane obsidiyenle, Çarkini'ne göre daha özgün aletler vermiştir. Bunlar içinde en ilginç olanları, sırtlı dilgicikler (Resim :4), ön kazıyıcılar (Resim :5) c, 6c), kenar kazıyıcılar (Resim : 5b, 6b), dişlemeli aletler (Resim : 5a, 5d) ve bir gaga alettir (Resim : 6a). Ayrıca, az sayıda yongaların yanı sıra çok sayıda dilgi (Resim : 7, 8) ve çoğu tek kutuplu prizmatik çekirdekler (Resim : 9, 10) ele geçmiştir.

Bilimsel amaçla şimdiye değin hiç kazılmamış olan Kızılın ise, çok zengin bir yontmataş endüstrisi ve fauna kalıntısı içermektedir. Bu mağarada seramik buluntulara rastlanılmamıştır. Mağaranın giriş boşluğunda, kısa sürede toplanan 450 çakmaktaşı parçası içinde, düzeltili ve düzeltilsiz dilgi ve dilgicikler (Resim : 11), sırtlı dilgicikler (Resim : 12), ön kazıyıcılar (Resim : 13) ve çok sayıda çekirdekler (Resim : 14, 15) başlıca endüstri öğeleri olarak sayılabilirler. Ne var ki, bu mağaralardan toplanan belgeler arasında üst Paleolitiğı nitelendiren taş delgi, taş kalem gibi diğer üst Paleolitik alet tiplerinin bulunmaması da dikkat çekicidir. Ancak, bu durum rastlantısal olabilir ve ilerde yapılacak kazılarla bu tipleri de örneklerle eklememek için hiçbir neden yoktur.

(7) Kökten, İ. K., - «Die Stellung von Karain Innerhalb der Türkischen Urgeschichte.» *Anatolia VII* (1963), Ankara, 1964, ss. 59 - 86.

(8) Kökten, İ. K., - «Maraş ve Antalya vilâyetlerinde süreli diptarih araştırmaları hakkında kısa bir rapor», «Ein Kurzer Bericht über Dauernde untersuchungen der Urgeschichte in Maraş und Antalya». *Türk Arkeoloji Dergisi* Sayı XI - I (1961), Ankara, 1962, ss. 40 - 41, 42 - 44, Lev. XXXIV - XXXVII.

(9) Kökten, İ. K., - «Tarsus Antalya arası sahil şeridi üzerinde ve Antalya bölgesinde yapılan tarihöncesi araştırmaları hakkında». *Türk Arkeoloji Dergisi* Sayı VIII - 2, Ankara, 1959, ss. 3 - 9.

Özelliklerinden ve içerdikleri endüstrilerden kısaca söz edilen bu mağaralar, büyük bir olasılıkla üst Paleolitik ve post-glasyal dönemin başlangıcında iskân görmüş olmalıdırlar. Ancak, takdir edileceği gibi, bunların dolguları içindeki kültür silsilesinin gereği gibi değerlendirilebilmesi, dolgularının kazılmasıyla mümkün olabilecektir.

Bu üç mağaranın dışında, alanda yer alan diğer mağaralarda (Güvercinini, Pınarbaşıını, Suluin, Macarini, Mustanini) herhangi bir yerleşim izine rastlanmamıştır. Ancak, Sırtlanini çevresinden toplanan taş ve seramik malzeme, bu mağarada da kültür katlarının olabileceğini akla getirmektedir.

Bu alanın Paleolitik insanları, kullandıkları çakmaktaşlarını, Katran dağı ile Karagür tepesi arasındaki boyuna çukurlukta, kuzeye doğru akan ve bugün bir kuru dere özelliği gösteren Kızılın deresinden toplamış olmalıdırlar (Harita 2). Esasen Karain mağarası yontmataş endüstrileri üzerinde biçimsel tipoloji çalışmaları yaparken, yonga ve dilgilerin gerek taşıdıkları ham yüzeylerin özelliği, gerekse endüstrinin ve Levallois tekniği ile üretilmiş alt ve orta Paleolitik parçaların çok küçük boylu oluşları bize bunların, nehir kenarlarından toplanmış çakmaktaşı çakıllarından yontuldukları izlenimini vermiştir¹⁰. Nitekim bu çalışma sırasındaki gözlemlerimiz de bu izlenimi desteklemiş görünmektedir. Ayrıca, Karain'de bulunan taş endüstriler de litolojik bakımdan Kızılın deresinin çakıllarından farklı değildir. Kızılın deresinin Çakmaklı mahallesine doğru olan aşağı kesimlerindeki çakıllar, dere içindeki yuvarlanmalar nedeniyle, küçük parçalar halindedirler. Oysa yukarı kesimlerde daha sağlam ve iri çakmaktaşı ve radyolarit blokları bulunmaktadır. Paleolitik Çağ Karain ustalarının endüstrilerini üretirken bu kesimdeki çakmaktaşlarını kullandıklarını ve bunları kolayca mağaralara taşıyarak, yongalama işlemlerini oturma tabanlarında gerçekleştirdiklerini söylemek mümkün görünüyor. Mağaralardan toplanan taş endüstri içinde ele geçen çok sayıda küçük boylu çekirdekler ve döküntü parçalar, bu görüşü desteklemektedir.

— İkinci grubu, traverten mağaraları oluşturmaktadır. Bunlar, Varsak-Yeşilkaraman ve Güzeloba'nın batısındaki traverten basamakları üzerinde yer alırlar (Harita 1). Oluşumları bakımından Katran dağı örneklerinden farklılık gösterdikleri gibi, kendi aralarında da farklılıklar gösterirler. Bunlar, traverten oluşumu sırasında türlü şekillerde meydana gelmiş boşluklardır. Bu gruptaki mağaralar iskân biçimi, yoğunluğu ve sürekliliği açısından da birinci gruba göre büyük farklılıklar göstermek-

(10) Yalçınkaya, I., - *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*. Ankara, 1981 s. 304, 306 Basılmamış Doçentlik Tezi.

tedirler. Çoğunlukla iskân edilmemişlerdir. Bu alanda Paleolitik açıdan en önemli sığınaklar, Güzeloba köyünün 3-4 km. kadar doğusunda bulunan sığınaklardır. Kayasığınakları Lârâ plajının kuzeyindeki alüvyal kıyı düzlüğünden itibaren yükselen 40 m. lik traverten basamağının üst kısımlarında yan yana sıralanmışlardır. İçlerinden en büyüğü «Direkli» olarak adlandırılmaktadır. Bu kaya sığınağı dizisi önündeki yamaçlardan topladığımız küçük boylu çakmaktaşı parçalar (Resim : 16) ve çekirdekler (Resim : 17), geçici bir konaklama yerinin varlığını düşündürmektedir. Toplam 103 parçanın çoğunluğu, döküntü ve işlik yeri artığı şeklindedir. Yonga, dilgi ve dilgicikler birkaç tanesi dışında, son derece miniktirler. Minik bir uç (Resim : 16a), küçük boylu ön kazıyıcılar (Resim : 16b, c) ve bir sırtlı dilgicik (Resim : 16d) tanımlanabilen aletlerdir. Bunlar, tip ve teknikleri bakımından, Paleolitik sonuna ait olmalıdırlar. Buluntuların ele geçiş durumları, sığınakların dolgularının yağmur ve sel suları ile yıkanarak yamaca doğru sürüklendikleri izlenimini vermektedir. Bu alanda sektörler halinde çakmaktaşı kaynaklarını saptamak mümkün değildir. Aletlerin yapımı için Aksu ırmağının getirdiği çakmaktaşı çakılları kullanılmış olmalıdır.

— Üçüncü grubu oluşturan çok sayıdaki kaya sığınağı ise Geyikbayırında bulunmaktadır (Harita 1). Bunlar, kalker breşlerini oluşturan dolgular arasında sızan yağmur sularının kolayca eriterek genişlettiği boşlukları temsil ederler. Bu nedenle de Paleolitik Çağ'da iskân edilmemişlerdir. Esasen Prehistorik insanların, yapılarının dayanıksız oluşu nedeniyle, bu tür sığınakları yerleşme yeri olarak seçmedikleri de, şimdiye kadar elde edilen gözlemlere dayanılarak ortaya konmuştur. Esasen çevre koşullarının alanda, insan yaşamasına son derece elverişli olmasına karşın, bu sığınaklarda iskân izlerinin saptanamayışı da, bu gözlemi bir kez daha kanıtlamaktadır.

— Dördüncü ve son grubu ise Elmalı-Gölova mağaraları oluşturmaktadır (Harita 3). Elmalı-Gölova'nın doğusundaki dağları oluşturan kalkerler, genellikle krateseye aittirler. Ancak bu kalkerler, Katran dağı kalkerleri kadar saf değildir. Bunların dolomitik oluşları, zor erimelerine neden olmaktadır. Ayrıca, tabakalar arasında ince killi-siltli laminalar da, çatlakların içine sızan yağmur sularının hareketini, dolayısıyla karstlaşmayı ve mağara gelişimini engellemiştir. Bu nedenle de Karain çevresindekiler kadar büyük ve gelişmiş mağaraları burada göremiyoruz. Ancak, alandaki kayasığınaklarının bir kısmı insanlar tarafından işlenerek genişletilmişlerdir. Özellikle Bozhöyük'ün doğusundaki İnlikaya mevkii, Köyderesi ve Türkişi deresinin kenarlarındaki kayasığınakları bu özelliği göstermektedirler. Bu kayasığınaklarının içinde en önemlisi, Elmalı Karaini'dir (Harita : 3). Mağaranın eteklerinden seramik ve çakmaktaşı

parçaları, içinden ise, çakmaktaşı aletleri toplanmıştır (Resim : 18). Ancak, toplanan 22 tane çakmaktaşı parçasının gerek sayısal durumu, gerekse belirli bir devri nitelendirmekten uzak olan formları, ayrıca seramik buluntuların ele geçişi, mağaranın Paleolitik Çağ'da iskân edildiğini, şimdilik, kesin kez söylememize imkân vermemektedir. Durumun açıklığa kavuşturulabilmesi için, mağaranın içinde en azından bir sondaj çukurunun açılarak nabız yoklaması yapılması gerekmektedir. Böylece, belki de post-glasyal dolguların altında bir ya da birçok Paleolitik Çağ oturma tabanı da saptanabilecektir.

Gölova çevresinde şimdilik Paleolitik açıdan önemli bir mağara yok gibi görünmekle birlikte, ovanın güneyindeki sürülmüş tarlalar içinden Paleolitik Çağ'a ait çok sayıda çakmaktaşı parça toplamak mümkündür. Elmalı-Büyüksöyle yolu üzerinde ilk kez saptadığımız bu alan, Kocapınar ya da Ayvasıl köyünün 2 km. güneydoğusunda bulunan bir köprünün çevresinde yer almaktadır (Harita : 3). Alanda, pliosen sonu kuvaterner başlarına ait yer yer 10 m. kalınlıkta olan çakıllı-kumlu-killi bir örtü içinde çeşitli boyda çakmaktaşı yumruları bulunmaktadır. Buradan toplanan 70 parçalık bir endüstri topluluğu içinde çok sayıda yonga ve dilgi (Resim : 19, 20) ve çeşitli formlarda çekirdekler (Resim : 21, 22) dikkati çekmektedir. Diğer alanlardaki mağaraların buluntularından teknik ve tipolojik açıdan çok farklı olan bu merkezin endüstrileri, üzerlerinde taşıdıkları patina açısından, açık bir biçimde üç gruba ayrılabilirler : Bir grup, mat ve kuvvetli bir patina ile kaplıdır (Resim : 19). Diğer bir grup, parlak patinalı olup, sürüklenme izlerini taşımaktadır (Resim : 20). Üçüncü bir grup ise, mat ve çok zayıf bir patina ile kaplı olup, sürüklenme izi taşımamaktadır (Resim : 21, 22). Parçaların bir tanesi (Resim : 22) dışında, diğerlerinin formları, orta Paleolitik'e ait bir endüstrinin varlığını düşündürmektedir. Son derece zayıf bir patina taşıyan ve form bakımından diğer çekirdeklerden kolayca ayrılabilen prizmatik çekirdek, bu alanda olası bir üst Paleolitik'in varlığının da habercisi olabilir. Bu buluntu yeri, yukarda sözü edilen çakmaktaşı yumrularını içermesi bakımından, belki de, çeşitli dönemlerde açık bir ışık yeri olarak kullanılmıştır. Esasen üretim artıkları olarak terk edilmiş, çeşitli formlardaki çekirdeklerle değişik patinalı yonga ve dilgilerin bir arada bulunuşu, bu yönde düşünmeye neden olmaktadır.

Çevrede ayrıca, ikinci bir çakmaktaşı yatağının varlığı da saptanmıştır (Harita : 3). Bu yatak Ayvasıl (Kocapınar) ın yaklaşık olarak 1.5 km. batısındaki sırtlarda ve özellikle de Tasocağı deresi vâdisinde yer almaktadır. Çok sayıdaki boynuz şeklinde çakmaktaşı (çört) yumruları, bu yatakta, kratese kalkerleri içinde yuvalanmışlardır. Bunların içinde çapları 8-10 cm. ye uzunlukları 20-30 cm. ye ulaşanları bulunmaktadır. Bu çak-

maktaşları, çevre sâkinleri tarafından, yakın zamana kadar döven taşı yapmak üzere yontulmuş ve kullanılmışlardır. Bunun sonucu olarak, hâlâ aktüel işlik yeri kalıntıları dikkatî çekmektedir.

Sonuç olarak gezilen alana bütünüüğü içinde bakıldığı zaman, Katran dağı eteklerindeki Paleolitik yerleşmelerin açık havada çok mağara iskânı şeklinde geliştiğini ve Paleolitik açıdan en verimli kesimin Karain ve çevresinde bulunduğunu görüyoruz. Bunun en büyük nedeni, çevrenin bir yandan son derece zengin yaşam kaynaklarına sahip olmasından, öte yandan içinde oturulabilir mağara oluşumuna uygun özellikteki kalkerlerin bu alanda geniş bir yer kaplamasından kaynaklanmaktadır. Karain dışındaki mağaralar şimdilik daha çok üst Paleolitik Çağ'a bağlanabilecek kalıntılar vermektedirler. Bu durum alanda, üst Paleolitik insanların, diğer dönemlere göre daha kalabalık olmaları ile açıklanabilir. Bu genel gözlemlerin geçerlilik derecesini ve alandaki kültür silsilesini anlayabilmek için, sorunları henüz bütün açıklığı ile ortaya konulmamış olan Karain mağarasının kazılması ve buna paralel olarak çevresindeki mağaralarda en azından birer sondajın yapılması gerekmektedir.

Traverten düzlüğünün batısındaki Aksu ırmağı çevresinin sığınakları ise, Katran dağı çevresindekiler kadar yoğun bir biçimde iskân edilmişlerdir. Bu çevreden ele geçen yontmataş buluntuları gerek form, gerekse büyüklükleri açısından Katran dağı mağaralarının buluntularından farklıdır. Bunlar Paleolitiğin sonu ya da epipaleolitike ait olmalıdırlar. Ancak alanda daha geniş çapta ve ayrıntılı bir araştırma yapmanın gerekliliği de açıktır.

Traverten düzlüğünün kuzeyinde ise, şimdilik, Paleolitik bir iskândan söz etmek mümkün görünmemektedir.

Elmalı çevresinde ilk kez saptadığımız, zengin bir buluntu serisi içeren açık hava buluntu yeri de bölgenin önemini açıkca ortaya koymaktadır. Buluntularının, çoğu, gerek büyüklükleri, gerekse formları bakımından diğer iki bölgenin buluntularından farklı olup, daha eski bir endüstri özelliği göstermektedir.

Sözü edilen bütün bu buluntu yerlerinin dışında, ayrıca, Katran dağı'nın doğu eteklerindeki traverten düzlüğünde, Akdeniz bölgesinin yerleşme tarihi açısından büyük bir önem taşıyan üç höyük bulunmaktadır. Gök höyük, Taş höyük ve Arılık yıkığı tepesi olmak üzere. Bunlar traverten düzlüğünü kaplayan alüvyon yelpazesinin üzerinde ve kenarında yer almaktadırlar. Bu üç höyükten, zamanımızın sınırlı oluşu nedeniyle, ancak ilk ikisi ziyaret edilebilmiştir. Yanına kadar gidemediğimiz, ancak not ettiğimiz Arılık yıkığı ya da Tavşan tepe, Yeniköy'ün yaklaşık olarak

2 km. batısında; ziyaret ettiğimiz Taş höyük ise Yeniköy'ün ve bugünkü karayolunun 1 km. doğusunda yer almaktadır. Yine Yeniköy'ün 1 km. kuzeybatısında bulunan Gök höyük ise (Harita 2), bu yörenin bilinen ve en önemli höyüğüdür. Höyük, Karain'deki Protohistorik ve Klâsik Çağ buluntularına ve bunların ana merkezlerine; bölgedeki avcılık - toplayıcılık evresinden üretim evresine geçiş dönemine ve Batı Akdeniz kıyıları ile İç Anadolu arasındaki ilişkilere ışık tutacak nitelikte görünmektedir. Ne var ki, yöredeki kanal inşaatı sırasında geniş ölçüde tahrip edilmiştir. Burada en kısa zamanda bir kurtarma kazısı yapılması zorunlu görülmektedir.

Görüldüğü gibi, araştırılan alan, insanlık tarihinin ilk evrelerinden günümüze kadar gösterdiği kesintisiz bir iskân süreciyle önemli bir alan olarak belirmektedir.

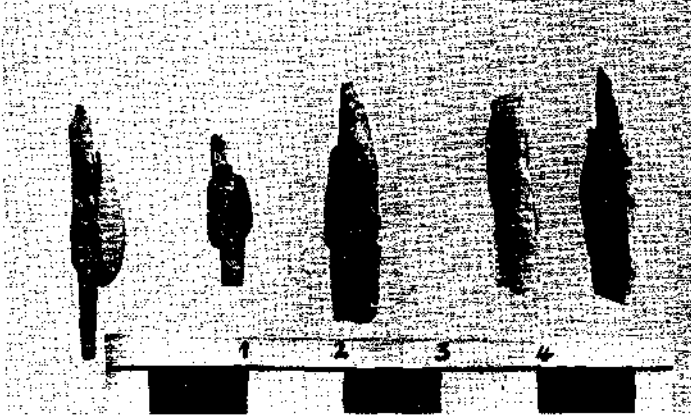
Resim : 1 —
Dilgiler (Çarkini)

Resim : 2 —
Yongalar (Çarkini)

Resim : 3 —
Çekirdekler (Çarkini)

Resim : 4 — Sırtlı dilgicikler (Öküzini)

Resim : 5 — Çeşitli aletler (Öküzini)

Resim : 6 — Çeşitli aletler (Öküzini)

Resim : 7 —

Dilgiler (Öküzini)

Resim : 8 —

Dilgiler (Öküzini)

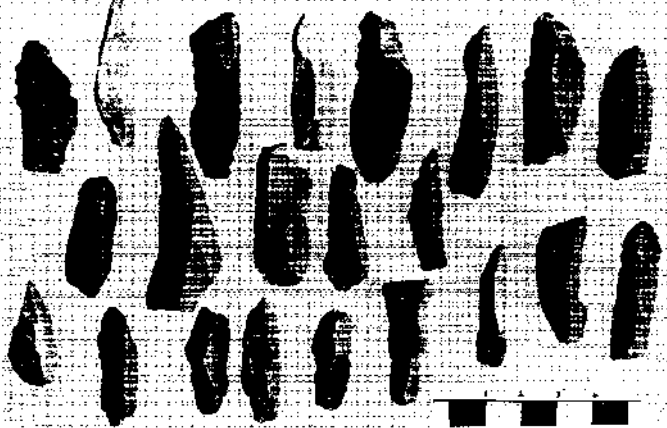

Resim : 9 —

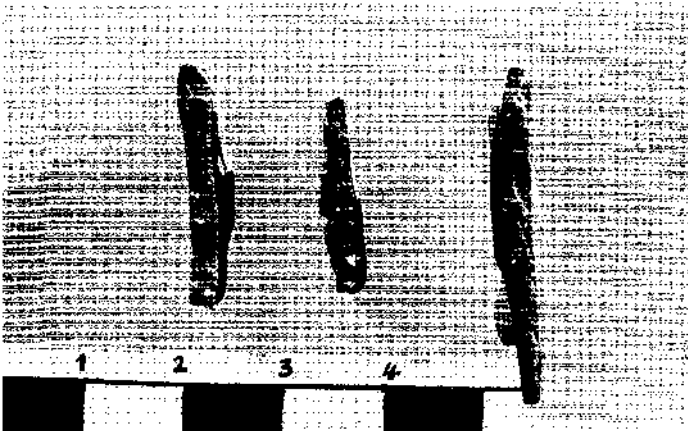
Çekirdekler (Öküzini)

Resim : 10 — Prizmatik
çekirdek
(Öküzini)

Resim : 11 — Dilgi ve dilgicikler (Kızılın)

Resim : 12 — Sırtlı dilgicikler (Kızılın)

Resim : 13 — Ön kazıyıcılar (Kızılın)

Resim : 14 — Çekirdekler (Kızılın)

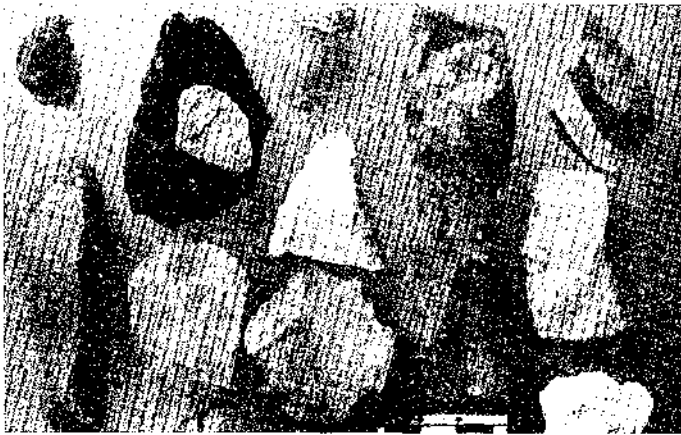
Resim : 15 — Çekirdekler (Kızılın)

Resim : 16 — Çeşitli yontmataş parçalar (Güzeloba)

Resim : 17 —
Çekirdekler (Güzeloba)

Resim : 18 — Çeşitli yontmataş parçaları (Karain - Elmalı)

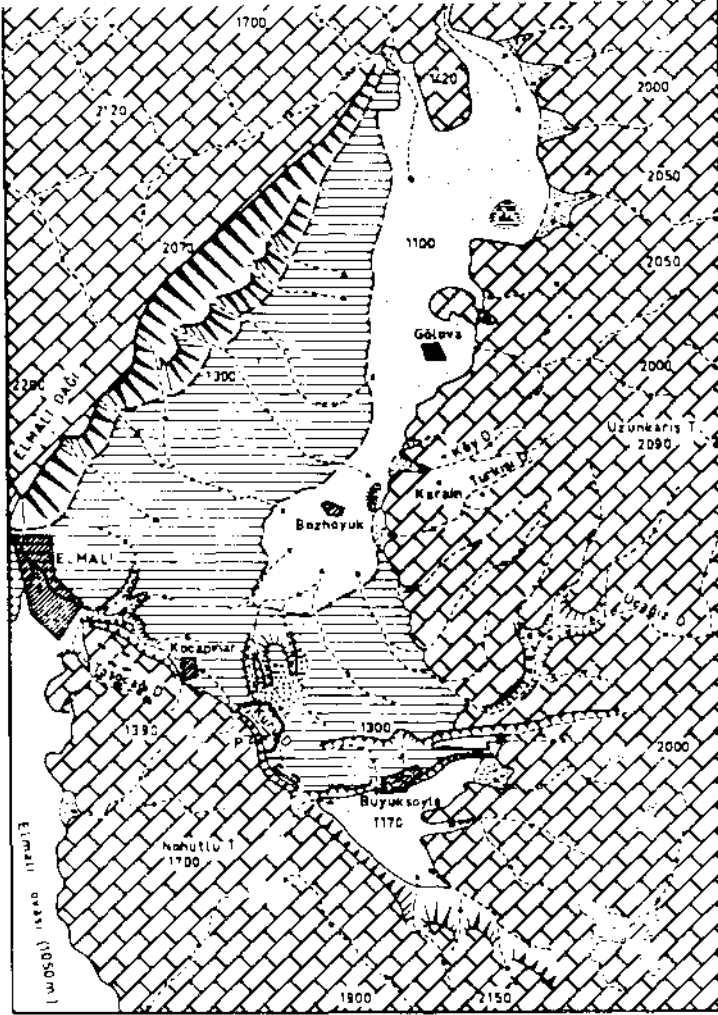
Resim : 19 — Yonga ve dilgiler (Ayvasıl-Elmalı)

Resim : 20 — Yonga ve dilgiler (Ayvasıl-Elmalı)

Resim : 21 — Çekirdekler (Ayvasıl-Elmalı)

GÖLÖVA ÇEVRESİNİN JEOLJİK VE JEOMORFOLOJİK ANA BİRLİMLERİ

	Dağlık alan (genellikle Kretase kalkerleri)		Fay yamacı
	Hafif dalgali tepelik alan (genellikle Eosen marn kumtaşı)		Alçak basamaklar (seki, dere yarıntısı, kaya basamakları)
	Polye ovaları (acıyay, koluvyal birikintiler)		Birikinti konisi
	Dolun (koluvyal dolun)		Önemli akarsular
	Akarsu seki olukları (iri çort çukurluğu)		Çökme (çort) yatakları
	Gecikmiş ve bataklık		Yerleşme yeri
			P. Paleolitik buluntu yeri
			Mağara ve inisi
			Yükselti (m)

Harita : III — Gölöva çevresi haritası

EXPLORATION ARCHEOLOGIQUE ET EPIGRAPHIQUE EN LYCIE OCCIDENTALE

Prof. Edmond FRÉZOULS*

La Mission d'exploration archéologique et épigraphique de l'Université de Strasbourg, composée du Professeur Edmond Frézouls, directeur, de M. Daniel Longepierre, architecte, de Mmes Sylvie Dardaine et Marie-José Morant, du Centre National de la Recherche Scientifique, et de M. Claude Morant, professeur, a affectué en août-septembre 1984 de brèves reconnaissances sur les sites de **Carmylessos**, **d'Oktapolis** et de **Pydnae** et s'est attachée essentiellement à une première étude détaillée des vestiges antiques de **Kadyanda** et de **Sidyra** (Carte : Fig. 1).

Ces deux derniers sites n'étaient pas inconnus. Plusieurs fois au XIXe et au XXe siècles ils ont été visités et ont fait l'objet de descriptions sommaires¹, et un nombre important d'inscriptions qui en proviennent figurent aux **Tituli Asiae Minoris**². Mais ils n'ont jamais été étudiés systématiquement, et c'est ce que la Mission a voulu commencer à faire, dans la mesure où cette tâche est réalisable sans fouilles. Elle a en tout cas été grandement facilitée par la Direction Générale des Antiquités et des Musées de la République Turque, qui doit être remerciée non seulement pour l'autorisation accordée, mais aussi pour les possibilités qu'elle nous a ouvertes, et qu'ont encore augmentées l'obligeance et l'esprit de coopération des autorités régionales, notamment M. le Conservateur du Musée de Fethiye et tout particulièrement, M. Eryılmaz, Conservateur

(*) Prof. Edmond FRÉZOULS, 20 Rue des Mimosas 67000 - STRASBOURG

(1) Cf. notamment, pour *Kadyanda*, Ch. FELLOWS, *Lycia*, 1840, pp. 115 - 122; O. BENNDORF - G. NIEMANN, *Reisen in Lykien und Karien*, Vienne, 1884, pp. 141 - 144; E. PETERSEN et F. von LUSCHAN, *Reisen in Lykien*, 1889, pp. 141, 144; RUGE, *RE*, X, 2, 1919, s.v. «Kadyanda», col. 1477 sq.; L. ROBERT, *Villes d'Asie Mineure*, Paris, 1935, pp. 161 - 166; G. E. BEAN, *Lycian Turkey*, London, 1978, pp. 42 - 45; W. W. WURSTER, «Survey antiker Städte in Lykien», *Actes du colloque sur la Lycie antique*, Paris, 1980, pp. 29 - 36. (1. 32).

Pour *Sidyra*, Ch. FELLOWS, *op. cit.*, pp. 151 - 156; O. BENNDORF - G. NIEMANN, *op. cit.*, pp. 57 - 83; E. PETERSEN et F. von LUSCHAN, *op. cit.*, pp. 57 - 83; G. E. BEAN, *op. cit.*, pp. 78 - 81; W. W. WURSTER, *loc. cit.*

(2) *Kadyanda* : *TAM*, II, 2, 1930, pp. 240 - 258, nos 650 - 700; *Sidyra* : *TAM*, II, 1, 1920, pp. 60 - 86, nos 174 - 243.

du Musée de Burdur et Commissaire de la Direction des Antiquités auprès de la Mission. Notre reconnaissance s'adresse également au Professeur Christian Le Roy, directeur de la Mission de Xanthos et du Létôon, qui nous a permis de bénéficier des infrastructures du chantier du Létôon.

Kadyanda est connue non seulement par de nombreuses inscriptions où le nom de la cité apparaît³, mais par un passage de Pline l'«Ancien» ainsi que par des monnaies d'argent du IIe ou du début du Ier siècle av. J.-C. et des monnaies de bronze du Ier siècle av. J.-C., qui portent la marque KA ou KADY⁴. Des inscriptions ou peut tirer à la fois le nom lycien de la ville, **Xadarvati**, dans une bilingue de Xanthos⁵ et, d'après ce même texte, l'information que **Kadyanda** s'est alliée à **Tios**, **Xanthos** et **Pinara** pour intervenir à l'Ouest dans la guerre entre le successeur du dynaste Mausole à Halicarnasse et la ville carienne de **Kaunos**⁶. Quelques textes épigraphiques évoquent la domination lagide dans la région⁸. A l'époque romaine, **Kadyanda** bénéficia de la sollicitude de Vespasien, des générosités de l'évergète Opramoas de **Rhodiapolis**⁹, et plusieurs de ses citoyens exercèrent la charge de lyciarque¹⁰. A l'époque byzantine au contraire, c'est le silence : pas d'évêque attesté, pas de constructions, sinon peut-être des réparations ou ajouts au rempart.

La situation de **Kadyanda** n'est pas indifférente. La ville se trouve à peu près à mi-chemin entre la baie de Fethiye et la vallée du Xanthe. Des vestiges trouvés près d'**Araxa** permettent de croire qu'il existait une route gagnant la côte et passant à proximité de **Kadyanda**; mais une autre route partait vers le Nord-Ouest et la Carie, et la bifurcation devait se trouver non loin de la ville, près du village d'Üzümlü, où a été découvert un milliaire du règne de Septime-Sévère¹¹.

(3) Par ex *TAM*, II, 2, nos 660 - 670, 673, 676 - 688, etc.

(4) *PLINE, NH*, V, 101; cf. L. ROBERT, *op. cit.*, pp. 164 - 166.

(5) Cf. H. A. TROXELL, *The Coinage of the Lycian League*, New York, 1982, p. 48 sq.

(6) *TAM*, I, 45. Le nom apparaît aussi dans les inscriptions lyciennes I, 26 (*Tios*) et I, 35 (*Xanthos*).

(7) Cf. E. KALINKA, *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts*, III, 1900, Beiblatt, p. 40 sq.

(8) Sarapis et Isis sont appelés, en *TAM*, II, 2, 677 et 679, *patrooi theoi* et l'on trouve un mercenaire de *Kadyanda* dans l'armée ptolémaïque à Chypre : *JHS*, 1888, p. 231, n. 5.

(9) Vespasien; *TAM*, II, 2, 651; Opramoas : *TAM*, II, 3, 905, XIII D, 10 - 11; XIX B, 10 - 11.

(10) *TAM*, II, 2, 682 - 686, 688.

(11) *TAM*, II, 2, 655.

Le site, aujourd'hui envahi par la forêt, occupe un sommet élevé, qui culmine à près de 1.000 m au-dessus de la mer, pourtant très proche¹². Ce sommet est irrégulier : plus de 100 m de dénivellation entre le point le plus haut et le point le plus bas à l'intérieur du rempart. Et au-delà de ce dernier, la pente est beaucoup plus forte, dans toutes les directions. On voit mal comment la ville aurait pu être desservie par une route, au sens propre du terme, dont aucune trace n'est d'ailleurs visible. Site de sommet d'acropole, **Kadyanda** pose en outre le problème de l'approvisionnement en eau : les sources sont au bas ou au flanc de la montagne et il était évidemment impossible de construire un aqueduc. D'où la prolifération des citernes sur le site; on les compte par centaines, tantôt groupées et tantôt isolées. Elles sont naturellement très importantes pour l'étude de l'habitat, mais n'ont pas été inscrites dans l'immédiat au programme de la Mission, non plus que le rempart, bien conservé tout autour de la ville, avec en certains points deux courtines parfois assez éloignées et des différences importantes dans le mode de construction. La Mission se propose d'en faire ultérieurement une étude détaillée, ainsi que des nécropoles. Deux ensembles de tombeaux subsistent, l'un apparemment peu important au Nord-Est et le principal au Sud-Ouest. Ici il s'agit d'une nécropole très étendue, organisée selon un plan géométrique, et qui contient un grand nombre de monuments à l'élévation imposante et à l'architecture élaborée. Ils méritent à eux seuls une étude particulière.

Les recherches de la Mission ont porté avant tout sur le théâtre, l'**agora** et le centre monumental. Nous avons d'autre part commencé à étudier l'organisation de la voirie urbaine.

Le **théâtre** (fig. : 2 et 3) se trouve au Sud du site, dans une de ces zones, ici assez large, comprises entre deux remparts auxquelles il a été fait allusion. Il est adossé à une pente très forte, mais il a fallu néanmoins ajouter des substructions artificielles aux deux ailes, au voisinage des **parodoi**. Le niveau de l'**orchestra** n'est visible qu'en un point, le bâtiment de scène est demeuré lisible : le mur du **proskenion** a cinq portes, le mur de scène est parfaitement rectiligne et on y repère au moins une porte au niveau inférieur. Il ne semble pas y avoir de **postscaenium** mais un espace à ciel ouvert, neutralisé en quelque sorte, entre la face arrière du mur de scène et le rempart voisin. Le principal problème est posé par la partie supérieure de la **cavea**. Au-delà des 19 gradins conservés, une précinctio étroite précède un grand mur de soutènement qui occupe plus du tiers de la demi-circonférence. Ce mur était, dans la partie centrale, rendu nécessaire par la forte déclivité du terrain. Mais il subsiste

(12) A vol d'oiseau, moins de 15 km.

sur la pente, à faible distance au-dessus du sommet de ce mur, un certain nombre de gradins à dossier. Il est également difficile de supposer qu'il y avait là une nouvelle série de sièges - donnant à pic et dangereusement sur la précinctio¹³ - ou qu'on a remonté ces sièges du bas du théâtre, à une époque indéterminée, pour les placer justement là. Nous n'avons pas trouvé la solution.

L'*agora*, rectangulaire, dallée sur toute sa surface, occupe le plus vaste espace horizontal du site (fig. : 4). Elle est délimitée à l'Ouest par un grand bâtiment allongé à piliers, du côté Sud par trois édifices de largeur inégale¹⁴ reposant en partie sur des substructions voûtées et qui présentent du côté de la place un portique continu. Le petit côté Est est moins clair quoiqu'on distingue nettement l'arrêt de l'*agora*¹⁵, et au Nord, on retrouve un portique en bordure du long côté, et en arrière un certain nombre de constructions, dont une vaste salle voûtée. Ce qui reste le plus incertain c'est l'angle Nord-Ouest, et d'autre part les accès de l'*agora*; on devine quelques ouvertures qui devaient permettre la communication avec les différents quartiers, mais cela reste à préciser.

L'ensemble qui occupe le sommet du site s'articule autour d'un espace allongé et plan, qu'on appelle traditionnellement le *stade*, mais qui n'a pas les dimensions canoniques d'un stade - il mesure environ 125 x 10 m -, et qui ne possède de gradins que d'un seul côté et sur une petite distance. Cet espace allongé, régulier, obtenu artificiellement, avait certainement, outre une fonction strictement urbanistique d'axe entre des ensembles de monuments, un rôle dans l'organisation de spectacles, auxquels on pouvait assister depuis les gradins, coupés de 2 escaliers d'accès, de la façade Nord. Au Nord de cet espace allongé, on a successivement, d'Ouest en Est, un amoncellement de blocs dont certains éléments d'architecture : les anciens visiteurs ont reconnu là les restes de deux temples - aujourd'hui indiscernables; puis deux bâtiments importants, accolés, dont l'un donne à la fois sur l'extérieur, au Nord, et sur le dernier élément, à l'Est de cet ensemble : une vaste place à peu près carrée, entourée d'un portique et qui repose dans sa presque totalité sur des citernes très profondes. On a là l'exemple d'une accumulation concentrée de réserves d'eau, au point le plus haut du site. De l'autre côté du «stade», tout n'est pas clair dans les liaisons entre monuments, mais

(13) Le sommet du mur de soutènement ne comporte, dans son état actuel, aucun couronnement pouvant évoquer un *balteus* de protection.

(14) D'Ouest en Est, chacun d'eux est en retrait, par sa façade Sud, sur le précédent.

(15) Cet arrêt est souligné par l'existence d'un banc public qui se retourne à angle droit.

(16) E. KALENKA, *TAM*, II, 2, p. 240, avance prudemment l'hypothèse qu'il pourrait s'agir du gymnase mentionné en *TAM*, II, 2, 871.

l'essentiel de l'espace est occupé par un ensemble thermal bien conservé (fig. : 5), daté par une inscription de Vespasien¹⁷, et qui n'est pas exactement aligné sur les autres bâtiments¹⁸. La liaison de ces thermes monumentaux et du «stade» demanderait à être précisée et ne peut l'être que par des fouilles. De même, le lien entre ce quartier et l'**agora**, peu éloignée et en contre-bas, n'est pas élucidé.

Nous avons tenté, avant d'aborder l'étude des quartiers d'habitation, au Nord, au Sud-Ouest et à l'Est, d'identifier un certain nombre de rues. Pour le moment, il semble que loin d'établir un réseau orthogonal, ce que le relief rendait très difficile, les aménageurs aient suivi les lignes de niveau et en particulier installé une voie qui, par des segments formant des angles successifs, contourne l'ensemble **agora** - quartier central, avec quelques perpendiculaires qui affrontent la pente pour monter jusqu'à ces deux quartiers. L'étude n'en est encore qu'à son début.

Sidyra, qui est nommée dans un certain nombre de textes littéraires ou géographiques¹⁹ et dans des listes épiscopales, et connue également par quelques monnaies du **Koinon** lycien²⁰ - au IIe siècle ou au début du Ier av. J.-C. - se trouve dans le massif du Cragos, à 5 ou 6 km de la mer à vol d'oiseau, mais sur le versant qui descend vers le Xanthe. Malgré la proximité, elle n'est donc pas tournée vers la mer, mais vers l'intérieur du pays, vers la vallée du Xanthe, dont elle est distante d'une dizaine de km. Du Xanthe, on emprunte d'abord une vallée affluente, que l'on quitte pour monter jusqu'à un petit bassin. Au-dessus se dresse une barrière assez raide que franchit une route en lacets; au bout de la montée, un col donne accès à une sorte de balcon, de bassin perché à 500 m d'altitude, lui-même entouré de sommets dans toutes les directions. C'est là que se trouve le village de Dodurgar, qui occupe le site de **Sidyra**, dominé en particulier au Nord par une acropole à forte dénivellation - près de 900 m au sommet. Ce site ne présentait aucun intérêt sur le plan de la circulation, mais il était particulièrement bien protégé, vers le bas - vers la vallée du Xanthe - et vers le haut - du côté de la mer - et offrait sur une assez vaste surface, sans grandes déclivités, de la terre cultivable, et, en remontant entre les sommets, des terrains de pacage pour les troupeaux.

(17) TAM, II, 2, 651.

(18) Cf. A. FARRINGTON, «Roman imperial Lycian Bath buildings», *Araştırma sonuçları toplantısı*, Izmir, 1984, pp. 119 - 122.

(19) ALEXANDRE POLYHISTOR, ap. ETIENNE DE BYZANCE, s.v.; PLINÉ, NH, V, 100; PTOLÉMÉE, V, 3, 3; HERODOTE, Synecdemus, 684, 15; CEDRE-NUS, *Comp. hist.*, I, 11;

(20) Cf. H. A. TROXELL, *op. cit.*, p. 43 sq.

L'urbanisme de **Sidyma** est particulièrement difficile à appréhender. Le centre monumental a été reconnu par les voyageurs du XIXe siècle²¹ et décrit par les rédacteurs des **TAM**²². Il est aujourd'hui beaucoup moins visible parce qu'il sert de centre au village actuel. On distingue un portique, actuellement réduit à peu de chose, un temple de petites dimensions dont un mur latéral est conservé sur plus de 3 m de haut-mais une maison s'est installée de l'autre côté-, et un bâtiment à abside difficile à identifier, appartenant peut-être à des thermes (deux inscriptions du site mentionnent des thermes²³). En outre, à faible distance, subsiste un grand bâtiment rectangulaire, aujourd'hui comblé, ouvrant vers le quartier central - à proximité duquel ont été trouvés des bolcs architecturaux significatifs et des inscriptions dont une liste de bouleutes²⁴. Sans fouilles, il n'est pas possible d'aller très loin dans la connaissance de ces monuments du centre. Nous avons consacré nos efforts à l'étude du **rempart** et à celle des **monuments funéraires**, nombreux et variés; accessoirement, nous avons effectué le relevé d'un petit théâtre, qui n'avait jamais été décrit, mais simplement signalé par Bean, proche du rempart²⁵.

Ce théâtre est adossé et même pour une bonne part creusé dans le rocher. Il pouvait avoir au maximum une quinzaine de gradins, dont 5 seulement sont aujourd'hui visibles. Le mur périmétral de la **cavea** a dû néanmoins être construit là où le terrain descend, du côté de la **parodos** Ouest, et on le suit assez bien. Le soubassement du bâtiment de scène, qui se raccorde au rempart, est bien conservé: il est construit dans un bel appareil polygonal, qui plonge très bas du côté Sud, en raison de la pente. Mais il s'agit d'un petit édifice. Ce soubassement n'a qu'une quinzaine de mètres de long.

Le **rempart** est précisément conservé à partir du théâtre, vers l'Ouest. On le suit de façon à peu près continue sur plus de 400 m. Il est tantôt en appareil polygonal, tantôt en **opus quadratum**, et parfois les deux appareils se superposent. Son tracé épouse le terrain, c'est-à-dire que pour rester à peu près horizontal, il forme une ligne brisée. Ce qui est remarquable, c'est d'abord que ce rempart s'arrête à l'Est au théâtre et à l'Ouest un peu au-delà de l'alignement du centre monumental. On ne le retrouve pas plus loin, et il semble former une barrière à peu près

(21) C'est Ch. Fellows qui découvrit le site. O. BENNDORF et G. NIEMANN, *Reisen...*, I, Vienne, 1884, pp. 57-83, en donnèrent la première description détaillée.

(22) *TAM*, II, 1, pp. 60-62.

(23) *Ibid.*, nos 189, 201.

(24) *Ibid.*, No 176.

(25) G. E. BEAN, *Lycian Turkey*, p. 80.

rectiligne, si l'on néglige quelques écarts dans les deux sens, entre l'Acropole du Nord et la ville elle-même. Et surtout, c'est l'Acropole et non la ville basse qui est à l'intérieur du rempart, comme le montre la seule porte conservée, assez monumentale, dont l'ouverture, vers l'Acropole, est protégée, du côté de la ville basse, par une tour⁽²⁶⁾. Cela pose plusieurs problèmes. On ne peut imaginer que le rempart ait fait tout le tour de l'Acropole : il aurait été immense et d'ailleurs aucun vestige ne le suggère. Il est difficile aussi de croire à une fortification linéaire barrant simplement la face la plus vulnérable de l'acropole, parce que donnant sur le bassin, lui-même accessible d'en bas. Est-ce un rempart inachevé? De toute façon, il ne reste sur l'acropole aucun vestige, si ce n'est quelques tombeaux dans la partie basse. Faut-il croire à une ville hellénistique installée sur l'acropole et défendue vers le bas, qui aurait totalement disparu en se transférant vers le bassin où se trouve la **Sidyma** romaine? Il est bien rare qu'une ville disparaisse sans laisser aucune trace, surtout si elle a été capable d'édifier une enceinte monumentale. Cette énigme reste à résoudre; peut-être une exploration plus complète de tout le pourtour de l'acropole pourraitelle y aider.

Les monuments funéraires - nous en avons repéré une quarantaine - posent eux-mêmes un problème urbanistique. Car ils sont très dispersés et inévitablement mélangés à l'habitation - ce qui ne veut pas nécessairement dire qu'on enterrait dans la ville, mais peut-être que la ville en se développant a pu absorber des éléments de nécropoles, que l'on aura respectés, comme à Xanthos⁽²⁷⁾. A la rigueur on peut signaler un alignement de la plupart des monuments funéraires d'Ouest en Est, en une banda assez étroite - qui comporte elle-même certain nombre d'alignements secondaires.

Du point de vue typologique, Sidyma offre un échantillonnage très varié de formes bien connues par ailleurs.

— Le type rupestre tout d'abord. Soit un pan de roche creusé d'une chambre funéraire, la face antérieure, taillée à la verticale, étant traitée en façade de maison lycienne avec porte à glissière (fig. : 6); soit un espace rocheux horizontal, au moins approximativement, où est creusée une cuve de sarcophage, dont seul le couvercle est rapporté.

(26) La protection est améliorée par la situation de la porte au fond d'un espace déterminé par un infléchissement du mur vers l'acropole. Les assaillants devaient se trouver, comme au fond d'un entonnoir, exposés à la fois aux défenseurs placés sur le mur et à ceux de la tour.

(27) La différence est cependant que les monuments funéraires de la zone de l'agora de Xanthos sont beaucoup plus anciens que le quartier où ils ont été respectés. Ce n'est pas le cas à Sidyma.

— Le sarcophage que l'on peut appeler, par opposition, « autonome » : il est soit posé sur un soubassement plein apparent, taillé dans la roche (fig. : 7) soit, plus souvent, sur un soubassement construit (fig. : 8). Ce soubassement, qui offre un volume disponible, forme alors un rez-de-chaussée au-dessus duquel le sarcophage constitue le premier étage - le fond du sarcophage formant le plafond de la chambre inférieure. Ce type, le plus courant, comporte des variantes : simple socle ou soubassement à plusieurs degrés; face inscrite sur un grand côté ou, plus souvent, sur un petit côté, couvercle lycien ou couvercle en batière à acrotères, etc.

— La tour funéraire constitue un type plus élaboré, sur plan carré ou rectangulaire, à deux chambres ou trois chambres superposées, parfois avec au dernier étage un plafond à caissons (fig : 9). La façade est normalement taritée de façon monumentale, avec des antes encadrant un escalier d'accès, et des colonnes ou des piliers soutenant un entablement et éventuellement un fronton.

— Enfin quelques monuments plus importants appartiennent au type de l'hérôon (fig : 10), généralement avec la même subdivision entre deux niveaux au moins, mais parfois un compartimentage au niveau inférieur et une allure extérieure qui fait penser à un temple ⁽²⁸⁾.

Ce classement typologique sommaire devrait être recoupé par un classement stylistique, qui conduirait à considérer dans chaque monument la présence exclusive ou la coexistence des éléments lyciens traditionnels - comme les abouts de poutres sur les couvercles de sarcophages à section ogivale - et les éléments de l'architecture grecque ou hellénistique. Le classement stylistique comme le classement typologique nous obligera naturellement à regarder bien au-delà de Sidyma. Il faut signaler que **Sidyma**, contrairement à **Kadyanda**, a continué à vivre à l'époque paléochrétienne et byzantine : trois églises sur le site en témoignent ; l'une d'entre elles n'est en vérité qu'une chapelle, mais une autre, à proximité du centre, a conservé sur une belle hauteur une partie de son abside, ainsi que des vestiges d'une entrée assez monumentale, et la troisième, plus ruinée, avait trois absides.

Des inscriptions assez nombreuses ont été revues ou recueillies lorsqu'elles étaient inédites - une vingtaine à **Kadyanda**, 5 ou 6 à Sidyma. Parfois endommagées ou mutilées, elles sont en cours d'étude. Elles se rapportent principalement à trois domaines : le culte de dieux, celui des morts et le domaine de la cité.

(28) Signalons encore, un unique pilier funéraire, assez mal conservé.

Dans la première catégorie, il faut rappeler l'inscription déjà connue de Sidyma - encadrée dans le mur de la mosquée - qui mentionne «les 12 dieux» (29) mais aussi d'autres textes nommant différentes divinités, notamment Serapis à **Kadyanda**. Les inscriptions funéraires, qui sont les plus nombreuses, font souvent allusion à l'héroïsation du défunt, soit sous une forme très simple, qui consiste à le qualifier simplement de **heros**, soit, plus rarement, en évoquant la construction à son intention d'un **herôon**. Une inscription de **Sidyma** a le mérite d'offrir un commentaire éclairant à la bipartition en hauteur qui caractérise un nombre important de monuments funéraires : le niveau supérieur est réservé au constructeur du tombeau et à sa famille, le niveau inférieur aux dépendants et à des bénéficiaires adventices. Enfin le domaine de la cité n'est pas absent : outre la **boulè** et le **dèmos** sont évoqués des magistratures, prytanie, seitometria, etc., et des **archiereis**. Dans plusieurs cas, selon une habitude bien établie, se trouve mentionnée pour un même personnage, la citoyenneté dans plusieurs cités lyciennes (30). Et à **Sidyma** un fragment de dédicace apporte une référence chronologique intéressante puisque le destinataire est l'empereur Claude : **Tiberion Claudion Theon Sebaston kai sotera** (31).

(29) Cf. G. E. BEAN, *op. cit.*, p. 81.

(30) Par exemple à **Kadyanda**, *TAM*, II, 2, 667, 677, 678, 680, 688; à **Sidyma**, II, 1, 175, 180, 188, 189, 194, 200, 223, 224, 236 - et sur bien d'autres sites.

(31) A rapprocher, à **Sidyma**, des dédicaces *TAM*, II, 1, 177 (aux *Theoi Sôtenes Sebastoi* sous le règne de Claude) et 178 (dédicace à Claude de la *stoa*).

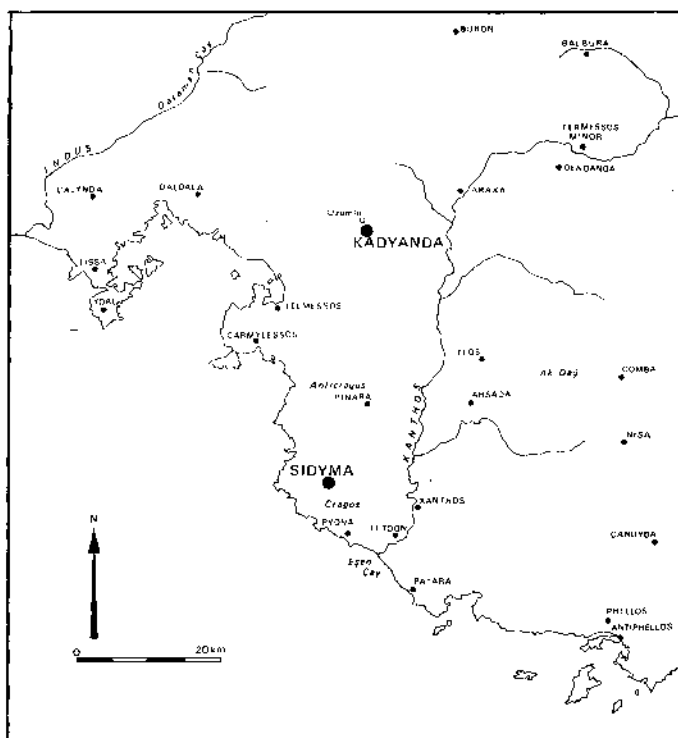

Fig. : 1 —

Fig. : 2 — Kadyanda : la cavea du théâtre
et le mur de soutènement derrière
la précinction

Fig. : 3 — Kadyanda : Vestiges du bâtiment
de scène, de la parados Est et
de la cavea.

Fig. : 4 — Kadyanda : Sur l'agora, décor
Sculpté d'un banc ou d'une console.

Fig. : 5 — Kadyanda : Façade des thermes
de Vespasien.

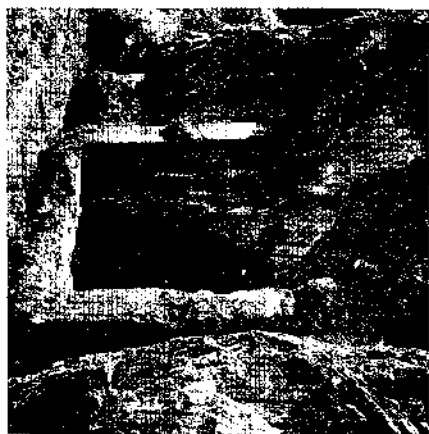

Fig. : 6 — Sidyma : tombe
taillé
dans le rocher

Fig. : 7 — Sidyma :
Sarcophage de
traditon Lyciène
sur sonbassement
plein

Fig. : 8 — Sidyma :
Sarcophage sur
Sonbassement construit

Fig. : 9 — Sidyma :
Tour funéraire à
Chambres superposées

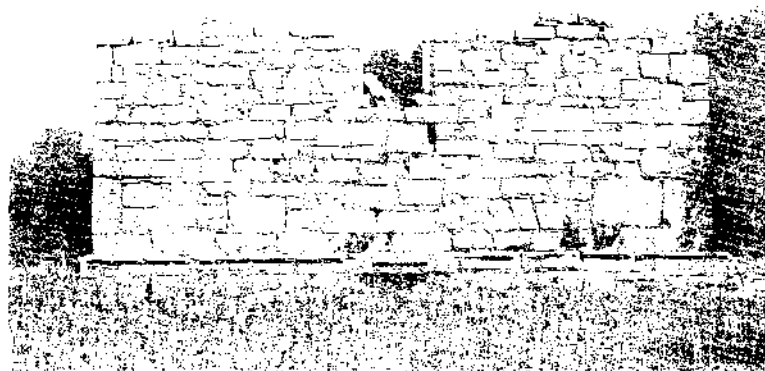

Fig. : 10 — Sidyma : Façade latérale
du grand hérôon

